

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

RENAISSANCE OLASZORSZÁGBAN.

KÉNYURAK KORA.

IRTA

JOHN ADDINGTON SYMONDS.

BUDAPEST,

1881.

RENAISSANCE OLASZORSZÁGBAN.

M. ACADEMIA'
KÖNYVTÁRA

RENAISSANCE OLASZORSZÁGBAN.

ELSŐ KÖTET.

A KÉNYURAK KORA.

IRTA

JOHN ADDINGTON SYMONDS.

FORDITOTTA

PULSZKY KÁROLY.

Di questi adunque oziozi principi e di queste vilissimi armi sarà piena la mia Istoria.

Machiavelli Ist. Fior. lib. I.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

109688

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

A jelen kötet első részét képezi oly munkának, mely az olaszországi renaissance-al foglalkozik. A második részben majd a képzőművészetekről és a tudományok föléledéséről szólunk; a harmadikat az olasz irodalomnak szenteljük.

Tágas mezőnek földolgozását kísértem meg; s épen ezért tudom, hogy a szakember mindegyik szakaszban akadhat ki nem dolgozott részekre. Egynémely tekintetben reménylem, hogy művem különböző részei egymást kölcsönösen kiegészítik s fölvilágosítják. Így például igen sok megemlíteni valót kihagytam a jelen kötet VII-ik fejezetéből, mert úgy vélekedtem, hogy azt utóbb alkalmasabban fogom tárgyalhatni.

A korszak határait megszabni: ez a feladatoknak, melyeket az olasz renaissance-al foglalkozó kritikusnak meg kell oldania, talán legnehezebbike. Két évszám alkalmas arra, hogy emlékezetünkbe véssük a rövid időszakot, mely alatt a renaissance tetőpontján állott; ezek: 1453, Konstantinápoly elestének, és 1527, Róma kizsákmányolásának éve. Sokkal korábbi időre kell azonban visszatérnünk, hogy a renaissance ezen pontokig való előrehaladását követhessük. Szoros chronologikus rendet sem lehet tartanunk az egész tárgy egyes

ágazatainak megbeszélésénél. Így szemügyre kell vennünk például Olaszország politikai állapotait a XIV-ik században, míg ugyanezen század irodalmának történetét méltán tanulmányozhatjuk a középkorral összeköttetésben.

A könyvek, melyekből ezen első részben legtöbbször meriték, a következők: Sismondi »*Républiques Italiennes*«, Muratori »*Rerum Italicarum Scriptores*«, az »*Archivio Storico Italiano*«, Michelet »*Historie de France*« VII-ik kötet, Gregorovius »*Geschichte der Stadt Rom*« VII—VIII-ik kötet és Burckhardt »*Cultur der Renaissance in Italien*«. Ezen utolsó munkának kiváló köszönettel tartozom. Akkor ismerkedtem meg vele, mikor saját művem tervezetét elkészítettem s java részben már ki is dolgoztam. Mind a mellett alig túlzok, mikor bevallom, hogy rendkívül sokat köszönök annak a körülménynek, hogy saját véleményeimet oly alapos tudományú, oly gyöngéd felfogású iróéival, minő Burckhardt Jakab, hasonlíthatám össze.

Befejezésül még az olvasó jóakarátát kérem ki e kötet iránt, mely egy tekintetben kimerítő munka ugyan, de másfelől egy rendkívül tágkörű kutatásnak csak egyik része.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arra, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vállalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetők ké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

Harmadik cyklus, 1881—83.

Első sorozat. Történelem.

Goldziher Ignác: *Az iszlám.* (Eredeti.) Egy kötet.

Ranke Leopold: *Die röm. Püspste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert.* (A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.) Fordítja LEHR ALBERT. Három kötet.

Symonds: *Renaissance in Italy.* (A renaissance Olaszországban.) Fordítja PULSZKY KÁROLY. Három kötet.

Thierry Amédée: *Tableau de l'Empire romain depuis la fondation de Rome jusqu' à la fin du gouvernement impérial en Occident.* (A római birodalom története Róma alapításától a nyugat-római császárság végéig.) Fordítja CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Két kötet.

Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert munka.) Egy köt.

Gyulai Pál: *Petőfi életrajza.* (Eredeti.) Egy kötet.

Szász Károly: *A világirodalom épőszai.* (Eredeti.) Két kötet.

Taine H.: *Az angol irodalom története.* Fordítja CSIKY GERGELY. Négy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Laveleye Emile: *Les formes du gouvernement dans les sociétés modernes.* (A kormányzás formái a modern társadalomban.) Fordítja TÓTH LŐRINCZ. Egy kötet.

Mayr Georg: *Die Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben.* (Törvény-szerűség a társadalmi életben.) Ford. KÖRÖSI JÓZSEF. Egy kötet.

Taine H.: *Les Origines de la France contemporaine.* (A mai Franciaország alakulása.) Fordítja Dr. TOLDY LÁSZLÓ. Két kötet.

Cliffe Leslie, Bagehot, Giffen munkáiból: *Angol közgazdasági és pénzügyi tanulmányok.* Fordítják GYÖRGY ENDRE és FÖLDES BÉLA. Egy kötet.

Az új, művelt államok alkotmányainak ismertetése. (Eredeti.) Egy kötet,

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan év* a másodikból *hatvan év*, a harmadikból szintén *hatvan év*, angol diszkötésben fog 20-30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik.

Egy-egy évfolyam aláírási ára vagy előre bérmentve küldendő, vagy minden évfolyam első kötetének átvételekor postai utánvétellel fizetendő.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

A jelen harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek következők:

Történelmi sorozat:

- Macaulay** : *Anglia története* II. Jakab trónralépte óta. Angolból fordította CSENGERY ANTAL és ZICHY ANTAL. Második átnézett kiadás. Hat kötetben, (Teljes.) Díszkötésben.
- Carlyle T.** *A francia forradalom.* Angolból fordította BARÁTH FERENCZ. Három kötetben. (Teljes.) Díszkötésben.
- Curtius E.** *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Díszkötésben,
- Hunfalvy P.** *Magyarország ethnografiája.* Egy köt. (Teljes.) Díszköt

Irodalmi sorozat:

- Göthe** *lyrai költeményei.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötet egybe kötve. (Teljes.) Elfogyott.
- Nisard D.** *Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából.* Fordította VAJDA JÁNOS. Egy kötet. (Teljes.) Elfogyott.
- Müller M.** *Ujabb felülvizsgálata a nyelvtudományról.* Németből fordította Dr. SIMONYI ZSIGMOND. Egy kötet. (Teljes.) Díszkötésben.
- Boissier.** *Cicero és barátjai.* Francziából fordította Dr. CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Lewes.** *A philosophia története* Thalestől Comteig. Angolból fordította Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF. Három kötetben. Díszkötésben (Teljes.)
- Nisard.** *A francia irodalom története.* Francziából fordította SZÁSZ KÁROLY. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózaí dolgozatai.* Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)

Jog- és államtudományi sorozat:

- Bluntschli J. C.** *Az általános államjog és a politika története* a XVI. század óta a jelenkorig. Németből fordította Dr. ACSÁDY IGNÁCZ. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A II. kötet külön még kapható.
- Gneist R.** *A jogi állam.* Németből fordította Dr. TAKÁCS LAJOS. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.** *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez.* Angolból fordította Dr. PULSZKY ÁGOSTON. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Todd.** *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból ford. Dr. DAISSY LÁSZLÓ. Három köt. Díszkötésben. (Teljes)
- Carrara.** *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból ford. BEKSITS GUSZTÁV. Két kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar.** *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.)
- Leroy-Beaulieu.** *Pénzügytan.* Francziából fordította Dr. LÁNG LAJOS. Négy kötetben. Díszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik:

- Bánóczy J.** *Révay Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Díszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.** *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.* Két kötetben. Díszkötésben. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.** *A szerbek története.* I-ső köt. Díszkötésben. 2 frt 40 kr.
- Lewes G. H.** *Goethe élete.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötetben. Díszkötésben. 3 frt 80 kr.

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy az a nemzeti művelődés érdekében, méltánylás- és pártfogással fog találkozni.

RENAISSANCE OLASZORSZÁGBAN.

ELSŐ FEJEZET.

A renaissance szelleme.

Nehézségek az évszám meghatározása körül. — A »renaissance« szó értelme. — A gondolkodás szabaddá lesz. — A hűbéresség viszonya a renaissance-hoz. — A renaissance előjelei a középkorban. — Abelard, Bacon, Joachimus de Flora, a provençal-ok, az eretnekek, II. Frigyes. — Dante, Petrarca, Boccaccio. — Az olaszok physicali képessége. — A tudományok föléledése. — A két nagy fölfedezés: a világ és az ember. — A világegyetem s a földgolyó átkutatása. — Tudomány. — Képzőművészetek és kutatás. — A művészetek az egyház fölfogását emberivé teszik. — A kutatás történetének három korszaka. — Az óhajlás kora. — A megszerzés kora. — Julia holttestének mondája. — A könyv-nyomtatók és a kritikusok kora. — A lelkiismeret fölszabadítása. — A reformatio s a modern kritikai fölfogás. — Mechanikai találmányok. — Olaszország helye a renaissance-ban.

A »renaissance« szót utóbbi években tágabb értelemben fogták fel, mint a mennyit nyelvünkben ez a kifejezés jelent: a tudományok újraéledése. Most arra használjuk, hogy kifejezzük az egész átmenetet a középkorból a modern világba. Lehet ugyan bizonyos határok közé szorítani azt a korszakot, mely alatt ez az átalakulás végbement, határozott évszámokat azonban mégsem idézhetünk, hogy azt mondhatnók: ezen évtől fogva eddig az évig történt meg a

mozgalom. Ép oly kevésbé lehetséges ez, mintha meg akarnók határozni a napot, vajjon egy bizonyos évben a tavasz mikor kezdődött, vagy végződött; s mégis úgy szólunk a tavaszról, mint a téltől s a nyártól teljesen különböző évszokról. Valósággal sok tekintetben magunk is még a renaissance korát éljük. Pályafutása még nincs befejezve. Ezt az új életet éljük még, mely folyton halad. Mint mikor a színjáték jelenetei változnak: úgy itt is összevegyülnek a távozó s az előtérbe tóluló, jövő alakok; az új formák kezdetben homályosak s ködösek; lassanként azonban elérik a régieket; a kettő egyesül, a régi jelenés a háttérben elhalványodik: mégis ki a megmondhatója, hogy vajjon ez új jelenés véglegesen megállapodik-e?

Viszont a renaissance összes tüneteit nem tekinthetjük úgy, mint egyes oknak vagy körülménynek következményeit s nem is szoríthatjuk azokat az emberi tudás bármely szakaszának határai közé. Ha a művészet történetét kutatótól kérdezzük: mit ért a renaissance alatt? azt fogja válaszolni, hogy az forradalom volt, melyet az ó-kor emlékeinek felfedezése keltett az építésben, a festésben, a képfaragásban. Az irodalommal, philosophiával s theológiával foglalkozók a renaissance-ban a kéziratoknak feltalálását látják, az ó-kor művelődése iránti szenvedélyt; a haladást philologiában és kritikában, mely a klasszikusok pontos ismeretére, új izlésre a költészetben, új gondolkozási-rendszerekre, pontosabb vizsgálási módszerekre, végre a Lutherféle szakadásra s a lelkiismeret fölszabadulására vezetett. Természettudósok szólnak majd Copernicusról s Galileoról, kik a naprendszer törvényeit fölfedezték. Meg fognak emlékezni Vesalius anatómiájáról, Harvey elméletéről a vérkeringésre nézve. Őket a renaissance-ban főleg egy, való-

ban tudományos, kutatási módszernek a megállapítása érdekli.

Politikai történetíró ismét másképen felel meg erre a kérdésre. A hűbérrendszer elzülése; a nagy nemzetek fejlődése Európában, a monarchia megizmosodása, az egyházi hatalom korlátozása, s a pápaságnak olasz fejedelemséggé alakulása, végre a népszabadság azon érzésének fokozatos kifejlődése, mely a nagy forradalomban végre fölrobbant; ezek a mozgalomnak azon oldalai, melyek figyelmét leginkább magukra vonják. Jogászok le fogják írni a hamis decretalisokon alapuló törvényes szemfényvesztéseket, a római törvények valódi szövegének megszerzését, a kísérletet, hogy észszerű módszert lehessen a modern jogtudomány elméletére alkalmazni és, hogy a nemzetközi jog tanulmányozása megkezdődjék. A ki figyelmét a felfedezések és tanulmányok történetére irányozza, el fogja beszélni Amerikának s a keletnek átkutatását; vagy utalni fog a jótéteményekre, melyekben a világ a nyomtatás és metszés mesterségei, a delectu és távcső, a papiros és puskaapor által részesül; végre ki fogja emelni, hogy épen a renaissance pillanatában jöttek létre a mechanikailag hasznos eszközök, hogy elősegíthessék mind annak felbomlását, a mi rothadt volt s minek el kellett pusztulnia; hogy megerősítsék s megörökítsék az újat, a hasznosat: az éltet-adót. S mégis e kérdések sem egyenként, sem pedig együttvéve nem vezetnek a feladat megoldására. Ez a kifejezés: renaissance, azaz újraszületés, egy természetszerű mozgalmat jelez, melyet nem szükség egy s más vonással megmagyarázni; hanem melyet az emberiség nagy erőmegfeszítésének kell tekintenünk, melynek végre megjött a maga ideje, s melynek előrelüktetését még ma is érezzük. A renaissance története nem a művészetek törté-

nete, nem a tudományoké, nem az irodalomé, de még a nemzeteké sem. Annak a története az, hogy miképen érte el öntudatos szabadságát az európai népfajokban lakozó emberi szellem. Nem pusztá politikai változás, új divat a művészet terén, vagy az izlés klasszikus előképeinek helyreállítása. A művészetek és a találmányok, az ismeretek és a könyvek, melyek a renaissance korában egyszerre életre keltek, réges rég ott heverték parlagon a holt tenger partjain, melynek középkor a neve. A renaissanceot nem ezeknek felfedezése hozta létre; hanem az értelem erőteljessége, az értelem önkénytes kifakadása rávitte az emberiséget, hogy azokat abban a pillanatban felhasználja. Az akkor megszületett erő még a modern világban is szívíósan s folyton tovább terjedve megmaradt.

Hogyan esett meg hát az, hogy egy bizonyos időpontban, mondjuk körülbelül a XIV. században Krisztus után, az emberiség mintha valami álomból ébredt volna fel s éledezni kezdett. Olynemű kérdés ez, melyre csak tökéletlenül felelhetünk. A szerves élet rejtélyessége meghiusítja a vizsgálódást. Kutassuk bár csak egy sejtnek a keletkezését, vagy légyen vizsgálódásunk tárgya — mondjuk — valamely új vallás eredete vagy akár egy új betegség fejlődése, akár a műveltség egy új phasisa; egyaránt lehetetlen többet tennünk, mint megállapítani a körülményeket, melyek között az új gyarapodás létrejött s kimutatni azt, hogy mikben nyilatkozik. Mikor ezt tesszük, óvakodnunk kell még, hogy saját magunk képezte szavak tévútra ne vezessenek. Renaissance, reformatio, revolutio nem különálló dolgok, melyeket el lehetne egymástól szigetelni. Ezek csak egyes mozzanatok az emberi nem történetében, voltaképp csak kényelmes elnevezése azoknak; a történet maga azonban egységes és foly-

tonos, úgy, hogy hiába is törekedünk egy-egy részét a többtől függetlenül tekintetbe venni.

Egy pillantás a megelőző századokra, arról győz meg bennünket, hogy a római birodalom szervezetének felbomlása után az értelem nem éledhet vala fel. A barbár népeknek, melyek Európát elözönlötték, meg kellett emészteniök saját barbárságukat: a római műveltség töredékeinek vagy el kellett pusztulniok vagy beolvadniok: a germán törzseknek műveltséget és vallást kellett átvenniök a kimerült néptől, melynek helyét elfoglalták. Miglen a szabadság szellemének felébredésére a feltétlenül szükséges környezet előáll vala: szükséges volt, hogy a modern nemzetek határozott jellemet öltsenek, hogy a modern nyelvek megalakuljanak, hogy tőke halmozódjék fel. Az a nemzet, mely első felelt meg e feltételeknek: az kezdé meg ez új korszakot. Az ok, hogy vajjon miért állott Italia a renaissance élére, az vala, hogy Olaszországnak volt nemzeti nyelve, kedvező éghajlata, politikai szabadsága s kereskedelmi jólétnek örvendett oly időben, midőn más nemzetek még félig barbarok voltak. Ott, hol az emberi szellemet a római birodalom szétmállásakor eltemették, ott ébrede ismét, ugyancsak e birodalom romjain; és a pápaság (Hobbes az elhalt római birodalom kísértetének nevezi, mely annak hamvain székelt, trónolt s koronát viselt), bizonyos mérvben áthidalta a két korszak közti nagy űrt.

Folytonosan szemünk előtt tartva, hogy a renaissance valóban jellemző tulajdonsága szellemi volt, hogy az a gondolkodás felszabadulását valósítja meg a modern világban, immár azt a viszonyt is kutathatjuk, melyben vele a hűbéresség állott. Tudatlan leborulás az egyház bálványai — dogma, tekintély, scholastikusság előtt — ez volt a közép-

kor értelmi állapota. Századok tüntenek el s ez idő alatt Európa nemzeteit az anyagi szükségletek nyers súlya nyűgözte le. A nemzetek alig tehettek egyebet, minthogy létezésüket megalapítsák s megóvják, nem birván még azzal a hatalommal a külső világ felett, melyet a természettudomány és a hasznos művészetek nyújtanak; midőn az élet kényelmét nélkülözték, melyet bőség és vagyon biztosítanak; midőn művelt múlt hagyományainak híjában lassanként emelkedtek ki a teljes nyersség állapotából. Nevetséges volna kevésre becsülnünk a munkát, melyet az emberiség a középkorban végezett. Mégis figyelmeztethetünk arra, hogy az öntudatlanul történt, hogy az a létrejövés ösztönének fokozatos, önkénytelen folyamata volt; az értelem egyszóval álomba merült; az ember esze nem ismerte saját kincseit és saját képességeit. Pathetikus elképzelnünk a középkor tudósait, a mint Porphyrius egy rosszul fordított mondatán tünődnek s tanakodnak, hogy ennek következtetéseiből a logika tudományának teljes rendszerét kivonják, és talányokkal kinozzák eszöket, melyek haszontalanabbak Buridan szamarának dilemmájánál; ¹⁾ mig Konstantinápolyban és Sevilleban ugyanakkor görögül és arabul aluszik, de még is él úgy Plato mint Aristoteles; csak a renaissance szavát várják, s ez azt rendeli, hogy a modern észjárás előtt érthető hangon szólaljanak meg. Nem kevésbé patheticus megfigyelnünk azt a tengersokaságú embert, kik Európa minden részéből összeöznlik, hogy szenvedélyes fellobbanása hatás nélkül villanjék el Palestina partjain; életüket feláldozó népeket, melyek csak azért a lehetőségért tusakodnak, hogy majdan Jerusalemben falait meglássák, a sírt imádják,

---

¹⁾ Lásd Cousin tanulmányát a *Philosophie Scholastique*-ről.

melyből Krisztus feltámadott volt; melyek hajóikat ereklükkel és szentelt föld terhével rakják meg, mialatt szívök fenekén s agyokban az Úr szelleme folyton velük volt, élve, de fel nem ismerve: a szabadság szelleme, melynek rövid idő multán feladata volt a világnak visszaszerezni örökjogát. E közben a középkor végezte munkáját. Lassan, sötétségben, ostobaságnak és tudatlanságnak közepette alakultak Európa nemzetei és nyelvei. Olasz-, Francia-, Spanyol-, Angol- és Németország megalakultak. A bekövetkező dráma szereplői megkapták különböző jellemüket, s kifejtgették a nyelveket, melyekkel egyéniségüket majdan kifejezhetik. Kereszttyenség, az egyház, lovagiasság és a hűbéresség alkotta szokások, beoltották e nemzetekbe a tulajdonságokat, melyek a modern társaságot az antik világtól megkülönböztetik. Azután más phasis állott be. Minekutánna a nemzetek formás alakot öltének: monarchiáiknak s dynastiáiknak alapjai rakódtak le. A hűbéresség, aprózva, az autokrátiának többé-kevésbé határozott alakjába ment át. Olasz- és Németországban számos fejedelemség verekedett a színre fel, s bár a nemzet nem uralt egy főnököt, a monarchikus elvet általán elismerik. Francia- és Spanyolország meghajlott a despotismus előtt; itt mondhatta a király: »L'état c'est moi.« Angolország kifejleszté bonyolult alkotmányát, a nép jogait a király előjogaival egyeztetve meg. Ugyan ebben az időben a latin egyház hasonló átalakuláson ment át. A pápaság autokratikusabbá lett. A király módjára, a pápa is azt mondja: »L'église c'est moi.« A középkori állam, s a középkori egyház ez összetömörülése a király s a pápa személyes fensőségében: a hűbéresség végső, a renaissance-ot megelőzőtt, szakának sajátos jellemvonást kölcsönöz. Így készült elő az a légkör, a renaissance szükséges föltétele. Az öt nagy

nemzet szervezkedése és a politikai. s szellemi érdekek kiegyenlítése politikai és szellemi kényurak alatt: ez képezé a szabadság drámájának előjátékát, melynek első felvonása a renaissance, második felvonása a reformatio, harmadik felvonása a revolutio, s melyben mink, a jelenlegi nemzetek is, a demokratikus eszme kifejllesztésével, szerepelünk.

Nem kell azonban azt képzelni, hogy a renaissance a tizenötödik században, elkövetkezését hirdető tünetek nélkül, rögtön, tört ki e világra. Távol ettől: még a középkor derekán újra meg újra erőlködött az értelem, hogy bilincseit széttörje. Abelard a XII-ik században kísérletet tett annak a bebizonyítására, hogy az a feneketlen vita lényegekről és szavakról félreértésen alapszik. Roger Bacon a tizenharmadik század kezdetén megelőzte a modern tudományt és azt hirdette, hogy az ember a természet felhasználásával mindent megtehet. Joachimus de Flora, ki a két előbbi között áll, egy csöppet ivott a jövődőlés poharából, mely ajkának kínálkozott s kiáltotta, hogy az Atya országa megszűnt; szünőben van a Fiú országa és elkövetkezik a Szentlélek országa. Ez a három férfiú felismerte az emberiség értelmének még jövődőlő, de elmaradhatatlan felszabadulását. Mindegyik a maga módjára: a francia, mint logikus, az angol, mint analysta, az olasz, mint mystikus. És nem is hiányoztak jelei annak, különösen a Provence-ban, hogy Aphrodite és Phoibos és a Charitak készek uralkodásukat ismét megkezdeni. ¹⁾ Emlékeznünk kell ezenfelől a Catharus-okra, a Patarenus-okra, a Fraticelli-kre az Albigenensis-ekre, a Hussitákra, — eretnekekre, kikben az

---

¹⁾ Lásd egyuttal a Carmina Burana-kat, melyeket Angolországban Gualterius de Mapes nevével hoznak összekötetésbe.

új világosság még csak derengett, kiket azonban az egyház tüstént kiírtott. Ki kell emelnünk II. Frigyes császár nagyszerű felfogását, ki azon vala, hogy Dél-Európában egy emberies műveltségű új társadalmat alapítson s hogy megelőzze a modern türelmesség szellemének eljövetelét. Családostul együtt kiírtotta őt is a pápai féltékenység. Valóban, elmondhatjuk Michelet-vel, hogy a renaissance Sibyllája folytonosan, de hiába kínálta könyveit a hűbéres Európának. Hiába, mert ideje nem jött még el. Az eszmék, melyeket ily korán tálaltak a modern világ elé: éretlenek, halvaszülettek, mint a félig megformázott emberiség azon fejetlen törzsei és zoophyticus tagjai, melyek Empedokles látomásában megelőzték a teljesen megalakult ember születését. A nemzetek nem voltak készen. Ferenczes barátok, kik Roger Bacont börtönre vetik, mert kutatni meri azt, mit Isten titoknak szánt; domonkosok, kik keresztes hadat hirdetnek a Provence művelt nemesei ellen; pápák, kik a felvilágosodott Frigyesnek még magvát is kitapossák; benczések, kik a klasszikus irodalom mesterműveit kikaparják, hogy helyet nyerjenek saját létániáiknak és zsoltosmáiknak, vagy kereskednek pergamentdarabkákkal, mint bűvös szerekkel; világi közönség, mely babonaságával a szenteknek, boszorkányságával az ördögnek adja magát; papság, mely az érzéki sárban elsüpped vagy ördögös buzgalom lázában szenved; ezek uralkodtak még Európa szellemi sorsán. Ezért voltak töredékesek és meddők a renaissance első előjelei.

Elkövetkezik azután a második korszak. Dante költeménye öntudatos művészetnek munkája, modern szellemben fölfogva, modern nyelven írva; ez volt valódi jele annak, hogy Italia, a nyugat nemzeteinek vezetője, álmából már felriadt. Petrarca következett. Eszménye — az antik műveltség,

mint az emberi nemnek örök vigasztalója s egyetemes nevelője — és teljes életén át tartó erőlködése: hogy a gondolkodás s a nyelvezet klasszikus összhangját visszaszerezze; ezek indították meg tényleg a renaissance egyik főmozgalmát — szenvedélyes törekvését a régi világ felé. Petrarca után Boccaccio még más csatornát nyitott a szabadság folyójának. Az ő fölfogása az emberi létezésről, — melyet köszönettel fogadandó örömnek, nem pedig szomorú hibának nézett, mit szenvedéssel kell jóvá tenni, — barátkoztatta meg a tizennegyedik századot a félig pogány öröm azon nemével, mely a valódi renaissance-ot jellemzi.

Danteban, Petrarcaban és Boccaccioban Italia visszanyerte a szellemi szabadság öntudatát. A mit renaissance-nak nevezünk, még el nem érkezett; működésök eredménye azonban bizonyossá tette annak megjelenését a kellő időben. Danteban a modern világ geniusa merészelt megállani egyedül és teremteni önbizalommal saját módja szerint. Petrarcaval ugyanezen genius körösz túl nyúlt a sötétség mély szakadásán s fölvette egy fényes multnak hagyományát. Boccaccioval ugyanezen genius hirdette a világ szépségét, az ifjuság jó voltát és erejét és szerelmét és életét, a pokoltól sem rettenve meg, meg nem riadva a fenyegető halál árnyéka elől.

Ekkor, a XIV-ik század elején kezdődik elvégre az új kor; midőn Italia, igaz, hogy elvesztette volt már a hős lelkiületét, melyet községekiben a XIII-ik század alatt csodálunk; de a cserében kapott kényelmet, gazdagságot, fényűzést és azon nyugalmat, mely hosszas jólétből ered. Európa kövér, pihent szántóföld vala, mely alatt a régi világ műveltsége eltemetve nyugovék. Hátral a középkoriasság századai

terültek el, szellemileg meddők, mozdulatlanok. A jövő még csak a távol lenge ködében derengett. Ez alatt azon nemzetek ereje, melyek hivatva valának a jövőendő átalakulást végrehajtani, nem merült ki; testi és észbeli tehetségeik épségben leledztek. Az ideggyöngítő fényűzésnek, a szellem megfeszítésének, az élet mesterséges fentartásának vagy leleményes meghosszabbításának tartós korszaka nem ásta volt alá azon emberek erejét, kiknek földadatuk volt a modern világ dolgát kezdeményezni. Szigorúan fölnevelve, hozzá nem szokva válogatós életmódhoz a renaissance ez óriásai olyanok voltak, mint a gyermekek tűrési képességekben s mértéktelen étvágókban az élvezetre. Nem tipor-ták le őket éhes, beteges, kimerült, kritikus, kiábrándult nemzedékek. Az unalmat s a fáradságot, mely a skeptikus-ságból ered, a meghíúsított erőfeszítés kétségbeesését nem ismerték. Friss, romlatlan érzékeik kiválóan fogékonyakká tették őket a szép és természetes iránt. A nagyszerűt áhították s ösztönszerűen megértették a fényt. A jóllakottság korszaka egyszersmind még messze távol volt. Minden lehetőknek látszott ifjui erélyességöknek s egyetlen gyönyör sem rontotta volt még meg étvágukat. A renaissance ezen férfiai, — kik mintegy azon pillanatban születtek, midőn a kívánság és képesség egyensúlyban vannak, az észlelés éle még nem csorbúlt, az érzékek nem tompultak, kik első tekintetökkel a csodák egy világát pillantották meg, — élvezték azt, mit a modern világ első, előzőnlő szökőárának nevezhetünk. Semmi sem méltóbb a figyelemre, mint az élet teljessége, mely bennök lüktetett. Gyakoriak voltak oly természetek, melyek minden képességben gazdagok s fölruházvák a fogékony-ság minden nemével. S nem is volt határa az egyén szereplésének a cselekvésben. Reájok

alkalmazhatjuk azt, a mit Browning irt Sordello véralkatáról:

»A foot fall there
Suffices to upturn to the warm air
Half germinating spices, mere decay
Produces richer life, and day by day
New pollen on the lily-petal grows
And still more labyrinthine buds the rose.¹⁾

A középkoron át az ember kámzsába bújva éldegélt. Nem látá a világ szépségét; vagy ha meglátta, keresztet vetett magára, félre fordult és olvasóját morzsolta s imádkozott. Mint szent Bernát, midőn a Leman-tó partjain végigutazott s nem méltatta figyelmére sem a kéklő vizeket, sem a buján tenyésző szőlőtökéket, sem a hegyek csillogását, napsütötte hóleplőkkel; hanem reáhajtotta öszvére nyakára gondterhes homlokát; csakúgy, mint ez a szerzetes haladott volt tovább az emberiség, aggodalom gyötörte zarándok, a világ országútján végig, elmerülve a bűn, a halál és az ítélet ijedelmeiben s nem tudta, vajjon megérdemli-e a megsemlélést; sem azt, hogy az élet áldás.

A szépség tör; az élvezet bűn; a világ múló látomás; az ember elbukott és elveszve; a halál az egyedül bizonyos; az ítélet ki nem kerülhető; a pokol örökké tartó; az ég nehezen elérhető; a tudatlanság kedves isten előtt, mint a hit és megadás bizonyítéka; a lemondás és önkínzás az élet egyedül biztos szabályai: ezek valának a középkori asketikus egyház rögeszméi. A renaissance összetörte és szétrombolta

---

¹⁾ Fűszer illata terjed szerte a langyos légben minden lépten-nyomon; a korhadás új életet kelt; naponta új hímport terem a liljom, s a rózsatő összefonódó hajtása mind dúsabban virágzik.

ezeket, elszakította a sűrű fátyolt, melyet az ember szelleme és a külső világ közé vontak és reáveté a valóságnak világitását a sötét helyekre, az ember saját természetében. Az egyház mystikus tanát az ókor műveltségének tanulmányozása helyettesítette; új eszményt állapítottak meg, s ennek alapján az ember törekedett a földgömb urává lenni, melyen hivatása tartja megélni, de egyszersmind kiváltsága is. A renaissance az emberiséget börtönből szabadítá meg: a külső és belső világnak kettős fölfödözése az.

Külső esemény határozta meg az irányt, melyben a szabadság szellemének ki kellett törnie. Ez a modern s az antik szellemek érintkezése volt, mely arra következett, mit a tudományok föléledésének nevezünk. A görög császárságnak megdőlte, 1453-ban egyrésről a régi rendnek elhalását jelezte, másrészt pedig az újnak, most már összegyűlt erőit fölírta. Megszületett a hit, hogy az emberi szellem minden jelentkezésében azonos. Észrevették, hogy a klasszikus s a szentírásbeli ókorban egyaránt föllelhető az emberi élet egy eszménye, mind erkölcsi, mind pedig értelmi tekintetben, melyből a jelenben is hasznot lehet huzni. Az újkor geniusa bizalmat érzett saját képességében, midőn megismerte, hogy mit tudtak véghez vinni a régiek. A régieknek találgatásai fölbiztatták a modernek erőlködését. Ujra egységesnek látszott az egész világ története.

A renaissance nagy eredménye: a világnak és az embernek fölfödözése. ¹⁾ E két kifejezéssel osztályozhatjuk mindazon jelenségeket, melyek sajátlag ebbe a korszakba tartoznak. A világ fölfödözése két ágazatra oszlik — a föld-

---

¹⁾ Michelet érdeme ezen két kifejezés, mely azóta a tudomány közkincsévé vált.

gömb átkutatására és a világ-egyetem azon tervszerű megvizsgálására, a mely tényleg nem egyéb a természet-tudományoknál. 1492-ben Columbus ismeretessé tette Amerikát; 1497-ben a portugallok körülhajózták a Jóreménység fokát; 1507-ben Copernicus megmagyarázta a naprendszert. Ehhez az egyszerű állításhoz nem szükséges bármit is hozzátennünk, mert ilyen fontos tényekkel összeköttetésben nehéz volna kikerülnünk a közhelynek látszó elmélkedést. Mégis csak úgy becsülhetjük meg azon renaissance mozgalom nagyságát, mely a műveltségnek egy teljes félföldgömböt nyere meg, ha összehasonlítjuk a tíz századot, mely ezen évszámokat megelőzte, a négy századdal, mely reájok következett. Hasonlóképen érdemes egy perczre megállani és megfontolni, hogy mi következett abból, mikor Ptolemaios rendszerét a Copernicusé helyettesíté. Egyszerre fölismerték, hogy a föld, melyet régente minden dolgok középpontjának, Isten szeme fényének tartottak, melynek kedvéért teremtetete a napot, a holdat és a csillagokat, csak azon számos bolygók egyike, melyek egy óriás fény- és hőgömb körül forognak s hogy ez maga csak azon számtalan napok egyike, melyek közül minden egyest a bolygók egész udvara környezi, s melyek nem tudjuk miképen, a végtelenségben szét vannak szórva. Mivé lett a régi istenek amaz ércz széke; mivé a Paradicsom, melybe az eltűnő istenség felhőtől környezve fölszállott, s melyben tanítványainak szemei elől egy pillanatra elrejtőzött. A csillagtan legegyszerűbb igazságainak kimutatása egy csapásra elpusztítá azon mondákat, melyek symbolismusok következtében legfontosabbak voltak az ős keresztényekre nézve. Méltán üldözte Galileot az egyház a világ mozgásának bebizonyításaért. Ösztönszerűleg észrevette, hogy ez az egy tétel, leg-

kedveltebb fölfogásaival, mythológiájának magvával teljesen ellenséges elvet tartalmaz. A tudomány megszületett, és tudományos positivismus s vallásos metaphysika háborút izentek egymásnak. Ezentúl nem lehetett többé istent papi képzeletszülte alakokban és bálványokban imádni; új értelme lőn ezen szavaknak: »Isten szellem, s azok, kik imádják, szellemben és igazságban kell, hogy imádják.« Az emberi értelem végtére tanulmányozhatta a világegyetemnek tervezetét, melynek része és meggyőződheték a tényleges törvényekről, melyek azt kormányozzák. Negyedfél század múlt el, mióta Copernicus fölforgatta a csillagtant. Csak úgy becsülhetjük meg az akkor nemzett átható erőt, ha egyrészt végiggondoljuk az ismereteknek tömegét, melyet azóta megszereztünk — ismeretek, melyek nemcsak végtelenül érdekesek, de egyszersmind kiszámíthatlanul hasznosak az életre és művészetekre való alkalmazásukban — és másrészt visszaemlékezünk, hogy a renaissance-ot megelőző tíz században, ezen a téren, mik voltak a hódítások. A tudomány megmentve az astrologiától, a geomantiától, az alchemiától, a renaissance-al kezdi meg valódi életét. Attól fogva, a mai napig, növekedése nem szünetelt. A haladó, tartós, tudományt nevezhetjük a modern világ-szellem első szülöttjének.

Ily módon a lakható világ minden zugának birtokba vétele a művelt emberiség által egyrésztől; másrésztől pedig mindannak meghódítása a tudomány által, a mit jelenleg a világegyetem természetéről tudunk; ez az, a mit a világ fölfödözése alatt értünk. Kettős folyamatot mutathatunk ki megint az ember fölfödözésében. Az ember világi viszonyaiban, a mint a pogány ókorban kifejezésre jutott; s az ember túlvilági viszonyaiban, a mint a szentirásbeli ókorban nyilvánul; ez a két, eleinte egymástól elválasztottnak

látszó, utóbb egymást kölcsönösen áthatónak bizonyúlt, kör, melyet a renaissance kritikus vizsgálódó geniusa a tanulmányozásnak megnyitott. Ezen körök elsejében két tényező munkálkodik; a művészet és a kutatás. A középkorban, a mint a philosophia, úgy a plastikus művészetek is természetlen, értelem nélkül való, scholasticismussá fajúltak volt el — élettelen alakzatoknak hideg sokszorosításává, melyek gépiesen és lelkesedés nélkül elkorcsosodott minták után másoltatának. A képeket symbolikus összeköttetésbe hozták a nép vallásos érzelmeivel; képletekké váltak, melyektől eltérni a művésztől szentségtörés, az imádóra nézve pedig zavaróvá lett volna. Babonás tisztelet arra kényszeríté a művészt, hogy úgy másolja a szenteket, a mint gyermekkorától fogva imádta őket, mandola alakú szemekkel, merev tagokkal. S még ha másképp lett volna is, hiányzott benne az ügyesség, hogy a természetes alakzatokat, melyeket maga körül látott, utánozhassa. A renaissance pirkadásával azonban egy új szellem jelent meg. Az emberek reájöttek, hogy az emberi test magában véve is nemes, s hogy megérdemli a tűzetes tanulmányozást. A művész czéljává az lett ekkor, hogy a kegyeletes érzést s a szent monda iránti tiszteletet egyesítse a legnagyobb szépséggel s az ecsetelés legnagyobb hűségével. Tanulmányozta a meztelent; lerajzolta a testet minden állásában; alakította a redőzetet; mozdulatokat gondolt ki; s alakjainak cselekvését, arczuknak kifejezését hozzá alkalmazta a történethez, a melyet épen választott. Egyszóval emberiekké tette az oltárképeket s a kolostorok frescoit, melyeken dolgozott. A festők ily módon fölülemelkedtek a régi symbolumokon s az eget lehozták a földre. Midőn a szent szüzet s gyermekét élő emberi lények képében ecsetelték, midőn a keresztény történetet dramatizálták,

hallgatagon az egyház elveit, a szépség szeretetével és a lük-
tető élet érdekességével helyettesítették. A szent vagy az an-
gyalalkalomná vált, hogy testi tökéletességet ábrázoljanak, s
nekik nagyobb fontossággal birt »un bel corpo ignudo«-t ala-
kításukban elhelyezni, mint a Magdolna önkínzását adni elő.
Ez emberek hozzászoktak így, hogy az ereklyén s az ostyán
túl, egyebet is lássanak; hogy elfelejtsék a dogmát a bájos
alak miatt, mely azt kifejezé. Végtére, midőn a klasszikusok
elkövetkeztek, hogy elősegítsék a haladás ezen művét, a gon-
dolkodás és képzelet egy isteniesen varázsos, teljében emberi,
új világa tárult föl bámúló szemeik előtt. Ily módon a művé-
szet, mely kezdetben az egyház mondáit emberiesíté; majd
kutatóinak figyelmét a mondáról el, a szépség művére terelé;
utoljára elszakadt a vallásos hagyománytól és az emberi test
méltóságának, dicsőségének előadójává lőn. A művészetnek
ezen végső fölszabadulása az egyházi korlátok alól az olasz
festés nagy korszakában érte el tetőpontját. Igaz, hogy
eredetileg vallásos eszmékkel érintkezünk, midőn Michel
Angelonak profétáit szemléljük Sixtus kápolnájában. Ez
eszméknek kifejezése azonban kizárólag s általánosság-
ban emberi; egy fokon áll Pheidiasnak képfaragásaiéval.
Titian szent szüze, midőn az égbe fogadják, a mint a köz-
pen lebeg az árkangyal között, ki megkoronázza, s az apos-
tolo-k közt, kik követni kívánnák őt, sokkal kevésbé Madonna
Assunta, mint inkább az emberiségnek sugárzó anya képében
fölfogott apotheosisa. Az egész képen nem látunk semmi aske-
tikust, semmi mystikust, semmi szetartásosat. S a renaissance
művészete itt még nem állott meg. Tovább ment s a pogány-
ság karjaiba vetette magát. Képfaragók és festők szövetkez-
tek az építőkkel, hogy a kereszténységtől idegen szellem és
érzés bevezetésével a művészetet az egyháztól elválasszák.

A renaissance a modern világban véghez vitte, — a művészet, s mindazon eszmék fölhasználásával, melyeket a művészet a mindennapi életbe vitt —, a testnek valódi föl-támasztását, mely a pogány műveltség romlása óta, szőrös-inggel és halotti lepellel körülpólyázva feküdt a középkori zárda sirjában. A kutatás volt az, ami az emberek előtt föl-tárta saját eszök gazdagságát, az emberi gondolkodás méltóságát, az emberi vizsgálódásnak értékét, az emberi élet fontosságát, ha vallási szabályoktól és dogmáktól elkülönítve tekintjük. A középkoron át egy-két tudós birta Virgilius verseit s Boëthius prózáját — és Virgiliust Mantuaban, Boëthiust Paduában valósággal szentekként tisztelték — Lucanus, Ovidius, Statius, Cicero és Horatius egynehány töredékével együtt. A renaissance megnyitotta az egész olvasóközönségnek, a görög és latin irodalom kincses házait. Ugyanekkor találták meg újra a Bibliát az eredeti nyelven. A héber és arabs hagyományokat kutatók számára a keleti tudományok bányái megnyíltak. A mit árja és semita kinyilatkoztatásnak nevezhetünk, azt most első ízben vetették, többé-kevésbé kritikus összehasonlítás alá. A renaissance emberei, hibát nem ejtő ösztönnel, elnevezték a kutatás terjedelmes anyaghalmozát »*Litterae humaniores*« nek: az inkább emberi irodalomnak; az irodalomnak, mely emberivé tesz.

Három szakasza van a kutatás történetének a renaissance lefolyása alatt. Az első a szenvedélyes kívánság kora. Petrarca, ki Homeroson tünődik, kit nem birt megérteni, s Boccaccio, ki meglett férfikorában görögöt tanul, hogy a költői ihlet ezen kútforrásából ihassék: ezek a kor hősei. Ők költötték föl az olaszokban a vágyat az antik műveltség iránt. Erre a megszerzés és a könyvtárak korszaka követ-

kezik. V-ik Miklós, ki 1453-ban a Vaticani könyvtárt alapítja; Cosmo de' Medici, ki valamivel korábban kezdi meg a Mediciek gyűjteményét; és Poggio Bracciolini, ki Európa minden városát és kolostorát átkutatta kéziratokért; a görög tanítókkal együtt, kik a XV-ik század első felében menekültek Konstantinápolyból, a klasszikus irodalom kincseivel megrakodva; ezek a második szakasz hősei. Anyaggyűjtésnek, kritika nélkül való, semmit meg nem különböztető lelkesedésnek kora ez. Épp úgy imádnak e férfiak a kéziratokat, mint dédapáik a Szentföld erekyéit. A keresztes háborúk mohósága újra föléledt az ókori ismeretek Szent Graaljának ezen keresésénél. A pogány szerzők töredékeit és forgácsait úgy becsülték, mint értékes drága köveket; látásukon úgy kéjelegtek, mint illatos, pompás virágok között; úgy fordultak hozzájuk fölvilágosításért, mint valami isteni jóslatokhoz; úgy tekintettek reájok, mint a bálványozott szerető szeméibe. A jót, a rosszat, a közömböset majdnem egyenlő hódolattal fogadták. A kritika még nem indul vala meg; kincseit összeszedni, ez volt a világ törekvése. Kétségbeesetten siratta Liviusnak elveszett könyveit, Sapphonak elveszett dalait — az elkábulásig szította magába a sokféle gondolatok és szenvedélyek erős borát, mely folyton folyvást ömlött az ihletés ezen soká eltemetett amphoraiból. Legfeltűnőbb a kutatás ezen idejében, a lelekesedés az antik műveltség iránt, mely Itáliában minden osztályt áthatott. Pápák és fejedelmek, kalandorok és parasztok, nemes hölgyek s a demi-monde vezetői egyaránt, tudósokká lesznek. Infessura egy történetet mond el, mely különös szerencséivel világítja meg ez idők hangulatát. 1485-ben április 18-ikán Rómában azon hír terjedt el, hogy lombardiai munkások a Via Appia-n ásás közben, egy római sarkopha-

gusra akadtak. Márványból volt e sir, s rajta a fölírás: »Julia, Claudius leánya« s a lábában bent gyönyörű, tizenöt éves leányzó teste feküdt, melyet drága kenőcsök védtek meg a rothadástól, s az idő sértéseitől. Az ifjúkor pirja még látszott arczain s ajkain; szeme, szája félig nyitvák; hosszú haja pedig vállaira omlott. Tüstént a Capitoliumra helyezték át — így szól a monda — s ekkor megkezdődött Róma minden részéből a búcsujárás, hogy megláthassák a régi pogány világ e szentjét. Ama lelkesült imádók szemében, szépsége fölülmult minden képzeletet, minden leírást. Sokkal bájosabb volt, mint a minőnek lenni a modern idők bármely asszonya még csak remélhette is. Végre VIII. Innocentius félni kezdett, hogy az orthodox hit szenvedhetne egy pogány tetem ezen új cultusa által. Parancsára titkon, éjnek idején, Juliát eltemették s Capitoliumon nem maradt egyéb, csak üres márványkoporsója. A mondát, a hogy Infessura elbeszéli, úgy ismétlik Matarazzo és Nantiporto csekély módosítással. Egyik úgy mondja, hogy a leány haja sárga, a másik pedig, hogy a legsötétebb fekete volt. Hogy mi igaz a mondában, az nem ide tartozik. Használjuk inkább a mythost, mint a határtalan odaadásnak példáját, mely azon kor embereit ösztönözte, hogy a klasszikus világ sirgödrében, képzeletet fölülmuló szépségű alakot fődözenek föl.

Elkövetkezett ezután a kutatásnak egy harmadik szakasza: kritikusok, philologusok és nyomtatók kora. A mit Poggio és Aurispa összegyűjtöttek volt, azt most megmagyarázták Ficino, Poliziano és Erasmus. Avval kezdték föladatukat, hogy a könyvtárak tartalmát áttanúlmányozták és rendezték. A tudomány útja ekkor még nem volt előkészítve; nem léteztek terjedelmes lexiconok, régiségek szótárai, a

mythológiának és történetnek gonddal szerkesztett »thesaurusai«. Minden tudós kénytelen volt eszében megtartani a klasszikus ismeretek egész halmazát. Meg kellett határozni Homernak, Platonak, Aristotelesnek s a tragoediaíróknak szövegét és olvasását. Görög betűket kellett önteni. Firenze, Velence, Basel és Páris nyomtató-présekkel voltak megtömve. Az Aldusok, a Stephanusok, a Frobenek éjjel nappal fáradoztak, tucatszám vették igénybe a tudósokat, teljesen odaadó, nagy eszű férfiakat, s ezeknek az volt föladatok, hogy a mondatok helyes olvasását eldöntsék, hogy ékezzenek, pontozzanak, s a nyomtató alá adják az emberiség azon örökre szóló vigaszát, mely a klasszikusokban van, s hogy így biztosítsák azt szerzetesek gyűlölete s az idő irígysége ellen. E férfiaknak szükségök volt lángészre, lelkesedésre és Európarokonszenvére, hogy titani föladatukat megoldhassák; az ő munkálkodásuk mellett minden későbbi eredmény a tudomány terén jelentéktelennek tűnik föl. Virgiliust 1470-ben nyomtatták ki, Homerost 1488-ban, Aristotelest 1498-ban, Platot 1512-ben. Ekkor váltak ezek az emberiségnek eltulajdoníthatlan örökségévé. De mennyit virrasztottak, mennyi megfeszített gondolkodást pazaroltak, a kételkedés és várakozás mennyi kínját szenvedték a humanizáló tudomány hősei, kiket rendesen pusztá pedansoknak szoktunk tartani. Közülünk kicsoda melegszik meg és buzdúl fel már ma Aldus Manutius, vagy Henricus Stephanus, vagy Johannes Froben neve hallatára? Pedig bizonynyal ezt kellene tennünk; mert értelmünknek szabadságát nagyrészen nekik köszönjük; nekik szellemi élvezeteinknek készletét; a múltnak ösmeretét; bizonyosságunkat az emberi művelődésnek jövőjéről.

A renaissance kutatás történetének ezen harmadik korszaka tetőpontját, mondhatjuk, Erasmussal érte el; e

tájban ugyanis Italia a tudomány fáklyáját átadta volt az északi nemzetnek. Az ő »Adagia-inak közzététele 1500-ban egy kritikusabb és válogatósabb szellem elkövetkezését jelezi, mely ezen időponttól fogva mindinkább gyökeret vert a modern szellemben. A kritika, ha ezen szóval a pontos vizsgálat és megkülönböztetést jelezzük, egyike azon vonásoknak, melyek által a modernnek az antikoktól különböznek; a kritikát kifejleszté az assimilálás, összehasonlítás és eltulajdonítás azon folyamata, mely a tudományosság gyarapodására szükséges vala. A klasszikus műveltség ezen visszaszerzésének végső eredménye volt a szellem fölszabadítása egyszer s mindenkorra. A modern világ benső érintkezésbe jött az antik világ szabad férfiaságával, s megvált a be nem bizonyított hagyományok uralmától. Ekkor állott elő az ítélelhozás tehetsége, a teremtés vágya. A tizenhatodik század közvetlen következménye, a művelteknek határozott elszakadása volt, nemcsak a monasticismustól, hanem a kereszténység valódi szellemétől is. Az olaszok szelleme assimilálta a pogányságot. Gyűlöltek a középkori tudatlanságot; utálták a barátsuhás, kolostort lakó bolondokat; ezért áticsaptak az ellenkező végletbe s egy ujra föl nem idézhető mult modorát szenvedték. Ez a túlzás szükségképen reactióra vezetett — éjszkon puritánságra, délen arra, a mit a Contra-reformationnak nevezünk, a mi a latin egyházban spanyol befolyásokkal jött létre. A kereszténységet azonban, a modern világ e legbecsesebb birtokát, a renaissance klasszikus lelkesedése soha komolyan nem veszélyezteté; másrésről pedig a reakció, melyet okozott, nem késleltette lényegesen a szellem haladó emancipációját.

E pontnál természetes az átmenetel az ember fölfedésének harmadik ágához: a lelkiismeretnek saját szellemi

szabadságának öntudatára jutásához. A tudományosság nemcsak a klasszikusokat állította helyre; nem buzdította csupán az irodalomban a kritikát; a szentírás szövegét is helyreállította egyszersmind, és elősegítette a kritikát a theológiában. A theologiai szabadság nyomán a szabad philosophia következett, mely az egyház dogmáinak többé nem volt alávetve. A utóbbi századoknak munkája volt, hogy a keresztény hitet hamis fölfogásoktól megtisztítsa; a lelkiismeretet a papok kényuralma alól fölszabadítsa és a vallást az értelemnek megközelíthetővé tette. S ez a munka semmiképen sincs még befejezve. Egyik részről Descartes, Bacon, Spinoza és Locke a renaissance fiai, az ujonnan meglelt philosophiai szabadság előharczói; a másik részről Luther is fia a renaissance-nak; az ujonnan talált vallásszabadságnak hirnöke. A reformáció egész mozgalma, egy szakasza a modern szellem azon sebesedő tevékenységének, melyet kezdetekor renaissance-nak nevezünk. Hibát követünk el, ha a reformációt elszigetelt jelenségnek tekintjük, vagy pusztán egy erőfeszítésnek, hogy az egyház tisztaságát helyreállítsa. A vallásos gondolkodás és a nemzeti politika terén, ugyanaz nyilvánul a reformációban, a mi a renaissance-ban érvényesül, a művelődés, a művészet, a tudomány körében — az emberiség visszanyert erélye és szabadsága. Tulságos a hajlam bennünk, hogy a történetet részletenként tárgyaljuk és hogy megkisértsük az emberi faj biographiájának egyes fejezeteiből valami tanulságot meríteni. A történet valódi philosophiája abban rejlik, hogy megfigyeljük az összeköttetést az emberi szellem haladó mozgásának különböző szakaszai között, s hogy megismerjük, hogy a mozgóerők még működnek.

Épp úgy, mint a tudomány és művelődés fejlődésének,

a reformácziónak is meg voltak a maga középkori előzményei és előjelei. Luther előzői voltak az eretnekek, kikkel győzelmesen küzdött meg az egyház Északolaszországban, Francia- és Csehországban. Az utat előkészítették a tudósok a tizenötödik század lefolyása alatt. Héber tanítók, héber betűöntők — Reuchlin Németországban, Aleander Párisban, Von Hutten, a röpiratszerző és Erasmus a humanista — ezek mindannyian indító tényezőkként szerepelnek. Luther, a maga részéről, megtestesíti a lázadás szellemét az önkényes tekintély ellen; kiemeli annak szükségességét, hogy a kereszténység lényeges igazságaihoz visszatérjenek az egyház bálványaival szemben; és azt vallja, hogy az egyénnek van joga itélni, magyarázni, kritizálni s magának véleményt alkotni. A fátyol, melyet az egyház az emberiség és Isten közé vont volt, szét vala tépve. A lelkiismeret szabadsága megállapíttatott. Fontosak azon elvek, melyek lényeges kapcsolatban voltak azzal, mit reformácziónak nevezünk. Egyrészről, összeköttetésben a kutatással és a szövegek tanulmányozásával, megnyitotta a modern biblia kritika útját. Másrészről, összeköttetésben a pusztá tekintély nem tűrésével, arra vezetett, mit azóta rationalismusnak neveztek el, arra a kísérletre, hogy a vallásos hagyományt összhangba hozzák az értelemmel, hogy meghatározzák a logikus eszméket, melyek a népies vallási öntudat fogalmainak alapját képezik. A személyes szabadság tanát hirdetve pedig, és a nemzeti politikával való szövetkezése által a reformáczió történeti összeköttetésben áll a revoluczióval. A puritán egyház volt az, a mely a hollandi protestánsok hazaszeretetétől ösztökélve Angolországban megállapította az alkotmányos szabadságot; és mely Amerikában érvényre juttatá az emberek egyenlőségének általános elvét. Ezen magas

politikai abstractió, mely a kereszténységben lappangott, a kritika által kifejlesztetett s a mult század második felében kinyilatkoztatásképp hirdettetett; a francia revoluczióban pedig megtestesült. A modern világ még be nem fejezett munkája: a társadalom szervezése összhangzásban a demokratikus elvekkel.

Látjuk tehát, hogy a renaissance szó valódi értelme: a szabadság ujjaszületése — az, hogy az emberi szellem visszanyeri az öntudatot, s az önelhatározás tehetségét; hogy a művészet által fölismeri a külső világ és a test szépségét; hogy fölszabadítja az észet a tudományban s az öntudatot a vallásban; hogy a műveltséget az értelemnek visszaadja; hogy a politikai szabadság elvét megállapítja. Az egyház iskolamestere volt a középkornak. A műveltség volt a renaissance humanizáló, nemesítő behatása. A jelen és a jövő föladata megoldani azt, hogy s miképen lehet nevelés által mindenkinek hozzáférhetővé tenni a műveltséget; szétrombolni a korlátot, melyet a középkorban az írástudó és a laikus közé vontak; mely a közbeeső korszakban az értelmes és tudatlan osztály közt fölemelkedett. Akár létesül a modern világ Utopiája, melyben miudenkoi ugyanazon társadalmi, politikai és értelmi előnyökben fog részesülni, akár nem; azon nem kételkedhetünk, hogy az emberiség egész mozgalma a renaissance-től fogva, egész irányban haladt. Bizonyynyal mindenkor lehetetlenségnek marad, megszüntetni a különbségeket, melyek mind szellemi, mind pedig physikai tekintetben az egyének közt a természettől fogva léteznek, s melyek, egy tényleges hierarchiát hoznak létre. Mégis megtörténhetik, hogy majd a jövőben egy mívelt ember sem lesz azon alkalomnak hijával, hogy physikailag és szellemileg legjobban legyen azzá, mivé isten megteremtette.

Hátra maradt még, hogy szóljunk az eszközökről és mechanikai találmányokról, melyek a szellem fölszabadítását az ujkorban elősegítették. Ujra meg újra földözgették föl e lényeges segédeszközöket; különböző korokban, különféle helyeken ajánlgatták föl az emberi nemnek; a tizenötödik századig azonban nem vették hatásosan igénybe. Colombus 1492-ben, amerikai útjában használta az iránytűt, melyet a hagyomány szerint a nápolyi Gioja 1302-ben fedezett föl. A távcső segélyével bizonyította 1530-ban Copernicus a föld forgását, s Galileo ez által talált tényleges alapot a bolygó-rendszer elméletéhez; a távcsövet ismerték az arabok már a középkorban s Roger Bacon 1250-ben le is írta. A nyomtatás, miután ismételten hiába kínálta képességeit a világnak, végre 1438-ban művészté vált; a papirost, melyet a chinaiak régóta ismertek, Európában először, K. u. 1000 körül készítették előbb gyapotból, majd pedig 1319-ben rongyból. A puskapor 1320 körül jött használatba. Mindegyike ezen találmányoknak, a mint őket a renaissance geniusza fölhasználta, emeltyűvé lőn, melylyel a világot megmozgatták. A puskapor forradalmat idézett elő a háború művészetében. Az ágyú dörgése megsemmisítette a feudális várat, a lovagnak és lovának fegyverzetét, az egyes ember vitézségét százak ellenében és a rosszúl fegyverzett militiát eltaposó, aristokratikus lovasság gögjét. A bátorság inkább erkölcsi, mint testi tulajdonsággá minősült. A hadvezér agya vívta ki a győzelmet. A nyomtatás minden ismeretet elpusztíthatlanul megörökített; minden gondolatot elterjesztett és mindenkinek közös tulajdonává tett; míg a papiros által a nyomtatás műve olcsóvá lett. Ilyen megjegyzések természetesek és mindenkinek eszébe jutnak. Sokkal inkább tartozik tárgyunkhoz ismételnünk azt, hogy

ha figyelmünket a renaissance jelenségeire irányozzuk, azt nem a találmányoknak magoknak kell megragadnia, hanem a felfogásnak, melylyel ezeket fölhasználták, — a modern világ öntudatos számító szellemének.

A renaissance munkájában része volt Európa minden nagy nemzetének. Soha sem szabad azonban felednünk, hogy a valódi renaissance, mint történeti tény, Olaszországban kezdődött meg. Ott fejlődtek ki a lényeges tulajdonságok, melyek a modern világot az ókoritól és a középkoritól megkülönböztetik. Italia teremtette a műveltségnek és értelmi szabadságnak azt az új szellemi légkörét, mely az európai fajoknak éltető eleme. Valamint a zsidókat az isteni kinyilatkoztatás hivatott és kiválasztott népének nevezzük, úgy az olaszokat mondhatjuk a renaissance prophetiájának hivatott és kiválasztott edényének. Ők foglalták el a vezérszerepet a művészetben, a kutatásban, a tudományban, a közvetítésben ókori műveltség és újkori értelem között és a helyreállított humanizmust ők adták át befejezve Német-, Francia- és Angolországnak. Spanyol- és Angolország azóta többet tettek a világ átkutatására. Németország majdnem egyedül végezte el a reformatió művét. Franciaország összegyűjtötte, cenzuralizálta, és ellenállhatatlan erélylyel elterjesztette az értelmességet. De ha a renaissance első eredetére visszatérünk, azt találjuk, hogy oly időben, midőn Európa többi része mozdulatlanul feküdt, Olaszország már megkezdte volt a modern szellem különféle elemeinek szervezését; és azon módszer megállapítását, mely szerint a többi nagy nemzet majdan tanul és él.

MÁSODIK FEJEZET.

A kényurak kora.

A tizennegyedik és tizenötödik századnak jellemző tulajdonságai Olaszországban. — Olaszország viszonya a birodalomhoz és az egyházhoz. — Az olasz uralkodók jogczimének törvénytelen volta. — Az egyéniségnek szabad kifejlődése. — II. Frigyes és példájának hatása. — Ezzelino da Romano. — Az olasz kényuraknak hat fajtája. — Hűbéres urak. — A császárság vicariusai. — A nép hadnagyai (Capitani del Popolo). — Condottieri. — A pápák öcscei és fiai. — Kitűnő polgárok. — Az olaszok képtelensége a községi önkormányzatra. — A hatalom bitorlása kifejleszti az egyénnek képességeit. — Hogyan él a kényur? — Családi bűnnek példái az uralkodó házakban. — Az olasz zsarnok leírása Macaulaynál. — A zsarnok leírása Savonarolánál és Matteo Villaninál. — A nagyobb kényuraságok felemésztik a kisebbeket a tizennegyedik században. — A Visconti-ak története. — Francesco Sforza. — A zsoldos vezérek szerepe az olasz politikában. — Zsoldos háború. — Alberico da Barbiano, Braccio da Montone, Sforza Attendolo. — A Sforza ház története. — Galeazzo Mária Sforza meggyilkoltatása. — A zsarnokölés ethicája Olaszországban. — A kényurak viszonya a művészetekhez és tudományhoz. — Sigismondo Pandolfo Malatesta. — Federigo, Urbino herezege. — Vittorino iskolája és az urbinói udvar. — Castiglione Cortigiano-ja. — Az olasz cortigiano-nak és a modern gentleman-nek ideáljai. — Általános visszatekintés.

A tizennegyedik és tizenötödik századot a kényurak korának mondhatjuk Olaszország történetében, úgy mint a tizenkettediket és tizenharmadikat a szabad községének;

a tizenhatodikat pedig és a tizenhetediket az idegen szolgáltatásának. A kényurak korában fejtették ki a renaissance feltételeit és ekkor öltött a renaissance maga határozott alakot Olaszországban. Zsarnokok uralma alatt; cselszövényeknek, háborúknak, forradalmaknak közepette nyerte az olaszoknak sajátos egyénisége végleges kifejlődését. Ez az egyéniség ép oly megragadó, kiváló geniusa és sokoldalúsága, mint öntudatos, határozott bűnei által; és ez határozta meg a renaissance-nak tulajdonságait, ez hatott példájával egész Európára; Olaszország volt a kalauz a nyugati fajok nevelésénél, s az első, mely a modern élet típusát megvalósította ellentétben a klasszikusával s a középkoriéval.

A kényurak e korszakában Olaszországnak nincs központi kormánya s a nemzet aránylag nem uralja a hűbérséget. A császárnak hatalma, ki színleg a félsziget ura maradt, pusztá szóvá lett, s inkább a bitorlóknak ürügyéül, mint a rendnek kútforrásául szolgált. Negyedik Károly vagy harmadik Frigyes látogatásai például, kolduló expeditiók vagy pedig ünnepi kirándulások voltak; s ezek alkalmával nagyratörő kalandorok jogczimeket vásároltak a városok kormányzására, és üres kitüntetések pazar kézzel osztattak ki hiú udvaroncok közt. Csak Miksa uralkodása alatt kezdett meg Németország komolyabb politikát Italiával szemben, mely ekkor már az európai cselszövények középontját képezi. Később V-ik Károly az olasz városok irányában kierőszakolta a császári jogokat; de ezt kevésbé a birodalom érdekében tette, mint inkább a spanyol hatalom terjesztésére. A pápaság ez alatt, melynek oly nagy része vala a birodalmi tekintély aláaknázásában, kivételes, és a közvetlen egyházi államokon kívül kevésbé elismert, hatalmat gyakorolt. A pápák halálos csapást mértek a császári befo-

lyásra a Hohenstauffen háznak elvesztése és azon jog igénybe vétele által, hogy a nápolyi királyságot idegenekre is reáruházhatják; de ezzel egyszersmind avignoni száműzetésük útját is előkészítették. Ez magával hozta a második nagy tekintély eltűnését, melytől Italia várni szokta volt a nemzeti összetartás egy nemét. Az egyház ezenfelől elég hatalommal birt mégis, hogy Milanónak, Velenczének, vagy Nápolynak erős királysággá válását megakadályozza; bár nem volt képes egész Olaszországot saját uralma alatt egyesíteni. Ennek következménye egy folyton megújuló mozgalom volt, melyben az olasz életnek elszórt elemei szervezkedtek, majd újra szétbomlottak, és újra más alakban összetömörültek. A Guelf és Ghibellin pártok, melyek a tizenharmadik század háborúinak örökségeként maradtak meg, túléltek a politikai érdekeket, melyek őket szülték és sokáig még, miután rég elvesztették volt minden valódi értelmöket, az ország békéjének helyreállítását legyőzhetetlenül megakadályozták. A Két-Sicilia királysága volt az egyetlen fontos állam, melyben a dynastikus örökösödés szakadatlanul állott fenn, bármennyire vitatták is ennek jogosságát. Csak Velence, Genua, Firenze voltak nagy köztársaságok. Ezek közül Genua, miután Velence megtörte erejét és virágzását, Milano egymást követő urainak hatalmába került; Firenzenek rendeltetése pedig az volt, hogy hosszú küzdelem után egy zsarnok családnak adja meg magát. Italiának minden többi része, különösen az Appenninoktól éjszakra fekvő, kényurak harcztere volt, kiknek jogczime törvénytelen; tudniillik nem gyökerezett a hűbéres elvben, nem származott szabályosan a birodalomtól; rendesen ugyanis ajándékban nyerték, vagy a nagy városokban túlsúlyra jutott pártoktól díjul csikarták ki.

Ha ezen tyranniák alkotását vizsgáljuk, önkényen alapuló természetöknek bőséges bizonyítékait találjuk. Az öröklés apáról fiúra mindig bizonytalan volt. A születés törvényes volta alig jött tekintetbe. Az utolsó La Scala-k korcsszülettek. Az Aragon-ház Nápolyban fattyutól származott. Gabriello Visconti megosztotta féltestvéreivel Gian Galeazzo örökségét. A Mediciek sorát kétségesnél kétségesebb eredetű fejedelmek egészítik ki. Federigo da Urbino származásához gyanú fért. Az Este és a Malatesta házak egyaránt becsülték törvényes és törvénytelen szülötteiket. A pápák fiai a legbüszkébb főuri családokkal egy rangban állottak. Uralkodó választásánál nemes származásra kevésbé tekintettek, mint egyéni tehetségre. Az egyszer elnyert hatalmat erőszakkal tartották fenn és az uralkodó házak történetét, a bűnök egy hosszú lajstroma képezi. És mégis, az így kormányzott városok rendezettek, virágzóak valának. Az uralkodók, kiknek érdekében állott nyugodt államot kormányozni, a rendőri intézkedéseket gondosan alapították meg és tartották fenn. A műveltség messze ki lett terjesztve, tekintet nélkül a rangra és a vagyonra. Roppant terjedelmű nyilvános épületeket emeltek mindenütt. A népben ezalatt általánosan kifejlődött az öntudatos és értelmes tevékenység, melyet kiválóan elősegítenek a folytonos verseny és változás feltételei közt levő politikai és társadalmi középontoknak sajátos életkörülményei.

Az olasz kényuraságokban mindazon hatásoknak épen az ellenkezőjét észlelhetjük, melyek az éjszak nemzeiteinél működtek ugyanezen korban. A monarchia nem szívja fel lassanként a nagy nemes családokat; nincs állandó hűség egy uralkodó ház iránt sem; nincs meg a hűbéres segítség vagy a katonai szolgálat összeköttetésben a föld

birtokolásával ; nincs meg a törekvés, hogy valamely fővárosban összepontosuljon az egész nemzet szellemi tevékenysége ; az egyén jellemét nem nyomja el egy erősen befolyásolt közérzület, vagy valami változtatást nem tűrő törvény, vagy a társadalmi fokozatok nyomasztó terhe. Ellenkezőleg minden körülmény megkönnyíti a személyes szenvedélyek s a személyes czélok szabad érvényesülését. A kényúrnak jobbágysái, igaz, nem katonái s nem is hű követői, csak udvaroncjai és adófizetői, örökös kegyetlenségének és félelmének tárgyai ; mégis minden alattvalónak meg van a lehetősége, hogy fejedelemmé legyen, mint Sforza, vagy fejedelmek társává, mint Petrarca. A szolgaság egyformasága nagyon előmozdítja, hogy egy nemzet demokratikussá váljon, s a közös gyűlölet a zsarnok ellen minden osztálynak ő ellenében való szövethozását hozza létre. Ilyenek idézik elő nagyratörő, önhitt szenvedélyeknek forrongását a legmagasabbaknak s legalacsonyabbaknak keblében egyaránt. ¹⁾ A kormánynak gyors változása megtanítja az embereket, hogy magokról gondoskodjanak s hogy az élet harczában csak önmagokban bizzanak ; az ügyességnek és számításnak szükségessége bonyolult ügyek vezetésénél pedig kiélesíti az értelmet. Bármely, az erőszakos társadalmi körülmények közt valamely cél elérését biztosító, eszköznek szentesítése a sokoldalúságot, nem tekintve az erkölcsi szempontokat, segíti elő. Az uralkodónak nyilvánosan üzött bűnei ösztönzésül szolgálnak az alattvalónak, hogy mértéket ne tartson, s hogy az törvényellenes eszközökre szorul, az erő minden alakjának jogosultságot ad. Így minden korlát az

---

¹⁾ Vesd össze Guicciardini Dialogo del Reggimento di Firenze op. ined. vol. II. p. 53, hol a zsarnokölés indító okait Olaszországban fejtegeti.

egyéniség érvényesülése előtt megnyílik, akár a társasággal, akár versenytársakkal küzdjön az; akár pedig személyes szeszélyének kielégítését keresse. A hatalom a jog helyére lép, a törvény érzését a kényszerítés félelme váltja fel. Csodálkozhatunk aztán, ha egy Benvenuto Cellini ugyanazon társadalomnak a szülötte, mely egy Cesare Borgiat hozott létre? Mi a csodálatos abban, hogy Olaszország ilyen körülmények között több kiváló jellemet és sokoldalú szellemet termelt, mint bármelyik más nemzet, bármelyik korban, az egy Görögországot azon időben véve ki, midőn a zsarnokságok szünőben voltak. Olaszország szerencsétlensége az, hogy a zsarnokok korszakát nem szabad politikai lét követte, hanem az idegenek uralma.

II. Frigyes az utolsó császár, ki személyesen fentartotta a birodalom uralmát Olaszországban, s egyszersmind első megkezdője a kormányzás egy új nemének, melyet utána a kényurak követtek. Ő saracen gyarmatot alapított Nocerában, s ez oly hadsereg magvát képezte, mely készen állott rendeleteinek végrehajtására, minden tekintet nélkül az olaszok rokonszenveire, szokásaira. Innen tanulták el a következő uralkodók, hogy alattvalóikat lefegyverezzék s engedelmességre szoktassák, s hogy háboruikait az alkalom szerint német, angol, svájcz, gascon, breton vagy magyar zsoldosokkal folytassák. Mahomedan elődjektől Frigyes elleste az adóztatás mestersegeit, hogyan kell azt a nemzet képességének határáig kiterjeszteni; ő alkotta a Catasto által való adószedés mintáját, az állam minden tagja vagyona becslésének jegyzéke alapján. Megszüntette a községek és kerületek önkormányzatát; fentartotta magának a hivatalnokok kinevezésének jogát s egy birói jogszolgáltatás szervezetét alapította meg, mely a tróntól nyerte érvényét. Ő adta meg az első példát,

hogyan aknázza ki a fejedelem alattvalóinak iparát egyed-
 áruságok és védvámok által. Kiváló utódok követték őt ez
 irányban — mindenek fölött IV-ik Sixtus és aragoniai
 Alfonz, kik az éhező népnek eladott búzából és olivaolajból
 gazdagodtak meg. Végre Frigyes volt az, ki a keleti szul-
 tánok példájára alapított udvart, melyben kamarások s
 titkárok a született nemesek helyét foglalták el, s hol az
 állami hivatalokat a fejedelem szolgáira bizta. Ezen udvar
 hozta létre a finom műveltség szokásait, a pompás életmódot,
 az egyéni fényűzést, mely a későbbi olasz kényuralomban
 oly fontos szerepet játszott.

Majdnem csábító az alkalom, hogy Frigyes példájá-
 nak közvetlen befolyását túlbecsüljük. Sok tekintetben
 bizonyára csupán kevéssel haladta meg korát, és valószínű,
 hogy a mit hajlandóak vagyunk neki személyesen tudni be,
 úgyszólván bekövetkezett volna az események természetes vál-
 tozása folytán. Az azonban tény, hogy ő valószínűleg meg-
 először a művelt kényuralom azon nemét, mely a tizen-
 negyedik és tizenötödik században uralkodóvá lett egész
 Olaszországban. Az olasz irodalom az ő udvaránál bim-
 bózott és ő az uralkodás mesterségének nem egy saracen
 fogását ültette át Palermótól Lombardiáig.

Mig Frigyes, a következő kornak aránylag modern
 zsarnokait előre jelezi, addig, Olaszország északi részeiben,
 helytartója, Ezzelino da Romano, szörnyűségeket követ el,
 olyanokat, melyekre ezek mindig hajlandóak lesznek. Ezt a
 borzasztó lényt, ki saját magát az emberi nem istenostorának
 tekintette a tiszteletnek egy rettentő nemével, életében elát-
 kozták, mint egy elkorcsosulását »a szíves emberi fajnak« ;
 halála után pedig egy ördögös mythos hőségévé lőn. Az
 olasz történet következő századaiban azonban fajtája nagyon

is gyakran került elő. Olyan fejedelmek, mint a Viscontiak következetesen alkalmazták azt az erkölcsitelenséget, melyel önző czéljait elérni iparkodott, a theoretikusok pedig, mint Macchiavelli, szabályként ismerték el. Ezzelino alacsony, halavány, szivós testalkatu férfiú rémülést gerjesztő arczczal, és szívében lelkesedéssel a gonoszság iránt, ellensége volt a fényüzésnek; a gyermekek szenvedése nem keltett benne résztvétet; az asszonyok varázsa nem hatott reá. Egyetlen szenvedélye a hatalom volt s ezt vérszomjúság fokozta benne. A veronai Marcaból származott, nemes születésű; törvénytelen hatalmát a császári párt kapitányságára alapította, mivé Frigyes tette volt őt meg. A ghibellin Verona, Vicenza, Padua, Feltre és Belluno kapitányokká választták és birói s katonai fenhatósággal ruházták fel. Hogy miképen élt vissza hatalmával; hogyan hirdettek ellene keresztes hadat; ¹⁾ hogyan halt meg, megszorult vadkanként, elszakítva a kötéseket, melyeket ellenségei sebeire tettek, hogy életben tarthassák: mindez ismeretes történeti tény. Csak Paduában nyolcz börtönt épített, kettőben ezek közül három-háromszáz fogoly fért el; s daczára a hóhér folyton működő bárdjának, mindig tömve voltak. Sötét, nedves, szűk helyek voltak ezek, hogy magok a börtön kellemtelenségei is kinzók legyenek. Ezzelino nemcsak kivégzések és bebörtönzésekkel tette magát rettentővé, hanem csonkitások és kinzások által is. Midőn Friolát elfoglalta, minden lakos orrát, lábát levágatta, szemét kiszúratta tekintet nélküi foglalkozására, korára s nemére, s az így megcsonkitottakat az elemek irtalmára bízta. Más alka-

---

¹⁾ IV. Sándor 1255-ben tette e keresztes hadjáratra közzé levélben a felhívást. A ravennai érsek a következő évben hirdette ki.

lommal egy fejedelmi családot befalazott kastélyába és éhen veszejtő el. Gasdagság, kitünőség, szépség, ép úgy felkeltő dühét, mint fegyelmetlenség vagy engedetlenség. Ravaszága vetekedett kegyetlenségével. Fiuk apjokat, barátok bajtársait árulták el, ígéreteinek hitszegő biztatása mellett. E csel, melylyel 11,000 paduai katonát sikerült törbe ejtenie, kik közül csupán 200 került ki börtöneinek iszonyaiból, gonoszságának csak egyes óriási példája. Igy, a törvény teljes megvetésével, rendkívüli cselszövésével, szivós öldöklő dühével, egész népségek kinzásával, Ezzelino megalkotta Olaszországban a zsarnok eszményét, ki bármely eszközt felhasznál, hogy céljához eljusson. Hiába lázadt fel ezen borzasztó jelenség ellen az akkori nemzedék minden emberi érzelme. Mély benyomást tett az olasz képzelő tehetségére, és végre is ragályossá vált az utálat ígő fénye által. Azt a kérdést fakasztja ez bennünk, hogy örültek-e az ily egyének, hogy egy Neronál vagy egy Maréchal de Retznél avagy egy Ezzelinonál a rosznak szeretete és a vérszomj, nem a barbár szenvedélyek monomaniakus elfajzása-e, mely még az emberevőknél is beteges izgatottságnak jele? ¹⁾ hogy létezik-e tényleg oly dolog, mint a haimatomania, a vérörültség? De ha ezen kérdésekre igenlőleg válaszolunk, hányat kell a Viscontik, Sforzeschik, Malatestak, Borgiak, Farnesek és az Anjou s Aragon házak fejedelmei közül ezen örültek közé soroznunk. Ezzelino a hosszú és borzasztó lánczolatban tényleg csak az első volt; ő a legrémitőbb, mert a legkorábbi; és ő a többieknek minta-képe.

Ezzelino kegyetlensége nem volt egyszerűen Berzerker dühe vagy lykanthropia, mely rohamokban jött volna rá és

---

¹⁾ Lásd a függelékben 1-ső sz. a.

öt kimerítette volna; hanem folytonos és következetes volt az. Örültségében, ha így nevezhetjük embertelenségét, volt rendszer: ő felhasználta azt kényuralma czéljainak biztosítására. Mondhatjuk azonban, minthogy minden határon túllépett és így bukását előkészítette, hogy természete felett az eszeveszett sovárgás uralmát nyerte. Midőn e kivételes szörnyetegeket betegeknek állítjuk, ezért még nem kell feltennünk róluk, hogy eleinte ne tudtak volna kegyetlenkedésükön uralkodni. Az erkölcsi örültség gyakran nem egyéb, mint valamely alacsony szenvedélynek, az érzékiségnek, az erőszakosságnak, a kegyetlenségnek, a féltékenységnak és ezekhez hasonlóknak túltengése. A kényúr, ki a törvények felett áll, ki a közvélemény befolyásának sokkal kevésbé van alávetve, mint a magán egyén, könnyen megengedi, hogy természetében az élvezet vagy a vérontás iránt való hajlama beteges jelleget öltjön. Nem igazságtalanul nevezzük tehát őt örültnek és ilyenkor bebizonyodik, hogy megromlott kívánságainak körében elveszti ítélő képességét, hogy oly szenvedélyek bájává lesz, a melyeket az egészséges ember még csak képzeletben sem gondolhat el, és hogy oly kívánságnak áldozatává válik, a mely folytonosan megújul és a jól nem lakhatásra van kárhoztatva. Nincs is más hallucinatio, mely az örültséggel közelebbi rokonságban volna, mint oly élvezetnek délibábja, mely a lelket szomjasabban hagyja, mint a minő azelőtt volt. A természetellenes élvezetnek paroxysmusa ez, mely az azt követelő idegeket kimeríti.

Frigyesben az újkori autokratában és Ezzelinóban a rege kényurában az olasz zsarnokság két nemének legrégibb példányaira ismerünk. Hirük, mely a nép képzeletére haláluk után még sokáig hatalmas befolyással volt, feldolgoz-

tatott az olasz irodalomban s ez a zsarnokság öntudatát ébreszté fel a felelőség nélkül való uralkodókban.

Hacsak nagyjában osztályozunk is, a XIV. és XV. század lefolyása alatt, az olasz városokban hatféle kényurat találunk. ¹⁾ Ezeknek első osztálya csak igen kicsiny. Dynasztikus, örökös jogczimmel bírt, a mi tartományaiknak hosszú időn át való birásából eredt. Közülök legkiválóbbak a montferrati és a savoyai házak, a ferrari hercegek és az urbinoi fejedelmek. Az ily örökösödésen alapuló uralom, a minő az Este családé is volt és a kényuralom közt, a melynek alapja a népszerűség vala, nehéz megvonni a határt. A riminii Malatesta-k, a ravennai Polentanik, a faenzai Manfredik, a forlii Ordellaffiak és még többen az elsők közé valók, mert nekik városaik alávetették magukat hosszú időn át tartó köztársasági függetlenség nélkül, a minő a majd említendő esetekben a despotismust megelőzte. E családok magukat az őket uraló községek kapitányainak nevezték, sőt gyakran még az egyházi vicariusok czimével is éltek. ²⁾ Még az Estek is, a XIII. század végén, Ferrarának örökös kapitányaivá lettek és egyszersmind elismerték a pápaság fensőbbségét. Olaszországban a császárságon kívül más jogalap valóban nem létezett és a kényurak, bárminő eredetűek és neműek voltak is, azon támogatást, melyet a birodalomtól, az egyháztól vagy a néptől nyert czim nyújtott, mindig szívesen elfogadták. A második osztály azokat a nemeseket foglalja magában, a kik »császári vicarius« czimet nyertek és birodalmi jog alapján Lombardiában törvénytelen hata-

---

¹⁾ Ez osztályozás a dolog természeténél fogva nem lehet tökéletes, mert az egyeduralkodók némelyike a felemlítetteknek részben két vagy több neméhez is tartozhatik.

²⁾ Lásd Guicc. Ist. It. a IV. könyv végén.

lomra tettek szert. Ezeknek kiválóbb példái a Della Scala és a Visconti családok. Hivatalos állásukban ők kész alapot találtak, melyet a törvényes határokon túlterjesztettek; a birodalom ellenére is megalkottak dynastiáikat. Fontos a harmadik osztály: nemesek, kiket szabad községek katonai vagy bírói hatalommal ruháztak fel, mint capitani-k vagy podestà-k, arra használták állásukat, hogy leigázzák a városokat, a melyeknek igazgatására megválasztatának. Így alapították meg a számos lombardiai zsarnokok kényúrságukat; a Carrarak Paduában, a Gonzagak Mantuában, a Rossik és Correggik Parmában, a Della Torrek és Viscontik Milanóban, a Scottiak Piecenzában stb. Az olasz kényúrság történetében ez a tény figyelemre méltó. Hogy úgy mondjuk, a hatalom kútforrása ezeknek a nagy községeknek polgáraiban rejlett; s ezért midőn a kapitányok a reájuk ruházott hatalom határait túllépték, ez természetsszerűen törvényellenessé vált. A törvényellenesség maga után vonta a rozslélkiismeretnek minden következményét, a bitorolt uralom minden bizonytalanságát és mindazt a kül- és belveszélyt, a melynek a kényúr ki van téve. A negyedik osztályban még inkább alkalmazva látjuk az erőszak elvét. Ide sorozhatjuk a Condottieriket, kik a hatalmuk alatt álló városokat zsákmánynak tekintették. A hires Ugoccione della Faggicola, ki a guelfek felett Monte Catininál kivívott győzelmet nem aknáztta ki, csupán azért, hogy hatalmát Luccában és Pisában megerősíthesse, egyik korai példája az ilynemű zsarnoknak. Egy másik, ennek utódja, Castruccio Castracane, Machiavelli elbeszélésének hőse. Azok azonban, a kik mesterségükre nézve Condottierék voltak, csak a XV. század első felében váltak oly hatalmasokká, hogy nagy uralmat alapíthassanak, minőt p. o. Francesco Sforza

Milanóban. ¹⁾ Az ötödik osztályba a pápák unokaöccseai és fattyai tartoznak. A Riariok uralma Forliban, a Della Rovereké Urbinoban, a Borgiaké Romagnában, a Farneseké Parmában a kényuraság egy külön, aránylag késő korban keletkezett, nemét képezik. IV. Sixtus és VIII. Incze uralkodásáig a pápák rokonaiknak ily módon való elhelyezésére még csak nem is gondoltak. Megjegyezhetjük itt, hogy ennek a kényúrságnak egy igen nagy gyöngéje volt, hogy, mivel az egyház birtokából kellett azokat kihalásítani, ha a pápa, ki fattyát Romagnában elhelyezte, meghalt, mielőtt azt valamely tartományban biztosíthatta volna, az utána következő pápa mindig azon volt, hogy ezt a tartományt annak kezeiből kicsikarhassa, azért, hogy azt a maga kegyenczenek adhassa. A pápai családok az egyházi tartományoknak örökös birtoklása végett folytatott szégyenletes küzdését az egyház nem sokáig birta volna ki. A pápaság fenállhatásának szerencséjére az ellenreformatio dagálya, mely Róma kirablása után kezdődött, és a nagy északi elszakadás, véget vetettek a nepotismus ezen legarczátlanabb

¹⁾ John Hawkwood (meghalt 1393-ban), angol kalandor Cotignolat és Bagnacavallót nyerte XI. Gergelytől. A XV. század második felében nagyon gyakoriak a Condottiereknek arra irányzott kísérletei, hogy zsarnokságokat alapíthassanak. Ez Jacopo Piccinino-nak, Sforza versenytársának, csaknem sikerült volna, ha nápolyi Ferdinand őt 1465-ben álnokul Castelnúvoban meg nem gyilkoltatja. Az általános zür-zavarban, melyet VIII. Károly előidézett, bresciai Vidovero 1495-ben Cesenában és Castelnúvoban ragadta magához a hatalmat; azonban őt, Velence biztatására, Pandolfo Malatesta meggyilkolta. Giangaleazzo Visconti halála után 1402-ben az örökséget azon vezérek, kiket ő nagyterjedelmű birtokainak meghódításánál alkalmazott, megkísértették egymás közt osztozni szét. Idő multával Nápoly, Velence, Milano, Róma és Firenze élénken érezték annak veszélyességét, hogy kalandor kapitány háborgatás nélkül követhesse pályáját.

nemének. Végre meg kell említenünk a kényúrság hatodik és utolsó osztályát. Ez osztály igen nagy és elsőrangú fontossággal bír. Egyes kiváló családok a Mediciek Firenzében, a Bentivogliok Bolognában, a Baglionik Perugiában, a Gambacortik Pisaban, Pandolfo Petrucci Sienában (1502), Romeo Pepoli a bolognai uzsorás (1323), a plebejus Alticlinio és Agolanti Paduában (1313), az őket megilletőnél nagyobb befolyást nyertek a közügyek vezetésére, és lassan-lassan kényuraságra törekedtek. A legtöbb esetben a despotikus befolyásnak eredeti kútforrása a nagy vagyon volt. Nem volt ritka eset az, hogy a városokat a signorei állással együtt megvásárolták. Így szerezték meg a Rossiak 1333-ban 35.000 firton Pármát; így adták el a Gambacortiak Pisat; így adott túl 1377-ben Astorre Manfredi Faenzán és Imolan; így vette meg Francescetto Cibo az anguillari herczegséget. Egyéni tulajdonság és ősi származás alapján is válhatott azonban valaki e fajta kényurrá. A Bentivogliok például eredetüket II. Frigyes fiától: a Bolognában sokáig fogoly Enzo király egy törvénytelen gyermekétől származtatják. A Baglioniak a velők versenyző Oddi család elleni küzdelemben, a XV.^{sz} század végső éveiben, az uralmat kifejtett ügyességüknek és erélyüknek köszönhatték. Családjuk története szűk határok közt feltünteteti mindazokat az esélyeket, a melyeknek az olasz kényurak ki voltak téve.¹⁾ Több nemzedék halt el, míg a polgári családok, mint a Mediciek és a Bentivogliok a kényuri hatalmat kezükbe keríthették. Ez volt azonban a cél, a melyre folyton törekedtek.

A bourgeois kényurak története igazolja, hogy Italia a XV.^{sz} században természetszerű hajlammal birt a tyranniára.

¹⁾ Lásd könyvemben *Sketches in Italy and Greece*, Perugia czim alatt, a Baglioniak történetét.

Sismondi kísérletet tett ugyan bebizonyítandó, hogy Olaszország nem volt felelős azokért a bűnökért, a melyekkel zsarnokai beszennyezték; a tények azonban azt mutatják, hogy felelős a zsarnokok választásáért és azért, hogy nem maradt szabad; vagyis inkább, hogy ösztönszerűleg engedett a társadalmifejlődés egy törvényének, mely szerint fejedelemségnek kellett a községek helyét elfoglalnia azon dühös bevillongások és féltékenység okozta senyvesztő háborúk után, melyek a középkort bevégezik. Macchiavelli, daczára a szabadság irántilángoló szeretetének, kénytelen elismerni, hogy napjaiban Olaszország leghatalmasabb tartományai sem voltak képesek a szabadságra. »Semmiféle véletlen, bármennyire súlyos vagy erőszakos legyen is az, Milánót vagy Nápolyt, teljes romlottságuk miatt, többé szabaddá nem teheti. Bebizonyúlt ez Filippo Visconti halála után, mikor Milano szabadságának visszanyerésére kísérletet tett és annak megtartására képtelen volt.« ¹⁾ Hogy igaza van-e Macchiavellinak, midőn az önkormányzásra való ezen képtelenséget az erkölcsi romlottságra vezeti vissza, azon ugyan lehet kételkedni; de annyi bizonyos, hogy az egy Velence kivételével, Olaszországnak minden tartományában a köztársaságra nézve kedvezőtlen és a kényúrságra nézve előnyös okok működtek közre.

Az olasz kényuraknak ez osztályozásánál észlelhetjük, hogy hatalmukat majd mindig erőszakosan birtokolták; hogy azt kezdetben rendesen a néptől nyerték és erőszakkal tartották meg, s hogy igényeikhez a rangnak nem volt köze. A családfával nem bíró pápáknak, mint IV. Sixtusnak, fattyai; a kereskedők, mint a Mediciek; egy paraszt fia, mint Francesco Sforza; a gazdag uzsorás, mint Pepoli, épen

¹⁾ Discorsi I. 17.

oly kilátással bírtak az uralomra, mint a régi családokból származott nemesek, pl. az Estek, a Viscontiak és a Malatestak. Ez utóbbiak mellett leginkább a megszokás szólt, mely a népnek hosszú időn át tartó uralkodásuk alatt, mintegy vérébe ment át. Ha száműzettek könnyebben kerültek vissza a hatalomra, mint a parvenuk, kiknek jelszavuk és jelvényük ujdonsült vala, mely nem költé fel a loyaltás érzését, ha ugyan a loyaltas elnevezést alkalmazhatjuk a régi és megszokott iránti előszeretetre, minek következtében a csöcselék, ha az elméleti politikusok és a cselszövők veszedékésén elfáradt, újra örömmel üdvözölt egy Bentivogliot vagy egy Malatestat. A kényúrság Olaszországban demokratikus, épen úgy, mint az ó-kori Görögországban. Sorait a nép minden osztályából egészítette ki és trónját épen azon népnek felségére alapította, a melyet elnyomott. Ropant volt az a mozgóerő, melyet az ügyek ily állása a nagyravágyó egyéniség szabad kifejlődésének adott. A képesség még a legjelentéktelenebb barátot is szent Péter székébe ültethette és a legszegényebb katonát Milano hercegi trónjára emelhetette. Merészség, erélyesség és lelkiismeretlen gonoszság voltak a siker főtenyezői. Csak akkor, midőn Cesare Borgia pompáját a francia udvarnál kifejtette és az olasz kalandor versenyzett a királyság legitimus fényével, csak akkor tűnt fel szembeszökően, éles világításban, származásának alacsonysága és igényeinek alaptalansága.¹⁾ Olaszországban magában nem létezett időszentelte osztályok

---

¹⁾ Brantôme (*Capitaines Etrangers, Discours* 48) Cesare Borgia chinoni bevonulásának 1498-ban leírását adja és hozzáteszi: »A király az ablakból nézte megérkezését, s nem kételkedem, hogy ő s udvaronczeit kinevelték a fényűzést, mely nem illette Valentinois apró herczegét.

hierarchiája, hol az uralkodó személyében nem volt meg a nemesség kútforrása, az egyik ember versenyezhetett a másikkal, csak érvényesíteni tudta légyen magát. A nagy egyéniségeknek példátlan feltünése a zsarnokok közt és az a rendkívüli szívósság és erély, melyet oly fajoknál látunk, minők a Viscontiak, az ily elvekre fektetett társadalmi viszonyoknak tulajdonítható. A hatalomért való küzdelemben és a törvénytelen tekintély fentartásában az első sorba csak válogatott athleták juthattak. A küzdelem, melylyel kényúrságukat meg kellett állapítaniok és az erőfeszítés, melylyel azt kül- és belellenségek ellen megvédték, merészségre és kitartásra szoktatták őket. Rendesen minden képességüket igénybe vevő, veszélyes, légkörben éltek; tevékenységük a végletekig fokozódott s szenvedélyeik megfeleltek izgatott életüknek. Ily emberek környezetében semmi sem lehetett kicsinyes, avagy középszerű. Ha a kényúri családban gyöngye sarj született, azt testvérei meggyilkolták vagy pedig résen álló versenytársa tette le.

A kényúr élete rendszerint folytonos rettegés volt. Megerősített helyekre, magas sziklákra visszavonulva vagy sötét várakba zárkózva, minő a milanoi castello, személyét idegen zsoldosokkal vette körül; hálószobáját válogatott testőrséggel őriztette és ételét és italát, nehogy mérge legyen azokba keverve, megvizsgáltatta. Társasága művészekből, írókból, astrologusokból, udvari bolondokból és száműzöttekből állott; de ezek közt igaz barát vagy vele egyenrangú, egyetlen egy sem volt. Saját családja ellen a legnagyobb bizalmatlansággal viselteltett, mit az ellene irányuló gyakori cselszövések is igazoltak.¹⁾ Félénksége a monomaniával

¹⁾ Lásd mit Guicciardini mond Firenze történetében még egy annyira művelt és philosophikus zsarnok bizalmatlanságáról, minő Lorenzo de Medici.

volt határos. A megfojtott vagy agyonéheztetett áldozatok kísértetei kinozták őt, mint nápolyi II. Alfonsot. Érezte az astrologiának rejtélyes ígétét, mint Ezzelino; remegett a menydörgés hallatára, mint Filippo Maria Visconti, ki testőrségének egyik csapatát a másikkal figyeltette meg s nem merte remélni, hogy életét nyugodtan fejezi be. Senkisem hitt ekkor a fejedelmek természetes halálában: a fejedelmeknek meg kell mérgeztetniök vagy le kell szúratniök; ez volt az általános nézet.¹⁾

A Carraraház tizenhárom tagja közül, egy századnál alig hosszabb idő alatt (1318—1435), hármat közel atyafiaiak tettek le vagy gyilkoltak meg; egyet versenytársa

---

¹⁾ Az angol drámaköltőnél, Websternél, kit az olasz zsarnokok bűnei megigézének, a bracciano herceg halálos ágyán így kiált fel:

»O thou soft natural Death, that art joint-twin
To sweetest Slumber! no rough-bearded comet
Stares on thy mild departure; the dull owl
Beats not against thy casement; the hoarse wolf
Scents not thy carrion: pity winds thy corpse,
Whilst horror waits on princes.«

(»Oh, te kedves természetes halál, édes álomnak iker testvére! Tüskés szakállu üstökös nem bámulja csendes távozásodat; a vak bagoly nem verdesi ablakodat; a rekedt hangú farkas nem szimatolja hulládat: kegyelet pólyázza tetemeidet halotti lepelbe; a fejedelemre ellenben csak rémülés vár.«)

Százanként hozhatnók fel a családi bűnök példáit. Azokon kívül, melyeket e könyvben meg fogunk említeni, elég lesz érintenünk Giovanni Francesco Pico meggyilkoltatását, melyet unokaöccse Mirandolaban követett el (1533); Giovanni Riarioét, kit alattvalói, a forliiak öltek meg (1488); Francesco Sforza első feleségének, Polissena, montalto grófnénak és kis leányának nagynénje által való megmérgeztetését; és Galeotto Manfredi legyilkolását felesége által Faenzában 1488-ban.

üzött el államából; négyet pedig a velenceiek végeztek ki. A La Scala családban öt közül háromnak életét testvéreik oltották ki, a negyedik száműzetésben méreg következtében halt meg. Még oly szívós dynastiánál is, mint az Estek fejedelmi háza, mely műveltség szeretete által annyira fényes szerepet játszott, a rémítő tragediák hosszú sorozatát találjuk. Az egyik fejedelemszont kivégzik mostohafiával elkövetett házasságtörés miatt(1425); fattyu fattya a trónt el akarja foglalni, s egész nemzetségével együtt megölik (1493); egy férj megmérgezi feleségét, hogy őt ugyane szándékában megelőzze; két fattyu testvér cselt sző a család törvényes feje ellen s ezért élethossziglan börtönbe záratnak (1506). A cselszövények és ellencselszövények, az erőszakos támadás és erőszakos védelem ily tömkelegében éltek a fejedelmek, kiket Ariosto megénekelte és Tasso szeretett.

Az elszigetelt, bűne kísértett, félénk zsarnok, saját mulattatására, gyakran a gonosztságot szépművészetté tette és nyíltan szembeszállott az emberi érzelmekkel. Örömei kicsapongásra hajlottak. Ingerlékeny és kimerült vágyait zabolátlan érzékiség és pallérozott kegyetlenség elégítették ki. Lelkéből kiirtotta a könyörületességet, kutyáit élő emberek húásával etette, és eszét új kinzásmódok kigondolásán törte. A politika játéka lázas élvezetet nyújtott neki, játszott tartományokért és városokért, a mint sakkot szokás játszani, és mindenkép arra törekedett, hogy az ügyesség és a szerencse forgandóságaiból a lehető legtöbb izgalom mámorát szíjja magába. Nem mondanánk igazat, ha azt állítanók, hogy Italia minden fejedelme ilyen volt. A józanabbak, jobbak, nemesebbek közülök, oly férfiak, mint Gian Galeazzo Visconti, Can Grande della Scala, Francesco és Lodovico Sforza, emberiebb élvezetet találtak uralkodásuk

biztosításában, szövetségesik megszilárdításában, tudósok társaságában, nagy művészek barátságában, könyvtárak alapításában, paloták és templomok építésében és nagy hódítási tervek végrehajtásában. Mások, úgy Galeazzo Visconti, kedvöket, aránylag ártatlanul, fényüzéssel töltötték. Némelyek, például Sigismondo Pandolfo Malatesta, megtudták a barbarnak bűneit a tudós lelkesedésével egyeztetni. Mások megint, Lorenzo de' Medici és Federigo da Urbino, a politikai mérsékletesség példányai voltak s egyszersmind a legnemesebb és legvalódibb érzékkel bírtak a művelődés iránt. Minden kényuri házban azonban végzetszerű volt a hajlandóság az elfajulásra. A zsarnokság folytonos feszítő ereje nagyon is erősnek bizonyult. Apáról fiúra szállott a bűn, a törvényellenesség, a veszedelem tudata s ez szörnyeket hozott létre emberi alakban. Az utolsó Viscontiak, az utolsó La Scalak, az utolsó Sforzak, az utolsó Farnesek, az utolsó Mediciék az emberi természet legmegvetendőbb példányaihoz tartoznak.

Az olasz zsarnok csillogó leírása Macaulay essayjében Macchiavelliről megérdemli a gondos tanulmányozást. Megjegyezhetjük azonban, hogy az általa vázolt kép nagyon is kedvező. Macaulay kihagyja a kényurak sötétebb bűneit, és az arczképet majdnem kizárólagosan oly férfiak szerint rajzolja, mint Gian Galeazzo Visconti, Francesco és Lodovico Sforza, Federigo da Urbino és Lorenzo de Medici. Az a mit bizonyítani akar — hogy a politikai erkölcstelenség Olaszországban, az olaszoknak az éjszaki állatiasságnak megfelelő nemzeti vonása — hajlandóvá teszi őt eszményi módon feltüntetni a magas műveltséget, a fegyelmezett szenvedélyt, a szilárd és ravasz politikát, a hatalmat az emberek fölött, a kitünő kormányzást, mely a legjelesebb olasz fejedelmeket

jellemezte. Midőn így szól: »Oktalan kegyetlenség nem volt természete: ellenkezőleg ott, hol politikai czél nem vezette, lelkülete lágy és emberi volt, akkor megfélemledik Gian Maria Viscontiról, Sigismondo Malatestáról és Cesare Borgiaról.« Mikor írja: »Szenvedélyei, mint a jól fegyverezett sereg, szabályszerűen indulatosak, s még legeszeveszettebb dühökben sem felejtik el a megszokott rendet« számításán kívül hagyja Francesco Maria della Roveret, Galeazzo Maria Sforzat, Pier Luigi Farneset, VI. Sándort. Ha a kényurak mind olyanok lettek volna, mint a hogy Macaulay írja le őket, akkor a XIV. és XV. század forradalmi és összeesküvései nem történtek volna meg. Felhozzhatjuk ezen alkalommal, hogy a XVI-ik században a zsarnok viselete alattvalói iránt külsőleg szelid alakot öltött. A mikor Italia az európai nemzetekkel érintkezésbe jött és mikor az olasz államokban a monarchia törvényessé vált, kényurak nem az elrettentés, hanem az elpuhítás politikáját követték (Lorenzo de' Medici a nagy példa) és atyai uralkodókká iparkodtak lenni.

A mit az olasz kényúrságról mondtam, az nem a képzelődés szüleménye. Milano történetének részletei rettentőbbek minden költeménynél; nehéz is volna képzelettel megalkotni a vad barbárságnak és modern műveltségnek oly összekuszált szövevényét. Savonarola vádjai ¹⁾ és Villani leírása a kényúrról, Plato Respublicájának egy-egy lapja lehetnének, megfelelnek Aristoteles legélesebb kritikáinak a zsarnokságról. Az egykorú olasz gondolkozókitételének fejedelmeiről jó példájául szolgál Matteo Villani kronikájának bevezetése a VI-ik könyvhöz. (Libro sesto cap. I.) »A zsar-

¹⁾ Lásd szónoklatainak ezt illető helyeit kivonatossan összeállítva Villarinál Savonarola élete. (Angol kiadás II. köt. 62. lap.)

nokok bűnei mindig megakadályozzák és gyakran ellensúlyozzák a jó emberek erényeit. Élvezeteik ellenkeznek az erkölcsösséggel. Ők emésztik fel alattvalóik vagyonát. Ellenségei azoknak, kik birodalmukban bölcsességben és szellemi nagyságban gyarapodnak. Adók által megcsökkentik a nép vagyonát, melyet kormányoznak. Féktelen vágyaikat sohasem elégíthetik ki s alattvalóik kénytelenek elszenvedni mind a megbecstelenítést és sértést, mit szeszélyük időről időre eszükbe juttat. De minthogy a zsarnok erőszakossága mindenki előtt nyilvánvaló ezen és sok más kegyetlenség által, nem szükség ezeket újra felsorolnunk. Elég egy vonást felhoznunk, mely idegenszerűnek látszik, de tényleg gyakori; mert ugyan mi lehet különösebb, mintha régi, fényes nemzetségbeli fejedelmek megalázzák magukat zsarnokok szolgálatában, és magas származású, ősi nemességű férfiak megjelennek asztaluknál s elfogadják kitüntetéseiket? Mégis ha mindennek végét gondoljuk meg, belátjuk, hogy a zsarnokok dicsősége gyakran nyomorúsággá és romlássá lesz. Ki túlozhatná szerencsétlenségüket? Nem tudják mibe helyezzenek bizalmat; udvaronczaik mindig lesik a kényúr bukását, s szívesen használják befolyásukat ellene, serényen munkálkodnak megrontásán korábbi szolgálaiasságuk daczára. Örökös királyoknál ez nem történik, mert viselkedésük alattvalóikkal szemben, jó tulajdonságaik és minden viszonyaik, ellenkező természetűek a zsarnokéival. És így épen azon okok, melyek a zsarnokságokat létrehozzák, erősítik és növelik, magukban hordják és táplálják az elemeket, melyek ezeket megdöntik és megrontják. Ez valóban a zsarnokok legnagyobb nyomorúsága.«

Az olasz kényúrság történetében két nagyfontosságú mozzanat köti le figyelmünket. Az első a fejlődés, melynek

következtében a XIV-ik században a nagyobb zsarnokságok elnyelték a kisebbeket. A második a főbb Condottierik viszonya a XV-ik század zsarnokaihoz. Sehol sem észlelhetjük tisztábban ezen két jelenséget, mint Milano történetének tanulmányozásánál, mely egyszersmind ezen korra nézve az olasz kényúr politikájának és jellemének részletes képét adja. A Viscontiak és Sforzák dynastiái 1300-tól 1500-ig áthidalják az éveket, melyek a középkor s a renaissance közt elmúltak, a szabad községek kora és azon kor között, melyben Olaszország hivatva volt hatalmasabb nemzetek szereplésének színhelyeként tűnni fel. Az ő szövetségeik és diplomatiái összeköttetések készítették elő az utat az idegenek beavatkozására Italia ügyeibe. Családfájok illusztrálja azt a hatalmat, melyre egyes katonakalandorok a félszigeten szert tévének. Politikai terveik nagysága a legmesszebbre-törő nagyravágyással ismertet meg, mely olasz fejedelmet kecsegtetett. Udvaruk fénye, műveltségük értelmessége tanúskodik a civilizatio magas fokáról, melyet az olaszok elértek.

A Viscontiak hatalma Milanoban a Della Torre családra volt alapítva, mely őket a XIII-ik század végén megelőzte volt mint »Capitani Generali del Popolo« Ottone, milanói érsek tette le családjá uralmának biztos alapkövét, midőn 1277-ben Napoleone della Torret és öt rokonát három vaskalitkába zárta és unokaöcscsét, Matteo Viscontit, a császár és a milanói nép által birodalmi vicariussá nevez-tette ki. Matteo, a lombardiai ghibellin párt vezére, mintája volt az elővigyázatos olasz kényúrnak. 1311-től fogva, mikor a milanói fenhatóság elnyerésére irányzott kísérletei végre is sikerültek, 1322-ig, mikor fia Galeazzo javára lemondott, tartományait inkább jellemének erélyével, ravaszsággal és

belátással, mint erőszakkal és kegyetlenséggel kormányozta. Jeles hadvezér, de még jelesebb diplomata volt és számos várost inkább pénzével, mint kardjával ejtett hatalmába. Egész életében, a mint azon időben egy ghibellin pártvezérhez illett, az egyháznak megátalkodott ellensége volt. Közvetlenül halála előtt azonban megváltozott; babonás félelem jeleit mutatta s rettegni kezdett a reá sulyosodó egyházi kiközösítés súlya alatt. Rettentő, farkas-természetű fiainak, kiket eddig Matteo vaskézszel zabolázott meg, e gyengesége felkeltette gyanuját. 1322-ben rávették, hogy leköszönjön, s midőn ugyanezen évben meghalt, tetemeit rejtett helyen temették el, nehogy azokat kiássák és az ellene kiadott pápai rendelet értelmében szétszórják.¹⁾ Matteonál, kiket a lombardok »nagy«-nak neveztek el, kevésbé szerencsés volt fia Galeazzo. Bajor Lajos császár 1327-ben, Milanóban való tartózkodása alkalmával, börtönre vetette őt és csakis barátjának, Castruccio Castracanenak, közbenjárása folytán nyerte vissza szabadságát. Ily mérvben függött még a Viscontiak növekedő zsarnoksága hivataluktól, melyet a birodalom ruházott rájuk. Ez a Galeazzo Beatrice d'Estét, Nino di Gallura özvegyét vette nőül, kiről Dante a *Purgatorio* VIII. énekében meg is emlékezik. E házasságból származott Azzo. Ugyanattól a bajor Lajos-

¹⁾ Összehasonlíthatjuk ezzel azokat a szavakat, melyeket Dante Manfréd szájába ad a *Purgatorio* III. énekében, hol a nagy ghibellin költő tiltakozik a kiközösítés, mint politikai fegyver, ellen és igazságszeretete nem engedi hinni, hogy isten tekintetbe vehetné a papok és pápák ítéleteit, mikor pártgyűleletről cseleksznek. Azonban II. Frigyes és Matteo Visconti példája mutatja, hogy mily sujtólag hatottak ezek az ítéletek még a legbátrabbakra is. Kevesen birtak oly határozott akaratúval, mint Galeazzo Pico di Mirandola, ki az általa 16 éven át viselt egyházi átok alatt meg is halt 1499-ben.

tól vette meg Azzo a várost a birodalmi helytartói czimmel együtt, ki apját börtönre vetette.¹⁾ Midőn így elfoglalta volt nagyatyja kényúrságát, a tiz lombard városnak megszerzésével, melyet Milano fenhatósága alá hajtott, annak megerősítésén fáradozott. Saját hatalmát nagybátyjának, Marconak, ki mint vezér túlságos hatalomra tett szert, 1329-ben való meggyilkoltatásával biztosította. Giovio leírása szerint arcsszine világos, szeme kék és haja göndör volt s családja bajában, a köszvényben szenvedett.²⁾ Azzo 1339-ben halt meg s utána nagybátyja Lucchino következett. Első ízben nála jelennek meg a Visconti jellem sötét árnyalatai. Kegyetlen, mogorva és féltékeny volt; egész életét folytonos rettegésben töltötte. Unokaöccseit: Galeazzo-t és Bernabo-t, kik ellene összeesküdtek, Nemetalföldre száműzte. Felesége Isabella Fieschi, ki Galeazzoval cseleket szőtt ellene, Ugolino Gonzaga és Dandolo velencei dogéval folytatott szerelmi viszonyával meggyalázta őt. Végre ezen szerencsétlen párnál a gyanakodás oly fokra hágott, hogy mig Lucchino azon törte eszét, hogy miképen ölje meg Isabellát, ennek sikerült őt 1349-ben megmérgeznie. E családi szerencsétlenségek daczára is Lucchino hatalmas vezér és jeles kormányzó volt. Parmát megvette Obizzo d'Este-től és Pisa

---

¹⁾ Ez 1328-ban történt. Azzo 25.000 arany forintot fizetett. A roppant vagyon, melyet a Viscontiak uralmuk békés éveiben összeharácsoltak, a rosz időkben és akkor, mikor a császár pénzszükségben szenvedett, jó szolgálatot tett nekik. Azzo a művészet történetével foglalkozónak különös dicséretét érdemli meg a gyönyörű san gottardo-i nyolczszögletű toronyért, melyet Milanóban terracottából, márvány pilasterekkel, építtetett. Ez a középkori olasz építésnek egyik legbájosabb emléke.

²⁾ Ugy Lucchino, mint Galeazzo Visconti köszvényben szenvedett s ez utóbbi annak következtében csaknem nyomorékká lett.

városát függővé tette Milanótól. Már az ő politikájában vehető észre az a terjeszkedési vágy, mely a milanoi kényurak terveit jellemzi, kik folytonosan azon voltak, hogy lábukat az Appennineken túl is, egész Olaszország teljes meghódításának előjátékaul, megvethessék. Lucchino több fiút hagyott maga után, de ezeknek egyike sem tudta születésének törvényességét bebizonyítani. ¹⁾ E szerint őt testvére Giovanni követte, az öreg Matteo il grande-nek fia és Milano érseke: E férfiú, Petrarca barátja, a XIV. századnak egyik figyelemre legméltóbb jelleme. Ő, ki már tizenhat város élén állott, 1350-ben megszerezte Bolognat a Viscontiak kényúrsága részére és eléggé megerősödött, hogy a pápával szembeszálljon. VI. Kelemen, a pápai tartományokban való terjeszkedését zokon vette s Avignonba idézte őt. Erre Giovanni Visconti azt válaszolta, hogy meg fog jelenni 12.000 lovassal és 6000 gyalogossal. A milanoi duomóban baljában püspöki pásztorbottal, jobbájában pedig kivont karddal foglalta el trónját. Így látjuk őt a képeken lefestve. Jól mondja el Corio ²⁾ Giovanni válaszát, melyet a pápai követnek adott: »A cathedralisban, a mise bevégeztével, a »nagylelkű érsek jobbájával az oldalára kötött villogó kardot kivonta, baljával pedig megragadta a keresztet és így »szóllott: ez lelki jogarom, kardommal pedig földi jogarként »birodalmamat fogom megvédeni.« Ezután futárokat küldött el, hogy ezek katonáinak és kísérlőinek számára hat hónapra lakásokat foglaljanak le. Ennek következtében az Avignonba

---

¹⁾ Ez magában véve még nem lett volna a kényúrság elnyerésének akadály, azonban Lucchino gyermekei nem birtak képességgel apjuk kormányának folytatására. Lelkes nagybátyjuk volt az, ki a Viscontiak becsületét fentartani és hatalmát kiterjeszteni tudta.

²⁾ Storia di Milano, 1554. p. 223.

jövő idegenek nem találtak helyet és a pápa kénytelen volt az ily rettenetes vendég látogatásának elfogadásától elállani. Giovanni 1353-ban Genuát a milanói fejedelemséghez kapcsolta s 1354-ben, miután Piemont, Verona, Mantua, Ferrara és Velencze kivételével a Viscontiak uralmát Olaszországnak egész éjszaki részére kiterjesztette, meghalt.

Giovanni érseknek uralkodása a Viscontiak kényúrságában új korszakot alkot. Ő már nemcsak szerencsés versenytársa a Della-Torre családnak és nemcsak nem függ többé a császár szeszélyétől, hanem önálló fejedelem, biztosan körülírt hatalommal Milano és egy meghódított nagy kiterjedésű birtok felett. A Viscontiak dynastiáját, a mely erőszakon alapúlt és melyet kard tartá fenn, ekkor már általán elismerték és a mint látni fogjuk, ők nemsokára az európai királyi házakkal is rokonságba léptek. Giovanni volt az utolsó Matteo fiai közül. Stefano azonban a család legutolsó sarjadéka, három gyermeket hagyott hátra, kik e háznak városait és tartományait örökölték. Nevük: Matteo, Bernabo és Galeazzo. Giovanni Visconti öröksége e három fejedelem közt osztatott fel. Matteo Bolognat, Lodit, Piacenzat, Parmat, Bobbiot és egy pár kevésbé fontos várost; Bernabo: Cremonat, Cremat, Bresciat és Bergamot; Galeazzo pedig Comot, Novarat, Vercellit, Astit, Tortonat és Alessandriat kapta. Milano és Genua általuk közösen kormányoztatott. Megemlíthetjük, hogy az olasz kényúrságoknak az örökösök közt való felosztása gyakran zavarások kútforrása és a dynastia meggyengülésének oka volt. Deez egyszersmind a zsarnok jogczime törvénytelen voltának természetyszerű következménye. A kényúr városaival úgy bánt, mint személyes vagyonával, melyet kénye kedve szerint osztthatott fel; nem tekintette azokat egy teljes egész-

nek, melyet az egyik kormányzó a másiknak az alattvalók érdekeinek szemmeltartásával hagyományoz. Az ily felosztás következtében az egyik testvérnek érdekében állott a másikat megölni, hogy a család vagyonát újra összpontosítsa. Ilyesmi történt a jelen esetben is. Matteo állati kéjelgésnek élt. Két testvére őt, mert gyengének tapasztalták és valószínűnek tartották, hogy kormányukat népszerűtlenné teszi, 1355-ben meggyilkoltatta.¹⁾ Ezután, zsarnokoknál feltűnő egyetértéssel, közösen uralkodtak. Galeazzo ez időben a legszebb férfi vala. Termete magas, taglejtése bájos és haja, melyet vagy hosszú fonásban, vagy hálóba kötve, vagy virágokkal diszítve, szabadon lógva, viselt, arany színű volt. Szerette a pompát és fényűzést. Roppant gazdagságának tetemes részét látványosságokra s ünnepélyességekre, paloták és templomok építésére költötte. A pompa iránt való előszeretete arra készítet, hogy gyermekeinek királyi házasságokat szerezzen. Leánya Violante Clarence herczeghez, III. Edward angol király fiához, ment nőül, s hozományul 200.000 arany forintot és Piemont határán fekvő öt várost kapott.²⁾ Különös hatással lehetett a fekete herczeg ezen testvérére, hogy Londont, hol az utcák még nem voltak kövezve, a házak zsúppal fedve, az ágyak szalmából s a bort csak orvosi szer gyanánt használták, oda hagyta és Lombardia fényűző palotáiba jöve, melyek márványból készültek és magasra emelkedtek a simán kövezett utcákon. Giovio egy par igen érdekes adatot közöl a Violante

---

¹⁾ M. Villani V. 81. Vesdd össze Corio p. 230. Corio ezt 1356-ra teszi.

²⁾ E városok nevei: Alba, Cuneo, Carastro, Mondovico és Braida. V. ö. Corio p. 238, ki fontoskodva megjegyzi: »Il che quasi fu l'ultima roina del suo stato.«

menyegzőjéről. Állítja, hogy Galeazzo ez alkalommal kétszáz angolnál többet dúsgazdagon ajándékozott meg, elannyira, hogy azt mondták, hogy a legvagyonosabb királyokon is túltett bőkezűségével. A lakomán Giangaleazzo, a menyasszony testvére, egy csapat válogatott nemes ifjú élén, minden új teritéknél új meg új ajándékokat hozott.¹⁾ »Ezeket majd hetven gyönyörű, selyemmel és ezüsttel borított paripa; majd pedig ezüstedények, sólymok, vadász-kutyák, lovas fegyverek, pompás szerszámok, fényes vérték, vert acél fegyverek, tarajos sisakok, gyöngyökkel himzettöltönyök s kardkötők, aranyba foglalt ékkövek és ruhákra való nagy mennyiségű arany- és biborszövetek képezték. Oly pazar volt ez a lakoma, hogy az asztali maradék 10 ezer embernek bőségesen elég volt.« Megemlíthetjük itt azt is, hogy Petrarca e lakomára hivatalos volt és a fejedelmek közt foglalt helyet. Igy fitogtatta vagyonát Galeazzo az éjszaki hűbér urak előtt, ki ez alkalommal Európa legnagyobb irodalmi tekintélyének barátságos kegyelettel nyujtá kezét. Giangaleazzo fiát János francia király leányával, Izabellával, házasította össze s azt állítják, hogy ez alkalommal is hasonló összeggel fizette meg a királyi összeköttetést.²⁾

Galeazzo udvarát Paviában tartotta. Milanoban testvére kormányzott. A Viscontiak vétkei közül a leggonoszabbakat Bernabo követte el. Adórendszere a legnyomasztóbb volt ugyan, de egyúttal oly jövedelmező, hogy Giovio becslése szerint leányai közül kilencznek körülbelül 2 millió darab aranyat adhatott hozományképen. Zsarnokságának

¹⁾ Corio. p. 239, 240 a lakoma étlapját is közli.

²⁾ Sismondi állítja, hogy Isabella testvéreinek, Károlynak, 600.000 arany forintot ajándékozott; de e tekintetben a kútforrások eltérő összegeket említenek.

legfeltünőbb példája vadász-falkájának kezelésmódja volt. Alattvalóit arra kényszerítette, hogy ötezer vaddisznóra idomított kutyát tartsanak. Ezek mellé hivatalnokokat alkalmazott, kiknek az állott tisztekben, hogy nyilvántartsák az ebeket, kimutatni, hogy nagyon soványak-e vagy pedig túlságosan vannak-e etetve és hogy a vadászatra alkalmasak-e? Ha a kezelés körül a legcsekélyebb hiba merült is fel, a parasztok az általuk gondozott kutyákért vagyónukkal és személyükkel voltak felelősek. ¹⁾ Bernabo hidegvérű kegyetlenségével is kitűnt. Kigondolta azt is és rendeletében nyilvánosan kihirdette, hogy az állami foglyok negyven napig kínoztassanak. Ebben az ördögi programmban a kínzásnak minden faja képviselve volt. A szünetelés napjai úgy voltak megállapítva, hogy az áldozatok életben maradjanak már csak az újabb szenvedés kedvéért is úgy, hogy alig maradt rajtuk valami; tagjaikat egymás után levagdosták, ráadásul aztán megnyúzták őket. ²⁾ A zsar-

---

¹⁾ »Per cagione di questa caccia continoamente teneva cinque mila cani, e la maggior porte di quelle distribuiva alla custodia de i cittadini, e anche a i contadini, i quali niun altro cane che quelli potevano tenere. Questi due volte il mese erano tenuti a far la mostra. Onde trovandoli macri in gran somma di danari erano condannati, e se grossi erano, incolpandoli del troppo, erano multati; se morivano, li pigliava il tutto.« Corio, p. 247.

Villaninál VII, 48. egy paraszt történetét olvassuk, kit Bernabo kutyái elé dobtak, mert egy nyulat ölt meg. Corio (p. 247) elmondja a büntetéseket, miket alattvalóira vadorzás miatt szabott — szemüket szúratta ki, házukat leégette stb. Egy alkalommal máglyára ítelt két barátot, kik felszólalni merészeltek. Hasonló kegyetlenkedésre találunk Ferdinand Nápoly királyánál. Lásd Pontanus »De Immanitate«, vol. I. p. 318, 320.

²⁾ E programmot Sismondi IV. p. 282 találjuk.

nokokat törvénytelen hatalmak fentartása a rémuralomnak ily végleteire kényszeríté.

Galeazzo 1378-ban halt meg s őt Viscontiak uralmában fia Giangaleazzo követte. Alatta kezdődött a hosszas, lassú és öldöklő harczoknak egyike, a melyek az olasz uralkodó családok közt oly annyira közönségesek voltak. Bernabo és fiai az ifjú fejedelem tartományait akarták megszerezni; ő pedig el volt határozva, hogy nagybátyjának helyére lép és saját uralma alá hajtja az egész Visconti fejedelemséget. A ravaszság volt a fegyver, melyet e párbajban választott. Páviába zárkozott, physikai gyávaságát — mert ugyancsak gyáva vala — nem titkolta el s szellemi félénkséget, mitől pedig vérmérsékletét tekintve teljesen ment vala, színlelt. Ugy tett, mintha vallásos ájtatosságba merült volna el s így lassankint elhitette testvéreivel és nagybátyjával, hogy élhetetlen teremtés, kit meg lehet vetni, kivel alkalom adtával könnyen el lehet bánni. Így előkészítvén az árulás útját, 1385-ben kijelentette abbeli szándékát, hogy búcsúra megy a varesei szent szűzhöz. Páviából egy német testőr csapattal elindult s Milano alatt haladt el, hol nagybátyja és unokatestvérei fogadására elejébe mentek. Giangaleazzo udvariasan fogadta őket; de midőn rokonait teljesen hatalmában látta, megadta csapatainak németül a jelszót, a melyek Bernabot és fiait körülvették és foglyokká tették. Giangaleazzo azonnal bevonult Milanoba, nagybátyját pedig a börtönben megmérgeztette és a Visconti-örökség egyedüli urának hirdette magát.¹⁾

Giangaleazzo uralkodása, a mely ezzel a meglepetéssel kezdődik, az olasz történelemnek egy igen fontos szaka-

---

¹⁾ Ezen coup-de-main-t élénken írja le Corio, p. 258.

zát képezi, (1385—1402). Vegyük először szemügyre, hogy miféle ember volt ő és azután vizsgáljuk meg czélzatait és az általa aratott sikert; Giovio úgy írja őt le, hogy fiatal korában feltűnően csendes és gondolkozó ifjú vala, barátjai túlélrettnek tarták s féltették, hogy férfikort nem ér el. Az élvezetek életének későbbi szakában sem vonták el őt ügyeitől. Vadászat, a sólymok és az asszonyok egyformán hatás nélkül voltak rá. A testgyakorlatokban annyira vett részt, amennyire azt egészsége fentartása végett szükségesnek látta. Sokat olvasott, gondolkozott; szórakozása: tudósokkal való társalgás volt. A tiszta ész e fejedelelemnél, ki korának kicsapongó élvezetei és rohamos tevékenysége felett állt, teljesen uralkodóvá lett. Nyilvános épületek emelésében különösen bőkezű volt. Az ő fényüzésszeretetének köszönik a paviai Certosa és a milanoi Duomo alapításukat. Ugyancsak ő fejezte be a paviai palotát, melyet atyja kezdett építeni s a melyet Európa legfényesebb lakóházává alakított át. Ő a hanyatló paviai egyetemet részben bőkezű alapítványok, részben pedig tanárok bölcs megválasztása által magas virágzásra emelte. Katonai vállalataiban, nagy mérnöki terveivel, hasonló ügyességet tanúsított. Azon törte magát, és részben keresztül is vitte tervét, hogy a Minciot és Bren-tat új mederbe terelje, hogy Velence lagunait kiszáríthassa. Utolsó nagy ellenségét: sz. Márk köztársaságát legérzékenyebb pontján ekképen akarta megtámadni. Ezen roppant tervek közt is gazdaságának még a legjelentéktelenebb részleteit is figyelemmel tudta kísérni. Rendszeretetésénél fogva csaknem egy bankár eljárását alkalmazta az állami ügyek vezetésében. Ő alapította meg a burocratiát, a mennyiben fizetéses hivatalnokaiból és az egyes osztályok titkáraiból egy külön közeget szervezett. Ezeknek köteles-

sége volt az ő magán és állami kiadásait a legapróbb tételekig könyvelni el; a különböző adónemek részleteit feljegyezni, hogy az állam összes jövedelmeiről áttekintést lehessen nyerni és vezéreinek, kapitányainak s szolgálóinak nevét, rangját; járandóságát kitüntetni. A levelezés vitelével külön hivatal volt megbízva, a mely a leveleknek hű másolatait megőrizte.¹⁾ Giangaleazzo, ezen kereskedői gépezetet nagy kiterjedésű tartományaiban oly időben alkalmazván, mikor Európában a közgazdasághoz keveset értettek, szomszédjainál még sokkal gazdagabbá lett. Azt mondják, hogy évi jövedelme 1.200,000 arany forint volt, de rendkívüli adók kivetése által ezen felül még 800,000 forintot szedett be.²⁾ E tiszteletet gerjesztő fejedelmet személyes féltékenysége visszariasztotta attól, hogy seregeit tényleg vezérelje. Ennélfogva szükségét látta a zsoldos vezéreknek. Szolgálatába fogadta tehát korának minden főbb condottiere-jét s ezzel azt a szokást juttatta érvényre, a mely az egész olasz katonai rendszer megromlását vonta maga után. Oly jól tudta e férfiakat megválasztani, hogy az intéző és mozgató-

---

¹⁾ Giovio bő részleteket ad erre nézve: »Ho veduto io negli armari de' suoi Archivi maravigliosi libri in carta pecora, i quali contenevano d'anno in anno i nomi de capitani, condottieri, e soldati vecchi, e le paghe di ogn'uno, e'l rotulo delle cavallerie, et delle fanterie: v'erano anco registrate le copie delle lettere le quali negli importantissimi maneggi di far guerra o pace, o egli haveva scritto ai principi o haveva ricevuto da loro«.

²⁾ Corio p. 260, 266—268 leírja a hozományt, melyet pénzben, ezüstneműben és ékszerekben Valentina Visconti orleansi Lajosnak hozott. Ez Giangaleazzo dúsgazdagságának csattanós bizonyítéka. Asti városán kívül 400,000 arany forint készpénzből, 68,858 arany forintra becsült ékszerekből és 1667 párisi márka értékű ezüstneműekből állott e hozomány. A leltár maga fölötte érdekes.

erő mégis ő maga maradt. Kérkedhetett volna azzal is, hogy ő egy lépést sem tett a nélkül, hogy annak árát ki nem számította és komolyan fontolóra nem vette volna a czélt, a melyhez az eszközöket viszonyítá. Az ily férfiú az előző századok keresztes vitézei s észak Németország és Burgundia lovag fejedelmei előtt, kik erejüket haszonnélküli és lehetetlen vállalatok kivitelére, minő Schweiz leigázása volt, vesztegették, bizonyára örültnek tűnik vala föl. Jellemének egyetlen vonása sem emlékeztet a középkorra, kivévn, hogy az ereklyéket állítólag ő is oly babonás szenvedélylyel szeretete, mint XI. Lajos. E kiváló kényúr jellemzését Sismondi a következő mondatokkal fejezi be, melyeket magvas voltuknál fogva idézhetünk: »Kétszinű és könnyörtelen; határtalan nagyravágyással, lángeszű vállalkozási szellemet, rendíthetetlen szívósággal pedig félénkséget, mit titkolni nem is akart, egyesített. Még a legkisebb váratlan mozgás is ideges rémülés paroxysmusába ejtette őt. Egyetlen fejedelem sem őriztette palotáját annyi katonával és egyetlen egy sem foganatosított több elővigyázati rendszabályt, mint ő. Úgy látszik, hogy önmagát az egész világ ellenségének tartotta. De zsarnokságának bűnei ügyességét nem gyengítették; roppant vagyonát pazarlás nélkül használta fel; pénzügyei mindig virágzók voltak, városai őrséggel és élelemmel bőven el valának látva, seregeit pedig jól fizette. Az Olaszországban elszórtan levő kalandor kapitányok évjáradékot nyertek tőle s azért ezek az első felhívásra készek voltak szolgálatába ujra belépni. Elősegítette az új olasz iskola harczo-sait, kiket kitüntetett és megjutalmazott és kiknek ragaszkodását jól meg tudta nyerni.« ¹⁾ Ilyen volt a zsarnok, ki

---

¹⁾ History of the Italian Republics. (I. vol. Longmans), p. 190.

nem törekedett kevesebbre, mint egész Olaszországot a Viscontiak hatalma alá hajtani és a ki czélját el is éri, ha őt hódítási pályáján a firenzei köztársaság meg nem állítja, és aztán végül a korai halál meg nem akadályozza.

Trónra lépése idején a Viscontiak a Correggieket és Rossiakat Parmából, a Scottiakat Piacenzából, Pelaviciniakat San Donninoból, a Torniellieket Novarából, a Ponzoniakat és a Cavalcabókat Cremonából, a Beccariakat és Languschiakat Paviából, a Fisiraghiakat Lodiból és a Brusatiakat Bresciából már kitúrták vala. Kigyójuk a kisebbeket mind felfalta volt.¹⁾ Azonban Paduaban a Carrara, Mantuában a Gonzaga, Ferraraban az Este és Veronaban a nagy Scala család uralkodott még mindig. Giangaleazzo fondorlatait tehát első sorban a Scala dynastia ellen irányozta. Ez, mint a Viscontiaké, a birodalom tekintélyén alapúlt s legnagyobb virágzását Can Grande a ghibellin vezér és unokaöccse Mastino alatt a XIV. század első felében (1312—1351) érte el. Már Mastino tervezte az olasz királyság megállapítását, de meghalt még mielőtt ennek végrehajtását csak meg is közelíthette volna. Házának elfajúlása három fiával kezdődött meg. A két ifjabbik megölte a legöregebbet; a megmaradtak közül az erősebb agyonütötte a gyengébbet, s aztán 1374-ben meghalt; birodalma két fattyú fiára szállott. Ezeknek egyike: Antonio, megölte a másikat 1381-ben,²⁾ végre ő is végét érte 1387-ben, áldozatul esván a

---

¹⁾ Il Biscione vagyis a nagy kigyó volt a név, melylyel a Viscontiak kényúrságát jelezték. (I. M. Villani VI. t. 8.) vonatkozással czimerükre, a melyen egy kigyó szájából mezítelen gyermek látszik ki.

²⁾ Corio p. 255, elmondja miképen hajtatték végre ezen gyilkosság. Antonio azt a látszatot iparkodott fölkelteni, hogy testvérét Bartolommeot, halála gyalázatos szerelmi kaland közepette érte.

Viscontiaknak. Verona leigázására sikerült Gian Galeazzonak a Carrara családot használni fel, daczára annak, hogy ők sógorságban voltak a Scaligerekkel, s mindenök veszélyeztetve volt ezeknek bukása által. Ezután Padua ellen fordult s itt Velencze közreműködését nyerte meg. 1388-ban Francesco da Carrara kénytelen volt tartományát Visconti vezéreinek engedni át, kik még ugyanezen évben urok részére a trevisoi Marcakat is elfoglalták. Csak ekkor, már későn, látták be a velenceiek a hibát, melyet elkövettek, midőn megengedték, hogy Visconti meghódítsa Veronát és Paduat, a helyett, hogy ezeket megerősítették volna bástyákul az ő növekedő hatalma ellen. Ily módon Gian Galeazzot uralta Italia egész északi része, Mantua, Ferrara és Bologna kivételével¹⁾; ő tehát azon városokra fordította most figyelmét. Ferrarában Alberto d'Este uralkodott, Mantuában Francesco da Gonzaga. Visconti politikája volt, hogy ezen két fejedelmet meggyöngítse az által, hogy alattvalóikban gyűlöletet szított ellenök.²⁾ Ezért izgatta fel a ferrarai herczeg féltékenységét unokaöcscse Obizzo ellen oly fokra, hogy Alberto ennek fejét vétette anyjával együtt, feleségét megégettette, családjának egy másik tagját fölakasztatta és ezen kívül halálra kinoztatta a szerencsétlen

---

¹⁾ Savoja nem volt kezeiben; és a Montferrati herczegség névleg független volt, bár az örököszt tisztességes fogságban tartotta. Velencze pedig félelmes semlegességben, a Viscontiak hódításának figyelmes nézője volt.

²⁾ Az eljárás, melyet a Visconti az Estekkel és Gonzagakkal szemben követtek, ugyanaz, mit Macchiavelli ajánl (Disc. III. 32.); »quando alcuno vuole o che un popolo o un principe levi al tutto l'animo ad uno accordo, non ci è altro modo più vero, nè più stabile, che fargli usare qualche grave scelleratezza contro a colui con il qual tu non vuoi che l'accordo is faccia«.

ifju vélt bűntársait. A mantuai herczegnek még ördögiebb cselét vetett Gian Galeazzo. Hamisított levelek és ügyesen elővarázsolt véletlenségek által okot adott Francesco Gonzágának, hogy feleségét házasságtöréssel gyanúsítsa titkárával.¹⁾ A féltékenységi düh egy rohamában Francesco elrendelte feleségének, több gyermeke anyjának, és titkárának kivégeztetését. Később reá jött Visconti fondorlataira. De ekkor nem maradt egyebe, mint tehetetlen gyűlölete. A pokoli csel sikerült. A mantuai herczeg vétke következtében épp úgy elvesztette az emberek becsülését, mint Ferrara fejedelme. Úgy látszik, hogy ezen férfiak nem voltak eléggé erősek és merészek, hogy szerencsés gazemberekké lehettek volna, s Gian Galeazzo jellemök ezen fogyatozására alapította számítását. Erőszakosságuk inkább gyűlöltekké, mint félelmetesekké tette őket. Egész Lombardia tehát meghajolt a milanói kigyó előtt. Következő mozdulata volt, hogy Toscanaba vesse meg lábát. Ily czélból Pisat kellett megszereznie; és itt újra ördögi eljárását követte, hogy másokat oly bűnök elkövetésére birt, melyekből idővel csak ő húzhatott hasznot. Pisa akkorában a Gambacorta családot uralta, melynek feje egy Piero nevű vén kereskedő volt. Visconti ezen férfinak barátját és titkárát Jacopo Appianot vette reá, hogy Judássá váljék, hogy befonja és meggyilkolja jóltevőjét s gyermekeit. A gyilkosság 1392-ben hajtáték végre. 1399-ben Gherardo, Jacopo Appiano fia, ki Pisat Gian Galeazzo számára tartogatta, ezt és Piombinot eladta neki 200,000 forinton. Majd Perugiát támadta meg

---

¹⁾ Ez a nő Gian Galeazzo Viscontinak első unokatestvére s egyszersmind sógorasszonya volt, mert ő második nejéül Caterinat vette el, Barnabo Visconti leányát. Ezen körülmény cselét még ocsmányabbá teszi.

Visconti. Itt Pandolfo, a Baglioni család feje kormányzott félig alkotmányos módon. Gian Galeazzo segítette őt, hogy uralmát zsarnoksággá változtassa, és aztán Pandolfo meggyilkolásakor magának tartotta meg.¹⁾ Már ekkor egész Olaszország s még Németország is aggodalommal nézte a milánói kényúr bitorlását. De a renzhe Venczel császár vonakodott tetteleg föllépni ellene; sőt 1395-ben megadta Viscontinak a milanoi herczegség investitúráját 100,000 forintért, egyedül Paviat tartotta fenn magának. 1399-ben a herczeg Sienara tette kezét; a következő két évben pedig a döghalál lett szövetségesévé, mely a luccai és bolognai uralkodó családokat, a Guinizzieket és Bentivogliokat pusztította, úgy, hogy most ezeket a városokat is elfoglalhatta.

Nem maradt hatalom Italiában, a firenzei köztársaságot és a száműzött, de meg nem törhető Francesco da Carrarat kivéve, mely uralma odább terjedésének útjában állhatott volna. Firenze megakadályozta hódításait Toscanában. Francesconak sikerült visszajutnia Paduába. A veszély, mely egész Italiát fenyegette, mégis komoly volt. A milanoi herczeg férfi kora delét élte — gazdag, szerencsés és értelemmel telve volt. Szerzeményei alaposan biztosítva; serege jól felszerelve; kincstára csordultig tele; vezéreit dúsan fizette. Helytartói a városokban s a táborban tisztelték a kényúr vasakarátát és mélységes politikáját, melylyel zsölyeszékéből, Milanóból, tetteiket igazgatta. Egyedül ő tudta szolgálai-

---

¹⁾ Pandolfot 1393-ban gyilkolták meg; Gian Galeazzo 1400-ban foglalta el Perugiát; ezen bitorlását úgy készítette elő, hogy Biorido Michelottit, Baglioni utódját, barátja Francesco Guidalotti által ölette meg. Észrevehetjük, hogy minden foglaláskor lassan, de biztosan haladt előre, zsákmányát körülnyalva, miután megfojtá s mielőtt lenyelte, — akár egy boa-constrictor.

nak agyát és kezeit fölhasználni; egymás által őket féken tartani, s szabályos működésök által nem egy, de egy tuczat ember föladatát megoldani. Végre, mikor Olaszország függetlenségének minden reménye már meghiusult, a döghalál rettentő mérvben tört ki Lombardiában. Gian Galeazzo elszigetelt várába, Marignanoba zárkózott, hogy a ragályt kikerülje. 1402-ben mégis rosszul lett. Üstökös jelent meg az égen, s ő erre mutatott, mint bekövetkező halála előjelére: »Isten bizonyára figyelmeztet ily kiváló uralkodó végére« így szólt kíséreihez. Ötvenöt éves korában halt meg. Italia mélyen föllélegzett. A veszedelem elmúlt.

A rendszeres terv, melyet Gian Galeazzo Olaszország leigázására kidolgozott volt; az ügyesség és értelmi erő, melyet végrehajtásánál tanusított; a hatalom, melylyel az embereket kényszerítette, hogy akaratát teljesítsék, alig különösebbek, mint a gyorsaság, melylyel halála után birodalma szétfoszlott. Félénksége miatt, melynek következtében nem mert saját maga táborba szállani, szolgálatára kiképezett egy egész csapat nagytehetségű vezért, kik közül Alberico da Barbiano, Facino Cane, Pandolfo Malatesta, Jacopo del Verme és Ottobon Terzo a legkiválóbbak. A mig élt, járszalagokon vezette őket, s minden jól ment. De halálakor fiai még gyermekek voltak. Személyöket és nehezen nyert tartományait ezen kapitányokra, Catherina hercegnőre és egy bizonyos Francesco Barbavarara, együtt, kellett bízni. Ez utóbbi egykor a herceg személye körül szolgált; most a hercegnő szeretője volt. A vezérek nem akartak ezekkel együtt kormányozni; mindegyik magához ragadta a Visconti örökség azon részét, mely épen keze ügyébe esett. Milano első hercegének nagyterjedelmű kényúrsága egy nap alatt dirib-darabra tört. Minthogy az egész semmi tör-

vényes alappal nem birt, de erő és ügyesség tartotta együtt, alkotó részei vagy igénybe vették eredeti függetlenségöket, vagy pedig kalandoroknak estek zsákmányául.¹⁾ A régi elűzött családok sarjai közül sokan visszaszerezték uralmokat a meghódított városokban. Piacenzában újra ott találjuk a Scottiakat, a Landiakat Bobbióban, a Cavalcabòkat Cremonában. Facino Cane elfoglalta Alessandriát; Pandolfo Malatesta Comót; Ottobon Terzo Parmában fészkelte be magát. Ez alatt Giovanni Maria Visconti Milano herczegének kiáltatott ki; testvére Filippo Maria pedig Paviát foglalta el. Gabriello, az első herczeg egy fattyá, Cremában erősítette meg magát.

Mint már előbb említők, Olaszország kényúri családjaiban megvolt a hajlandóság az elfajulásra. A zsarnokság erőfeszítése, melyet nemzedékeken át ügyességgel és eréllyel gyakoroltak; a hatalommal és élvezettel való visszaélés; az elszigeteltség és félelem, melyben a kényurak rendesen éltek: az örökölhető örültség egy nemét hozták létre.²⁾ Giovanni Maria és Filippo Maria Visconti esetében a lelki megháborodásnak ezen indító okai valószínűleg még azzal is súlyosodának, mivel atyjuk és anyjuk első unokatestvérek valának; Stefanonak, Matteo il Grandefiának unokái. De bármint legyen is ez, Giovanniban a nemzetsége természetében lévő kegyetlenség monomania alakjában jelentkezett; a féltékenység pedig, a mely a családnak sajátja volt, testvérében

¹⁾ Oly nagy volt a zürzavar Lombardiában Gian Galeazzo halála után, hogy e bitorlások közül csak egy párt említhetünk fel. Lásd a részleteket Corionál p. 292 és köv.

²⁾ Utalhatok dr. Maudesley »Mind and Matter« című művére, melyben az örültségnek az egymásra halmozódó és örökölhető bűnökből való kifejlődését tudományosan fejti meg.

az örültséget megközelítőleg érvényesült. Gian Maria, ki csak névleg volt Milano hercege, kegyetlenségével és érzé-
kisével tűnt ki. Őseinek kutyáit ő már nem vaddisznó-,
hanem ember-vadászatra használta, és e pokoli mulatságá-
nál igénybe vette Milanonak minden gonosztevőjét; mind-
azokat, a kiket gonosztevőkként, még saját borzasztó
tetteinek részeseit is, feladathatott. Vadásza Squarcia Gi-
ramo az ebeket olykép tanította be, hogy ember-hússal
etette azokat; a herceg pedig holdkóros mohóságával
nézte kutyáit, midőn áldozatait darabokra szaggatták.¹⁾
1412-ben néhány milanoi nemes ember töre alatt vérzett
le. Ezek megcsonkított testét az utcára dobták. Állít-
ják, hogy egy szajha azt rózsákkal földte be. Ez alatt Filippo
Maria nőül vette Facino Cane özvegyét,²⁾ ki első férjének
katonáival és városaival együtt, melyeket ez Giangaleazzo
halála után magához ragadott, majdnem félmillió forintot
hozott hozományban. Ezen szövetség segítségével Filippo
most lassankint visszaszerezte apja hercegségének lombar-
diai részét. Ő, a Visconti zsarnokok utolsója, igen csúf s torz
alakja miatt oly érzékeny volt, hogy alig merte magát
nyilvánosan mutatni. Rendesen félreeső szobákba rejtőd-

---

¹⁾ Corio p. 301. Giovanni da Pusterlat és Bertolino del Mainot
nevezi meg, mint »Lacerati da i cani del Duca«. Ezek családjának
tagjai ölték meg őt később.

²⁾ Beatrice di Tenda Facino Cane felesége, a milanoi herceg-
nél 20 esztendővel volt idősebb. Mihelyt a Visconti hercegségében
biztosnak érezte magát, hamis tanúkkal rábizonyította nejére, hogy
az ifju Michele Oranbellivel házasságtörést követett el és ártatlansága
daczára 1418-ban lefejeztette őt. Macchiavelli Tacitushoz méltó rö-
vidséggel írja le e gonosz tettet. (Ist. Fior., lib. I. vol. I. p. 55.) »Dipoi
per esser grato de' benefici grandi, come sono quasi sempre tutti i
principi, accusò Beatrice sua moglie di stupro e la fece morire«.

zött, egyikből a másikba bolyongott s ha palotájából ki-
ment, az utcán a köszöntést nem fogadta. A chronikások
idegessége példajaként idézik, hogy a mennydörgést nem igen
állhatta.¹⁾ Ő azonban atyja jellemismeretét és tulajdonsá-
gát: a magánál merészebb és tevékenyebb emberekre hatni,
nagy mértékben örökölte; hiányzott másrésről benne Gian-
galeazzo gyors elhatározottsága és széles látköre. Politiká-
jában ingatag volt és folyton oly cseleket szőtt, melyeknek
látszólag más eredményük, a maga káránál egyéb, nem volt.
Nagy mérvű bizalmatlansága következtében hadainak vezé-
reit kémekkel vette körül és azon pillanatban, midőn félt,
hogy tulságos hatalmasokká lesznek, korlátolta cselekvési
körüket. A bizalomnak hiánya megsemmisítette azt az
előnyt, a melyet eszközeinek helyes megválasztásából nyer-
hetett volna. Így igen bölcsen cselekvék akkor, midőn
1431-ben Francesco Sforzat a velenceiek ellen vezérré
tette. E nagy kalandor katonát azonban nem tudta a maga
részére megnyerni. Sforza tehát előbbi ura ellenségének,
Firenzenek szolgálatába lépett, s őt 1441-ben egy hátrá-
nyos béke megkötésére kényszerítette, melynek egyik pontja
az volt, hogy a milánói herczeg egyetlen leányát, Biancat, a
cotignolai paraszt fiához adja feleségül. Bianca törvényt-
len gyermek vala s Filippo Marianak nem volt fi-utódja.
A nagy Visconti család tehát teljesen összezsugorodott.
Ennek következtében Sforza 1447-ben, a herczeg halála
után, a milanoi trónra az utat nyitva látta maga előtt, a

---

¹⁾ Filippo Maria Viscontinak leghűbb leírását a vele egykorú
Piero Candido Decembrio (Muratori, vol. XX.) közli. A kutatónak
azonban ezen életrajz sorai között kell olvasnia, mert Decembrio, Leo-
nello d'Este kérésére, ura jellemének árnyoldalait palástolta. L. a le-
vélváltást Rosmininál, »veronai Guarino életében.«

melyet először erőszakkal foglalt el, azután pedig a feleségét megillető jogcímen követelt. Vele szemben az Orleans ház támasztott arra igényt, mert orleansi Lajos neje Valentina, Giangaleazzonak volt törvényes leánya.¹⁾ Azonban mindkettőjük igénye érvénytelen volt, mert az investitura, melyet Venczel császár az első herczegnek adott, a nőket kizárta az örökösödésből. Így Milano még egyszer a bitorlók versenytárgyává lett.

Az utolsó herczeg halálakor Milano kiolthatatlan szabadságvágyát lánggra lobbantá. A kényurak oly sok nemzedéke daczára is a nép még mindig felségnek tekintette magát és köztársaságot alapított. Azonban az az állam, a mely majdnem két évszázadon át uralta a Viscontiakat, nem szabadúlhatott meg egy pillanat alatt gyengeségétől és nem tudott a maga erejéből megállani. A köztársaság, mely szükségét érezte a zsoldosok segítségének, eléggé rövidlátó volt a velenczeiek ellen, — kik a Lombardiában uralkodó zavart felhasználták, hogy hatalmukat Addatól nyugatra kiterjeszszék, — fővezérül Francesco Sforzat fogadni meg.

Sforza korának legjelesebb vezére; de épen ő vala

---

³⁾ Az orleansi háznak ezen igénye Milanora, a francziáknak az olasz ügyekbe beavatkozásának egyik kútforrása volt. Az olasz szokás alapján ítélve, Sforza igénye ép oly érvényes volt, mint az orleansi herczegé, Valentina útján; mert a törvénytelen származás a félszigeten e tekintetben nem képezett akadályt. Állítják, hogy Filippo Maria a herczegséget egy, halála után megsemmisített, végrendeletben a nápolyi koronára hagyta. Ha ez végrehajtatik, Olaszország egysége egy uralkodó alatt megvalósúl. Valószínű azonban, hogy Firenzenek, Velenczének és Romagnanak féltékenysége Nápolyra annyira fokozódott volna, hogy véres örökösödési háború tört volna ki, mely a francia betörést még siettette volna.

az a férfi, kiben a polgároknak egy kis előrelátás mellett bizalmat helyezniök nem lett volna szabad. Ő egy fényes hadjáratban visszaverte a velenceieket az Adda mögé; elégette hadihajóikat a Pon Casal Maggiorenál; Caravaggionál pedig tökéletesen szétverte seregöket. Ekkor mint győző vonúlt be Milanoba, a körülte fekvő városokat leigázta, elzárta a milanoiakat fővárosukban s 1450-ben reá kényszerítette őket, hogy herczegüknek ismerjék el. Olaszország a legkedvezőbb pillanatot mulasztotta el. Ha Firenze és Velence támogatják Milanot és Genua lankadó erejét feltüzelik, e négy hatalmas köztársaság szövetkezve megmenthette volna a félsziget szabadságát és az idegen beavatkozásnak útját állhatja. De Cosmo de' Medici, ki Firenzében, csöndben, saját családjának kényúrságát alapította meg, Milanoban herczeget szeretett látni; Velence pedig, Francesco Foscari vezetése alatt csakis a területi terjeszkedésre gondolt. A kedvező alkalom elszalasztatott s Milano elvesztette szabadságát. Új dynastia következett a herczegségben, melynek az örökösödésre fektetett jogcíme hamis volt; de mig ez főnállott, az orleansi háznak nagyobb, habár szintén alaptalan követelése a törvényesség színében tűnt föl. Olaszország történetének e pontjánál lehetetlen azt az ítéletet nem mondanunk, hogy az olaszok az önkormányzatra képtelenné váltak, és hogy a kényúrságra való általános törekvés nem a véletlen események összetalálkozásának eredménye, hanem a fejlődés belső és szükségszerű törvényeinek folyománya.

Ez volt az a kor, a melyben a régi kényúrságokat, melyeket a birodalmi helytartók és Capitani del popolo-k alapítottak, a katonai kalandorokéi keresztvezék és helyettesítették ép úgy, mint valamivel később a Condottiere a pápa

megbizottjával Cesare Borgiában egyesültek. Mielőtt a Sforza család történetének vázlatát adnók, itt van helyén, hogy az olaszországi zsoldos vezérek lábra kapását és befolyását vizsgáljuk.

1302-ben, az Anjou fejedelmek által Siciliában folytatott háborúk befejeztével elbocsátott katonákból, kik többnyire idegenek voltak, Fra Ruggieri templarius vitéz vezeteése alatt egy csapat alakult, a mely Olaszország déli részét pusztítá. Giovanni Villani ezt, mint azon csapás első jelét említi, a mely Italia békéjére végzetessé lőn.¹⁾ A condottiere-rendszer megállapítása azonban nem volt, mint ez, pusztán egy rabló-csapat véletlen kitöréseinek eredménye. Okai az olasz kényúrság természetében és a köztársaságok különös szükségleteiben gyökereztek. Láttuk már, hogy II. Frigyes az egyház elleni háborúban czélszerűnek vélte saracenok alkalmazását. Az a törekvés, hogy a csapatok a bennszülött néppel ne rokonszenvezenek, arra indítá a Scala és Visconti zsarnokokat, hogy német, breton, schweizi, angol, sőt magyar testőrséget fogadjanak. Ezen idegen csapatok, melyek a kényuraknak folyton rendelkezésükre állottak, a nemzeti sereget helyettesíték. Az olasz népet az adófizetésre tartogatták, az idegenek pedig viselték a fejedlem hadjáratait. Ugyanezen eljárás dívott a köztársaságoknál is. A gazdag firenzei polgárok, kik jobban szerettek kényelmesen otthon maradni, vagy kereskedelmi célokból külföldön utazgatni, a katonai műveleteket szintén zsoldos vezérekre bízták. Velence saját polgáraitra volt féltékeny, saját tartományaiban ujonczokat nem szedett s szabályúl tűzte ki, hogy seregeit velenceire sohasem bizza. Tenger-

---

¹⁾ VIII. 51.

nagyjait ugyan a Lagunak nagy családaiából választotta, de szárazföldi seregeit mindig idegenek vezérletére bízta. Az egyház hadjárataiban természetesen szintén ezt az eljárást követte, mert ritkán ült a pápai trónon oly férfiú, minő II. Gyula, ki az ágyú dörgésében gyönyörködött és a tábori életet szerette. Ily módon lassanként a fejedelemségek és köztársaságok seregei nemzeti jellegüket elvesztették és így jutottak azok oda, hogy hadjárataikat idegen csapatokkal, fizetett zsoldos vezérekkel viseltették. A vezérek kívánsága volt a seregeket lehetőleg tömörökké és mozgékonyakká tenni és ezért a gyalogságot háttérbe szorították s főképen a lovasság tökéletesbítésére fordították figyelmöket. Italia csatáit nehéz fegyverzetű lovasok, hivatott tisztek vezetése alatt vívták. Ez alatt a kényurak és a köztársaságok kastélyaikban fondorkodtak és tanácsstermeikben a háború oly céljai fölött vitatkoztak, a melyek a katonaság előtt teljesen közömbösek voltak. A fizetés, melyet a fegyverben állók kaptak, sokkal nagyobb volt, mint a mennyit a legügyesebb munkás békésen kereshetett. A veszély, mely Olaszországban ezen mesterséges módon vezetett háborúban a katonát kötelességének teljesítésében fenyegethette, igen csekély vala, s e mellett az a csábító alkalom, hogy vágyaikat kielégítsék, a háborúban zsákmányra szert tegyenek s a béke pillanataiban élvezhessenek, ennek az országnak minden eleven vérű fiát a katonai pályára édesgette.¹⁾ Ezért bővölte meg idővel a Condottiere mestersege Italiának szűk körülmények közt élő nemeseit, és ezért

¹⁾ Matarazzo Perugia chronikájában élénk képét nyújtja egy olasz városnak, melyben a nemesek nemzedékeken keresztül a Condottiere mesteriségét üzték, míg a nép csapataikba vétetett fel, a község erkölceinek és békéjének teljes megromlására.

telt meg a fegyveresek sora városi lakosokkal és parasztokkal, kik szíves örömet adták magukat a kalandor életre.

A zsarnokok idegen csapataikat eleinte testőri szolgálatokra fogadták s ezek uraik közvetlen befolyása alatt állottak. A kapitányok azonban nem sokára függetlenekké tették magukat és saját előnyük kedvéért léptek katonai szerződésekre. A bolygó csapatnak, a mely csak is a zsákmányolás kedvéért alakult s a mely szolgálatait bárkinek is eladta, első nevezetes példánya az u. n. nagy »compagnia« (1343). Vezetője a német Guarnieri vagyis Werner herczeg volt, ki mellvértjére e szavakat írta: »Istennek, könyörületnek és megbocsátásnak ellensége«. A liga, melyet 1348-ban a Montferrat, La Scala, Carrara, Este és Gonzaga házak képeztek, a Viscontiak megfenyítésére használta e csapatot.

»A XIV. század közepén«, — így ír Sismondi¹⁾ — »minden katona, ki Olaszországban szolgált, idegen vala, de ugyan e század végén már mind, vagy majdnem mind olasz«. E mondat fejezi ki a Condottiere rendszernek legfontosabb változását, a mely Giangaleazzo Visconti életében végbement. Alberico da Barbiano, romagnai nemes, a milanoi Belgiojoso család őse, a Condottierek pályájára lépett és csapatot alkotott, melynek neve Compagnia di San Giorgio volt és a melybe csak olaszokat fogadott be. E szabálynak azt volt eredménye, hogy a zsoldos mesterséget teljesen olaszszá tette. E kornak mindenik nagy kapitánya az ő vezetése alatt képezte ki magát azon háborúk alatt, melyeket a milanoi herczeg nevében viselt. Kettő közülök a legnagyobb fontossággal bír: Braccio da Montone, ki mesterének rendszerét megváltoztatta, mert a szí-

¹⁾ V. köt. 267. old.

lárd phalanx helyett, melyben Barbiano csapatait mozgatta, szétszórt lovas csapatokat alkalmazott, és Sforza Attendolo, ki a régi rendszer mellett megmaradt. Sforza nevét nagy testi erejétől nyerte. Ő Cotignola faluból származott paraszt volt s midőn hitták, hogy a kapát karddal cserélje föl, csákányát egy tölgy felé hajította és így kiáltott fel: »ha benne megakad, ez annak a jele, hogy szerencsémet meg fogom alapítani«. A csákány megakadt s Sforza elindult, hogy hercegi családot alapítson.¹⁾ 1409-ben Barbiano halála után, Sforza és Braccio elváltak egymástól és külön seregeket toborzának, melyek Sforzeschi és Bracceschi név alatt voltak ismeretesek. Ezek együtt, néha egymással, többnyire egymás ellen, viselték a következő húsz év alatt Italia háborúit. A két régi bajtárs, ki saját előnye elnyeréséért vált el egymástól, belátta, hogy többet vesz, mint a menyit nyer, ha az egyik a másikat véres vagy nagyon is döntő

---

¹⁾ Ez az általánosan elfogadott monda. Corio, p. 255., nem fektet súlyt Sforza alacsony származására, csak annyit említ, hogy már 12 éves korában csapott föl katonának Boldrino di Panigale, az egyház condottierejének, csapatjánál. Családjában számos nemzedéken át megmaradtak erőteljes testi tulajdonságai. Fia, Francesco, magasra nőtt; sugár termetű volt; korának legjobb versenyfutója, ugrója és birkozója. Télen nyáron egyaránt fűdetlen fűvel járt; kevés álmra volt szüksége; keveset evett, s csak asszonyokkal szemben nem tartott mértéket. Galeazzo Maria, ha megvetendő bűnökkel bélyegezte is meg saját magát, mégis hatalmas fejedelem volt, ki hercegségét erős kézzel igazgatta. Fattyú leányáról, Catherinaról, Girolamo Riario feleségéről, egy történetet bsszélnek el, mely mutatja azt az erélyes durvaságot, mely e fejedelmi fajt jellemezte, (Lásd Dennistoun »Dukes of Urbino« vol. I. p. 292., hol Boccacini leírja az ostromot, melyet 1488-ban Catherina Forliban kiállott. Vesd össze Sismondi vol. VII. p. 251.) Catherina Riario Sforza asszony létre, méltó örököse volt nagybátyja személyes hősiességének és kormányzási lángeszének.

ütközetben megveri. E miatt oly hadviselési módot követtek, mely lehetőleg olcsó volt, s melyben mindegyik kifejtette a sakkjátészó leleményességét ügyes sakk-mattok tervezésében.¹⁾ Mind Braccio, mind pedig Sforza 1424-ben halt meg; az egyikre Nicolo Piccinino, a másikra Francesco Sforza következett. Ez a kettő lőn most Olaszország fő hő-sévé. Ugyanekkor egy pár más Condottieri is vonta magára a közfigyelmet. A riminii Malatesta ház, az urbinoi hercegek családja, a római államok sarjai: az Orsiniek és Vitelliek, a perugiai Baglioniak, az ifjabb Gonzagák ellátták ki-próbált ügyességű és elegendő segédeszközökkel bíró vezérekkel a köztársaságokat és fejedelmeket. A nemes családok fegyveresekké tették jobbágyaikat, s a főnökök nagyobb fontosságra tettek szert bolygó katonaéletökben, mint a milyennel birtak volna kis tartományaik szűk határai között.

Különös figyelmet érdemel ezen Condottierek egyikének élettörténete, mert azon viszontagságoknak példáját adja, melyek e férfiakat érték, és világosan mutatja a viszonyt, melyben patronusaikkal szemben állottak. Francesco Carmagnuola piemonti volt. Először 1412-ben a monzai csatában tüntette ki magát, hol Filippo Maria Visconti észrevette képességét és bátorságát, s nemsokára egy csapat kapitányává léptetvé őt elő. Résztvett a Visconti hercegség rendbehozásában, de ekkor észrevette, hogy Milano hercege ok nélkül gyanakodik reá; 1426-ban tehát a velen-czeiek szolgálatába lépett, régi ura ellen fordulva. A következő évben fényesen bebizonyította hadvezéri képességét:

²⁾ Ezen rendszer hátrányait másutt fogom megbeszélni, majd ha Macchiavelli Principejét vizsgálom. A firenzei történetíró ezen művében Italia egész romlását a XVI-ik században a zsoldosok haszná-lására vezeti vissza.

legyőzte Piccinino, Sforza és Visconti más vezéreinek egyesült seregeit és Macalonál elfogta őket. Carmagnuola nagyobb lelkű volt, semhogy elleneit foglyúl tartotta vagy megölte volna.¹⁾ Szabadon bocsátá őket. Négy évvel később Sforza megverte őt Sarcino mellett. A szerencse ezen fordulása után Carmagnuola visszatért Velenczébe. A polgárok a legnagyobb tisztességgel fogadták vezérüket, s midőn a tanács előtt megjelent a kihallgatáson, állami szertartásuk egész pompáját fejtették ki. Alig érezték azonban bársony karmaik között, börtönre vetették, titkos vád alá helyezték s 1432-ben május 5-én bekötött szájjal vezették a Piazzara, hol fejét vették. Semmiféle okkal nem igazolták ezt a törvényes gyilkosságot. Bebizonyúlt-e az árulás Carmagnuolara? Nagyon is hatalmassá vált-e? Vagy a megelőző évben viselt szerencsétlen hadjárata miatt büntették-e még? Senki sem tudta. A velencei köztársaságnak

¹⁾ Ilyenmű erőszakosság megfért egy Cesare Borgia, egy velencei köztársaság vagy egy uralkodó herceg erkölcsi fölfogásával, de egyenesen ellenkezett volna a Condottierek közt dívó becsület fogalmával. Alig van különösebb ellenmondás ezen korban, mint a zsoldos vezérek humanitása, melyet a harcztéren kifejtettek. A háborút inkább a tartományok lakói ellen, mint az ellenséges sereg ellen folytatták. A kalandorok kimélték a maguk életét, s udvariasak voltak egymás iránt. Inkább egyesületi tagok voltak, kik háborút játszottak, mint erők képviselői, kik komolyan törekedtek volna egymás összezúzására. Macchiavelli így szól (Princ., cap. XII.) »Aveano usato ogni industria per levar via a se e a' soldati la fatica e la paura, non s'ammazzando nelle zuffe, ma pigliandosi prigionieri e senza taglia.« Mily féktelenül viselték magokat a városok és tartományok iránt, melyekbe betörték, annak a jó példája Piacenza kizsákmányolása 1447-ben, midőn Francesco Sforza seregének kezére került. Negyven napig tartott a zsarolás és ez alatt különbség nélkül árulták a lakosokat rabszolgáknak, vagy kinozták őket, hogy rejtett kincseiket előadják. Sismondi. VI. 170.

szándéka volt egész hivatalnok testületét bizonytalanságba és félelembe ejteni a titokszerűség által, mely a bosszúnak ezt a sötét cselekedetét burkolta.

De hogy a milanoi herczegséghez visszatérjünk. 1450-ben Francesco Sforza győztesen vonult be a fővárosba és herczeggé kiáltatott ki. Czimének szentesítését soha sem nyerte meg a birodalomtól, bár III. Frigyes ismeretes volt arról, hogy ilyen címeket pazarúl osztogatott. A nagy Condottiere azonban, ki az egyeduralom lényegét birta, már nem gondolt külső elismertetésével. Szigorúan, bölcsen kormányzott; azon időkhöz mérve jól. Gondoskodott tartományainak jólétéről; városaiban föntartotta a fegyelmet; s nem vesztett tért hiába való, nagyravágyó tervekkel. XI. Lajos francia királyról mondják, hogy Sforza tanítványának vallotta magát az állam vezetésének művészetében, s ez a legnagyobb dicséret, melylyel politikai bölcsességét illetni lehet. 1466-ban halt meg s három fiút hagyott: Galeazzot Milano herczegét, Ascanio bibornokot és Lodovicot, kinek mellékneve: »Il Moro«.

»Francesco koronája«, úgy mond Ripamonti, »hat örökösre szállandott, és ezen öt örökösödés a családban tragikus események sora által ment végbe. Fiát Galeazzot undok vétkei miatt, népének színe előtt, az oltár mellett, a szertartások közben, gyilkolták meg. Gian Galeazzot, ki reája következett, nagybátyja Lodovico mérgezte meg. A francziák börtönre vetették Lodovicot s ő fogságban, két-ségbeesve halt meg. Fiai közül az egyik ugyanigy jutott tönkre; a másik nyomor és száműzés hosszú évei után gyermektelenül, aggkorában visszanyerte a trónt, de ez már alá volt ásva, s mikor meghalt, dynastiája kiveszett. Ez volt az árulás dija, melyet Francesco Milanon elkövetett. Ily

eredményekért kellett életét kétszínűséggel, önmegtagadással, veszedelmek között eltöltenie». Ezen gyors örökösödésben a Sforza család elerkölcstelenedése mellett, kívülről beható új tényezők működését észlelhetjük. Francziaország, Németország, Spanyolország jelentek meg a színpadon, s az olasz kényurak politikája tehetetlen volt e nagy hatalmakkal szemben.

Elérkeztünk most a valódi renaissance küszöbére; új korszak kezdődik az olasz politikában. A kényuraknak meg kell mérkőzniök az éjszak nemzeteivel. Lodovico Sforza volt az, ki az idegen uralom korát megnyitotta, mikor VIII-ik Károlyt Italiába hitta. Ezért tartozik más fejezetbe életének története. Galeazzo Marianak, savoyai Bona férjének, és házasság révén VIII-ik Károly francia király nagybátyjának élete ellenben kiegészítő részét képezi a milanoi kényurak történetének, melyet eddig tárgyaltunk. Benne megujultak Gian Maria Visconti szenvedélyei, határtalan hiúság hozzájárulásával. Különösen megemlíthetjük hetvenkedő kirándulását Firenzebe 1471-ben, mikor egy még szabad város józan eszű polgárai előtt fitogtatta a kincseket, melyeket milanoi alattvalóitól zsarolt. Ötven paripa előzte meg a hercegnőt, ötven csata-ló a herceget, mind aranyos szerszámmal; száz fegyveres lovas és ötszáz gyalogos testőr; ötszáz pár vadász-kutya és számtalan sólymos. Kísérő udvaronczaiknak száma kétezer volt, megannyi lóháton. 200,000 forintot költött ezen pompára. Macchiavelli (Ist. Fior. lib. 7.) a milanoi herceg ezen látogatására figyelmeztet: ez volt a fordulópont a firenzeiek erkölceiben, kiket Lorenzo de Medici már iga alá kezdte hajtani; ekkor hagyták el rideg egyszerűségüket s váltak kéjvágyókká és kicsapongókká. A legutálatosabb érzeki gyönyör, a leggyávább és legalávalóbb kegyetlenség, képezte Galeazzo Maria

mindennapi szórakozását.¹⁾ Ő szokta volt áldozatait emberi hulladékokkal etetni, vagy élve elásni. Örömét lelte abban, hogy, a kiket barátjaivá és megbizottjaivá tett volt, megsebezze és megalázza. 1476-ban történt meggyilkolásának részletei oly érdekesek, hogy bár általánosan ismeretesek, megbocsáthatja az olvasó, ha újra elmondom őket; különösen, mert példáját adják e kor erkölcsi egy jellemző vonásának, mely a legbensőbb összeköttetésben áll a kényúrsággal. Három milanói nemes ifjú, kit Montano, egy kitünő bolognai tudós nevelt a klasszikus irodalom ismeretében, a görög és latin történetírók lapjairól a szabadság lángoló szeretetét és a zsarnokok halálos gyűlöletét szítták magokba.²⁾ Nevök: Carlo Visconti, Girolamo Olgiati és Giannandrea Lampugnani volt. A két utóbbit azon oldalakról sértette volt meg Galeazzo Sforza, melyek minden embernél legérzékenyebbek: becsületökben és vagyonukban.³⁾ Olgiati hugát megbecstelenítette. Lampugnaniól elvette a Miramondoi apátság véduraságát. A barátokban föléledett Harmodius és Virginius szelleme: elhatározták, hogy Milanot zsarnokától megszabadítják.

¹⁾ Élvezeteinek részleteiről lásd Allegretto Allegretti, Diari Sane-sit, Muratorinál XXIII. p. 777 és Coriot p. 425. Jelleméről Macchiavellit Ist. Fior. lib. 7, vol. II. p. 316. Giovio mindennek daczára igazságos, szigorú fejedelemnek mondja, kit csak a zabolátlan érzékiség bűne terhel.

²⁾ A klasszikusok, különösen Plutarchos tanulmányozása fel-tüzelte a hazafiak képzeletét ezen időben ép úgy, mint a francia for-radalomkor. Lorenzino de Medici 1537-ben Timoleon példájára hívat-kozott, Pietro Paolo Boscoli pedig 1513-ban Brutuséra.

³⁾ »Le ingiurie conviene che siano nella roba, nel sangue, o nell'onore. . . La roba e l'onore sono quelle due cose che offendono più gli uomini che alcun'altra offesa, e dalle quali il principe si debbe guardare; perchè e' non può mai spogliare uno tanto che non gli resti un coltello da vendicarsi; non può tanto disonorare uno che non gli resti un animo ostinato alla vendetta.« Mach. Disc., III. 6.

San Ambrogio kertjében találkoztak egynéhányszor terveiket megérlelendők és a zsarnok-ölést szent áldozatul ajánlották föl Milano védszentjének.¹⁾ Egynéhány napig törrel gyakorolták magokat, hogy biztosságra tegyenek szert,²⁾ s végre helyökre állottak szt István templomában. Itt résztvettek a szent áldozásban, imádsággal fordultak a Protomartyrhoz, kinek egyházát megszentelik majd, az isten és ember előtt gyűlöletes, szörny legyilkolásával. Deczember 26-án 1476ban jött el a herceg San Stefanoba. Egy és ugyanazon pillanatban sujtotta őt a három összeesküvő töre — Olgiatié mellébe furódott, Viscontié hátába, Lampugnanié hasába. »Oh Dio«-t! kiáltott s halva rogyott a földre. A barátok nem tudtak megmenekülni. Visconti- és Lampugnánit helyben levágták; Olgiatit elfogták, megkínózták és szétszaggatták.

Azon időközben, mely a keréketörés és a fogók használása között maradt, alkalma nyílt Olgiatinak egy nevezetes beszédet intézni a paphoz, ki őt megbánásra ösztökölte: »A mi a nemes cselekedetet illeti, melyért most halált szenvedek, ez az, a mi lelkiismeretemnek békét ad; ebben bizom, hogy érte a mindenek ítélője megbocsát. Távol legyen tőlem, hogy megbánjam. Ha tizszer kellene születnem, hogy tizszer meghaljak ugyanilyen kínzások által, nem haboznám: minden véremet s minden erőmet újra szentelném ily magasztos czél elérésére«. Mikor a hóhér mellét tépte, a fájdalom egy fölkiáltása tört ki ajkairól, de tüstént összeszedte magát s fönhangon kiáltotta: »Mors acerba,

¹⁾ Lásd Olgiati imádságát sz. Ambrushoz Sismondinál: VII. 87. és Macchiavellinél: Ist. Fior lib. 7.

²⁾ Giovanni Santi krónikájában, mint Dennistoun idézi, vol. I. p. 223, leírja az összeesküvőket, a mint fababán gyakorolják magokat.

fama perpetua, stabit vetus memoria facti«. — »Halálom keserű, hírem örökös, a tett emlékét megőrzi az utókor«. Ő ekkor még csak huszonkét éves volt.¹⁾ E történet körvonalai antik nagyszerűséggel birnak; részleteibe pedig érdekesen belevegyül a középkori katholikusság s ez teszi a renaissancera nézve jellemzővé. Olaszországban e tájt összeesküvések az uralkodók ellen napirenden valának, de egy sem volt oly tiszta s oly tiszteletre méltó, mint épen ez. Más helyütt fogok szólni a Pazzi összeesküvésről, melyet IV-ik Sixtus, örökös gyalázatára, a Mediciek ellen intézett (1478.) Elég lesz itten felemlítenem Girolamo Gentile hazafias kísérletét 1476-ban Genuaban, Galeazzo Sforza ellen, s Nicolo d'Este önzőbb cselszövényét ugyanazon évben, nagybátyja Ercole ellen, ki a ferrarai hercegséget az ő igényei ellenére birtokolta. Ez utóbbi tragédia emlékezetes Ercole boszúja által. Nicolot és unokatestvérét Azzot, huszonöt bajtársukkal együtt, lenyakasztatta; ezen vérengzés által sikerült megakadályoznia minden további kísérletet uralma megtámadására. Ezen négy összeesküvés két egymásra következő évben történt; antik hősiesség, egyszerű hazafiaság, dynastikus villongás és egyházi hűtlenség vonásait mutatják; és így a politikai tragédiák különféle alakjainak és indokainak figyelemre méltó és jellemző példái.

Ezek voltak a valóságos viszonyok, a XV-ik század végével, Italiában. Nyilvános és magán erkölcsösség, a szó mai értelmében nem volt. A zsarnokok vétkei, alattvalóik és saját családjok tagjai ellen, egyenlő értékű bűnöket idéz-

¹⁾ Az egész történetet adja Ripamonti »Confessio Olgiati« cím alatt és Corio, ki a herceg apródja volt és szemtanúja a gyilkosság-nak; végre Macchiavelli Storia: VII. könyv. Sismondi összefoglalása és a kútforrások kimutatása (vol. VII. p. 86—90) kimerítők.

tek elő a zsarnok igazta népekben. A kegyetlenséggel az összeesküvés állott szemben. A zsarnok gyilkolás tisztessé-
gessé lett; és a nép száján forgott a közmondás: »A ki
saját életét odaadja, elveheti a zsarnokét.« Jó lesz ezen
alkalomból körültekinteni, minő vélemények divatoztak
Olaszországban a nyilvános gyilkosságról. Macchiavelli
szokott hideg s kimerítő vizsgálatával tárgyalja a kérdést a
Discorsi-ban (III. 6.) Ő kritikus módszerével nem szokta
tekintetbe venni a dolog erkölcsi oldalát. Tudományosan
bánik el a történet tényeivel. Hogy mennyire tisztelték a
zsarnok-ölést Firenzében, azt bizonyítja Donatello Judit-
jának fölállítása 1495-ben a Palazzo Pubblico kapuja előtt
ezen fölirással: »*Exemplum salutis publicae cives posuere*«. Minden
theoretikus megegyezett, hogy erényes cselekedet
egy államot zsarnokától megmenteni. Csak indító okaira és
hasznos voltára nézve térnek el nézeteik egymástól. Guic-
ciardini megbeszéli a zsarnok-ölés különböző indító okait a
Reggimento di Firenzében (Op. Ined. vol. II. pp. 53, 54,
114.) és itt azon eredményre jut, hogy: *pochissimi sono
stati quelli che si siano mossi meramente per amore della
libertà della sua patria, a' quali si conviene suprema laude*.
Donato Giannotti (Opere vol. I. p. 341.) arra inti az össze-
esküvőt, gondolja meg, hogy a zsarnok pusztta megölése
elegendő-e arra, hogy városában a valódi szabadság s a jó
kormányzat helyreálljon — oly figyelmeztetés, melyet Lo-
renzino de' Medici fontolóra vehetett volna Alessandro her-
czeg megölésekor, mert ő az egyik zsarnokot csakugyan
csak azért gyilkolta le, hogy egy másiknak készítsen helyet.
Fontos okmány Lorenzino saját apologiája (Varchi vol. III.
p. 283—295); ez mutatja: minő mértékben számított egy
kényúr gyilkosa a tisztességes emberek rokonszenvére. Bos-

colo gyóntató atyjának véleménye szintén méltó a figyelemre. (Arch. Stor. vol. I. p. 309.) Ő kimondja, hogy az összeesküvés egy zsarnok ellen nem tekinthető bűnnek. Ezen kor még ennél is nagyobb mértékben elvesztette erkölcsi érzékét. A kormányzásban a törvényt erőszak helyettesítette, s ez vált úgyszólván a társadalomnak is alapjává. A magánéletben épen oly közönséges volt a gyilkolás, mérgezés, megbecstelenítés és árusítás, mint a nyilvános életben. Oly városokban mint Nápoly, hihetetlen olcsón lehetett a vérontást megváltani. Az ember élete alig ért többet, mint egy lóé. A nemeseknek palotáiban rajzottak a gonosztevők, kik a gyilkolást mesterségképen üzték; az egyháznagyok pedig lakásaikat menhelyekül vették igénybe. A pápák a legborzasztóbb kihágások bűnbocsánatát árulták, s a paráznaság és erőszakoskodás bűnét előre is megbocsátották. A siker volt a mérték, melylyel a cselekedeteket megítélték; a férfiút, ki barátjait megsegíté, a ki ellenségeit megfélemlíté, s a ki, bármely célra vezető eszközzel, szerencséje alapját meg tudta vetni, hősnek tekintették. Nagyon tanuságos e tekintetben, hogy mikép használja Macchiavelli a *virtù* szót. Ez elvesztette teljesen az *erény* szó keresztény értelmét, a római *virtus*-éből pedig csak azt tartotta meg, a mi bátorságra, szellemi képességre és annak személyes kitűnőségére alkalmazható, ki célját elérheti, bárminő legyen is az. Ezen viszonyok eredménye az volt, hogy jellemző egyéniség és lángész jobban érvényesülhetett Italiában ezen időben, mint az újkori történet bármelyik más szakában.

Nem szabad mindazonáltal elfelejtenünk, hogy ez volt az idő, mikor a renaissance művészete és műveltsége elérte tetőpontját. Filelfo, Filippo Maria Visconti aranyát fogadta el. Ferrara örökösét Guarino da Verona tanította

és a mantuai herczeg gyermekeit Vittorino de Feltre nevelte. Lionardo elbűvölte Milanot zenéjével és festésének varázsos világával. Firenzeben Poliziano mézes ékesszólása hangzott, Ficino pedig Platot magyarázta; Ferraraban Boiardo Ariosto énekének előjátékát zengte. Pico della Mirandola azon álmodozott, hogy a zsidó, a pogány és a keresztény hagyományt összeegyezteti. Szükséges ezen tényeket legalább fölemlitenünk, ép úgy, a mint meg kell emlékeznünk az irodalom és művészettörténet tárgyalásakor a pártfogó kényuraknak bűneiről és örültségeiről. Oly kor volt ez, melyben még a legvadabb s legállokabb zsarnokok is szomjúhozták az ismereteket és érezték nemesítő hatásukat. Sigismondo Pandolfo Malatesta, Rimini ura, azon fejedelmek példájául szolgálhat, kik fellengző szeretetet a műveltség iránt egyesítettek barbarok bűneivel. ¹⁾ Érmeken és az általa épített templomban Riminiben, vörös, veronai márványba faragott medaillonokon, látjuk ezen férfiú arczképét. Bozontos szemöldökei fölött kidomborodik keskeny homloka; nagy sás orra, beesett orcája, akaratos, szenvedélyes, egymásra szorított ajka van. Az egész arcz oly benyomást tesz a nézőre, mintha egyszerre kitörnék rajta az indulatosság; mintha nyugodt önuralma görcsös dühhé változnék. Sigismondo Pandolfo Malatesta egymás után három feleségét ölte meg, leányán erőszakot tett és fia szüzessége ellen merényletet követett el. Ennyi van benne a pusztá vademberből. Leon Battista Albertivel fölépíttette Riminiben sz. Ferencz pompás templomát, inkább pogány Pantheonhoz, mint keresztény egyházhoz illő modorban. Gyönyörű márvány doborművekkel kirakatta, a kora renaissance stylus győzel-

¹⁾ Részletes leírását lásd *Sketches in Italy and Greece* című könyvben, Rimini alatt.

mének első eredményeivel; az épület minden feltűnő helyére, minden friezre és szalagra oda vésette nevét és jelvényeit; ágyasának pedig emléket emelt benne: *Divae Isottae Sacrum*, Ennyi benne a XV-ik század új-pogánya. Ő visszahozatta Görögországból Gemisthus Plethophilosophusnak hűlt tetemeit, melyeket a templom külső falában egy sarcophagusba temettetett s a sirra a következő felírást vésette: »Ezek a byzantiumi Gemisthusnak, kora legnagyobb bölcsének, tetemei. Ide hozá és ezen ládában helyezteté el azokat Sigismondo Pandolfo Maltesesta, Pandolfonak fia, a török király elleni háborúban Moreában résztvett csapatoknak fővezére. Erre őt a tudósokért lángható nagy szeretete indította 1466.« Ő az emberek legizgatottabbja és legszeszéyesebbje, a könyveket végtelen nagy türelemmel tanulmányozta s a pedansok unalmas vitatkozásait a művészetről s irodalomról végighallgatta. Ez volt benne az új-kornak üde szelleme, melynél az ismeretek iránti érdeklődés szenvedélylyé vált és a melyre a tudományok varázsa erősebben hatott a szerelem minden bűbájánál. Mint condottiere álnok politikát űzött; elkövete mindazt az árulást, kétszínűséget, kegyetlenséget s szentségtörést, a mire azon kornak legszemenszedettebb gazembere csak vágyódhatott.

Könnyű volna Tiraboschi nyomán leírni a pártfogást, melyben a XV. század fejedelmei az írókat részesítették; a kegyet, melyet Guarino és Aurispa ferrarai III. Nicolo részéről élveztek; fiának, Leonellonak fényes tehetségeit, ki Poggioval, Filelfoval, Guarinoval, Francesco Barbaroval s más tudósokkal állott levelezésben; Borso herczeg bőkezűségét, kinek erszénye a szegény tudósoknak folytonosan rendelkezésére állott. Szemügyre vehetnők ugyan a nápolyi udvar

fényes műveltségét, hol Alfonso rettenetes fiának, Ferdinandnak, neveltetését Lorenzo Valla és Antonio Beccadelli tudósokra bízta¹⁾; de az olasz zsarnokság természetének minden phazisaiba jobban bepillantathatunk, ha Milanoból Urbinoba fordúlunk és a jó herczegnek, Federigonak arczképét vázoljuk.²⁾ Federigo, monte-feltroi gróf, a XV-ik századnak legnagyobb részét átélte (szül. 1422-ben, meghalt 1482-ben). Őt IV. Sixtus pápa 1474-ben tette Urbino herczegévé. Atyai öröksége a régi Umbrianak az Apenninek az Adria, Rimini és Ancona közt fekvő kis szöglete volt s általában mondhatjuk, hogy az egész herczegség területe alig ütötte meg a 40 négyszög mértföldet. És habár ennek legnagyobb részét kopár hegyoldalak és mély vizmosások képezték is, mégis ez a szegény terület egy fényes udvarnak lön színhelyévé. »Federigo« — így ír életirója Muzio — »oly nagy számú és kitűnő kíséret tartott, hogy bármely királyi háztartással is versenyezhetett«. Olaszország nemessége Urbinoba tódula, hogy a kor legkiválóbb vezérértől a magaviselkedés s a hadiművészet tudományát elsajátítsa. »Háza« — mondja Vespasiano — »ötszáz főből állott, kiket a saját költségén táplált és a kiket, nem mint

---

¹⁾ Mellékesen legyen megemlítve ő a »Panormita« az undok »Hermaphroditusnak« szerzője. E tény nagyjelentőségű, mert az erkölcsnek ott teljesen ki kellett veszne lennie, a hol az ily tanítványt e fajta nevelőre bízták.

²⁾ A következő részleteket főleg James Dennistoun, *Memoires of the dukes of Urbino*-ból (3 kötet, Longmans 1851,) merítettem. Frigyes herczeg életének leírása Vespasiano-tól (*Vite di uomini illustri* p. 71—112.) egyike a legcsinosabb irodalmi életrajzoknak, melyeket ismerünk s ez némiképen az egyéni önéletrajz becsével is bír, mert Vespasiano, mint könyvkereskedő, közeli viszonyban állott a herczeghez.

katonai csapatokat, hanem inkább mint szigorú egyházi testületet kormányzott. Itt az emberek nem káromkodtak és nem játszottak, hanem a legnagyobb józansággal társalogtak». Az udvari hivatalnokok lajstromában a herczegségből és más tartományokból 45 grófot, 17 nemes urat, 5 titkárt, 4 tudóst, kik grammatikát, logikát s philosophiát adtak elő, 14 íródeákot, nyilvános hivatalnokot, 5 építő mestert és mérnököt, 5 felolvasót, kik az étkezés ideje alatt felolvastak és 4 kézirat-másolót találunk. A könyvtár, melyet Vespasiano 14 évi szorgalmas munkájával gyűjtött, magában foglalta az addig fölfedezett összes görög és latin írók másolatait, az egyház-történetre és a theológiára vonatkozó főbb munkákat, az olasz költők teljes sorozatát, a historiographusokat és commentatorokat, az orvosi, jogi és matematikai műveket, a zenére, katonai taktikára és művészetre vonatkozó dolgozatokat és azon héber könyvek másolatait, a melyekhez a leirók hozzáférhettek. Minden egyes kötet biborba és ezüstbe volt kötve s az egész gyűjtemény 30,000 aranyforintnál többbe került. Ily nagy udvartartás költségeire, ezen gyönyörű könyvtár jó karbantartására, hogy ne is említsük a palotát, melyet Federigo építtetett és azon templomokat, melyeket diszítettett, herczegségének jövedelmei nem lehettek elégségesek. Frigyes vagyónát katonai szolgálataival szerezte s ez volt kenyérkeresete. »1453-ban« — így ír Dennistoun — »vezéri fizetése, melyet nápolyi Alfonsotól nyert, havonként fölülhaladta a 8000 aranyat; ő, és fia sok éven keresztül békejáradékot húztak a nápolyi királytól: egykor teljesített szolgálatok fejében, 6000 aranyat. Élete végén, mikor az olasz ligának fővezére volt, a háború tartama alatt 165,000 arany évi költségelleggel bírt, melyből saját részére 45,000 arany jutott. Béke

idején 65.000 arany volt járandósága. »A szószegés e korában Federigo őszinteségéről és egyenes jelleméről híres vala. Az egyetlen csorbát becsületén a Verucchio elfogatása alkalmával 1462-ben irt az a levél ejtette, a melyben Sigismondo Malatesta nevének aláírása hamisítva volt. Táborozás alatt katonái iránt kiméletes és nagylelkű, ellenségeivel szemben pedig könyörületes és szánakozó volt. ¹⁾ »Katonai tudományban« — úgymond Vespasiano — »őt korának egy vezére sem multa felül. Belátással erélyt párosított és épen annyit hódított előrelátással, mint erővel. Ügyeiben minden tekintetben előrevigyzó volt. Számos csatái közül egyetlen egyben sem veretett meg s felemlitendő, hogy adott szavát sohasem szegte meg. Az, kinek egyszer szavát adta, bizonyos lehetett, hogy azt pontosan be is váltja.« Ugyanez az életíró még azt is megjegyzi, hogy igen vallásos volt, hogy az isteni parancsolatokat megtartotta és hogy nem volt nap, a melyen a misét térden állva ne hallgatta volna végig.

Federigo gyermekkorában Mantuában, Vittorino da Feltre iskolájában, nevelkedett. E kitünő tudóst, fiainak és leányának nevelése végett, Gian Francesco Gonzaga 1425-ben hívta meg udvarába s mellé, néki alárendelt, nevelőket is alkalmazott, kik a grammatikát, matematikát, festést, zenét, tánczot, lovaglást és minden egyéb nemes testgyakorlatot tanítottak. A rendszer, melyet Vittorino a nevelésben alkalmazott, nemcsak a tudományokra, hanem a férfias gyakorlatokban való jártasságra és az erkölcsi jellem kiművelésére is kiterjeszkedett. Tanítványai Italia legnemesb sarjai közül kerültek ki. Vittorino házában éltek Ghiberto da Correggio, Battista Pallavicini, faenzai Taddeo Manfredi, Gabri-

¹⁾ Lásd Francesco di Giorgio tanuságát; Dennistoun, vol. I. p. 259.

ello da Cremona, Francesco da Castiglione, Niccolo Perotti és a monte-feltroi gróf; ezekkel együtt oly szegény tanulók is voltak, kiket a jólelkű philosophus a tudományok iránti szeretetből nevelt. Élénken ecseteli ezen mantuai iskolát Ambrogio Camaldolese, Niccolo Niccolinak irt levelében: »Megint meglátogattam Vittorino-t, hogy görög könyveit megláthassam. Elém jött a fejedelem gyermekeivel: két fiuval és egy hétéves leánynyal. Az idősebb fiú tizenegy, az ifjabb pedig ötéves lehet. Még több körülbelül tiz éves gyermek, nemes családok sarjai, és egyéb tanítványok is vannak nála. Görögre tanítja őket s ők jól tudnak ezen a nyelven írni. Sz. Chrysostomus fordítását mutatta nékem, a melyet tanítványainak egyike készített; ez engem nagyon kielégített.« Néhány évvel később pedig ezeket írja: »Hozzám hozta Giovanni Lucidot, a herczeg fiát, ki mintegy tizennégy éves lehet; ő nevelte. Ez körülbelül kétszáz sort mondott el a versekből, miket Vittorino amaz ünnepélyek alkalmával irt, melyekkel a császárt, Mantuába jöttekor, fogadták. A versek gyönyörűek, a kedves és elegáns modor pedig, a melyen elmondotta, még kedvesebbé teszi azokat. Ezután két feladatot mutatott, melyeket Euklideshez csatolt s a melyekből látszik, hogy minő reményekkel kecsegtet a matematika terén. A herczegnek még egy kis, körülbelül 10 éves leánya is ott volt, a ki gyönyörűen ír görögül. Ezeken kívül még több más tanítvány is kísért, a kik közül néhányan nemes születésűek.« Az érmen, melyet Pisanello Vittorino da Feltre tiszteletére öntött, egy pelikán látható, mely fiait keble vérével táplálja, — ez a mester önfeláldozását jelzi. *) E munka

*) Prendilacqua, Vittorino életrője, megemlíti, hogy oly szegényen halt meg, hogy barátainak kellett a temetési költségeket viselniök.

második részében vissza fogok még Vittorinora térni s így elég lesz itt csak annyit jegyezni meg, hogy ezen jó iskolában nyerte az urbinói herczeg azt az alapos műveltséget, a melylyel életében kitűnt. A későbbi években, mikor sokféle teendők súlyosan nehezettek reá, azt halljuk Vespasianótól, hogy még mindig folytatta tanulmányait, hogy olvasta Aristoteles ethikáját, physikáját és politikáját, hogy felolvastatta magának aquinoi szent Tamás és Scotus műveit és hogy egyszer a görög egyházatyákkal, másszor a latin történetirókkal foglalkozott.¹⁾ Hogy mily hasznosan töltötte napjait Urbinoban, arról életirójának következő szavaiból győződhetünk meg: »Hajnalban már lóháton ült és 3—4 mérföldnyire lovagolt. 4—6 lovas kísérete, nem több, s egy-két fegyvertelen gyalog szolga. Mire udvarának tagjai ágyaikból felkeltek, ő már vissza is tért. A lóról leszállva, misét hallgatott. Innen, mindenfelől nyitott, kertjébe ment s ebéd idejeig mindenkit, a ki kívánta, kihallgatott. Ebédlőjének minden ajtaja nyitva állott; mindenki bejöhett oda, mert ő felsége sohasem evett addig, míg az étterem vendégekkel meg nem telt. Az evés alatt, az évszak különfélesége szerint, különböző könyveket olvastatott. Bőjtben a vallásos könyvekből, máskor Livius történeteiből és pedig mindezt latinul. Étele egyszerű volt, csemegéket nem evett; sem bort, sem másféle italt nem ivott, kivéve granátalma-, cseresnye- és alma-levet.« Ebéd után a peres ügyeket látta el, melyekben az ítéleteket latin nyelven mondotta ki. Ezután látogatta a sta chiarai apáczákat, vagy megnézte a fiatal emberek játékait. Alattvalóival a

¹⁾ Pius Commentarjaiban érdekesen írja le azon beszélgetéseket, melyeket 1461-ben Frigyessel Tivoli környékén az ó-kori taktika felől folytatott.

szabadság teljes udvariasságával közlekedett. Mint a tudományok és művészetek pártfogójának, hire messze elterjedt. »Ha a szobrászatról hallottad őt beszélni« — ugymond Vespasiano — »azt hitted, hogy mestere ezen művészetnek. A festésben éles ítéletéről tett tanuságot s minthogy az olaszok közt nem talált kitünő olajfestőt, Németalföldről hozatott egyet, ki az ő részére a philosophusokat, a költőket és az egyházi doctorokat lefestette. Németalföldről szőnyeg-szövő mestereket is hívott.« Pontano, Ficino és Poggio több fontos művet ajánlottak neki. Pirro Perotti nagybátyjának »Cornu copia« című művéhez irt bevezetésében érdekesen ecseteli azon fogadtatást, a melyben az urbinoi udvarnál részesült egy ily tudományos könyv.¹⁾ Frigyes azonban nemcsak művelt fejedelem, hanem kortársai tanúsága szerint, teljes életében jó férj s megbízható barát is volt, ki heves természetét zabolázta és érzékiségét, melynek az erkölcsi szabadosság e korában minden szemrehányás nélkül szabad folyást engedhetett volna, fékezni tudta. Alattvalóival szemben megmutatta, hogy milyennek kell az atyai uralkodónak lenni. Urbino polgáraival bizalmasan beszélgetett s fedetlen fővel szólította meg őket. Kérdezősködött a szegényebb kézművesek szükségletei felől; segített a nyomorútlakon; kiházásította az árva leányokat és kölcsönöket adott a bajokban szenvedő kereskedők-

¹, Erdemes elolvasni a Cornu copia első kiadásának bevezetését az élénk benyomás miatt, melyet Frigyes egyéniségéről nyújt: »Admirabitur in te divinum illam corporis proceritatem, membrorum robur eximium, venerandam oris dignitatem, aetatis maturam gravitatem, divinum quandam majestatem cum humanitate conjunctam, totum praeterea talem qualem esse oportebat eum principem quem nuper pontifex maximus et universus senatus omnium rerum suarum et totius ecclesiastici imperii ducem moderatoremque constituit.«

nek. Sok adoma kering róla, melyek tanusítják, hogy mily nagyra becsülte régi szolgálait, hogy mennyire gondoskodott államának jólétéről és rendjéről. Oly időben, mikor a pápa és a nápolyi király a gabona egyedáruságával pénzt szereztek maguknak, az urbinoi herczeg megtöltette Apuliából magtárait és inséges esztendőben olcsón adott szegény alattvalóinak kenyeret. Nem engedte azt meg, hogy hivatalnokai az ilyen vásárlások alkalmával csinált adósságok behajtása miatt a szűkölködők ellen végrehajtást vezessenek. Azt szokta mondani: »Nem vagyok kereskedő, elég ha népemet az éhenhalástól meg tudtam menteni.« Meg kell említenünk, hogy ennek a jó fejedelemnek érdekében állott, hogy herczegségének jólétét fentartsa és szeretetét magának kinyerje, mert kenyérkeresete a háborúskodás volt és az urbinoi tartományból kapta legjobb csapatait. Azonban mégis tiszteletre méltó egy condottiere előrelátása és jólelkősége, a ki mesterségét a humanitással és a bőkezűséggel meg tudta egyeztetni. Federigo, VII. Henrik angol királytól a térdszalagrendet és a pápától a rózsát, a kalapot és a kardot nyerte. A nápolyi menyétrendet is birta. Három pápát, két nápolyi királyt és két milanói herczeget szolgált. Őt a firenzei köztársaság és több olasz liga alkalmazta fővezérül. Ha katonai pályája kevésbé fényes is, mint a két Sforzaé, Piccininoé és Carmagnuoloé, de mégis a vétkeket, a melyekre e férfiakat a nagyravágyás vezette, úgy, mint azon sziklákat is, a melyeken ezek megfeneklettek, el tudá kerülni. Halála után egy virágzó herczegség, művelt udvar, hírnév és az olasz liga vezérsége maradt fiára Guidobaldora.

Az ifjú herczeg életpályáját a legjobb kilátások közt kezdette meg. Udvara, melyet Castiglione leirt, úgy a nevelés, mint az udvari szokások tekintetében Európa mintaképe volt.

Nevelője, paduai Odasio mondja, hogy már gyermekkorában is csak a tudományok és férfias gyakorlatok iránt érdeklődött. Oly jó emlékező tehetsége vala, hogy 10 – 15 év múlva is egyes dolgozatokat el tudott könyv nélkül mondani és a mire egyszer meg akart emlékezni, azt soha sem felejtette el. Alaposan tudta a latin és görög nyelvet.¹⁾ Méltányolta a költőket; különös hajlamot tanusított a történet és bölcsészet iránt. Fejlődése azonban túlkorai vala. Szeretete a tanulás iránt s a szertelen buzgalom, melylyel magát a testgyakorlatokra adta, egészségét aláaknáztá: elbetegesedett s magtalanul halt meg. Udvarának sok éven keresztül példát adott, hogy a betegségben miképen kell türelmesnek és a kényszerült tétlenség nyomasztó hatása daczára méltóságteljesnek s jókedvűnek lenni. Felesége Elizabetta Gonzaga korának leghíresebb asszonya és nemes magaviseletnek és nyugodt meglegedettségnek szintén példányképe volt.

Ilyen volt a Montefeltro-dynastiának két utolsó tagja,²⁾ kiknek erényeit akkor, midőn a XV. századbéli olasz despotismus jellemvonásaival foglalkozunk, szem előtt kell tartanunk. Igaz ugyan, hogy az urbinoi herczegség részint azért, mert nem erőszakon alapúlt, de örökös dynastia volt,

---

¹⁾ Nehéz megmondani, hogy azon idő panegyristái mit értének a görög nyelvnek teljes ismerete vagy a folyékony görög írás alatt, midőn fejedelemeiről beszélnek. Azt hiszem, hogy ezek a frazisok alatt nem annyira a görög irodalomnak igazi és alapos ismeretét, mint inkább annak oly általános ismeretét kell értenünk, a melynél fogva a felolvasott latin munkákban, a bennük lévő vonatkozásokat és idézeteket a hallgató megértette. Említést érdemel, hogy Poliziano Guidobaldonak görög epigrammában hízeltgett.

²⁾ Guidobaldo halála után a herczegség a Della Rovere családra szállott. Giovanni, római praefectus, IV. Sixtus pápának unokaöccse, 1474-ben Giovannat, a herczegnek testvérét, nőül vette.

részint pedig azért, mivel a valóban humanus műveltség központját képezte, az olasz zsarnokságok közt kivétel vala, mégis Olaszországnak sokoldalú jelleméről, a melyben abban az időben a bűnök és erények oly különös módon egyesültek, hamis fogalmat nyernénk, ha figyelmünket kizárólag a Borgia család kicsapongó gonoszságaira vagy a Viscontiak szélsőjeire, avagy a nápolyi udvar undok vétkeire irányoznók. Soha sem szabad felednünk, hogy ugyanazon társadalom, a mely egy Filippo Maria Visconti-t, egy Galeazzo Maria Sforzat, egy Sigismondo Malatestat és egy arragoniai Ferdinandot hozott létre, egy Lorenzo de Medicit és egy Federigo da Montefeltrot is szült. Csak akkor, ha mindezen férfiak életét tanulmányozzuk, nyerhetünk tiszta képet az olasz renaissance sokoldalú egyéniségeiről, a bennük rejlő csiszoltságról és barbárságról.

A zsarnokságról szóló e fejezetnek leghelyesebb befejezését Baldassare Castiglione »Il Cortegiano« művének egy kissé részletesebb megbeszélése fogja képezni. Igaz, hogy ő könyvét annál a kornál, melyet vizsgálatunk tárgyává tettünk, később írta és hogy ő az udvari életet a legkecsesebb oldalról ismerteti,¹⁾ de mégis az elmúlt két szá-

---

¹⁾ E mű 1514-ben íratott és először Aldusnál, Velenczében, 1528-ban, folio alakban, jelent meg. Ezt már 1571-ben Thomas Hoby lefordította angolra. E mű azon időben egész Európában a nemeseknél közkézen forgott. A »Cortigiano«-t Della Casa »Galateo«-jával, mely 1558-ban jelent meg, érdekes összehasonlítani. A »Galateo«-célja: jól nevelt emberek tanácsadójának lenni a társadalmi érintkezésekben. A benne foglalt részletes szabályok a jelen századnak legfinyásabb puristáját is kielégíthetik. Társadalmi szokásokban és ezeknek erkölcsi szempontokból való vizsgálatában az utolsó három század alatt mitsem haladtunk. Az elv, a melyre a magaviselet szabályai alapítvák, nem az etiquette és a divat, hanem a mások érzékenysége

zadnak egész megelőző története az, mi lassanként létrehozta a viszonyokat, melyek közt az ő udvari embere virágzott és a renaissance olasz férfja Európa többi része előtt mint az a gentleman jelent meg, melyet ő leir. E könyv a történetíróra nézve épen oly fontos, mint Macchiavelli *Principe*-je, Benvenuto Cellini önéletrajza és Burchard naplója.

Castigliano Cortigianoját avval kezdi meg, hogy az urbinói udvarba vezet minket, a mely művelt, lovagias, szelleműs, finom, előzékeny és, a mint általánosan elismerték, a legtisztább és legnemesebb volt Olaszországszerte. Bemutatja Elisabetta Gonzaga hercegnét; Emilia Piát, Antonio da Montefeltro feleségét, ki oly élénk és éleseszű volt, mint Shakespeare Beatriceja; Pietro Bembot a XVI. század irodalmának ciceronicus dictatorát; Bernando Bibbianat, Berninak pártfogóját, a »Calandra« íróját, a kinek veleszületett humorát Raphael által készített azon arcképéből is megismerhetjük, a mely a Pitti palotában van; Giuliano de Medicit a nemoursi herceget, kinek Michael Angelo által készített márványszobra még mindig siremléken trónol San Lorenzoban; továbbá a kevésbé ismert lovagok és urak közül a két genuai Fregosot; Gasparo Pallavicinit; Lodovicot, a canossai grófot; Cesare Gonzagát; Aretinot, az »Unico«-t és Fra Seraphinot, a humoristát. Ezen asszony-ságok és urak négy egymást követő estén keresztül akként beszélnek egymással, a mint az Urbinoban, a hercegnő

---

iránt való tisztelet. A társadalmi élet által ránk szabott apró kötelességeket nehéz volna bölcséletileg jobban tárgyalni. Így például még ily apróságok is meg vannak határozva: hogy miképen kell orrunkat helyesen kifűjni; az asztalkendő-t használni; — mindez általános elvre van visszavezetve: hogy szomszédunknak kellemetlenséget okozni nem szabad.

fogadótermében szokásban vala. Beszélgetésük tárgya a tökéletes udvari ember, vagyis az, hogy minőnek kell lennie és hogy miképen kell magát viselnie annak, ki a »cortigiano« nevet megérdemli. A vita tárgya máris a régi korba vezet vissza. Ma senki sem kérdi, hogy ki a tökéletes udvari ember, de az olasz renaissance korában igen nagyfontosságú kérdés volt ez, a kormányzásnak a köztársaságiból kényúrságivá való azon változása következtében, melyet az előzőkben vizsgáltunk. Műveltség, jó nevelés, a társadalmi érintkezés kellemei és az észnek élvezetei alig léteztek az udvarok körein kívül, mert a tudományok feléledésének egyik következménye az volt, hogy az ismeretek megszerzése nehézzé vált s hogy a nagy közönség kevésbé művelt vala, mint Dante korában. A nagyravágó emberek, kik akár mint katonák vagy költők, akár pedig mint politikusok vagy szónokok akartak hirre szert tenni, az általuk kiválasztott udvarhoz mentek, hogy fejedelmüknek a háborúban, a tanácskozási asztalnál vagy pedig a kisebb állami hivatalokban szolgáljanak. Ezért magát méltóságteljesen viselni; tudni, hogy miképen kell urának kegyét megnyerni; az egyenrangúak jóakarátát biztosítani; személyes becsületét megvédni és tiszteletet szerezni a nélkül, hogy gyűlöletet gerjeszsen; bámulást kelteni az irigység felébresztése nélkül; túltenni a tisztességes versenytársakon a testgyakorlatokban, fegyverforgatásban, az öltözet és kiséret fényében s izlésében; műveltnek lenni a társadalmi érintkezésben; beszélni tudni szellemesen és könnyedén; otthonosnak lenni a tornaudvaron, a lakomák termében, a boudoirban, a tanácsteremben; érteni a diplomatiához s élni a világ előtt, de mégis kellő magányban és távolságban maradni: ezek és száz meg száz egyéb eset tetőzi egy gentleman műveltségét és

tökéletességét. Minthogy az udvarok voltak akkor a központok, a melyekben a nemes születésű tehetséges ember feltűnhetett, igen természetes, hogy a tökéletes ember és a tökéletes gentleman egyértelmű fogalmak voltak. Ezért Castiglione művét értekezésnek nevezhetjük a valódi gentleman jelleméről, a mint ez Olaszországban divott. Meghatározza a lényeges vonásokat, a melyek a XVI. században szükségesek valának társadalmi kitünőségre, kiküszöbölve mindazokat a tulajdonságokat, a melyek valamely művészet vagy pálya különleges tulajdonságai voltak. Érdekes megfigyelni, hogy a valódi udvariasságnak és finom modernnek törvényei mennyire nem változnak. Castiglione udvari embere egy-két kisebb jelentőségű dolog kivételével, modern gentleman, a minő a jelen időben minden művelt ember szeretne lenni.

Az eszményi udvari ember első kelléke, hogy nemes legyen. Ezt állítja tételkép a vitatárgyát indítványozó canossai gróf; Gasparo Pallavicini azonban tagadja ennek szükségességét.¹⁾ Élénkebb vita után véleményét elejtik azon

¹⁾ Az olaszok minden más nemzetet megelőzték a demokratia elméletének kifejtésében. Dante a valódi nemességet az ember egyéni vagy őseinek kitünőségeiben találja s a »nobiltá«-t a philosophia testvérének nevezi. Poggio »De nobilitate« párbeszédében, a melyben Niccolo Niccolit és Lorenzo de Medicit (Cosmo testvérét) szerepelteti, kijelenti, hogy a valódi nemességet csakis az érdem képezi. A sólymáztat és a vadászat sokkal kevésbé nemes foglalkozás, mint a gazdálkodás. Nem tisztesség a történeti bűnösök egy hosszú láncolatától származni. A francia és angol kastély-élet, Németországrabló lovagsága — úgymond — barbar. Lorenzo a nemes vér mellett felhossa Aristoteles tekintélyét. Poggio megtámadja ezt és kimutatja, hogy a latin »nobilitas« (nemesség) többet jelent, mint a görög εὐγενεία (jó származás). Ezután az itáliai aristokrátiának különféle neveit tárgyalják. Az aristokratia Nápolyban megveti a munkát és

indokból, hogy habár az alacsony származásuak közt is vannak nemes erényűek, mégis szükséges, hogy az, ki udvari embernek készül, a nemes születés tekintélyével kezdje meg pályáját. Ezután szükséges, hogy a fegyverforgatásban ügyes és a harczmezőn bátor legyen. Azonban nem szükséges, hogy a vezérnek szaktudományával birjon és hogy béke idején kizárólag a hadi művészetnek szentelje magát, mert ez természetének durvaságáról és hiúságáról tenne tanuságot. Minden férfias mulatságban és testgyakorlat alkalmával ki kell tünnie ugy, hogy ha lehetséges, minden játék vagy ügyesség mesterét a maga szakában győztesse le. Azonban még itt is kerülnie kell a fitogtatást, a

---

elhenyéli idejét; Romában gazdaság után néz; Velenczében és Genuaban a kereskedésben vesz részt; Firenzében pedig vagy kereskedést üz, vagy pedig henyélve birtokai jövedelméből él. A mód, melyen a tárgyat megbeszéli, minden előítélettől ment; szabadelvűségről és tudományos szellemről tesz tanuságot. Macchiavelli (*Discorsi* I. 55) nagyon szigorú az aristokratia iránt s azt így határozza meg: »Nemesek azok, kik birtokaik jövedelmeiből henyélve élnek a nélkül, hogy a gazdálkodással vagy bármily más hasznos foglalkozással törődnének.« Utal arra, hogy a velencei nemeseket helytelenül nevezik így, mert kereskedők. Italia különböző részeiben a nemességről különféle fogalmakkal birtak. Nápoly, Francia- és Spanyolországgal való összeköttetései következtében mindig aristokratikus volt, Ferrara fenntartotta az udvaroknak lovagias jellegét; azon államok pedig, a melyek, mint Firenze, a köztársasági szokások; vagy mint Milano, a zsarnokság által, demokratizáltattak, kevesebb súlyt helyeztek a születésre, mint a képességre és a vagyonra. Csak a spanyol befolyás túlsúlyra vergődésével (a XVI. század második felében) csábította el I. Cosimo a firenzei ifjúságot a kereskedői pályáról és vette be őket az általa alapított szent István rendbe. A genuai patriciusok törököt csak ez időben és pedig a következő felírással viseltek: a »nem nemesek büntetésére«.

mely nem méltó oly emberhez, ki gentleman és nem athleta akar lenni. Továbbá feltétlenül szükséges, hogy mindenben, a mit tesz és mond, meg legyen a kellem. Hogy pedig ezen elegantiát biztosíthassa, az affectálás minden nemétől tartózkodnia kell: »Kerülnie kell az affectálást, mintha csak veszélyes szikla volna és mindenben egy bizonyos gondatlanságnak látszatára kell törekednie, hogy művészetét eltitkolja és mutassa, hogy a mit mond és tesz, könnyen és minden előremeg gondolás nélkül cselekszi.« E hibának minden nemét és a módozatokat, a melyeken azt el lehet kerülni, oly mély értelemmel vitájták meg, hogy az még a jelen század egy Chesterfieldjének is dicséretére válnék, midőn fiát először küldi előkelő társaságba. Castiglione annyira megy, hogy a keresett szavak pedanteriáját és az úgynevezett választékos öltözetben nyilyánuló hiuságot, mint az affectálás egy veszélyes nemét, elítéli. Szerinte az udvari embernek erőteljesen s szabadon kell beszélnie s írnia; nem szükséges, hogy nyelvezetében purista legyen s használhat oly idegen és modern szavakat, a melyek a jó társaságban elvannak fogadva és a melyek egyszerűek és érthetők. A fegyverforgatásban való ügyességhez még az irodalmi és tudományos műveltségnek is hozzá kell járulnia, hogy elkerülje a francziák barbarismusát, kik azt hiszik, hogy lehetetlen egyszerre jó katonának és művelt tudósnak lenni. Hogy szellemességének fényt és színt kölcsönözzön, ismereteit fel kell használnia, de nem szabad őket pusztán tudományosságának fitogtatására előhozni. Szükséges, hogy a zenéhez és tánczhoz értsen; jó, ha énekelni és saját magának szóra-koztatásra és a nőknek mulattatására többféle huross vagy billentyűs hangszereket kezel; jó, ha versek írásához is ért s pedig annál jobb, ha ezeket hangszeren kísérve el tudja

énekelni; végre érteni kell a festéshez és szobrászathoz, mert a kritika, még ha az ember nem is költő vagy művész, mindig elegans dolog. Ezek a cortigiano főbb tulajdonságai.

A szabályok, melyek ismereteit és magaviseletét körvonalozzák, a tapintatnak és óvatosságnak meleg ajánlatával végződnek. Az udvari embernek tanulmányoznia kell fejedelme természetét, kit a legnagyobb gyöngédséggel közelítsen meg, hogy kedvében járjon és idétlenségekkel ne terhelje őt. Tanácsaiban szerénynek kell lennie és elvül követnie, hogy ítélete szabadságát soha fel ne áldozza. Saját maga méltósága ellen való véték volna, ha urának tisztességtelen dologban engedelmeskednék; ha pedig fejedelme jellemében valami lealázót fedezne fel, szolgálatát jobb elhagynia.¹⁾ Az udvari embernek szívéen kellett viselnie, hogy magáról már eleve is kedvező véleményt keltsen azon helyen, a hová látogatóba menni szándékozik. Castiglione súlyt fektet a ruházat gondos megválasztására és a szolgáknak tisztességszerelésére, mert az udvari embernek arra kell törekednie, hogy egyéni vonásait az egyszerűséggel akként párosítsa, hogy eredetinek tűnjék fel, anélkül azonban, hogy különcznek vagy túlköltekezőnek lássék. Óvatosnak kell lenni a barátsághoz, gondosnak társainak megválasztásában, kik közül csak egyet vagy kettőt lehet teljes bizalomban részesítenie.

---

¹⁾ A »Cortigiano«-nak több helyéből kitűnik, hogy Castiglione egy független urat jellemez, kinél sokkal fontosabb az emberi kitünőségeknek, mint a tetszés művészetének megszerzése. A viszonyok az udvari életet tették a legjobbá, a mit csak megszerezni lehetett, de ott nincs nyoma a francia »Oeil de boeuf« szolgaiasságnak.

A tapintat és izlés általános tárgyalásába Bibbienna bibornok a különféle tréfáknak megbeszélését vonja be, a mi bizonyítja, hogy Italiában minő nagy súlyt helyeztek a szellemnek különféle alkalmazására. Ugy látszik, hogy még a tettelegességbe átcsapó tréfákat sem tartották rossz izlésűeknek és hogy csak a tiszteletlenséget és durvaságot, mivel parasztfogások, száműzték. A parázna beszéd különösen el vala ítélve, habár meg is kell adnunk, hogy sok oly tréfa, mit abban az időben megengedhetőnek tartottak, ma már sértő. A fő cél azonban, mit akkor is elérni kívántak, ép úgy, mint ma, az volt, hogy derűtséget keltsenek ügyesség, nem pedig bohóság és nehézkes leleménység által.

Midőn a XIV. s XV. századbéli olasz zsarnokságról szóló fejezetet bevégezzük, czélszerű leend visszatekintenünk arra a térre, a melyen áthaladánk. E korszakban nagy belső változás történt és ment végbe. A szabad községek, melyek a XII. és XIII. században virágoztak, az eredetükre nézve törvénytelen, nemkülönben erőszakkal föntartott zsarnokságoknak engedték át helyüket. A dynastikus jog hiánya következtében az ügyesség és erőszak voltak az eszközök, melyekkel a kényurak megállapították és megtartották hatalmukat. Azonban az olaszok érzelmei még sem voltak ellenségesek a fejedelemségek növekedésével szemben. Ellenkezőleg az erők, a melyek a társadalmat mozgatják; a nemzet belső ösztöne; a fejlődésnek és a haladásnak törvényei, évről évre a zsarnokság consolidatióját mind biztosabban mozdították elő. Város város után vesztette el önkormányzati képességét, míg végre Firenze, mely oly soká volt a politikai szabadságnak központja, kereskedő fejedelmeinek igájába hajtotta nyakát. Nehéz a történetirónak monarchikus vagy köztársasági érzel-

mekkel nem birnia; de azt még sem lehet mondani, hogy Italia államainak ezen belső és fokozatos átváltozása a fejedelemiség ügyének diadalán való örvendésre, vagy a szabadság romlása felett való szomorkodásra okot szolgáltat. Ez csak egy része a kikerülhetetlen és ösztönszerű folyamatnak, melyben Italia, sajátságos viszonyai szerint, Europa többi országaival együtt részes vala.

A Viscontiak és Sforzak történetének tanulmányozásában figyelmünk leginkább a kényúrnak magán és politikai vétkeire irányul. A sok erőszak és árulás ellentétékép megismerkedénk e kor legjobb fejedelmének jellemével; de itt még sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az urbinoi herczeg osztályát sokkal kevésbé képviseli, mint Francesco Sforza és hogy Giangaleazzo Visconti tettei és céljai alkották az eszményt, a melyre a képességekkel bíró olasz fejedelem mindig törekedett, ha erre alkalom kínálkozott. E korszak művészetének és irodalmának története a fejtegetés egy másik ágához tartozik és a politikai erkölcsösségnek tanulmányozására, melyet az olaszok a cselszövés e két századának végén teoriába foglaltak, külön fejezetet kell szentelünk. Minthogy azonban súlyt fektettünk a zsarnokok erőszakosságára és bűneire, szükségesnek véltük, hogy e kor szemléljét az olasz nemesnek, — minővé az az udvari élet folytán átváltozék, — leírásával fejezzük be. Castiglione a legjobb színben tünteti őt fel; a sötétebb vonásokat kihagyja; a tudós elegantiájával és a valódi gentleman izlésével írja le a befejezett műveltség követeléseit és Olaszország legdiszesebb társaságának hangját. Tény, hogy a kényurak korában Olaszországban lefolyt események lehetővé tették ez eszme megfogalmazását. Európában sehol sem lehetett oly nemes és kedves képet festeni, mint a minőt Castiglione festett, a mely a katona bátorságát

a tudós ismereteivel és a művész képességeivel egyesítené, amely a szabadságnak mozgékonyosságát és a szolgálatnak udvariasságát tüntetné fel, és a melyet oly előképnek ismer-tek el, minőt a művelt társaság minden tagjának utánoznia kellene. Ha az olasz községek tovább is élvezték volna régi önkormányzati szabadságukat, nemesebb és hősiebb jelleme-
ket hozhattak volna létre. De mind e mellett igazságot kell szolgáltatnunk az olasz kényúrságnak és el kell ismernünk, hogy az ő árnyékában nőtt fel a modern gentleman alakja.

HARMADIK FEJEZET.

A k ö z t á r s a s á g o k.

Az olasz köztársaságok jellegének különféleségéről. — A községek jellemének hasonlatossága. — A polgári jogokról. — A zavarok okairól a községekben. — Az alkotmányok idomíthatóságában való hit. — Genua példája. — Savonarola alkotmánya. — Macchiavelli beszéde X. Leohoz. — A pártok és érdekek sokfélesége. — Siena példája. — Az olasz városok kicsinysége. — A községeknek egymás iránt való bizalmatlansága és irigykedése. — Velenczének figyelemre méltó kivételes helyzete. — Velence alkotmánya. — Bölcs kormányzási rendszere. — Firenze sorsa Velenczéével ellentétes. — Firenze hatóságai. — Balia és Parlamento. — A Mediciek fondorlatai. — Párhuzam Velence és Firenze közt az értelmi tevékenység és mozgékonyság szempontjából. — Párhuzam Görögország és Italia közt. — Lényeges különbségek. — Az olasz községek kereskedői jellegéről. — Agnolo Pandolfini »Trattato del Governo della famiglia«-ja. — A Firenzében uralkodó polgári hangról és a polgár eszménye. — A zsoldos hadak.

Az itáliai zsarnokságok oly államokkal ismertetnek meg bennünket, a melyeknek alapja az erőszak; a fejedelmek, kiknek mindig az a céljuk, hogy az általuk bitorolt hatalmat a zsoldjukban álló fegyveresekkel tartsák fenn és a népet politikai tevékenységétől megfoszszák, ezeket kényük-kedvük szerint kormányozzák és intézik. Ennél fogva az olasz fejedelemségek, bármennyire térnek is el egymástól, — eredetükre nézve, kormányzásuk jellegét vagy az egyházhoz és a birodalomhoz való viszonyukat tekintve, — mind egyivásuak, mert a mozgató erő mindnyájukban a saját céljai-

nak és személyes érdekeinek tudatával bíró és érvényesítésükben határozott eljárást tanusító, kényúrnak önérdek hajhászása vala.

Ezekkel ellentétben a köztársaságok határozott jellemvonásaikkal tűnnek ki. Mindegyiknek historiája a községi szervezet közös jellegét megváltoztató, sajátos, tulajdonságok kifejlődésének története volt. Az eltérés főleg abban állott, hogy alapjaikban lényegesen hasonló intézmények különböző alakot nyertek; és a különös helyi viszonyokban, a melyek a velenceieket keleti kereskedőkké, a perugiaikat kalandor kapitányokká, a genuiaiakat tengernagyokká és tengeri rablókká, a firenzeieket bankárokká stb. tették. Minden község a külső körülmények hosszan tartó befolyása és valamely politikai rokonszenv folytonos táplálása következtében bizonyos határozott jelleget öltött magára. Így Siena, melyet geographiai fekvése a tengeri kereskedéstől elzárt, hive maradt a ghibellin pártnak. Perugia ellenben, a mely csak egy pár mérföldre feküdt és a mely kereskedelmileg szintén csak kevésbé terjeszkedheték: állhatatosan a guelfek pártján állott. Az egyik város évkönyvei a pártviszályoknak, a melyek az állam függetlenségét nem érintették, hosszú bonyodalmas sorozatát tartalmazza; a másiké pedig azt foglalja magában, hogy guelf hangulata miatt a pápák terjeszkedési vágyának volt kitéve, és hogy polgárainak szabadságát néhány nemes család versenyzése veszélyeztette és gyöngítette. Luccában és Pistojaban hasonló éles ellentéteket tapasztalunk, a mennyiben ez utóbbi az állandó belviszályok és párttusák következtében megkötött kezekkel és lábakkal esett Firenze hatalmába; a mennyiben az előbbi, sok viszontagság után, egy szűkebb oligarchia alatt tett szert belső nyugalomra.

De midőn ezeket a különbségeket, melyek részben nemzetieknek mondható vonásokban, részben pedig alkotmányi eltérésekben nyilvánulnak, Velenczének kivételével mindenütt felismerjük, mégis a történeti fejlődésnek egy közös irányát észlelhetjük és ez az, a mit a természettudós az olasz községek alaktanának nevezhetne. Az olasz köztársaságok kezdetben mind községek voltak, melyek, mint a görög »πόλις«, a polgároknak egy, az igazgatás kiváltságai-
ban részesülő, kisebb testületéből és az igazgatásba beleszó-
lással nem bíró, de adót fizető és a város kereskedelmi és
társadalmi előnyeit élvező lakosság nagy tömegéből állot-
tak. A polgári jogok a családokban, a melyek azokat
egyszer megnyerték, örökösödés útján az utódokra szál-
lottak. Ezen jogok tekintetében a köztársaságok minde-
nike külön-külön mértéket használt, s ezt féltékenyen
őrizte, nehogy a polgári jogok élvezetére fel nem jogosí-
sottak is betolakodjanak. Így például Firenzében minden pol-
gárnak bizonyos mesterséghez kellett tartoznia.¹⁾ Velenczében
a polgárok nevének az aranykönyvbe kellett beírva lennie.
A versengések, a melyekre a községi kormányzatnak ez a
rendszere okot adott, a községek belső gyengeségének vol-
tak fő kútforrásai és a polgárok még sem voltak eléggé
előrelátók és bölcsek, hogy soraikat a vagyonos, habár nem
teljes jogokkal bíró lakosok közül egészítsék ki; ²⁾ pedig csak

¹⁾ Villaninál Savonarola életrajzában Vol. I. p. 259. megtalál-
juk a további különbségeket, melyek Firenzében a Benefiziati-, a Sta-
tuali- és az Agravezzati-ra nézve léteztek. V. ö. Varchi Vol. I.
p. 165—170 és a II. függelléket.

²⁾ Meg kell említenünk, hogy az 1495-iki firenzei alkotmány-
ban gondoskodtak módról, hogy érdemes egyének miképen nyerhetik
el a polgárságot. Ezt az elvet azonban nem minden köztársaság
ismerte el.

ez menthetette volna meg őket a sorvadás és rothadás okozta, fenyegető, halálától. A polgárság olasz fogalmát meghatározza Donato Giannotti, a legélesebb eszű kritikusok egyike. Ő az állam választóiról ezeket írja: ¹⁾ »Non dico tutti gli abitanti della terra, ma tutti quelli che hanno grado; cioè che hanno acquistato, o eglino o gli antichi loro, facultà d'ottenere i magistrati; e in somma che sono *participes imperandi et parendi*.« Nem volt ekkor olasz, kinek a mai szorosabb értelemben vett képviseleti kormányzatról fogalma lett volna. A cél mindig az vala, hogy miképen kell legkönnyebben azoknak kezébe adni az állam igazgatását, a kik a polgári jogokkal bírók közt erre a legalkalmasabbak és hogy miképen kell minden polgárnak megadni az őt megillető részt a kormányzatban; nem pedig az, hogy miképen kell az egész népességet képviselő férfiakat megválasztani. A bölcselkedő politikusok legjelesebbjei egy vegyes alkotmányt akartak megállapítani; olyat, amely a fejedelemségnek, az arisztokrátiának és a demokrátiának előnyeit egyesítené. Azon alaptételből és feltevésből indultak ki tehát, hogy a választható polgárok száma körülbelül 5000; hogy ezeknek egy része megelégszik szabadsággal és az igazgatásban való szavazattal; hogy csak egy bizonyos része vágyódik a tisztességes kitüntetésekre és csak igen kevesen óhajtják a névleges elnökség dicsőségét. Azt hitték, hogy ezeket a különféle kívánságokat egy köztársaságban, a mely a polgárok általános gyűléséből, választott senatusból és

---

¹⁾ A sienai kormányzatról (összegyűjtött munkáinak I. köt. 351. oldalon) ezeket írja: »Mondom, az államnak nem minden lakosa, hanem azok, a kiknek rangjuk van, t. i. a kik vagy saját maguk, vagy ősök útján szerezték meg a hivatalképességet, szóval a kik *participes imperandi et parendi*.«

Dogeből áll, lehet kielégíteni és összeegyeztetni. Ezen az elméleten meglátszik Aristoteles tanának és Velence példájának befolyása. ¹⁾ Észrevehetjük egyszersmind, hogy a többi 95.000-nyi lakosságot tekintetbe sem veszik, mely gazdagságával és szorgalmával hozzájárult a város felvirágzásához. ²⁾ Az állam elmélete nincsen oly elvont elvre fektetve, mint a minő a birodalom isteni joga, mely meghatározza Dante elmélkedésének irányát a középkorban és a minő a királyok isteni joga, a melylyel Európa a XVII. században megbarátkozott vagy a milyen az ember joga, a melyen Franciaország és Amerika demokrátiája nyugszik. A jog, a

¹⁾ Érdekes volna részletesen megvizsgálni azt, hogy Aristoteles politikájának mi hatása volt a renaissance kornak elméleti és gyakorlati államférfiakra. Gianotti összes munkái; Pazzi, Vettori, Acciaiuoli beszédei és a két Guiciardinié a firenzei államról (Arch. Stor. It. Vol. I.) és Macchiavelli: Discorso sul reggimento di Firenze-je, melyet X. Leohoz intézett, példái az aristotelesi eszmék hatásának. Firenzében 1495-ben a polgárság, hivatkozva Aristoteles elméletére és Velence példájára, Savonarola alkotmányát elfogadta. (Vesd össze Segni p. 15. Pagolo Antonio Soderini és Guidantonio Vespucci beszédjeit ezen alkalomból, Guicciardini. »Storia d'Italia«-ban Vol. II. d. 155. Rosini kiadása). Ugyanerre vonatkozólag Segni p. 86. Pier Filippó Pandolfini egyik beszédét említi, a melyben — úgymond — az indokolás Aristotelesből van merítve és a példák Firenze történetéből vannak véve. Ugy látszik, hogy az olasz doctrinairek azt képzelték, hogy a létező intézmények ügyes kezelése által oly államot hozhatnak létre, minő Aristotelesnek *Πολιτεία*-ja, melyben a község minden része helyesen van képviselve. Ekkor Velence volt az ily alkotmánynak példája mely erős oligarchikus jellege mellett fennállhat s virágozhatik.

²⁾ Nagyjában említjük ezen számokat: 100,000 lakost s 5000 polgárt. 1495-ben Firenzében, midőn a Consiglio Maggiore megnyitották, azt találták, hogy 90,000 firenzei lakos volt összesen, teljes joggal bíró polgár pedig csak 3200. 1581-ben Velenczében 134,800 lakos volt, ezek közül 1843 felnőtt patricius. Lásd alább a 119-ik oldalon.

melyet az olasz politikusok szem előtt tartottak, a polgároké, mely szerint saját előnyükre kormányozhatják a községet. Tényleg Velence az egyetlen olasz köztársaság, a mely — a belbékét is biztosítván — századokon át sikeresen tartotta fenn az ilyenmő oligarchiát; a többi pedig a forradalmak egész sorozatának volt kitéve, a mely leigáztatásukkal végződött.

A városokat, a melyek idegen hatalmat nem tűrtek, a birodalom theoretikus fennhatósága sokkal inkább elvakítá, semhogy figyelmüket saját községi intézményeiken túl kiterjesztették volna. Már a XII. században akartak a községeknek akkor létezett gépezetébe oly rendszert vonni be a mely függetlenségüket biztosíthatá és a kormányzást saját polgáraik kezébe letenni volt hivatva. Azonban rossz törvények alkotása, helyes rendszabályok meg nem tartása s az egyesek és pártok közt dülő viszályok az egyensúlyt csakhamar megzavarták, a mely ezen apró községekben még fennállott. A kivánság, nagyobb hatalmat bitorolni, mint a mennyi őket megilleti, a polgárság egyik részét az erőszakhoz való nyúlásra indította; míg annak másik részét a függetlenség szeretete, vagy az egyszerű fegyelmezetlenség ellenállásra birta. A városban és a szomszédságban lakó nemesek a viszonyokat még inkább bonyolítván, pártviszályok, proscriptiok és száműzetések keletkeztek. A hatalomra szert tett párt, versenytársainak elűzése után, a köztársaság intézményeit akként alakította át, hogy azok személyes érdekeinek megfeleljenek; a száműzött ellenzék pedig felizgatá az elégedetlen elemeket, a melyek a városban léteztek és a melyek e rövidlátó politika folytán még inkább szaporodtak. Következményei a rögtönös forradalmak voltak; melyekhez legtöbb esetben a száműzöttek győztes visszatér-

tekor a legnagyobb vérengzések járultak. Ezen gonosz indulatokat — *umori*, ezen szót használják a régibb firenzei irók, midőn a pártoskodásokkal járó zavargásokat leírják — a szomszéd városok irígysége, cselszövő fejedelmek kapzsisága tetézte; guelf és ghibellin pártoskodás; zsoldos vezérek árulása s önzése és az olaszok téves külpolitikája, mi arra indította őket, hogy segítséget Franczia-, Német- és Spanyolországtól várjanak. Ezen elemek folytonos zavargásának hatása alatt lassan-lassan, az egyik köztársaság a másik után mind gyengébb, politikájában ingadozóbb önmaga irányában és polgárai iránt bizalmatlankodóbb lett; míg apró, de kiürthetetlen párttöredékekre oszlott és vagy valamely idegen hatalomnak, vagy az egyháznak, vagy pedig egy nagyra-vágyó család tagjainak került zsákmányként kezébe. Az olasz községek kicsiny volta, ha egyenkint vesszük őket, előnyös volt a gyors változásokra, főleg miután a vagyonukkal kiváló, lelkiismeretlenül ügyes, polgároknak túlságos becs tulajdoníttatott. Az ingadozás a demokratia és aristokratia közt, a kimerítő viszályok ismétlődése és az esetleges zsarnokságnak erkölcstelenítő hatása minden község szellemét annyira megtörte, hogy a polgárok végre is elfelejtették régi szabadságszeretetüket és az ígért élet- és vagyonbiztonságért a zsarnokságot szintén szívesen fogadták.

Italia minden köztársasága, Velence kivételével, ezen esélyeknek volt kitéve. Mindenütt az a közös hit uralkodott, hogy alkotmányokat tetszés szerint lehet készíteni és hogy a község átidomítható és képes azt a szint és alakot felvenni, melyet a bölcselkedő politikusok rájuk erőszakolnak. Oly mély gyökereket vert ez a meggyőződés, és Olaszország állam-férfia, részben mert tapasztalták az olasz történet forgandóságát, részben pedig az antik világ tanulmányo-

zása következtében, oly annyira elbizták magukat, hogy aligha tudatára jöttek annak, hogy az állam szerves étellel bíró egész. Az olaszok még nem ismerték fel a fokozatos növekedés elvét, a mi például az angol alkotmánynak értékét megadja. Történetileg: multjuk nem tanította meg őket arra, a mit a görög államférfiak oly jól fogtak fel és ismertek el, hogy a köztársaságokban egy határozott »ἡθός«-t kell minden áron fenntartani, hogy azok kicsinységük daczára is bizonyos állandóságra tarthassanak igényt.¹⁾ Ők nemcsak lehetségesnek, hanem természetesnek is tartották még a legerőszakosabb változtatásokat is, a melyeket az elmélkedő theoretikus kigondolhatott, vagy a melyeket a pártérdekek követeltek. Genua évkönyvei nevezetes példáját tartalmazzák azon hitnek, mely szerint az az államot a politikai leleményesség átídomítható eredményének tekintették. A genuiaiak századokon át sínylették azokat a csapásokat, melyek az olasz városokra nézve egyaránt közösek valának: a guelfek és ghibellinek villongásait; a nemesek és a nép harczeit; a jogokat élvező polgárok és proletáriátus összeütközését. Uralták az idegeneket, és pedig Franciaországot és Milanót; békéjüket az Adorni és Fregosi egymással versengő családok szétszaggatták; végre 1528-ban Andrea Doria visszaszerzé szabadságukat. Ekkor új alkotmányt fogadtak el, melynek függetlenségüket meg kellendett védenie és hogy az egykor romlásukat okozott régi pártok emlékét is eltöröljék, húsznak kivételével, megszüntettek minden családi nevet, s minden polgár köteles volt azok egyikét a magáénak vallani.²⁾ Nem volt ez

¹⁾ Hogy a politikai theoretikusok az ἡθός becsét teljesen nem ismerték félre, azt bizonyítja például Gianotti Vol. I. pag. 160. Vol. II. p. 13, a hol azt »temperamento« szóval fordítja.

²⁾ Lásd Varchi St. F. lib. VII. cap. 8.

egyéb, csak kísérlet, új *gentes*-eket alkotni, megsemmisítvén a természet és hagyomány alapította különbségeket. Ily mesterséges tervezetnek párját csak Sikyon történetében és azon változtatásokban találjuk, melyeket Kleisthenes vitt végbe a dór nemzetségek körében. Némely városnak, például Firenzenek, története csakis az ily kísérletekből áll, csakhogy az alkalmazott eszközök nem voltak annyira erőszakosak. A Mediciek kiűzetésével 1494-ben Firenzében az alkotmány megszűnvén, egy újnak létesítéséhez fogtak, melynek kidolgozásával két kitűnő jogászt, Guido Antonio Vespuccit és Paolo Antonio Soderinit bízták meg, kik egy a velenceinek példájára felállítandó nagy tanács fellett a signoriak jelenlétében a Palazzóban vitatkoztak. Ekkor Savonarola, advent harmadik vasárnapján tartott egyházi beszédjében ¹⁾, előhozta, hogy a tizenhat compagna mindenike készítsen egy-egy tervezetet, melyeket a gonfalonierek vizsgálnak meg, kik azok közül kijelölik a négy legjobbat, a melyeknek legjelesebbjét a signoria választja majd ki. Ő a velencei consiglio grande példája mellett nyilatkozott és a mint tudjuk, ezen vélemény el is fogadtatott.²⁾ Ha a firenzei bölcsészek és történetírók összes politikai iratait átvizsgáljuk,

¹⁾ December 12-én 1494.

²⁾ Segni p. 15 és 16 azt mondja, hogy a firenzeieknek Savonarolat úgy kellene tisztelniök ezen alkotmányért, a hogy a rómaiak Numat tisztelik. Varchi (Vol. I. p. 169) ítélete szerint a consiglio grande az egyetlen helyes intézmény, a melyet a firenzeiek valaha alkottak. Gianottinak »Sopra la Repubblica di Siena«-ban p. 346 hasonló a véleménye. Guiccardini »Storia d'Italia« és »Storia di Firenze« művében Savonarola érdemének tulajdonítja ezen alkotmány életbe léptetését. Hasonlókép vélekedik Nardi és Pitti. Ezeknek egyike sem kételkedik egy perczig sem abban, hogy az, mi elméletileg a legjobb, gyakorlatilag is leginkább megvalósítható.

mindenikben megtalálhatjuk azt a felfogást, hogy az államban a mesterséges és önkényes változtatások is megvalósíthatók. Macchiavelli azt a véleményt fejezi ki, hogy Firenzet, daczára romlottságának, egy bölcs törvényhozó megmentheti. ¹⁾ Csak ügyesség kell hozzá. Ott fekszik a viasz, a tudós művésznek csak kezébe kell vennie és idomítania. Ez a firenzei állam helyes rendezésére vonatkozó, s X. Leohoz intézett, munkálatának alapgondolata. ²⁾ Alig lehet bonyolodottabb politikai gépezetet kigondolni annál, melyet ezen dolgozatban Macchiavelli kifejt. Olyan az, mint egy óra, melyben az óráknak, perczeknek és másodperczeknek, meg a hold és bolygók forgásának jelölésére külön mutatók vannak. Az államban létező pártoknak és osztályoknak érdekei; a Medici családnak hagyományos döntő befolyása; az egyház jogai és Firenze viszonya az idegen hatalmasságokhoz; mindez, abban gondosan figyelembe véve és biztosítva is van.

---

¹⁾ St. Fior. lib. III. 1. »Firenze a quel grado è pervenuta che facilmente da uno savio dator di leggi potrebbe essere in qualunque forma di governo riordinata.«

²⁾ E dolgozatnak szerkezete figyelemre méltó. Minthogy a fejedelemségek és a köztársaságok közti különbségeket megbeszéli az író és kimutatja, hogy Firenze az utóbbi, Milano pedig az előbbi kormányzási formára alkalmasabb, így szól: „Ma perchè fare principato dove starebbe bene repubblica »etc. . . . »si perchè Firenze è subietto attisimo di pigliare questa forma« ect. A dült betűkkel szedett szavak bizonyítják, hogy Macchiavelli a községet mennyire idomíthatónak tartá. Ha összehasonlítjuk Guicciardini iratát »Del reggimento di Firenze« (Op. ined. Vol. II.) a beszédekkel, melyeket Alessandro de Pazzi, Francesco Vettori, Ruberto Acciaiuoli, Francesco és Luigi Guicciardini Gulio de Medici bibornokhoz 1522-ben a firenzei alkotmány meghatározása tárgyában intéztek (Arch. Stor. I.) meggyőződhetünk, hogy e férfiak egyike sem kételkedett abban, hogy az általa ajánlott szer a lassu sorvadásban szenvedő köztársaságot meggyógyítja.

E rendkívül ügyesen összeállított remek munka hibája: hogy pusztán gép, mely csak a pillanatnyi szükségnek felelt meg és nem állta meg helyét ama zavarokkal szemben, a melyeket az élő emberek és ezek szenvedélyei a község igazgatásában támasztának. Ha Firenze gyarmat leendett, mely csak vad emberekkel szomszédos új földön alakul; vagy ha az irigy versenytársak kapzsisága ellen kívülről is megvédett intézmény lett volna; akkor az ily alkotmányt haszonnal lehetett volna rá alkalmazni. De nevetséges volt azt gondolni, hogy oly városnak, mely ősi előítéleteket uralt, melyet ezer meg ezer finom szálacska kötött össze nemcsak Olaszországgal, hanem Europa többi államaival is, és a melynek legfontosabb alkatrészei teljesen rohadtak valának, régi hatalmát valamely ügyes doctrinaire helyreállíthatja vala. Az események folyama megsemmisítette e hiú reményt. Ezalatt egy pár nyílt eszű, a tényeket megfigyelő férfiú eszében már derengett, hogy az elméleti alkotmánycsinálás minden alapot nélkülöz. Varchi kimutatja jeles művének egyik fontos szakaszában, mely a firenzei köztársaság hibáira vonatkozik, hogy Firenze gyengeségének részben a pártok erőszakoskodása, részben pedig a jogtudósokba helyezett határtalan bizalom az oka. ¹⁾ A firenzei alkotmány története — úgymond — azon változások története, melyeket az egymással küzködő pártok egymásra következése idézett elő. Ezek közül saját, érdekében forгатá fel mindegyik elődjének művét s egyik úgy mint a másik, jogászoknak elméletében bizott, kika gyakorlati politikára való tehetség nélkül, az állam ügyeinek vezetésére önkényes szabályokat állítottak fel. Azonban még Varchi is osztozik abban az általános felfogásban, hogy helyes eljárás

¹⁾ Stor. Fior. lib. VI. cap. 4; vol. I. p. 294.

ha előbb egy tökéletes politikai rendszer állapíttatik meg és azután az a községekre bélyegként rásüttetik. Kritikája a jogászok, nem pedig a philosophusok és a gyakorlati diplomaták ellen fordúlt.

Ily értelemben és ily mérvben voltak az itáliai köztársaságok a szervező ügyesség alkotásai. Az ügyek illetén állása az olaszokat nagy politikai eszélyességre oktatta. A polgárok gondolkoztak a múlt felett, összehasonlították intézményeiket a szomszéd államokéival, tanulmányozták az ó-kort, és arra irányozták minden törekvésüket, hogy községüknek bizonyos határozott alakot adjanak; de terveiket az előítéletek és szenvedélyek eltorzították és a kormányzásnak egymásra következő változtatásai rendesen csak ideiglenes czélokra irányultak. Mint már említém, a köztársaságokban hiányzott, az a biztosíték, melyet a görög államok az által nyertek, hogy mindenik ragaszkodott a maga *ἡθους*-ához. A görögök gyakorlati politikájukban és bölcselkedésükben nem voltak kevésbé öntudatosak; azonban a nomotheták kora után, a mely alatt átéltek csaknem minden változtatást, a melyen egy község keresztülmehet, felismerték annak fontosságát, hogy alkotmányuk hagyományos jellegét sértetlenül fenn kell tartani. Sparta rendkívül ragaszkodott Lykurgos törvényhozásához és az athenaeiak, kik a demokratia kifejtésében lépésről lépésre haladtak, a maguknak alkotott eszmény megvalósításán fáradoztak. A vallás, a mely Görögországban helyi és nemzetiiségi természete folytán ezt az állandóságát elősegítette, Olaszországban a rendbontás egyik leghatalmasabb okának bizonyult.

Mielőtt még Velenczén kívül bármelyik olasz állam valódi alkotmányos színezetet öltött volna magára, már jóval előbb pártok alakultak, a melyek oly mély gyökere-

ket vertek, hogy a köztársaságok későbbi története az ő viszállyaikat tükrözi vissza. Már felhoztam e tény, de ez sokkal fontosabb, semhogy ennek bővebb megbeszélése nélkül tovább haladhatnánk. A guelfek és ghibellinek nagy pártja, a fennhatósági jognak ellentétes felfogása következtében, a nép minden rétegében a mélyreható egyenetlenség magvát hintette el. Erre a nemesek és a városok lakói között kisebb jelentőségű viszályok támadtak; mire a gazdagabb és szegényebb polgárok közti surlódások a kézművesek és kereskedők közti irigykedések és az egyik vagy másik kiválóbb család pártjának megalakulása: szóval az egyenetlenség legkülönbözőbb elemei bámulatos gyorsasággal követik egymást. A mint az egyik a másiknak helyt adott, mindenik romboló hatásának egy részét a politikai testületben visszahagyja, míg végre az önkormányzásnak még csak lehetősége is megszűnik.¹⁾ Állandó politikai érzék létesülése ezen akadályainak számos példáit találjuk Firenze, Genua és Pistoia történetében; de Sienaé talán legjobban tanúsítja, hogy a pártoskodás mily mérvben zavarhatja meg az államot. A mód, a melylyel e várost évek hosszú során át kormányozták, Varchit feljogosítja, hogy azt inkább a köztársaságok összevisszakuszált zürzavarának, mint egy rendezett és fegyelmezett köztársaságnak nevezze.²⁾ Sienának villongásai kizárólag belső termé-

---

¹⁾ Macchiavelli szabadságszeretete daczára is ezeket mondja (Stor. Fior. Lib. VII. p. I.): »Coloro che sperano che una repubblica possa essere unita, assai di questa speranza s' ingannano.«

²⁾ Vol. I. pp. 324—330. L. Segni p. 213. Gianotti I. p. 341. De Comines így írja le Sienát: »La ville est de tout temps en partialité, et se gouverne plus follement que ville d'Italie.«

szetüek valának. Öt párt, vagy a mint a sienai nép nevezte : a Montik, vetekedésének következményei ezek. Minthogy eredetileg Siena bizonyos nemes családokat uralt, a melyek a többi polgárokat az állami hivatalokból kirekeszték, az első köztük a *Monte di Nobili* volt. Idővel a plebejusok vagyona tetek szert, a nemesek pedig egymás közt meghasonlának. Ezen nemesek viszálykodásai oly annyira elmérgesedének, hogy végre maguk is átlátták, hogy nem vezethetik a kormányt és beleegyeztek, hogy azt egyelőre a leggazdagabb és legbefolyásosabb plebejusok közül kilencz vegye kezébe. Ez eredete a *Monte de' Nove*-nak, a melyről feltételezték, hogy a várost a nemesek megbízásából igazgatja. Minthogy a nemesek magukat teljesen magángyülölködésök kielégítésére adták, a pártoskodásoktól meggyengültek ; csakhamar saját creaturájuknak, a *Monte de' Novi*-nak, prédáivá lettek, a mely most már Sienában oligarchiaként uralkodott és a rábizott hatalmat nem akarta többé kezeiből kiereszteni. Idővel azonban szemtelensége türhetetlenné vált ; a nép fellázadt és a *Nove* letételével a főhatalmat tizenkét más plebejus családra ruházta. Az ily módon létesült *Monte de' dodici*, — kivéve, hogy a várost, úgy látszik, igazságosan kormányozta, — elődjeéhez hasonló pályán haladt. A nép a kormányzás ezen alakját is megúnta és azt a csöcselékből való tizenhat férfiuval helyettesítette, kik *Riformatori* czímet vettek fel. Az új *Monte de' Sedici* vagy *de' Riformatori* az ügyek kezelésében eléggé becsületesnek bizonyult ; mégis, mint a vörös republikánusok rendesen, a vérengzésre hajlandóságot tanúsított. Kegyetlenségének következménye volt, hogy a nép a még megmaradt patricius családokkal, a *novekkel* és a *dodicikkel* együtt fellázadt s tagjait elkergette. Az utolsó kormányzó-testület, mely az örült állami vezetésnek ezen ördön-

gős ötös játékában alkottatott, *Monte del Popolo* nevet nyert, mert az állam nagy tanácsába megválasztható minden polgárt magába felvett. Azonban a régibb *Monti*-k pártjai mégis megmaradtak és hogy ezek a népet mennyiben olvaszták magukba, megítélhetjük abból, hogy a *Riformatorik* vereségekor 4500 sienai küldetett számkivetésbe. Szem előtt kell tartani, hogy a *Monti*-k mindenikének keletkezésével egy új párt alakult a városban, és hogy ezen pártoknak hagyományai nemzedékről nemzedékre szállottak. Végre a XVI. század elején Pandolfo Petrucci, ki a *Monte de' Nove*-hoz tartozott, ha névleg nem is, de tényleg Siena urává tette magát. E század vége felé pedig Firenze hercege erre a köztársaságra is kiterjesztette uralmát.¹⁾ Van ugyan az egymást követő pártok pusztá felsorolásában valami nevetéses; de figyelembe kell venni, hogy az unalmas nevek alatt a különféle osztály és párt közötti ellenséges surlódásoknak elemei rejlenek.

Az, mi a pártok növekedését még veszélyesebbé tette, a mint már említettük, az olasz köztársaságok kicsiny volta. Varchi Firenzében 10.000 *fuochi*, 50.000 világi és 20.000 egyházi *bocchet* számít. Zuccagni Orlandini 1495-ben a firenzeiek számát 90.000-re teszi és ezek közt csak 3200 volt a polgár. Velenczében, Gianotti szerint, ugyanekkor 20.000 *fuochi* volt, melyeknek mindegyike két fegyverképes férfit állított ki az állam részére. Habár e számadatok csak általánosak és nem alapúlnak pontos kimutatásokon, mégis bizonyítják, hogy az olasz városok közt egy oly köztársaság is, a mely 100.000 lakossal birt, a kik közül csak 5000-en vol-

---

¹⁾ Siena 1555-ben meghódolt a spanyol seregeknek, a melyek azt 1557-ben Cosmo I, hercegnek adták át.

tak polgárok, kiváló helyet foglalt el.¹⁾ Az ekkorácska és mindenfajta pártokra — melyeknek a legkomolyabb politikai antagonismus épűgy, mint a legjelentéktelenebb személyes ellenszenv volt az alapja — szakadt államban, nagyon könnyű volt változást előidézni. Az egyensúlynak bármi tekintetben legcsekélyebb megzavarása rögtön érezhető volt az egész városban.²⁾ Minden polgár véleménye ismeretes volt és számba vétetett. Egyes egyének vagyonuk által, mert képesek voltak a szegényebb polgárokat felsegélni vagy elnyomni és a személyes képességük adta hatalom által igen veszélyes befolyásra tettek szert. Firenzében oly érzékeny volt a politikai mérleg, hogy a Palazzóban lévő nagy haragnak megkondítása egyértelmű volt a forradalommal; hogy a »*Palle*« elszónak az utcán való hangoztatása a Mediciek érdekében büntetést idézett elő, és hogy a »*Popolo e libertà*«-nak elkiáltása a törvények értelmében mint zendülés volt büntetendő. Segni beszéli, hogy Jacopino Alamanni, mert e szavakat

---

¹⁾ Érdekes ezzel az Yriarte által (*Vie d'un patricien de Venise* p. 96) közzétett 1581-iki kimutatását összehasonlítani, a mely szerint a velencei népség száma 134.600 volt. Ezek közül 1843 felnőtt és és 4309 nő és gyermek patricius; 3353 mindkét nembeli és mindenféle kora cittadino; 3969 barát, apácza és pap; 1043 zsidó és 187 koldus vala.

²⁾ Mint nevezetes példát idézhetjük a Neri és Bianchi pártot, a melyek 1296-ban Pistojaban a Cancellieri család összekocczzanása folytán keletkeztek; Firenze szétzüllését 1215-ben a Buondelmontiak és Amideiek pártoskodása folytán; Imelda Lambertazzi tragoe-diáját, mely 1273-ban Bolognat lángba borítá; a tanulók zendülését, a melynek következtében Bologna 1321-ben csaknem Romeo de' Pepoli kezébe jutott; a Strozzi család egész működését a firenzei szabadság hanyatlásának korában; a Cerchiek és Donatiak aprólékos irigységeseit 1294-ben, melyeket részletesen Dino Compagni ír le.

egy veszekedés alkalmával a Piazzan a »Dávid« szobor alatt kiejteni merészelte, még ugyanaz nap lenyakasztatott.¹⁾ Három-négy családnak az egyik részről a másikra való átpártolása az egész köztársaságnak politikai helyzetét megváltoztatta és a szabad lakosság egy hatodának száműzetését vonhatta maga után.²⁾ Erre rendesen a száműzötteknek, kik visszatérni óhajtottak, cselszövényei és a városban lévő, határozott színt nem valló, pártvezérekkel való tárgyalásai következtek; ellenséges államokkal való szövetkezések és szerződések jöttek létre, a melyek egy pár boszúvágyó polgár kedvéért a köztársaság jövő vezetését eleve lekötötték. A firenzei pártpolitika ezen kényes és bonyolodott oldalát oly férfiaknak, minő az idősebb Cosimo de' Medici és Filippo Strozzi, életrajzai élénken világítják meg.

A belső pártvillongások bajait még tetézték a köztársaságok kölcsönös bizalmatlanságának számos okai. Italiában confoederatio eszméje soha meg nem fogamzott. Minden államban ép akkora volt az autonomia iránti vágy, mint hajdan a görög városoknál. Minden községnek legelső célja volt, hogy minden testvér köztársaságtól független legyen — még akkor is, ha a szabadságot valamely benszülött család zsarnoksága árán kellett megváltania. A mint a függetlenséghez szenvedélyesen ragaszkodtak, úgy még csak az idegenek meghódítását szomjuhozták. Minden köztársaság második célja az vala, hogy szomszédjainak rovására saját hatalmát növelje. Épen úgy, miként Pisa elnyelte Amalfit,

¹⁾ Segni Stor. fior. p. 53.

²⁾ Példa erre az, a mit Marco Foscari 1527-ben, a firenzei pártokról a velencei tanácsnak tett jelentésében, ír (Rel. ven. ser. 2. Vol. I. p. 70): A *compagnacciak*, a három nagy pártnak egyike, csak 800 tagból állott.

rontotta meg Genua Pisat; Velencze pedig, hogy Genuat tönkre tegye, megfeszítette minden erejét. Az az eszme, hogy Italianak ezen nagy tengeri államai egy közös célra működjenek, soha egy perczig sem jött szóba. Midőn Filippo Maria Visconti halálakor Milano elnyerhette volna szabadságát, nem akarta a lombard városok függetlenségét elismerni s ezért Francesco Sforzának lett áldozata. Firenze a helyett, hogy köztársasági ligát képezett volna, a mely a közös ellenség: a zsarnokok, ellen forduljon, Cosimo de' Medici végzetes vezetése mellett, Milano leigázását segíté elő. Pisával, Arezzoval és Toscanának egyéb, uralma alatt álló, városaival szemben önző keménységet tanusított, úgy, hogy ezek a vész idején legnagyobb veszedelmének bizonyultak. A kereskedelmi verseny a szabad községek kölcsönös gyűlöletét növelte s oly államok, mint Velencze, Firenze, Pisa s Genua, melyeknek létele kereskedelmi vagyonuktól függött és a melyeket üzletemberek kormányoztak, minden alkalmat felhasználtak, hogy versenytársukat a piacon tönkre tegyék. Oly piszkosan haszonleső és korlátolt volt az olasz politika szelleme, hogy Firenze és Velencze részéről senki sem tartotta hazafiatlanságnak, tisztességtelennek, hogy Pisából az életerőt kiszívja vagy az oly veszedelmes versenytársat, minő Genua, megfojtsa.

Italiat tehát az államnak állam elleni, a pártnak párt elleni és a családnak család elleni irigykedése mindig egyenetlenségben tartotta, minek következtében oly diplomatiai szokások jöttek létre, a melyek bármi egyszerű politika követését lehetetlenné tették. Mikor elérkezett az idő, hogy az olaszoknak Europa nagy nemzeteivel meg kell mérkőzniök, ekkor a velencei, firenzei, genuai és milanoi köztársaságnak szövetségben lenniök, a pápának pedig tekin-

télye egész súlyával ezt támogatnia, kellett volna. Így megállhattak volna a világgal szemben. E helyett azonban a közös ellenség csak kölcsönös ellenségeskedést, gyűlölséget és irigységet tapasztalt a városokban. Ezen felül az olaszok a kicsinyes cselszövényekhez és a hatalmak egyensúlyának rendszeréhez a félszigeten annyira hozzászoktak, hogy a fenyegető veszély nagyságát még csak fel sem foghatták. A renaisszance politikusnak, — ki az olasz diplomácia kicsi színpadjához szokott volt ; ki Lorenzo de' Medici hagyományai-ban növelkedett; kinek számításában a pápa és a császár régi igényei döntően szerepeltek ; kit Velence, Milano és Nápoly félelembe ejtett és a ki csak homályos fogalommal birt Francia- vagy Spanyolország valódi erejéről, — nehéz volt felfog-nia, hogy Olaszország egyetlen reménye csak az egység lehetett, bármily áru vagy alaku legyen is az. Ugy látszik, mintha Macchiavelli sejtené ennek igazságát. Őt azonban az események iskolázták meg ; azok, a melyek szeretett ter-vei valószínűsítését megghiúsították. Nem is akadt olyan hatal-mas fejedelemre, ki utópiájának megvalósítását még csak meg is kísértette volna. A köztársaságokat illetőleg pedig minden reményről régen lemondott.

Velence sok tekintetben nevezetes kivétel azon tör-vények alul, a melyek Italia egyéb köztársaságait szabá-lyozták. Italia többi részétől elválasztották a lagunak ; kereskedése a Közép-tenger keleti partjaira utalta és így Velence nem vett részt a pártoskodásokban, a melyek a félsziget többi részeit dúlták ; másrésről pedig az idegen hódítástól aránylag kevésbé kellett félnie. Állása büszke, majdnem megvető, elszigeteltség volt. Valódi politikája abban állott, hogy tengeri hatalmát biztosítja és Italia ügyeitől távol marad. Addig, míg ezen irányához hű

maradt, Europa többi része irigységének és bámulatának volt tárgya.¹⁾ Csak akkor, mikor terjeszkedni akart az olasz szárazföldön, keltette fel az italiai hatalmak animositásait és a cambrayi ligának tüzet egyedül kellett megállnia.²⁾ Velence önző elővigyázata már jóval előbb ezen kornál, a félelemnek kútforrása volt és mikor támadólag lépett fel, mindenki közös és kiállhatatlan ellenségének ismerte fel.

Velence külső biztonságával belső nyugalma arányban volt. A velenceiek a pártvillongásoktól való tartózkodásuknak köszönhették, hogy az alkotmányfejlődés szakszerűen pályáját futhatták be. Valóban az olasz városok közt csak itt jött létre és maradt meg az államnak *ηθος*-a. A velenceiek már eredetileg köztársaságot alapítottak,

¹⁾ De Comines Memoires-jaiban VIII. Károly uralkodásáról, (II. kötet, 69. l.) élénken írja le azon benyomást, a melyet rá a velencei állam jó kormányzása gyakorolt. Ezt összehasonlíthatjuk azzal, mit Siena örültségéről mond.

²⁾ Lásd Mach. Ist. Fior. lib. I. »Avendo loro con il tempo occupata Padova, Vicenza, Trevigi, e dipoi Verona, Bergamo e Brescia, e nel Reame e in Romagna molte città, cacciati dalla cupidità del dominare vennero in tanta opinione di potenza, che non solamente ai principi Italiani ma ai Rè oltramontani erano in terrore. Onde congiurati quelli contra di loro, in un giorno fu tolto loro quello stato che si avevano in molti anni con infiniti spendii guadagnato. E benchè, ne abbino in questi ultimi tempi racquistato parte, non avendo acquistata nè la riputazione nè le forze, a discrezione d'altri, come tutti gli altri principi Italiani, vivono.« Francesco Foscari volt az első, ki a köztársaságot, nagyobb mérvben, régi politikájától eltérítette. Az olasz ügyekbe avatkozván, a szárazföldön terjeszkedni iparkodott. Ezért s a túlságos népszerűség miatt, melyet így nyert, a tizek tanácsa őt és fiát Jacopot a leghosszadalmasabb és legrettenetesebb kinzásnak vetette alá, mit csak valaha szabhatott a könyörületet nem ismerő oligarchia (1445—1457).

melynek elnöke a doge volt, ki a vezéri és birói hatalmat saját személyében egyesítette és a ki az előkelőbb polgárok képviseleti tanácsával kormányzott (697—1172). Ők a kormányzás ezen alakját lassankint szorosan oligarchikus jelleggel fejlesztették ki. Azzal kezdték ezt meg, hogy a doge hatalmát megnyirbálták. Ez élet hosszára volt megválasztva 1032-ben megtiltották neki, hogy az állam legfőbb hivatalának betöltésénél fiát társul fogadja. 1172-ben a doge választását a népről a nagy tanácsra ruházták, a mely önmagát kiegészítő testület volt s így szűkkeretű arisztokrátiára irányult. 1179-ben még jobban megszorították a fejedelem hatalmát azáltal, hogy az igazságszolgáltatás vezetésére Quarantia név alatt egy tanácsot alkottak. Végre a doge és a nagy tanács közé 1229-ben a Pregadi-k tanácsát igtatták közbe, mely az alkotmány kiegészítő részévé vált. Erre volt bízva a béke és háboru feletti határozás, az adók megszavazása és a törvények szentesítése. Ugy a quarantiat, mint a pregadikat a consiglio grande választotta, a mely akkor a velencei államnak tulajdonképeni fejedelme volt. Alig szükséges a doge hatalmának a correttori és inquisitori intézménye által megszorítását felemlitenünk. Ezeknek különösen az volt feladatuk, hogy figyeljenek a kormányzási eskü pontos megtartására. Azon szabályokat is felesleges behatóbban tárgyalnunk, melyek megakadályozták a legfőbb hivatalnokot, hogy bármily fontos működést kezdjen a nélkül, hogy az erre gondosan kiválasztott társakkal meg ne egyezzek. Eleget mondtunk már, hogy világosan megmagyarázzuk, hogy Velence alkotmánya egy pyramis volt, a melynek alapja a nagy tanács és a mely a senatuson keresztül diszes csucsához: a dogehez, emelkedett. De midőn ezt a régi hasonlatot átveszszük, — eredetileg

Donato Gianotti szerencsés ötlete,¹⁾ — nem szabad felednünk, hogy a nagy tanács éltető ereje érezhető volt mindenütt ezen mesterséges rendszerben és hogy folyvást ugyanazok a személyek szerepeltek, csakhogy különféle minőségben. Ez az, a mi Velence jövő sorsára nézve oly annyira fontossá teszi az 1297—1219-iki évek nagy eseményét. Ekkor vált a nagy tanács a nemes családok egy bizonyos számának szűk körévé, kik ezen túl örökös jogot nyertek az abban való részvételre. A nagy tanács tagjainak minden utódja elfoglalhatta 25 éves korában székét. E kiváltságot a legrendkívülibb esetek kivételével egyetlen új család sem nyerte el.²⁾ A nagy tanács elzárása következtében, a mint ezen válság végeredményét nevezték, Velence igazgatása egy pár nagy család kezébe került. Az oligarchia végleges befejezése 1311-ben történt meg a híres »tizek tanácsa« fel-

---

¹⁾ Műveinek II. köt. 37. lapján. A 29. lapon leírja Velence népességét, mely három részre oszlik: »popolari« vagyis plebejusokra, kik kis ipart vagy ehhez hasonló mesterséget űznek; »cittadini«-re vagyis a közép osztályra, melynek tagjai bennszülöttek és a plebejusoknál nagyobb befolyással bírnak, és »gentiluomini«, azaz Velence uraira szárazon és vizen, kik körülbelül 3000-en voltak és a kik Firenze polgárainak felelnek meg. Az, a mit az alkotmányról mond, az egészen ezen felső osztályra vonatkozik. Yriarte »La vie d'un patricien de Venise au Seizième Siècle« (Paris, 1874.) című gondos műve a velencei államgépezetnek teljes elemzését foglalja magában. Lásd különösen azt, a mit a dogek tehetetlenségéről mond a 13. fejezetben: »Rex in foro, senator in curiâ, captivus in aulâ« volt a szójárás, a mely az ellentétet látszólagos tekintélyük és tényleges szolgaságuk közt kifejezte. Személyes szabadsággal nem bírtak és hivataluk mindig tönkre tette őket.

²⁾ Lásd »Giannotti« vol. II. p. 55, itt felemlitenek tizenöt családot, melyet a Baiamonte Tiepolo összeesküvéskor fogadtak be a nagy tanácsba és harminczat, melyet a genuai háborúkor vettek fel.

állításával. ¹⁾ Ez ellenőrizte a hivatalokat; ez volt a legfőbb birói hivatal; ez vezette idővel Velenczének kül- és belpolitikáját. Ezeket a változtatásokat, melyeket felemlítettem, nem kell az alkotmány erőszakos változásainak tekintenünk; azok inkább egymást követő lépések a fejlődésben. Még a tizek tanácsa is, mely első pillanatra a legzsarnokibb államgépezetnek látszik, melyet valaha nemzet leigázására kitaláltak, valóban természetes tetőpontja volt az 1172-től kezdve összefüggően haladó fejlődésnek. Eredetileg azokban a zavaros időkben, melyek a nagy tanács elzárását követték, alkották meg a tizek tanácsát a végből, hogy a fegyelmezetlen nemeseket megzabolázza és az oly összeesküvőknek, minő Tiepolo, felszínre vergődését megakadályozza. Hivatása volt kiváltképen, hogy az állam különféle osztályait fékezze és hogy oligarchicus jellegét sértetlenül fenntartsa. Tagjait a nagy tanács választotta meg, s ők tisztességük idejének lejártával kötelesek voltak szigorúan számot adni minden intézkedésükről. Nem is igen vágyódtak ezen állásra a velencei nemesek; ellenkezőleg a vele járó kötelességek oly súlyosak voltak és a tizes-tanácsosokat tisztük ellátásánál, néha-néha, oly gyűlölet érte, hogy nem volt mindig könnyű az üres helyeket betölteni és hogy törvényt kellett alkotni, hogy addig, míg utódaik nincsenek megválasztva, a tizek nem fejezhetik be működésüket. ²⁾ Azért tehát a polgároknak kiválasztott bizottságaként lehet őket tartani, a melyre a dictatori hatalmat önként ruházták: hogy a polgárok uralmát fenntartsák; hogy a fontosabb ügyek vezetését központo-

¹⁾ Ezen tanács tagjainak tényleges száma 17 volt, mert a tulajdonképeni tiz a signoriával ültek össze, a mely a dogéból és hat tanácsosból állott.

²⁾ Giannotti vol. II. p. 123.

sítsák; hogy a köztársaság igazgatásának titkait megőrizték és hogy elkerüljék azt a kritikát, a melynek az oly államoknak, minő Firenze, nyilvánosabb igazgatása ki volt téve. ¹⁾ Az államgépezet ezen részének gyengesége a következő volt: minthogy a tizek tanácsa rosszúl körülírt s mégis határtalan tekintélyt élvezett; ²⁾ minthogy az akként volt tervezve, hogy nagyobb jelentőségű alkalmakkor a többi nyilvános hivatalokat helyettesítse; minthogy oly férfiakból alakult, kik képességüknél fogva a polgárok élén állottak; alig lehetett kikerülni, hogy idő múltán ne váljék folyton-folyvást nyomasztó hatalommá, — despotismussá az oligarchia kebelében. A velencei állam egész gépezetében egy örökös arisztokráciának hatását észlelhetjük, a mely saját fennsőbbségének érdekében egy bizonyos mérvű hivatalos ellenőrzést megtűrt, a mi bizonyos esetekben, mint a két Foscariében, a legszigorúbb zsarnoksággá válhatott. Velence nemessége az által, hogy a tizek tanácsának alávetette magát, biztosította magának a hatalmat a nép felett és a politikában egyiséget létesített.

Soha sem volt állam, a mely saját polgárait jobban megigézte volna, mint Velence. Árulás alig fordult elő a köztársaság ellenében. Bármennyire önkényesek voltak is a tanács határozatai, senki sem lázzadt fel ellenük. A velencei hallgatva meghajolt és engedelmeskedett; mert tudta, hogy minden mozdulatát megfigyelik, hogy kormányának hosszú karjai vannak, melyek idegen országba is elérnek,

¹⁾ Guicciardini Op. ined. Vol. II. p. 84. szépen világítja meg azokat a diplomatiái nehézségeket, melyeknek a népies kormányzás a »governo largo« a »governo stretto«-val szemben ki volt téve. Vesd össze vol. III. p. 272.

²⁾ »È la sua autorità pari a quella del Consiglio de' Pregati e di tutta la città« így szól Giannotti vol. II. p. 120.

hogy lehetetlen forradalmat idézni elő a polgárok testületében, kiket a közös érdekek oly tökéletesen összefűztek. A velenceiek, mert a tőlük függő városokat jóakarólag és atyailag igazgatták és mert a lakosság, munkássága következtében, kedvező anyagi helyzetben volt, még nagyobb biztosságra tettek szert. A cambrayi ligának Velence elleni hadjárata alkalmával a lagunak köztársasága visszaadta a szárazföldi városoknak szabadságukat; de ők önként ismerték el ujra a tengeri város fennhatóságát. A lagunak lakói, kik kapuik előtt soha sem láttak ellenséges seregeket, kik Olaszország többi lakóihoz viszonyítva, csak kevés adót fizettek, a nemeseket szerencsés helyzetük megteremtőinek tekintették. E nemesek pedig kereskedők voltak. Tétlenséget Velenczében nem ismertek. A velencei kereskedése után járt a tengeren, távol tartományokat igazgatott, idegen városokban figyelt saját hazája érdekeire, a köztársaság tengeri csatáit vívta a helyett, hogy új alkotmányt gondoljon ki vagy valami öröklött magán-ellensége ellen boszút forraljon. Velenczének szokása volt patriciusait csak mint tengernagyokat a vizen alkalmazni, seregeit azonban soha sem bizta polgárainak vezérletére. Ezen eljárásnak kétségtelenül megvolt a maga előnye, mert így nem volt alkalmuk a nemeseknek az olasz ügyekben nagy mérvben fontoskodni és mert így szülő városukon kívül soha sem lehettek erre nézve veszélyesen hatalmasakká. E szokás azonban arra készítette az államot, hogy alkalmazzon zsoldos condottiereket és csapatokat, a melyekben nem lehetett biznia; a melyek Velenczére csaknem oly veszélyesekké váltak mint Firenzere nézve; a melyeket meg kellett szigoruan figyelnie.

Nehéz nagyobb ellentétet képzelni, mint a minő Velence és Firenze között volt. Velence a folytonos s fokozatos

növekedés példáját mutatja és rendíthetetlennek látszik; Firenze ellenben, hol mindig apály és dagály vala, változott a szerint, amint a pártok ereje és vezérei változtak. ¹⁾ A guelfek és ghibellinek, a Neriek és Bianchik küzdelmei a XIV-ik században kimerítették erejét, s ekkor egy ideig közvetve a nápolyi király befolyása alatt állott. Ezután néhány hónapra (1342—1343) egy kényúrnak: az athenaei herczegnek jutott kezébe. Midőn köztársasági szabadságát helyreállította, a proletariatus és a középosztály közt harcz ütött ki (Ciompi 1378); a XV. században pedig a nagy kereskedő-családok versenye által előidézett egyenetlenség folyvást érvényben volt. Pályájának ezen szakaszát a Mediciek felszínre vergődése fejezte be, kik négy nemzedéken keresztül az alkotmányos igazságosságnak látszatával vezették ügyeit. 1494-ben mélyen megrendült a dolgok ily állása. A firenzeiek elkergették a Medicieket, kik, álarczukat levetve, nyíltan kezdenek fejedelmekként fellépni. Ők köztársaságukat Velence példáját a lehetőségig követve, újra alkották; a kormányzás ezen új alakjának pedig Savonarola quasi-theokratikus színezetet adott az által, hogy Krisztust Firenze királyának kiáltotta ki. ²⁾ Az egyetlenség benső okai sokkal hatalmasabbak voltak, semhogy ezen kormányforma fennmaradhatott volna. A Medicieket visszahívták és Firenze

¹⁾ Nunquam in eodem statu permanserunt — így szól Marco Foscari (Id. jelentésének 42. oldalán). Firenzének ingadozása mély hatást gyakorolt a velenceire.

²⁾ 1528-ban Gonfaloniere Capponi a város palotájára a következő feliratot helyezte el: Jesus Christus rex Florentini populi S. F. decreto electus. E feliratot különféleképen idézik. L. Varchi vol. I. p. 266. Segni p. 46. Nagyon jellemző a Velence és Firenze közti különbségre nézve az a politikai idealismus, melyet a köztársaságnak törvény által való ilyen vallásos felszentelése magában foglal.

az egyházi kormány befolyása alá került. X. Leo és VII. Kelemen egyháznagyok által kormányoztatták, kiket unokaöccseik gyámjaivá és tanácsadóivá tettek. 1527-ben az italiai városok ezen legnemesebbjére végső küzdelme a szabadságért halhatatlan fényt vetett. A pápát megbénította vala Róma kirablása; családja a Medici-palotát elhagyni volt kénytelen; a nagy tanács újra feléledt. Gonfaloneret választották s Firenze végig szenvedte hires ostromának gyötrelmeit. Megpróbáltatása után, miután egyformán fenyegette őt a pápa és császár — kik holt teste felett fogtak egymással kezét — miután saját vezére, a gyalázatos Malatesta Baglioni elárulta, saját önző polgárai pedig eladták vala őt, kénytelen volt belenyugodni a Mediciek örökös fennhatóságába. Hiába játszotta Lorenzino de' Medici Brutus szerepét, hiába gyilkolta meg 1536-ban unokatestvérét, Alessandro herceget. Még ugyanezen esztendőben Cosimo lépett a trónra, ki a nagyhercegi czimet szerezte meg, a mit azután félig osztrák vérű fejedelmek egy egész sorára hagyott örökségül.

Ezen események folyama alatt a firenzeiek a köztársasági kormánynak minden alakját és minden fejlődési mozzanatát pártolták, megvitatták és életbe léptették. Polgárok, kik az államot olyasminek tekintették, mit akaratuk szerint idomithattak: egyszerre vagy egymás után gyakorolták a pártosok cselszövényeit, aszámüzöttek fondorlatait, a demagogok ügyességét, a pártvezérek önzését, a tudósok ismereteit, az alárendelt hivatalnokok kapzsiságát, az összeesküvők mérészségét, a theoretikusok leleményességét, az árulók hitzegését. Mindezen látszólagos zavarból az az egy világosan kitűnik: hogy Firenze hevesen tevékeny és öntudatos életet élt; hogy nem ismerte el alkotmányában az állandóság elvét

és hogy folyton azon idealis *reggimento*-ra törekedett, mely sohasem létesült.¹⁾

Azon különféle tisztségeket, a melyek 1250—1531 közt Firenze kormányát igazgatták és az alkotmány fokozatos változását, melyek a Mediciek zsarnokságának utját egyengették, érdemes figyelmesen tanulmányozni.²⁾ Csak így nyerhetünk tiszta képet a velencei és firenzei köztársasági rendszer közt fennforgó különbségekről. 1282 előtt, a mi Firenze történetében fordulópontot képez, tizenkét Anziani-t hallunk emlegetni, a kik közé a város minden Sestiere-jekettől választott. Ezek az idegen Podestà-val és a Capitano del Popolo-val, kire a katonai hatalom volt ruházva, működtek együtt. Ebben az időben nem tettek különbséget a nemesek és a plebejusok közt és a város, habár guelf volt is, nem hozott a ghibellin családok ellen szigorú törvényeket. A XIII. század vége felé azonban a községnek egyes elemeiben nevezetes változások történtek. Az Anzianikat a Priori delle arti helyettesítették. Nyolcz Prior volt és ezek teljesen új hivatalnokkal a Gonfaloniere della Giustizia-val a Signoria-t képezték, a mely közköltegen a Palazzo-ban lakott és csak két hónapig volt hivatalban.³⁾ Ezen túl

---

¹⁾ Guicciardini »a Trattato del Reggimento di Firenze« bevezetésében így írja le ezen desideratumot: »introdurre in Firenze un governo onesto, bene ordinato, e che veramente si potesse chiamare libero, il che dalla sua prima origine insino a oggi non è mai stato cittadino alcuno che abbia saputo o potuto fare.«

²⁾ Egy függelékben (II) Varchi III. könyv. 20—22 sect. és Nardi I. könyv 4. fejezet fordításait adom, a melyek a firenzeieknek 1292 utáni alkotmányáról tiszta képet nyújtanak.

³⁾ L. Macchiavelli Ist. fior. Lib. II. sect. II. A priorok száma eleintén 3, azután 6 és végre 8 volt. 1282-ig a várost »Sestieri«-re

senki sem volt állami tisztségre képes, a ki az »Arti«-k, azaz kereskedői czéhek egyikénél nem volt bejegyezve. Ugyanekkor Ordinanze della Giustizia elnevezés alatt szigoru szabályokat hoztak, melyek a nemeseket a kormányzásból mindenkorra kizárták; a társadalmi rend fenntartására pedig a nemesek gögjének és zavargásainak megzabolázására a Gonfaloniere della Giustiziat létesítették. ¹⁾ Az 1282 — 1292 közt létrejött alkotmány-változtatások adták meg a firenzei köztársaságnak sajátos jellegét. Firenzet ezen túl kizárólag kereskedők kormányozták. Ezen statutumról, a mely a firenzei köztársaságot boltosok községévé tette, úgy Macchiavelli, mint Varchi kedvezőtlen véleményt táplálnak. ²⁾ De midőn e kritikákat olvassuk, nem szabad felednünk ama kor pártküzdelseinek testvérgyilkos dühét és azon zaklatásokat, a melyeknek folyton ki volt téve a földbirtokos aristokratia és kereskedő polgárság lakta város. Hogy mennyire észszerű mégis az Ordinanze della Giustizia, arról meggyőződhetünk, ha Matarazzo chronikáját, a melyben leírja Perugianak nyomorait, — melyeket az Oddi és Baglioni patricius családok pártoskodása következtében szenvedett, — figyelmesen olvasuk. ³⁾ De még ezek a szigoru rendszabályok sem biztosították a köztársaság békéjét. A Nerik és Bianchik pártja csatákkal és proscriptiókkal nyitotta meg a XIV. századot. 1323-ban újra meg kellett az alkotmányt változtatni.

(hatodrészekre) osztották, utóbb czélszerűbbnek találták a negyedekre való osztást. A tisztviselek száma ezen változásnak megfelelt.

¹⁾ Giano della Bella és ezen emlékezetes törvényhozás történetére nézve lásd Macch. Ist. fior. Lib. II. sec. 13. Dino Compagni chronikájában erre vonatkozólag egykoru leírást találunk.

²⁾ Lásd Varchi I. p. 169. Macch. Ist. fior. Lib. II. végén.

³⁾ Arch. Stor. Vol. XVI. Lásd Perugia czimű czikkemet a »Sketches in Italy and Greece«-ben.

Ekkor a signoria, mely nyolcz Prior-ból és a Gonfaloniere della Gustitia-ból állott; a tizenkét Buonuomini testülete és a Compagnia-k tizenhat Gonfaloniere-je, — a melyeket együttesen *tre maggiori*, vagyis három felső magistratusnak neveznek, — csak sorshuzás útján oly harminczéves guelf polgárokból választatott, a kik a hét Arti maggiori egyikébe be voltak jegyezve. A választás ezen módja, mely a legdemokratikusabb a képzelhetők közül, az államban előfordult későbbi változtatásokon keresztül mindég megmaradt. Közvetlen célja az elégedetlenség és a cselszövények megszüntetése volt az által, hogy a tisztségek minden polgárnak egyaránt nyitva állottak. De ez, mint Nardi kimutatja, a polgárok felelősség érzetét meglazította, mert azok, kiknek nevei az e célra használt zacskóban benn voltak, biztosra vehették megválasztatásukat s ezzel megszűnt a becsületesség magasabb mértéke megóvásának oka. Sismondi ebbe a korba teszi egyszersmind a firenzeieknek fegyveres szolgálattól való visszavonulását.¹⁾ A mint a következők megmutatták, mindez még nem volt elegendő, hogy a nagyravágyó pártvezérek személyes törekvéseit fékezze. A *Squittino* és a *Borse* eszközökké váltak a Mediciek kezében zsarnokságuknak biztosítására.²⁾ A XIV. század végén — 1378 körül — újabb nehézségekkel kellett a firenzeieknek megküzdeniök. Ekkor kezdtek a guelf polgárok visszaélni az Admonitio törvénnyel, mely a ghibellineket a kormányzásból kizárta. E törvény az 1323-iki alkotmány-nak lényeges része. Az ez idő óta lefolyt félszázad alatt egy új *nobili popolani*-nak nevezett aristokratia nőtt fel, a mely most szigorú oligarchiával fenyegette a köztársas-

¹⁾ Vol. III. pag. 347.

²⁾ A »squittino« és »borse« szavakat illetőleg l. a II. függelék.

ságot.¹⁾ Azok a viszályok, a melyek azelőtt a nép és a patriciusok közt dühöngtek, az új aristokratiára és a plebejusokra szállottak. Szükségessé vált tehát az Admonitiot, mely ürügyül szolgál vala minden *novus homo*-nak a kormányzásból való kizárására, eltörölni, és a kisebb arti-k tagjainak a nagyobbakéival egyenlő jogokat megadni.²⁾ Ekkor tettek először fontosságra szert a Mediciek, kik sem a régi aristokratiához, sem pedig a *nobili popolani* kiválóbb házához nem tartoztak, hanem inkább úgynevezett *gente grassa* vagyonos kereskedők voltak. Az alkotmány az egyenlőség tekintetében végső kifejlését az 1378-ban, Salvestro de' Medici támogatásával, alkotott törvény által nyerte. Azonban még mind ezen egyenjogusítás után is, daczára a proletariatus erőködésének a Ciompi zendülés alkalmával, megtartotta a firenzei köztársaság exclusiv természetét. A kiváltságokat soha másokra, mint a polgárookra nem terjesztették ki; a vita lényege mindig csak az volt, hogy kinek engedték meg, hogy a lajstromba mint polgár felvétessék. Firenze történetét ily tekintetben egy mondatba foglalhatjuk össze, ha Macchiavelli kifejezésteljes szavait idézzük: »Di Firenze in primo si divisono intra loro i nobili, dipoi i nobili e il popolo, e in ultimo il popolo e la plebe; e molte volte occorre che una di queste parti rimasa superiore, si divide in due.³⁾

A következő nemzedékkel új korszak kezdődik Firenze

¹⁾ Ezen új nemesek legkiválóbbjai, az Albizziak és Ricciek, halálos ellenségek voltak. Az elsők a Medicieket a kormányzásból kizárni törekedtek.

²⁾ Az »arti«-k száma különböző időben különböző volt. Varchi úgy beszél róluk, mintha végül hét maggiori és tizennégy minori-ból állott volna.

³⁾ Proemio a Storia Fiorentina-hoz.

alkotmányának történetében. Az egyenlőség, melyet a köztársaság minden osztályára kiterjesztettek vala, és egy oly államgépezetnek, minő a velencei volt, teljes hiánya, Firenzet ez időben kitette a ravasz és önző parvenu-k túlsúlyra jutásának. Az eddig semmibe sem vett Mediciek kényúrságra kezdtek törekedni. Cosimo de' Medici részben kitünő cselszövő tehetsége, részben nagy vagyonának ügyes felhasználása, részben pedig plebejusok ügyének felkarolása által képes volt a kormányt monopolisálni. A Medici-ek politikája az vala, hogy oly pártot alkottak, melynek tagjai csakis az ő vagyonukból várhattak pénzsegélyt, és így az egyéni szükség szoros kötelékeivel voltak az uralkodó család érdekeihez fűzve. Egyúttal a legnagyobb óvatosságot tanúsították az állam ügyeinek vezetésében, közhasznú célokra pedig nagy összegeket szenteltek. A Mediciek nagyravágyásukban soha sem voltak kisszerűek és ha az utókor kénytelen is elítélni a fondorlatokat, a melyekkel szülővárosuk szabadságát aláaknázták, azt azonban be kell ismernie, hogy fényes koruk lelkesedésének legnemesebb céljaiért hevültek ők is. Lassan lassan annyira haladtak Firenze leigázásában, hogy minden hivatalnokválasztás, habár még mindig sorsolás útján történt, az ő kedvük szerint ütött ki, mert a zsácskókba, a melyekből a hivatalnokjelöltek nevei kihúzottak, csakis az ő érdekeiknek szolgáló emberek nevei jutottak, ellenségeiket pedig a kormányzásban való részvételből különféle szigorú proscriptionalis rendszabályok zárták ki.¹⁾

---

¹⁾ A mint Macchiavelli Cosimo cseleiről *Istor. fior.* VII. I. mond, magában foglalja azon politikának lényegét, a mely által a Mediciek felszínre vergődtek. Cosimo jellemzésére nézve lásd V. p. 4 és Vol. pag. 4—6. Guiccardini oper. ined. Vol. II. pag. 68. leírja, hogy miképen használta Cosimo ellenségeivel szemben támadó

1480-ban végre Lorenzo de Medici a köztársaság egész gépezetét felfüggesztette és azt egy 70 tagból álló tanács-csal, melynek tagjait ő nevezte ki, helyettesítette; ezzel, mint egy titkos tanács-csal, igazgatta az államot.¹⁾ Világos, hogy e forradalmat nem lehetett coup d'état-k egy sorozata nélkül végrehajtani. A Medici pártnak kész eszközül kínálkozott ezeknek keresztülvitelére a Parlamento és a Balia veszélyes rendszere, melynek alapján a nép időről időre a piacon összegyűlt s a kormányon lévő párt által megfélemlítve, egy oly bizottságra ruházott teljhatalmat, melyet a nagy háznak főnökei magánúton állítottak egybe.²⁾ Nyil-

fegyverül a rendkívüli megadóztatást: »usò le gravezze in luogo de' pugnali che comunemente suole usare chi ha simili reggimenti nelle mani,« Marchese Gino Capponi Arch. ist. Vol. I. p. 315—320 nagy ügyességgel kritizálja a Mediciek egész politikáját.

¹⁾ Guiccardini Opera ined. Vol. II. p. 35—49 kimutatja a hetvenes tanácsnak alapját és ügykezelési módját, a mely által Lorenzo a tisztviselők választását ellenőrizte, a közvagyonot saját hasznára fordította és saját akaratát Firenzében törvényerőre emelte. Az általa eltörölt tanácsok a Consiglio del Popolo és Consiglio del Commune voltak. Ezekre nézve l. Nardi lib. I. cap. 4.

²⁾ A Parlamento és a Balia működésére nézve l. Varchi Vol. II. pag. 372. Segni p. 199. Nardi Lib. VI. cap. 4. Segni így szól: »a Parlamento a firenzei nép gyűlése a Piazza della Signoria-n. Mikor a Signoria elfoglalta helyét, hogy a gyűlést megnyissa, a Piazzat fegyveresek veszik körül s ekkor megkérdik a népet, hogy saját előnyére akarja-e korlátlan hatalommal és tekintéllyel felruházni a megnevezett polgárokat? Ha a részben szabad akaratból, részben pedig kényszerűségből adott felelet »igen«, akkor a signoria rögtön visszavonul a palotába. Ez a parlamento összes értelme, mely kiadja kezeiből a teljes hatalmat, hogy az államban változtatásokat keresztülvigyenek.« Marco Foscari p. 44 (főnt id. helyütt) ugyanezt mondja, csakhogy a velencei még szabadabban fejtegeti ezen intézménynek kényúri természetét a Mediciek kezében. Ismeretes, hogy

vánvaló, hogy ha a polgárok felsőbb osztálya nincs alaposan demoralisálva, ekkora politikai gazság nem sikerülhet. A Mediciek valóban megvették és eladták a hivatalnokok becsületét; pénzt kölcsönöztek; jövedelmes állásokat szereztek; a sikkasztást túrték: míg egy eléggé nagy osztályát az *âmes damées*-nak hozták létre oly egyénekből, a kik ezen erkölcstelen hatalom megmaradásától nyerhettek mindent. Az ily módon képezett párt, melyhez még oly kitűnő polgárok is, mint Guicciardini, Baccio Valori és Francesco Vettori, tartoztak, főakadálya 'volt a firenzei szabadság visszaállításának a XVI. században.

A kereskedő családnak zsarnoksága, mely a köztársaságot minden jogczim nélkül igazgatta és a mely nem volt fejedelmi pompával körülvéve, mindaddig fennmaradt, míg az állam örökös elnökségét 1531-ben Civita di Penna herczegére, Alessandro de' Medicire ruházták. Utódja Cosimo 1569-ben V. Piustól a nagyhercegi rangot kapta, fia pedig 1575-ben ezen czim szentesítését nyerte meg a császártól. Ezen leplezett, de szivós kényúrság történetében csak két epizodot képez a szabad köztársaságnak a Consiglio grande egészséges alapján való felélesztése 1494-től 1512-ig és 1527-től 1530-ig. Ha Savonarola alkotmányát a XV. század helyett a XIII. században fogadták volna el, Firenze állandósága talán biztosítva lesz; de az utóbbi korban a

---

Savonarola ezen intézménynek mily ellensége vala, melyet oly könnyedén lehetett a zsarnokság eszközévé tenni. Ő 1495-ben a következő verset íratta a tanácsterem falára:

»E sappi che chi vuol parlamento
Vuol torti dalle mani il reggimento.«

Vesd össze evvel a közmondást: »Chi disse parlamento disse guastamento.«

Mediciek befolyása sokkal mélyebb gyökeret vert, sokkal jobban össze volt fűzve a magánosok érdekeivel és sokkal megrögzöttebb volt az osztályok és pártok irigykedése, semhogy a népies kormánynak egy széles alapon álló és egészséges alakját általánosan elfogadták volna. A polgárok ezenfelül a szolgaságnak életerőt gyilkoló egyenlőségét megszokták; bennök a hazafiság helyét a nagyravágyás és a kapzsiság foglalta el. Az erkölcsök romlottsága, mit a Mediciek saját tekintélyük biztosítására segítettek elő, annyira elterjedt vala, hogy az feljogosítja Segnit, Varchit, Giannottit, Guicciardinit és Macchiavellit, hogy a firenzeieket olyanoknak tüntessék fel, a kik képtelenek szabadságukat fenntartani és alkotmányos ellenőrzésnek magukat alávetni.

Firenze történetének ingadozása nem kevésbbé nevezetes, mint Velenczeének következetessége. Velencze története az őt alkotó egyének felett álló állam folytonos és testületi létezéséről, Firenzeé pedig polgári egyéneinek tevékenységéről és öntudatos törekvéseiről tesz tanúságot. Sehol sem lehet az osztályoknak a községhez való bonyolódott viszonyát részletesebben tanulmányozni, mint Firenze évkönyveiben. Egyetlen városban sem volt oly nagy fontossága a véleményeknek a történeti események létrejöttére nézve és sehol sem volt a vezérférfiak jellemének nagyobb hatása, mint Firenzében. Ezen izgatott politikai légkör¹⁾ a firenziek csodálatos eszességét, melyet Varchi a toscan-föld különös dicsőségeként magasztal és Vasari a toscan-levegő szerencsés tulajdonságai eredményének tart, a legélesebbre csi-szolta. Az egymást követő gyakorlati és elméleti állam-

---

¹⁾ Varchi IX, 49; Vasari XII; Burckhardt p. 270.

férfiaknak nemzedékei megtanították e fajt a kormányról okoskodni és a politikát tudománynak tekinteni. A tudósok a közügyek terén nevezetes szerepet játszottak. 1529-ben például, mikor a száműzöttek Alessandro herceget Nápolyba V. Károly elé idézték, Jacopo Nardi állította össze a vádakat, melyeket ura nevében Francesco Guicciardini czáfolt meg. Macchiavelli, philosophiáját, a francia s a német udvaroknál és Cesara Borgia táborában tanulta. Segni osztozott Nicolo Capponi aggodalmaiban, midőn a gonfalioneret a firenzei állam iránt elkövetett hazaárulás miatt, vád alá helyezték. Igen hosszú lajstrommal mutathatnók ki a legbensőbb összeköttetést, a mely Firenzében a gondolkozók és a cselekvők közt vala. A modern időben Europeanak egyetlen községe sem érezte politikai létezését oly élénken; egyetlen egy sem gondolkozott oly mélyen történeti multjáról és egyetlen egy sem tanúsított oly leleményességet a jövő szabályozásának megkísértésében, mint Firenze. Velence ellenben csak igen keveset köszönt a polgárok teremő geniusának. Velenczében az állam minden, az egyén pedig majdnem semmi vala. A velenceieknél sem politikáról, sem pedig a történet speculativ philosophiájáról nem találunk elmélkedést. Történeti irataik tárgyilagosak és rendszeresek, de hiányzik belőlük a firenzeiek általánosítása és hasonlítása. Velence története, mint összefüggő egész, csak a renaissance késő szakában iratott meg. Majdnem úgy látszik, mintha az alkotmányos állandóság, a mely Velence erejének titkát képezi, a szellemi tétlenségnek lenne egyszersmind kútforrása. A két köztársaság közti ellentét még művészetökben is nyilvánul. Firenze közttereit és loggiáit Juditnak, a zsarnokölőnek és Davidnak, hazája megmentőjének, szobrai díszítették. Velence festői, köztár-

saságukat gyönyörű királynőnek ábrázolták, ki alattvalóinak és a világnak hódolatát fogadja. Firenzenek nem volt oly mythosa, mint Velencének, mely szerint az a tenger menyasszonya; s mely feljogosítja vala a doget, hogy Caterina Cornarot Szent Márk leányának nevezhesse (1471). A firenzeiek szellemük képmását egyes határozott egyéniséggel bíró hősök személyes bátorságában és eszességében látták; a velenceiek ellenben városukat, mint egészet, testesítették meg és az állam geniusának hódoltak.

Nem pusztá szeszély az, ha Firenzet Athenaeval, az öntudatos politikai tevékenység városával, a változóval s a művelttel, a mely épen szabadsága következtében hosszabban tartó állandóságra nem juthata; Velencét pedig Spartával, a mely ős alkotmányában biztos alappal bír, mely a mivelt-ség iránt közönyös vala, s mely bizonyos merevséggel fizette meg erőteljes szilárdságát hasonlítjuk össze. A mint Görögországnak Athenae philosophusai — kivált Plato és Aristoteles — csodálták Sparta mozdulatlanságát és eszményítették intézményeit; ép úgy, irigyen néztek Firenze theoretikusai: Savonarola, Giannotti, Guicciardini arra az államgépezetre, a mely Velence nyugalmát és szabadságát biztosította. Még sokkal feltünőbb a hasonlatosság Velence és Sparta közt, ha romlásuk okait tanulmányozzuk. Mint itt az ephoroi, kiket eleinte az alkotmány biztosítékául választának meg, lassankint megtörték a királyi családok befolyását, a senatus helyére léptek és az állam minden részére zsarnoki ellenőrzést gyakoroltak, ép úgy Velencét despotismussá változtatta a tizek tanácsa, a mely szorosan nem körvonalazott dictatori működése által vált veszélyessé.¹⁾

¹⁾ Aristoteles a spartai ephoroi intézményét *ιστορίαν*-nak nevezi. Gianotti II. p. 120. a tizeket dictatorokkal hasonlítja össze.

A hasonlatosságot a velencei aristokrátiának lassú sorvadása és sok nemes család elszegényedése teszi teljessé, minek következtében a nagy tanács szavazatai megvásárolhatók voltak ¹⁾ és így egy szűk körű oligarchia került a hatalomra. Úgy Velenczében, mint Spartában a romlást nagy részben az a szűkkeblű politika okozá, a melynek következtében a nemesek nem akarták soraikat új családok felvételével kiegészíteni. A köztársasági szabad életet megfojtotta a titkos igazságszolgáltatás rendszere, a kémkedés és kiszámított terrorismus, mi által a velencei tanács akaratát a polgárookra épen úgy erőszakolta, mint a spartai ephoroi. ²⁾ Velence a politikában végre romlottá és a magánéletben erkölcstelenné lett. Szűk látkörű oligarchiája

Összehasonlíthatnók még a spartai királyok küzdelmét az ephorival; Falieri és Foscari doge-k az iránti kísérleteivel, hogy ne csak névleg, hanem egyéb tekintetben is, a köztársaság fejeivé legyenek. Müller Dorier-jében megjegyzi: »az ephoroi voltak a mozzató elem, és hogy ők voltak a spartai alkotmány megváltoztatásának és pedig szétbomlásának okai.« Sismondi megjegyzi, hogy az elővigyázati rendszabályok, a melyek a tizek tanácsa létesítésére vezettek: »Dénaturaient entièrément la constitution de l'état.«

¹⁾ Lásd a mit Aristoteles »Politika«-jában az *ὀλιγαρχία*-ról és a vagyon felosztás egyenlőtlenségéről mond. A velencei nemesek szegénységéről l. Sanudo, Vite dei duchi, Muratori XXII. pag. 1194, hol a gazdagabb családok jótékonyágát a szegényebbek iránt felemtíti. Azok házakat építettek a koldusbotra jutott nemeseknek, melyekben bér nélkül lakhattak.

²⁾ Teljesen a velenceiek kormányzás módjára illik egy érdekes részlet Plutarchosnak Kleomenes életében: »Ők a spartaiak a Félelmet imádják; de nem úgy, a mint a természetfölötti erőket, miktől rettegnek, mintha ártalmasnak tartanák, hanem tekintve, hogy kormányzásuk alapja a Félelem . . . ezért helyezék a Lakedaimoniak az Ephoroi syssitiona mellé a Félelem templomát. Ezen hivatalt pedig majdnem királyi tekintéllyel ruházták föl.«

a nemzet elkorcsosodását megelégedéssel észlelte, mert tudta, hogy könnyebb egy megmételyezett köznépet tartani féken, mint egy oly nemzetet zabolázni meg, a mely a férfias erőnyeket megszokta.

Firenze és Athenae közt nincsen oly szoros hasonlatosság; de szabadságában és intézményei sokféleségében e két köztársaság sok közös vonással bír. Firenzében épen úgy, mint Athenaeben, folytonos változás történt és igen kifejlődött politikai öntudat leledzett. Mindegyikükben jelentékeny szerepet játszottak a kitünő emberek és mindegyikükben az egyén geniusa, az állam ethosánál is hatalmasabb volt. És a mint Athenae pan-hellenikusabb érzéssel birt, mint bármely más görög város; épen úgy Firenze mindenkor érzékenyebb volt Olaszország érdekei iránt, mint a félsziget bármely állama. Úgy Firenze, mint Athenae a nemzeti műveltség központja volt. Valamint Athenae, úgy Firenze is testvér-városainak az irodalmi nyelv, a művészet, a költészet, a philosophia és a történet tekintetében törvényeket szabott. Nem valószínű, hogy Firenze nélkül Olaszország elfoglalhatta volna azt a büszke állást, a melyet Európában oly sokáig meg tudott őrizni. Firenze sohasem jutott az anyagi jólét ama fokára, minővel Athenae birt, mert hatalmas Olaszország többi részeihez viszonyítva csekély, pártoskodása folytonos, a pápasággal való összeköttetése pedig gyengeségének örökös kútforrása volt. De azon tényezők körül, a melyek Athenae megrontását előidézték, igen számos Firenzében is közreműködött. Ezek közt a legfontosabb a demokratiának izgatott és ingadozó természete, melyet Plato oly találóan ír le és Macchiavelli oly ügyesen elemez. A politikai gyengeségnek egyik fő oka az volt, hogy az ingatag, tervelgetésben termékeny, de közös célra való össze-

működésre képtelen firenzeiek összeegyeztetni nem tudtak. Varchi és Segni beszélnek, hogy a firenzei száműzöttek Filippo Strozzi vezetése alatt (1533—1537.), daczára vagyonnuknak, ügyességüknek és tekintélyes seregüknek, határozatlanságuk miatt, Olaszország szerte nevetség tárgyát képezték. A velencei követek egyhangulag Firenze polgárait, a tulságos szellemi mozgékonytság következtében, félénkeknek mondják és Dante, ki a nemzeti jellemvonásokat kitűnően föl tudta ismerni, szülővárosának ingatag vérmérsékletét örökké emlékezetes sorokban írja le.¹⁾

Az állandóság ezen hiányát nagyrészt az okozta, hogy úgy Firenzében, mint Athenában az ügyesség tulságosan ki volt fejlődve, pusztá *δευότης*-sé vált, a mely önmagát hiúsította meg. Feljegyezhetjük még azt a zsarnoki módot, a melyen mind a két köztársaság az egykor szabad városokat kormányozta. Athenae kényúri birodalmat alkotott a helyett, hogy ioniai confoederatiót létesített volna; Firenze pedig a legsúlyosabb rabigába hajtotta Pisat; Arezzo és Volterra által meggyűlöltette magát és Lucca és Siena szabadsága ellen folyvást merényleteket intézett. Mindezen államok, a melyek a vész órájában fő támaszai leendettek, ha a toscanai foederatio létesítettett volna, az első kínálkozó alkalmat megragadták és támogatták az ellenséget, hogy az igát lerázhassák. Kiszámíthatatlan, hogy Firenze mennyit költött VIII. Károly elvonulása után arra, hogy Pisat visszahódítsa. Mihelyest pedig Firenze 1529-ben újra, az ostromkor, nehezebb körülmények közé jutott, Arezzo és Pisa ellenségekként léptek fel ellene.

A történeti hasonlatosságot nem szabad a tulságig vinni, bármennyire érdekes is ugyanazon jelenségek ismét-

¹⁾ Purg. VI. 135—151.

lődését egymástól távol eső korokban és különböző társadalmi viszonyok közt észlelni. Csak olyan hasznos másrésztől az eltérések alapját megfigyelni. A görög történetnek igen sok sajátságát arra a tényre lehet visszavezetni, hogy a görög *πόλις* tétlen polgárokból állott, kikért rabszolgáik dolgoztak és a kik katonai szolgálat és a polgári kötelességek teljesítése által voltak az állammal összekötve. Ezzel szemben Velence és Firenze megkülönböztető jellege: hogy polgáraik kereskedők voltak. A velenceiek a keleti kereskedést tartották kezeikben, a firenzeiek pedig gyárosok és bankárok valának. Az egyik város fiai a tengerre mentek cserélgetni és vásárolni, a másikéi pedig spekuláltak, kamatokat és árkülönbözeteket számítgattak és kölcsönöket adtak a fejedelmeknek, hogy ezek költséges háborúkat viselhessenek. Az olasz köztársaságok kereskedelmi jellege történeti szempontokból oly lényeges, hogy nem fölösleges e tárgyat egy kissé alaposabban vizsgálni meg. Láttuk, hogy a firenzeiek a kereskedői minőséget a polgárság feltételévé tették. Gianotti, midőn a köztársaság egyik legnagyobb hívének életét leírja,¹⁾ ezeket mondja: »Egli stette a bottega, come fanno la maggior parte de' nostri, cosi nobili come ignobili«. Fölösleges volna az ily világos és kézzelfogható dolgokra példákat hozni föl; kimutathatnám, hogy Bardi, Peruzzi, Strozzi, Medici, Pitti és Pazzi, kik egyrésztől a franczia udvarnál, vagy Romában és Nápolyban a fejedelmekkel egyenlő rangot foglaltak el, másrésztől pénzt-

---

¹⁾ Sulle azioni del Ferruccio Vol. I. p. 44. Marco Foscarinak Firenze állapotára vonatkozó jelentése, melyet már többször idéztünk, az előkelőbb firenzei polgárok boltos életéről érdekes aristokratikus megjegyzéseket tartalmaz. Lásd II. függ. Még Piero de' Medici is visszautasított egy nápolyi hűbért azért, mert ő kereskedő volt.

kölcsönzők, zálogvevők és váltó-leszámítolók voltak Europa minden nagy városában. A *Palle de' Medici*, melyek a pisai székes egyház gyönyörű menyezetén kidomborodnak, még ma is czége egy londoni magán zálogháznak. És ha a legújabb időben az oly nagy családok, minők a Rothschildek, ki is vívták sikeresen az uzsorával szerzett gazdagság aristrokratiájának elismerését, még is meglepő tény, hogy a középkori bankárok leánya a XVI-ik században francia királyt szült.

Az olasz polgár élet- és gondolkozás módjának élénk képét találhatjuk Agnolo Pandolfini »*Del governo della famiglia*« című dolgozatában, melyet Castiglione »*Cortigiano*«-jával együtt kell olvasnunk, ha az olaszok magán életét a renaissance korban meg akarjuk érteni.¹⁾ Pandolfini a Firenze és a Filippo Visconti közt vívott háború idejében élt és látta Cosimo de' Medici száműzését és visszatértét. A köztársaság fontos megbízásokban részesítette őt és vagyona olyan tekintélyes vala, hogy rendkívüli állami hitelműveletek alkalmával mintharmadik vagy negyedik szerepelt az aláírók sorában. A köztársaság tanácskozásaiban mindig a béke mellett emelt szót és különösen az »*Impresa di Lucca*« ellen nyilatkozott. Előrehaladottabb életkorában visszavonult a közügyektől s tanulmányozásokkal, vallásos gyakorlatokkal és falusi kirándulásokkal töltötte idejét. Gyönyörű villája volt Sig-

¹⁾ Meg kell említenem, hogy Pandolfini legalább is egy évszázaddal élt korábban, mint Castiglione és hogy kezdetlegesebb társadalmi viszonyokat ecsetel. A tények, melyeket életéből felhozok, Vespasiano da Bisticci tekintélyén alapúlnak; az idézetek az 1802-iki milanoi kiadásra vonatkoznak. Hozzátehetjük, hogy számos és fontos ok szól a mellett, hogy a szóban lévő munkát Leon Battista Albertinak tulajdonítsuk. Minthogy azonban a Pandolfini család képét ecseteli, ragaszkodtam a régi címhez.

naban, a mely híres valá, gentlemanhoz illő, pompás berendezéséről. Különböző alkalmakkor abban a megtiszteltetésben részesült, hogy Eugenius pápát, René királyt, Francesco Sforzat és Piccinino örgrófot megvendégelhette. Véle éltek fiai is, kik szabad idejüket solymászáttal és vadászattal töltötték. Hárman valának: Carlo, ki utóbb a köztársaságban kitünő helyet foglalt el; Gianozzo, ki a közügyek terén még fényesebb pályát futott be és Pandolfo, ki kora ifjúságában halt el. Feleségét, ki a Strozzi családból származott, harmincz-negyven éves korában veszté el; Agnolo azonban többé nem nősült meg. Barátja volt Leonardo Aretinonak, ki helyeslése nélkül soha semmit sem tett közzé. 85 évet élt és 1446-ban halt meg. E tények, mutatják, hogy minő egyén volt az író, kinek a »Governo della Famiglia«-t tulajdonítják; bizonyítják, hogy ő üres idejét a fejedelmek és tudósok társaságában töltötte, tekintélyes részt vett a firenzei állam közügyeiben; még is nézete az ember életéről teljesen *bourgeois*, a nélkül azonban, hogy nemtelen lenne. Felfogása szerint az első erény a takarékosság, amelynek nemcsak a pénznek, hanem a természet és a szerencse adományainak használatát is szabályoznia kell. A szellem helyes oekonomiája magával hozza a tudományos kutatást, a választékos magaviseletet, a kényes becsületességet, a vallásosságot.¹⁾ A testnek helyes használata annyit tesz, hogy azt egészségben, mértékletesség és gyakorlatok által, föntartsuk.²⁾ Az idővel bánni tudás abban áll, hogy soha sem szabad tétlennek lennünk. Agnolo fiai, kik e dialo-

¹⁾ A vallásos érzés gyönyörű leírását a 74. l. találjuk.

²⁾ Az, mit Pandolfo a 77. lapon a test szépségéről mond, görüghöz, és az, a mit a testgyakorlatról mond, angolhoz is méltó.

gosban szerepelnek, apjukkal való társalkodás közben a szerencse adományait illetőleg azt kérdezik tőle: hiszi-e, hogy az állami tisztségek kívánatosak? E kérdés folytán hosszasan és élesen kikel az államférfi mesteremberek élete ellen, kiknek szükségből csalóknak, hazugoknak, önzőknek és kegyetleneknek kell lenniök.¹⁾ A középosztályú magánember voltaképen a legboldogabb és, ha őt keresik, — de nem ha ő keresi, — a hazafiság érzésének kell őt arra bírnia, hogy az államot nyilvános tisztségben szolgálja. Az ember legbecsessebb tulajdonai családja, vagyona, jó hirneve és barátjai. Hogy szerencsésen vezethesse a családot, nagy, egészséges házat kell kiválasztania, hol gyermekei és unokái vele együtt lakhatnak. Birtokkal kell birnia, mely gabonával, olajjal, fával, aprómarhával, szóval az életre szükségességekkel ellátja a családot, hogy ne kelljen sokat készpénzen venni. A család fő eledele a kenyér és bor legyen. A gazdaság hasznos voltának megbeszélése arra utalja Agnolot, hogy a falusi élet örömeit és hasznait megdicsérje. Egy városi házat is kell azonban tartani, a hol a család fiai nevelendők, hogy óvatosságot tanuljanak és elkerüljék a bűnt, utálatos voltát megismervén. Hogy a kiadásokat fedezni lehessen, valamely üzletben kell részt venni. Legjobbna a selyem- és gyapjú-ipart tartja és e célra az egész családnak szövetkeznie kell. A család feje a különféle munkákat, a mint legjobbnak tartja, a gyermekek közt szétosztja, s sokkal jobb ezeket, mint idegeneket alkalmazni. Így tehát a firenzei polgár életének három elemét megismerjük: a *casa*-t vagyis a városi házat, a *villa*-t vagyis a falusi

---

¹⁾ A 82—89. l. fontosak, mert ezek feltűntetik, hogy Olaszországban a politika művészete mennyire süllyedt.

gazdaságot és a *bottega*-t vagyis az üzleti helyiséget. Az, a mi ez után következik, leginkább a háztartás részleteire vonatkozik. A kiadások kétfélék: szükségesek t. i. azok, melyeket a ház tatarozása, a gazdaság fentartása és a bolt berendezése — és nem szükségesek t. i. azok, melyeket a ház diszitése képekkel, szép könyvek, az asztali készlet, a lovak, a szép ruhák és a lakomák igényelnek. Ennek tárgyalásánál Agnolo hevesen kikel az ingyenélők, a *bravo*-k, a laza erkölcsű szolgák ellen¹⁾, valamivel alább pedig a nagy nemeseket: *i signori*, piszkolja és azt kívánja, hogy fiai ezektől minden áron őrizkedjenek.²⁾ Itt a szorgalmas polgár gyűlöletét látjuk a gögös, élvezethajhászó, tétlen, gondtalan, nemes származású és nagy vagyonú emberek ellen. A polgári háztartásban, melyet Pandolfini leir, senkinek sem szabad lustálkodnia. A férfiaknak künn kell dolgozniok és vagyont gyűjteniök, az asszonyoknak pedig otthon kell maradniok és azt meg őrizniök. A jó házi-asszony jellemét nagy részletességgel írja le. Pandolfini így szól: »Mikor nőm, anyátok, néhány nap mulva a házba beleszokott, s ébredezett már benne az otthonnak érzése és szeretete, megfogtam kezét, végig vezettem a padlástól a pinczéig, megmutattam a drága holmikat s hogy hol s mikép őriztessenek... és rábízтам a házat s minden dologát... Ezután hálósobánkba zárkóztunk, letérdepeltünk a boldogságos szűz oltára előtt s fohászkodtunk az istenhez: engedje meg kegyelmesen, jól felhasználunk a javakat, melyekben az ő bőkezősége részesített; áhítatos kedélylyel kértük, hogy jóságában engedje meg hosszú ideig egymással élnünk örömben és egyetértésben s áldjon meg számos

¹⁾ p. 125.

²⁾ p. 175.

fiugyermekkel. Engem ajándékozzon meg: vagyonnal, barátokkal, tisztességgel; őt: becsületességgel, hívséggel és avval, hogy jó gazdasszony váljék belőle.« Ezután megmondja feleségének, hogy minden erények közt a nőnek legszükségesebb a becsületesség; ez legkedvesebb istennek, ez bájolja meg leginkább a férjet, ezt tartják legnagyobbra szülőttei. Óva inti: ne hívalkodják testi szépségével, soha ne használjon festéket, szépítő szereket. Erre sok hasznos intés következik az úr és úrnő viszonylagos állására a háztartásban, a szolgák felügyeletére és a legaprólékosabb dolgok helyes elintézésére nézve. A legrészletesebben beszéli meg a ruhaneműket, a melyek egy köztisztületben álló polgár gyermekeihez illenek; a fiuk zsebpénzét; a rendes étkeket. Érezteti feleségével, hogy meg kell tanulnia, hogy feltékeny ne legyen és ne avatkozzék oly ügyekbe, a mikről férje jónak látja hallgatni.

Ha egy oly munka tartalmának egybefoglalását megkísértjük, minő Pandolfinié a családról: az báját rögtön elveszti. Eleget idéztünk azonban, hogy bebizonyítsuk: a XV-ik században mennyire uralkodott a firenzei polgárok közt a *bourgeois* hang.¹⁾ Nagyon fontosak ennek a kereskedelmi szellemnek természetes következményei az államra nézve. Varchi, midőn az Ordinanze di Giustizia-ról szól, megjegyzi: »mig egyrészt Firenzében a polgárok ellenségeskedését megszüntették, másrészt csaknem teljesen kiölték a firenzeiekből a nemesebb érzést és épen annyira segítették elő a város hatalmának és büszkeségének csorbulását, mint a nemesek gögijének és szemtelenségének megfékezését.«²⁾

¹⁾ Varchi lib. X. cap. 69. a következő firenzei közmondást idézi: »Chiunque non sta a bottega è ladro«. lásd fönt 145 lapon.

²⁾ Varchi Vol. I. p. 168 és V. ö. azonban Vol. II. p. 87.

Valamivel alább ismét így szól: »Ebből láthatja minden körültekintő férfiú, hogy a Consiglio Grande kivételével a firenzei község minden dologban mily rosszúl volt rendezve és hogy Firenzében, hogy egyébről ne szóljunk, az embereknek épen azon fajtája, t. i. a mindenféle kereskedő és iparos, a ki egy bölcsen alkotott köztársaságban semminemű tiszteséget sem viselhet, képes egyedül mindennemű hivatal viselésére.« Macchiavelli rövidebben, de még sokkal erősebben nyilatkozik mint Varchi, ezen változtatásokról, s így szól: »Ez okozta, hogy Firenze nemcsak a fegyvereket, hanem a léleknek minden nemességét is elhagyta«.¹) A köztársaságok kereskedő vérmérsékletének legnevezetesebb következménye: a zsoldos hadviselés végzetes rendszere, melylyel a nagyravágyó kalandor kapitányok, a felelősségre nem vonható katonaság és a színleges hadjáratok, mindennemű bajai jártak. Azonban a szabad olasz államok mégis mindannyian elfogadták. Igaz, hogy az olaszok Spanyol- és Franciaország támadásainak talán még akkor sem állhattak volna ellen, ha nemzetőrségüket teljes épységben tartják vala fenn: épen úgy, a mint Thebae, Sparta és Athenae nem tudták meggátolni a makedon hegemoniát. Mindazonáltal talán jobb körülmények közt küzdöttek volna és nem jutottak volna oly gyalázatosan tönkre, egy Alfonso d'Este (1527-ben), egy pescarai őrgróf (1525-ben), egy urbinoi fejedelem (1527-ben) és egy Malatesta Baglioni (1530) árúlása következtében.²) Macchiavelli Firenze története első könyvének

¹) Ist. Fior. Vol. II. végén. A doctrinairek ezen megjegyzéseiben érzik Aristoteles megvetésének hatása a »τεχνηται« iránt.

²) Könnyű volna az olasz condottierek csalásainak és árulásainak példáit szaporítani; de itt csak a legnevezetesebbeket hoztam fel azok közül, a melyek egy válságos öt évnvi korszakba esnek. A

végén sujtó mondatban foglalja össze az okokat, a melyek a renaissance korbéli olaszoknál közreműködtek, hogy a nemzeti seregek lassankint megszűnjenek. A kényúr félelme alattvalóitól, az egyház papi kormányja, Velenceze féltékenysége saját nemeseivel szemben, a firenzei polgárok kereskedői kényelmessége okozták, hogy ezen hatalmasságok mindenike, a melyek egyéb tekintetben egymástól annyira különböztek, seregeiket fizetett vezérekre bízták. »Di questi adunque oziosi principi e di queste vilissime armi sarà piena la mia istoria« ez a megvetésteljes frazis, melylyel fejtegetését befejezi.

Jegyzet. Ezen fejezet íveinek nyomtatásakor vettem Marchese Gino Capponi »Storia della Repubblica di Firenze«-jét. — Sajnálattomra később jutott kezeimbe, semhogy érett tudományát s a részletek tökéletes bírását művem hasznára fordithattam volna.

---

pescarai herczeg V. Károlynak azon ligát árulta el, mely Olaszország felszabadítására alakult és a melyhez Milanoban maga is hozzá csatlakozott; a ferrarai herczeg befogadta és élelemmel látta el Bourbon (ekkor még Frundsberg) seregét, midőn Roma kirablására indult, mert a pápát gyűlölte és mert Modenát saját hatalmába akarta keríteni; az urbinoi herczeg, mert VII. Kelemen, a személyén elkövetett sértések miatt, meg akarta büntetni, elmulasztotta Roma segítségére sietni, mikor a lutheranusok kirabolták, daczára annak, hogy az olasz liga szolgálatában állott; Malatesta Baglioni Firenzet, melynek védelmét elvállalta volt, eladta az orangei fejedelem parancsai alatt álló császári hadseregnek.

NEGYEDIK FEJEZET.

A firenzei történetírók.

Firenze, a szellem városa. — Birvagy, kíváncsiság és a szépség szeretete. — A firenzei történet-irodalom. — A történetnek bölcséleti tanulmányozása. — Ricordano Malaspina. — A firenzei történetírás összehasonlítása a többi olasz város chronikáival. — A Villaniak. — Az 1300-adik esztendő. — Statistika. — Dante politikai munkái és röpiratai. — Dino Compagni. — Firenze latin történetei a XV. században. — Lionardo Bruni és Poggio Bracciolini. — A XVI. század első felének történetírói. — A tett és az írás emberei: a doctinairek. — Firenze 1494 és 1537 közt. — Varchi. Segni. Nardi. Pitti. Nerli. Guicciardini. — Ezen írók politikai fontossága. — A firenzei függetlenség utolsó évei s az 1529-iki ostrom. — A pártok állása. — Filippo Strozzi. — A történetírók különböző nézetei a firenzeiek gyengeségéről. — Irodalmi tulajdonságaik. — Francesco Guiccardini és Niccolò Macchiavelli. — A tudós államférfiak. — Ellentét az élet és irodalom közt. — Guiccardini életrajza. — Művei: *Istoria d'Italia*, *Dialogo del Reggimento di Firenze*, *Storia Fiorentina*, *Ricordi*—Macchiavelli életrajza. — A nemzeti sereg terve. — A Principe ajánlása. — Az olasz renaissance politikai erkölcei. — A Discorsi. — A háboru művészetének hét könyve és Firenze története.

Firenze a modern korban kiválóan a szellem városa. Más nemzetek az olaszokat géniusokban túlhaladták — azon tulajdonságban, a mely Shaksperenek az emberfölötti belátást, Goethenek pedig az egyetemes rokonszenvet megadta. Eszmék, egy város népességét — Athenaet kivéve —

soha nem hatották annyira át; a természet oly magas értelemmel, oly éles felfogással, oly szellemdússággal és az ész oly ügyességével egyet sem áldott vala meg úgy, mint Firenzet. A firenzeieknél az olaszok nemes és fogékony szelleme hatványozva volt. Ezen felsőbbségüknek azonban nemcsak ők maguk, hanem Romanak, Lombardianak és Nápolynak lakói is tudatában valának. Midőn, az 1300-ik esztendei jubileum alkalmával, VIII. Bonifacius a keresztény hatalmak követeit fogadta Romában, megjegyezte, hogy mindannyian firenzei polgárok. Az élcz, a melyet állítólag ekkor mondott, közmondássá vált: »*I fiorentini essere il quinto elemento.*« A firenzeiek elsőbbségét irodalomban, szépművészetekben, jogban, philosophiában, klasszikus és természettudományokban Italiaszerte elismerék.

Mikor a létért való küzdelem szerencsésen befejeződött és mikor a nép egész tevékenységét az önfenntartás ösztöne nem veszi már igénybe: akkor kezd működni a műveltségnek három fő indítóoka: a birvág, vagyis a vagyonnak és mindannak, a mit ezzel meg lehet szerezni, kívánsága; a kíváncsiság, vagyis a vágy, hogy az emberről és a világról új tényeket derithessünk fel; végre a szépség szeretete, mely minden művészetnek szülője. Kereskedés, philosophia, természet-és történettudomány, szobrászat, építés, festés, zene és költészet, — szóval mindaz, a mi az ember életének nagyobb értéket kölcsönöz, — ezen hatalmas indító okoknak az eredménye. Eszenvedélyeket a különböző nemzetek különféle mértékben uralták. Némelyektől a természet megtagadása a művészetekre való képességet, a mely erejét a szépség szeretetéből nyeri; másoktól a philosophiára való képességet, a mely a kíváncsiságból indul ki; mások végre kevés képességet tanusítottak az iránt, hogy szorgalommal és számítással vagyonra

tegyenek szert. Ritkán találhatni nemzetet, a mely egyenlő mértékben birja e tulajdonságokat. A firenzeiek azonban ilyenek voltak.¹⁾ Ennek bebizonyítására elégséges a városnak és emlékeinek látása. Nem vagyunk azonban pusztán arra utalva, hogy templomainak, palotáinak és képeinek tanulmányozásából derítsük ki, hogy mi volt egykor Firenze; mert a csodálatos értelmiség, a melyre oly büszke vala, fényesen sütött a történet- és évkönyviróknak (annalistaknak) hosszú sorozatában, kik e város életének leírását oly kötetekben hagyták reánk, a melyek éles ítélet, határozott rajz és dramatikus érdekesség által egyformán kiválóak. Azon lapokban, a melyeken a firenzei nagy férfiak újra élni, lélegzeni és mozogni látszanak, egész képtárakat birunk; a község esélyeinek eposait; részletesen kidolgozott tragoediákat, a legnagyobb gonddal leírt egyes epizódokat; különféle jellemek tanulmányait és idylleket, a melyek történetének főfolyamától elágaznak. E történetirodalom egész tömegét áthatja a kritika szelleme; a tapasztalat pedig életbölcsséget ad neki. Az írók a drámában szereplőkként vagy pedig szemlélőkként vettek részt. Ők történetüknek anyagát magasabban fekvő helyről tekintik, mert az ó-kor tanulmányozásában nőttek fel és a köztársaság tanácstermeiben vagy idegen fejedelmek udvarában tapasztalásra szert tettek. Okoskodásaik eredményét megerősítik gyakorlati ismereteik; a múltnak philosophiaja pedig tisztázza az egykorú események felől való ítéletüket. A kitünő tulajdonságok ezen ritka egyesítésénél fogva a firenzeiek megérdemlik, hogy őket a modern történeti rendszer fölfedezőinek nevez-

¹⁾ A görögök óta egy nemzet sem egyesítette magában a kíváncsiságot és a szépség iránti szeretetet, a tudományos és művészi érzéket annyira, mint a firenzeiek.

zük. Ők voltak az elsők, a kik megértették, hogy haszon nélkül való az egyes államok történetét elszigetelten tanulmányozni és hogy nemcsak a háborúk és békekötések, hanem a községek belső eseményei is a kutatásnak valódi anyagát képezik; ¹⁾ hogy még a legapróbb részletek is, vonatkoznak bár életrajzra, gazdaságra, vagy helyi viszonyokra, birhatnak a legnagyobb fontossággal. Mikor még Európa többi része nem ismerte a statistikát és nem szokott az események mélyébe hatolni, titkos okaikat fürkészhén; már akkor Firenzében lassanként megalakult a tudományos történetírók egy csoportja, a kik fölismerték, hogy kutatásaikat a nyilvános okiratok, az államiratok és az egykorú figyelők jegyzeteinek szorgalmas tanulmányozására kell fektetniök. ²⁾ E férfiak Aristoteles, Cicero és Tacitus műveiből az erkölcsi és politikai philosophianak mély tanulmányozásával, készültek a kritika fel-

---

¹⁾ Lásd Macchiavelli kritikáját Leonardo d'Arezzoról és Messer Poggioról, a Storia di Firenze bevezetésében. Ő a történetírást magas bölcséleti álláspontból tekintvén, földatául egy nemzet szellemének rajzát tüzi ki.

²⁾ A mit Giovio Giangaleazzo levéltáraitól mond (Vita di Giovanni Galeazzo p. 107) mutatja, minő magas mértéket alkalmaztak az olaszok a történeti tudomány követelményeire. Leírja őket s az után hozzá teszi: »talche, chi volesse scrivere un' historia giusta non potrebbe desiderare altronde nè più abbondante nè più certa materia; perciocchè da questi libri facilissimamente si traggono le cagioni delle guerre, i consigli, e i successi dell' imprese.« Varchi bevezetésében, Stor. fior. Vol. I. p. 42—44, a hol számot ad előkészítő munkálkodásáról, öntudatlanul a mintaszerű történetíró tulajdonságait fejtegeti. Ő a pontosságnak, türelemnek, igazságszeretetnek, a kritika őszinteségének és a fáradságot nem kerülő kutatásnak, az őket megillető helyet kijelöli. V. ö. Guiccardini Ricordi Nr. 143, hol helyes megjegyzéseket tesz, hogy a történetírónak kötelessége, saját korának és hazájának statistikáját egybeállítani.

adatára.¹⁾ Megvizsgálták a klasszikus történetírók eljárási módszerét, összehasonlították Görögországnak, Romanak és Palestinának évkönyveit saját hazájuk chronikáival. Megkísértették az általuk tárgyalt nemzeteknek, városoknak és egyéneknek geniusát eltalálni és sajátos vonásait jellemezni.²⁾ Nem kimélték semmi fáradságot, hogy a kutatás minden ágában, a melylyel foglalkoztak, megtalálják a hiteles adatokkal bíró egyéneket úgy, hogy tanulmányaik eredeti okmányok frissességével és egyéni emlékek vonzó erejével bírnak. A firenzeiek, kik politikájukban okoskodók, ingatagok és változékonyak voltak, a mit már másutt is megjegyeztem, igen sokat köszöntek kiválóan nyugtalan természetüknek. Ugyanazok a tulajdonságok, a melyek a községet forradalmakba döntötték, történetíróiknak értelmiségét fejleszték. Az ár, melyet értelmüknek, modern időben páratlan, sokoldalúságaért és élességeért fizettek: az állandóság hiánya volt. »*O ingenia magis acris quam matura*« — így szól Petrarca, és igazságot mondott a firenzeiek észbeli tehetségeiről. »Mert hogy éleslátásuk és élnkségük több, mint érettségük és komolyságuk, e tulajdonságot a természettől nyerték.«³⁾

---

¹⁾ Gianottinak Firenzeről és Velenczéről való kritikájához írt bevezetése mutatja, hogy Aristoteles »Politika«-ja mily mélyen áthatotta gondolkodását. Varchi elismeri Polybios és Tacitus befolyását. Macchiavelli kedvence Livius.

²⁾ Ily szempontból az olasz követek jelentései megbecsülhetetlenek. Minő szigorúan philosophikus tanulmányok Macchiavellinek megjegyzései a francia udvarról és Cesare Borgiaról. Minő mély belátást tanusítanak a velencei levelek a római egyház-nagyok véleményeiről és tulajdonságairól!

³⁾ Guicciard. Ricord. 153. Op. ined. vol. I. p. 229.

Az 1300-dik esztendő jelzi a történeti kutatás első fejlődését Firenzében. Ezen időben három nagy író: Giovanni Villani, Dante Alighieri és Dino Compagni ¹⁾ a tanulmányozás három különböző irányában munkálkodik. Mind-egyikük meghatározta az irodalom megfelelő ágának jövőjét az olaszoknál. A felhozott idő előtt is, — melyről megemlíthetjük, hogy ebben az esztendőben mondotta Bonifacius amaz emlékezetes élczet, — felmutathatja úgy Firenze, mint Olaszország más városa is a maga évkönyviróját. Ricordano Malespina »Storia di Firenze«-jét olaszul írta. Ez magában foglalja a történetet a világ kezdetétől fogva az 1281-ediki esztendőig. 146 hasábját tölti meg Muratori gyűjteménye azon kötetének, a melyben megtaláljuk Rolandininek híres chronikáját is a trevisoi Marcakról és Ezzelino da Romano zsarnokságáról. Malespina évkönyvei azonban lényegükben középkoriak és a renaissance kutatójára csekély értékűek; nem különböznek a hasonló művek nagy tömegétől, mely a szorgalmas chronikairók türelmét igénybe vette, mielőtt a történet methodusát tudományosan művelték. Az e korbeli írások kitűnő naivitását a következő kivonatokból ítélhetjük meg. Egy romai úgy ír: ²⁾ »Én Lodovico Bonconte Monaldeschi születtem Orvietóban és Roma városában nevelkedtem, a hol laktam. Születtem 1327-ik esztendőben, junius hónapban; akkor, mikor eljött Lodovico császár. És most, — mert látom, hogy betegség nélkül 115 évet éltem, kivévén, hogy elájultam, mikor születtem, miután 12 hónapot feküdtem az ágyban, s végül meghaltam vénségből, — korom

---

¹⁾ A német kritika a legújabbban megkísértette Compagni chronikájára bebizonyítani, hogy az költemény. L. azonban Marchese Gino Capponi Stor della Rep. di Fir. Vol. II. p. 569—574.

²⁾ Muratori Vol. XII. p. 529.

egész történetét kívánom elmondani.« Burigozzo pedig Milano chronikáját a következő szavakkal fejezi be: ¹⁾ A mint látni fogod fiamnak évkönyveiben, mert a halál, a mely utolért, megakadályoz abban, hogy többet írjak.« A chronikak, a melyek ily módon szerkesztvék és megirvák, tényeknek naplói, csodálatos történeteknek és vén asszonyi pletykáknak lajstromai, az egyéni felelősség mély érzése nélkül; a kritika és a művészeti egység egyaránt hiányzik belőlük. A történet-irodalomnak, a mely Firenzében a XIV. század közepén jöve létre, nagyon különböző a jelleme.

Giovanni Villani elmondja, hogy mikor a jubileum alkalmával Romat meglátogatta és az örök város utczáin a 200.000 zarándok csoportosulását látta, lelke mélyéből megindult a világ korona-vesztett ura romjainak szemlélésénél. ²⁾ »Mikor Romanak nagy és régi emlékeit láttam és olvastam a rómaiak történetét és nagy tetteit, a melyeket Virgilius és Sallustius és Lucanus és Livius és Valerius és Orosius és a történetnek más mesterei megírtak, a kik elmondják a rómaiak tetteinek és cselekedeteinek nagyobb és apróbb részleteit, átvevém tőlük az írás- és eljárásmódot, bár mint kezdő, nem voltam méltó nagyszerű munkának végzésére.« Mint Gibbon, mikor Aracoeli lépcsőin elmerengett a Capitoliummal szemben és hallotta a barátok imáit, úgy ő is érezte magában a pathos és bámulás vegyülékével a genius locit felébredni. Így folytatja tovább: »Meggondolva, hogy

---

¹⁾ Arch. Stor. Vol. III. p. 552. Monaldeschi és Burigozzo saját halálukat látszanak említeni. Igen valószínű, hogy annálisaikat, a mint azok maradtak, a leírók folytaták s szabadon használták fel és a historicus »ént« a czimlapon látható szerző halála után is megtartották.

²⁾ Liber VIII. cap. 36.

a mi Firenze városunk, Romanak leánya és teremtmése nagy eredményekre tör, míg Roma hanyatlásnak indul, illőnek tartom ezen új chronikában elmondani Firenze városnak minden tettét és eredetét, a mennyiben azokat összegyűjteni és felfedezni tudtam, és röviden folytatni a firenzeiek tetteinek és a világra szóló egyéb dolgoknak feljegyzését addig, míg istennek tetszeni fog, a kinek inkább kegyében, mint saját szegény ismereteimben bizva, végeztem a munkát. És ezért a 1300-dik esztendőben, mikor Romából visszatértem, megkezdém e könyv összeállítását istennek és szent Jánosnak tiszteletére és a mi városunknak, Firenzenek, dicsőségére.» Ezekben a mondatokban meg van adva az alaphang: a jövőnek előrelátása összevegyül a múltnak bámulásával. Romát szemlélve, Firenzere gondolva, Villaniban egyszerre ébred fel a művész és a hazafi.

A chronica, melyet Giovanni Villani tizenkét könyvben 1346-ig folytat, ezen 1300-iki romai látogatásnak eredménye. 1348-ban halt meg pestisben; munkáját testvére Matteo folytatta ugyanazon terv szerint. Matteo szintén pestisben halt meg 1362-ben és chronikáját fiára, Filippo-ra hagyta, ki azt 1365-ig folytatta. Mint író és történetíró, a három Villani közül Giovanni a legnagyobb. Matteonál értékesek az általános elmélkedések, melyek a nevét is viselő tizenegy könyv bevezetéseit képezik. Filippóban több a szónoki elem. Tudjuk, hogy nyilvános előadásokat tartott a Divina Commediaról, hogy egy pár öt megelőző vagy vele egy korban élő firenzei ember érdekes, de sovány életrajzának szerzője.

A Villaniak chronikája inkább a tiszta és pontos rajznak, mint a mély elmélkedésnek kincstára. Átölelik ez évkönyvek Európa összes ügyeit; a részletek pontosságára

és az állítások rövidségére nézve csak kevés kívánni valót hagynak. A firenzeiek belviszonyairól és városuknak statisztikájáról a XIV. században élénk képet nyújtanak, és ez az a mi fontos jelenlegi célunkra. Láthatjuk bennök pl., hogy Firenzenek rendes jövedelmei évenként körülbelül 300,000 arany forintot tettek; ¹⁾ ezek főleg az adókból folytak be, és pedig a fogyasztási adók 90.200 arany forintot jövedelmeztek, 58.300 arany forintot korcsmáltatás, 14.450 arany forintot a só és egyéb jövedékek. Ezután értesülünk a község rendes kiadásairól, melyekből a podestà és udvara: 15.240 lirát; a capitano del popolo és kísérete 5880 lirát; a signoria ellátása a Palazzóban: 3600 lirát s végre az oroszlánok etetése, a gyertyák, fáklyák és kivilágítások 2400 lirát stb. vettek igénybe. Tüzetesen kimutatja az állam által jótékony célokra fordított összeget; a követeknek és kormányzóknak fizetését; az állami fegyvertár fenntartásának költségét; az éjjeli őrök díjazását; az évi játékokra és a palioversenyre költött összeget; a városi trombitások fizetését, szóval a község rendes költségvetését. A háborúknak költött rendkívüli kiadásokat azon összegekből ítéli meg, a melyeket a firenzeiek 1338-ban, a Martino della Scala elleni háború alkalmával, megszavaztak. Ekkor havonként 25.000 arany forintnyi segítséget adtak Velenczének, teljes őrséget tartottak a köztársaság váraiban s ezenkívül ezernél több fegyverest fizettek. Hogy ezen kimutatásokról helyes fogalmat lehessen alkotni, Villani a forint és lira értékét és az évenként vert forintok számát közli. Midőn Firenze e korbeli állapotát leírja, 25.000 ezerre teszi a 15—70 év közti, fegyverviselésre képes, polgárok számát; a város lakossága

---

¹⁾ XI. 92.

90.000-re megy, nem számítva ide a szerzetek tagjait és az idegeneket, kiket körülbelül 15.000-re becsül. A Firenzehez tartozó falusi kerületek ezen számhoz még 80 ezerrel járulnak. Megjegyzi, hogy Firenzében évenként 3—5 százzal több fiú született, mint leány; hogy körülbelül 8—10 ezer fiú és leány tanult olvasni; hogy hat iskola, a melyekben 1—12 ezer gyermek tanult számolni, és 4 felső tanintézet volt, a melyekben 550—600-an tanultak grammatikát és logikát. Erre a kolostorok és templomok lajstroma következik. A jótékony intézetek közül 30 kórházat hoz fel, a melyekben ezernél több beteg fért. Megemlíthetjük, hogy Villani szerint, a firenzei koldusok száma 17 ezernyi, ezekhez 4 ezer szegény, beteg és koldus-barát járult. ¹⁾ Kétszáz-nál több nagy gyapjúszővő gyárt sorol fel és kimutatja, hogy ezekben évenként 60—80 ezer darab posztót készítenek körülbelül 1,200.000 arany forint értékben és hogy 30.000 ember élt ezen iparágból. A *calimala* gyárak száma, a melyekben idegen posztó finom szövetté alakíttatott át, körülbelül husz. Ezek évenként hozzávetőleg 10.000 darab posztót hozattak be 300.000 forint értékben. A váltóházak számát nyolczvanra becsüli. A Firenzében kereskedéssel és bankárkodással szerzett vagyon, azon korhoz viszonyítva, óriási. Villani mondja, hogy a Bardi és Peruzzi ház III. Edward királynak 1,365.000 arany forintot meghaladó kölcsönt adott. ²⁾ »És jegyezd meg — így folytatja — hogy e pénzek többnyire magánosokéi voltak, a kik letétbe helyezték azokat.« E kölcsön fedezetére az angolok gyapjú- és egyéb jövedelmei szolgáltak volna. A Bardiak és Peruzziak valósággal nagy nemzeti kölcsönt közvetítének, melyből

¹⁾ X. 162.

²⁾ XI. 88.

tőkéjük után nagy kamatokat vártak. Az üzlet azonban szerencsétlenül ütött ki, és a két ház csődöt mond, ha Toscanában nincs oly roppant fekvő-birtokuk. Arról értesülünk, hogy a Bardiak 1337-ben megvették Vernia és Mangona falvakat. ¹⁾ Hitelük mégis annyira megrendült, hogy soha többé oly mértékben helyre nem állott. Valamivel később 1342-ben a La Scala család s Pisa ellen folytatott háború és Lucca elvesztése alkalmával beszüntették a fizetéseket: csődöt mondtak. ²⁾ Villani sikerülten írja le azt a válságot a melyet e bukás az egész kereszténység kereskedésében idézett elő. ³⁾ Még tisztább fogalmat nyerünk a firenzei polgárok által a kereskedésből nyert óriási vagyonról, ha megemlékezünk, hogy a Mediciek 1434 és 1471 közt 663.755 arany forintot költöttek jótékony czélokra és középületekre s hogy ebből Cosimora egymagára 400.000 arany forint jutott. Térjünk azonban vissza Villanihoz; ő nem elégszik meg a statistikával, a melyet kivonatban közöltem, hanem kiszámítja még azt is, hogy Firenzében évenként és hetenként hány mérő gabona, hány akó bor és hány darab marha fogyasztatott el. ⁴⁾ Felemlíti, hogy 1280. év július havában a San Friano kapun 40.000 kocsi dinnye jött be s ez mind a városban kelt el. Nem felejtí el a firenzeiek szokásait és divatát sem. Ellentétbe helyezi a régi jó idők (1260 körül) polgárainak kimért és tisztességes öltözetét, a francziák által 1342-ben behozott, új divattal. ⁵⁾ Ezen különféle érte-

---

¹⁾ Ez alkalommal törvényt hoztak, mely megtiltja, hogy polgárok Firenze területén egész kerületek urai legyenek.

²⁾ XI. 38.

³⁾ XI. 88.

⁴⁾ XI. 94.

⁵⁾ VI. 69. XII. 4.

sítéshez hozzávehetjük még azt is, a mit Matteo Villani a Montenak, a firenzei nyilvános alapoknak, 1345-ben való létesítéséről mond, ¹⁾ nemkülönben azon nevezetes dolgozatot, a mely az 1348-diki pestis gazdasági és egyéb következményeit tárgyalja, testvére chronikája folytatásának bevezetésében. ²⁾

Midőn Matteo a fekete halál következményeit végigtekinti, kiemeli nemcsak a lakosság megfogyását, hanem a nyilvános erkölcsök megváltozását, az ingatlanoknak új kezekbe való jutását, az áremelkedéseket, a munkapangást és a pörök szaporodását, a melyek a rettenetes halandóság közvetlen és közvetett eredményei voltak. Az ezekre nézve felhozott részletek közül megemlíthetjük a nagymennyiségű hagyatékokat, a melyek Firenzében a nyilvános jótékonyintézetekre maradtak. 350.000 forintot kapott az Or san Michele-egylet, 25.000 forintot a Compagnia della Misericordia, 25.000 forintot a Sta Maria Novai kórház. ³⁾ A pestis a szegényebb népeiséget csaknem teljesen elpusztította, úgy, hogy ezen alapítványokat kezelők többnyire elfecsérelték: vagy rosszul használták fel, vagy pedig elsikkasztották. E csapásnak egyik rendkívüli következményeként a firenzei egyetem megalapítását is fölemlíti.

A Villaniak munkája a statistikai szorgalomnak és tisztánlátásnak, a középkori irodalomban egyedül álló, emléke; bizonyítja, hogy az olaszok a többi európai nemzeteket ez időben mennyire túlhaladták. ⁴⁾ Dantenak egészen más czélja

¹⁾ III. 106.

²⁾ I. 1—8.

³⁾ Matteo Villani határozottan kivételt tesz a jól igazgatott Santa Maria ispotályra nézve.

⁴⁾ Megemlíthetjük, hogy az angol annalistak Holinshed és Stow két századdal későbbben éltek mint Villani.

van. Prozaí irataiban alig találunk statistikát és történeti részleteket. Az ő szelleme egy philosophusé, a ki általánosít és egy költőé, ki a kiváló jellemvonásokat ragadja meg; de nem az annalistaé, ki a tények leírásában lelkiismeretes hűségre törekszik. Elég ha megemlítem azokat a magvas és élénk arczképeket, a melyekkel Italia főbb városait rajzolja a Divina Commediában. Művében: De Monarchia, a politikai elmélkedés első kísérletét és alkotmány philosophiája első próbáját birjuk a modern Europa irodalmában. Levelei pedig, a melyeket az olaszországi fejedelmekhez, a bibornokokhoz, a császárhoz, a firenzei köztársasághoz intézett, a politikai röpiratok első példányai, a melyek a nemzetek jogainak és kötelességeinek átgondolt és összefüggő rendszerét foglalják magukban. A De Monarchiában Dante egyetemes kormányzási theoriáját az emberiség természetének és hivatásának meghatározott felfogására alapítja. Italia anarchiái és egyenetlenségei közepette, midőn minden oldalról az önzés túlsúlyra vergődött, midőn a pápaság és császárság pártja a párttusáknak csak köpönyege volt, Dante megkísérti honfiai az egységes monarchia fenséges eszméjéhez, a valódi imperiumhoz téríteni vissza, a mely az egyház pap tekintélyétől különbözik ugyan, de azzal nem ellenkezik és a mely Krisztus földi helytartójának szentesítését veszi igénybe és a szent széknek védelmére szolgál, mivel jogczimét ugyanazon kútforrásból meríti. E dolgozatban a politikai tudomány elfoglalja állását, mint a philosophianak egy önálló ága. A tételeket, a melyeket Dante bebizonyítani törekszik, nagy történeti ismereteket feltételező fejtegetésekkel támogatja, habár alkalmazásuk különös és scholasticus. A levelek ugyanezen gondolatmenetet tartalmazzák. Hasonló erélylyel hirdeti a békét, a kölcsönös tiszteletet,

a közös fejedelemnek való engedelmességet, az úrnak alattvalói iránti kötelességét és a kormányzottakéit uruk iránt; csakhogy ezekben bizalmasabb hangon szól és egyenesen utal azon eseményekre, a melyek az egyes levelekre okot adtak. Valóságos politikai röpiratok ezek, melyeket egy gondolkozó magányából intéz, a körülette lefolyó események drámájának főszereplőihöz. Nem volna helyes, ha meg nem beszélnök dolgozatát: De vulgari eloquio, a mely, ha megjelenésének idejét vesszük tekintetbe, ép oly eredeti és épen annyira mutatja a világ új szellemét, mint De Monarchiaja. Kísérlet ez az olasz nyelv, mint egyik román nyelv, történetének megírására; a különböző tájszólások tulajdonságainak és azon előnyök tárgyalására, a melyeket Olaszország egy közös irodalmi nyelv megteremtéséből nyerhet. Dante persze még csak fogalommal sem birt arról, a mit ma összehasonlító nyelvészetnek nevezünk és csak kevésbé ismerte a nyelvek eredetét, a melyeket tárgyal, mégis való azonban, ha azt mondjuk, hogy e tárgyra ezen műben van először a kritikai analysisnek szigorú methodusa alkalmazva és hogy ez az első kísérlet egy modern nyelvnek eredetének és természetének tudományos tárgyalásával.

Dante Virgiliussal alvilágra szállásának évéül az 1300-ikat Kr. szül. után választotta. Ugyanezzel kezdi meg Villani chronikáját s ugyanezt említi fel Dino Compagni is műve bevezetésének legelső mondatában. A régi történetek emlékezete — így szól — már régóta buzditott, hogy megírjam a veszélyes és balvégzetű eseményeket, a melyeket a nemes város, Roma leánya, sok éven át, de különösen az 1300-iki jubileum idejében szenvedett.

Dino Compagninak chronikája az 1280—1312-ig terjedő korszakot tárgyalja. Az 1282-iki harczokban ő a néppárt-

jára állott, 1289-ben prior volt, 1293-ban pedig Gonfaloniere di Giustiziavá választották. Ő tehát ama zavaros idők drámájában a főszerepekegyikét játszotta. Meghalt 1324-ben, két évvel és négy hóval Dante halála után; a Sta. Trinità templomában temettetett el. Ugyanoly szabásu ember, mint Dante.¹⁾ Hazaszeretete lángoló, de az igazságot még sokkal jobban szerette; ítélete szigorú, azonban pártos részrehajlással nem vádolható. Mondásai rövidek ugyan, de személyes tapasztalatokkal, alapos elmélkedéssel, őszinteséggel és igazságossággal telvék. Mint történetíró munkálkodását csekély terjedelmű, de annál teljesebben kidolgozott, képre fordítá. Feladatává tette, hogy kora viszálykodásait elmondja és megmutassa, hogy Firenze romlását saját polgárainak önzése okozá. Tekintve a rajz élénkségét, a jellemek megkapó kidomborítását, az éles fejtegetéseket, melyek a pártoktól szétszaggatott köztársaságnak egész politikai állapotát tárják fel az emlékezetes időben, mikor Giano della bella forradalma kitört és a Nerik és Bianchik harcza folyt, chronikájának alig lelhetjük párját. Ha Dino Compagni összehasonlítjuk Italianak bármely más, vele

---

¹⁾ Egészen Dante szellemében írja le Firenzét a következőkben: »La nobile città, la quale e nella provincia di Toscana, edificata solto il segno di Marte, ricca e larga d'imperiale fiume d'acqua dolce (il quale divide la città quasi per mezzo), con temperata aria, guardata da nocivi venti, povera di terreno, abundante di buoni frutti, con cittadini pro' d' armi; superbi e discordevoli, e ricca con proibiti guadagni, dottata e temuta per la sua grandezza, dalle terre vicine più che amata« Dante modorát és szellemét hatja át a firenzei polgárok megintése és a pártvezérek legbűnösebbjei ellen való kifakadás (különösen az 1301-diki szerencsétlenségre vonatkozólag a II. könyvben). Compagni chronikájának hitelességére nézve lásd a fentebbi jegyzetet.

egykorú, annalistájával, újra észlelhetjük, hogy az ő művében is az új szellem nyilvánul. Muratori, ki büszke volt, hogy ő tette közzé először, 1726-ban, egy sorba helyezi Caesar commentárjaival. Ha elfogadjuk Goethe meghatározását a classicus-ról: az a mi saját nemében tökéletes, úgy Compagnit bizvást emlegethetjük az ó-kor íróival együtt. Teljesen kifejlődve tűnik fel lapjain a politikai bölcsesség és a beható tudományosság, a mi a firenzeieknek oly kiváló mértékben volt tulajdonsága. Compagni chronikája az ilyenmő egyes város irodalmában páratlan monographiáknak hosszú sorozatát kezdi meg.¹⁾

A XV. században Firenze történetirői közül a legfőbbek: arezzoi Leonardo Bruni és Poggio Bracciolini. Mindketten a köztársaság titkárai voltak és azon czélt tűzték maguk elé, hogy Firenze népének évkönyveit a legrégibb időktől fogva saját korukig megírják. Leonardo Aretino története 1404-ig, Poggio Bracciolini-é pedig 1455-ig terjed. Latinul írvák és rajtuk azon kornak, a melyben szerkesztvék, pedanticus szellemét erősen érezzük.²⁾

¹⁾ Ezek közül felemlithetem Gino Capponi történetét a Ciompi foradalomról; Giovanni Cavalcanti emlékiratát az 1420 és 1452 közötti korról; Vespasiano életrajzeit; Poliziano munkáját a Pazzi összeesküvésről. Gino Capponi 1350 körül született; 1396-ban prior, 1401 és 1418-ban Gonfalionere di Giustizia volt. Meghalt 1421-ben. Giovanni Cavalcanti rajongott Cosimo de' Mediciért. Chronikáját a Stinche börtönben írta, a hová mint a firenzei község adója, igazságtalanul záratott. Vespasiano da Bisticci az olasz irodalomhoz érdekes arczképek egész sorozatával járult; idejének minden nagy férfiát oly egyszerűséggel írja le, a mely a legnagyobb őszinteségnek jele. Poliziano jelen volt, midőn Giuliano de' Medicit a Duomoban meggyilkolták. A XVI. század történetirőit alább soroljuk fel.

²⁾ Poggio Hist. populi Flor. Muratori gyűjteményének XX. kötetében van közzétéve. Leonardo Hist. Flor.-ját olaszra fordítá Donato

Mindkettő megérdemli Macchiavellinek gáncsoló megjegyzését, hogy lapjaikat kizárólag a háborúkkal és a külpolitikai eseményekkel töltötték be, a melyekben Firenze részt vett és hogy nem fogták fel, hogy a történetírónak valódi célja a község életét mint összefüggő egészet, az állam képét sajátságos arcvonásainak tekintetbe vételével, ecsetelni. ¹⁾ E kifogáshoz hozzátehetjük, hogy úgy Leonardot, mint Poggiot a kora renaissance hamis izlése vezette tévútra és hogy Livius bámulása és a mesterséges latinismus szórshasogató tulajdonságai okozták, hogy több figyelmet fordítottak a retorikára, mint munkájuk beltartalmára. ²⁾ Élettelen utánzásokat, bombasztikus általánosságokat találunk ott, a hol inkább pontos részletezés és élénk ecsetelés volna helyén; ezen munkák szóval, inkább iránytanulmányok oly korban, a melyben még a legnagyobb írók is ügyetlen kezdők voltak, mint értékes történetek. A XV. század olaszai, a kik Ciceroval és Liviussal akartak versenyezni, a múltnak csak halavány árnyékaivá tudtak lenni. A pedantikus tudományosság dictálta a történetet, melynek főcélja elavúlt írásmód felélesztése volt; s ezt oly írók irták, kik a községi életben nem játsztak fontos szerepet. ³⁾ Ez a tör-

---

Acciaiuoli s közzétette Lemonnier 1861-ben. A nagy dicséret, a melyel Ugo Foscolo ez utóbbit illeti, úgy látszik, abból ered, hogy azt nem ismeri pontosan.

¹⁾ Lásd Macchiavelli bevezetését a Storia Fiorentina-hoz.

²⁾ Leonardo Bruni például történetének bevezetésében panaszkodik, hogy lehetetlen személyeinek durva neveit egy csiszolt írásmódba illeszteni.

³⁾ Poggio is és Leonardo is, mint pápai titkárok kezdték meg pályájukat, ez utóbbi csak pályája végén lett firenzei polgárrá.

ténet nem lehet oly erélyes, üde, mint Villani, Dino Compagni, Giovanni Cavalcanti és mások szerte csodált iratai. De még ha e levonásokat valósággal megteszszük, akkor is állíthatjuk, hogy a renaissance ezen korában Olaszországnak egyetlen városának sem voltak oly tehetséges történetírói, mint Firenzenek. Vespasiano, Poggio élettörténetének befejezésében, munkáikat emlékezetes mondatokban ítéli meg. »Azon különös köszönethez, melylyel Firenze városa tartozik Messer Leonardo-nak és Messer Poggionak, hozzájárul még, hogy, Romat kivéve, Italianak egyetlen köztársasága és szabad állama sem részesült akkora kitüntetésben, mint Firenze: hogy eseményeit két oly kitűnő író jegyezze fel, mint Messer Leonardo és Messer Poggio; történeteik megírásáig ugyanis minden a legnagyobb homályba volt burkolva. Ha a bölcs polgároknak bővelkedő velencei köztársaság a vizen és szárazon véghezvitt tetteket írásba foglaltatná, még sokkal dicsőbb volna, mint a minő most. Ha ezt Galeazzo Maria, Filippo Maria és a Viscontiak mind tennék, akkor cselekedeteik sokkal hiresebbek volnának, mint így. Bizonyára egy köztársaság sem hálálhatja meg eléggé, még a legnagyobb jutalommal sem, története íróit. Látjuk, hogy Firenzében a város alapításától kezdve egészen Messer Leonardo és Messer Poggio napjáig, latinul semmit sem jegyeztek fel azokból, a miket a firenzeiek véghezvittek és hogy nem volt történet, a mely csak róluk szólott volna. Messer Poggio Messer Leonardora következik és ő is latinul ír. Giovanni Villani is irt a közönség nyelvén egyetemes történetet mindarról, a mi a kerek világon történt és ebbe belefoglalja Firenze ügyeit úgy, a hogy azok megtörténtek. Ugyanezt tette Messer Filippo Villani is, ki Giovanni Villanira következett. Csak ezek

tüntették ki Firenzet. ¹⁾« Ezen mondatokban a polgár büszkesége, a történet értékének helyes érzéke, egészséges megjegyzések Milanoról, Velenczéről és a XV. századbéli tudós pedánságai érdekesen vegyülnek össze.

A XVI. század első felének történetirői külön fajt képviselnek. A pedanticus tudákosság és az udvari vagy scholasticus léhaskodás három nemzedéke elválasztotta a toll embereit a tett embereitől; az irodalom már csak a kíváncsiság kielégítésére szolgált. A Mediciek három nemzedéken át tartó álcázott zsarnoksága Firenze szabadságát tényleg megrontotta és polgárait szívük mélyéig megmételezte. És mégis, bármennyire különös is e tény: a XV. század végén éledt fel újra a XIII-nak geniusa. Lorenzo de' Medici pártfogása mellett az olasz irodalmat saját maga kedvéért művelték. Az 1494-diki esztendő jelzi a régi szabadság-szellem feltámadását Savonarola szónoklatának harsogó hangjára. Firenze, szelleme régi erejét felülmulva, új életre kelt; daczára a nyilvános erkölcsök teljes megromlásának; daczára a lealázó szolgaságnak; midőn a szabadság valósággal elvesztett; a midőn a sors és a szerencse szövetkeztek, hogy a megtört olasz köztársaságok újra alakulását lehetetlenné tegyék: ekkor lépett fel a legragyogóbb politikai íróknak hosszú sora, kiknél jobbak soha sem diszíték egyes nemzet életének rövid, de eseményekben dús korszakát. Ezen korszak 1494-től 1537-ig tart. Magában foglalja ez a firenzeieknek két végső erőfeszítését, hogy a Medicek igáját nyakukról lerázzák; a balvégzetű ostromot, melynek végeztével saját pártvezéreik önzésének áldozataivá lettek; Savonarola üldöztetését Sándor pápa által; Leo és Kelemen

---

¹⁾ Vita di uomini illustri Barbera 1859. p. 425.

pápa egyházi kormányát; a Medici család ősi ágának két korcs szülöttében kiveszését: Ippolitoban, kit testvére Alessandro megmérgez, és Alessandrobán, kit unokacsese Lorenzino leszúr; s végre a szabadságnak végső kimúltát a Medici család ifjabb ága alatt, a mely dynastiát, Cosimo herczeggel, Spanyolország ültete trónra. Ezen korszak történetiróinak neve: Niccolo Macchiavelli, Jacopo Nardi, Francesco Guicciardini, Filippo Nerli, Donato Giannotti, Benedetto Varchi, Bernardo Segni és Jacopo Pitti. ¹⁾ Ezen férfiakban újra feltűnnek az észbeli tehetségek, melyeket Villaniban, Danteban és Compagniban csodálunk. Igaz, hogy más arányokban egyesítik őket, hogy a renaissance-nak új philosophiájával és tudományával vannak egybekötve, és hogy egészen más erkölcsiség hatja át őket. A két század lefolyása alatt elveszett a szabadság. Életben csak a szabadság óhaja maradt; de ez mégis csak szenvedély a XV. század szenvedélyével szemben. A régi idő ösztönének igazságosságát, meggyőződéseinek bensőségét: tudományos messzelátás, a megmételyezett műveltség tényeinek stoikus és epikureikus elfogadása váltotta fel, mi oly férfiaknál, minők Guicciardini és Macchiavelli, valóban megdöbentő. Ezen kor szerzői majdnem mind kétféle arcot

---

¹⁾ E történetírók születésének és halálának évszámai itt következnek.

Macchiavelli született	1469	meghalt	1527
Nardi	»	1476	» 1556
Guicciardini	»	1482	» 1540
Nerli	»	1485	» 1536
Gianotti	»	1492	» 1572
Varchi	»	1502	» 1565
Segni	»	1504	» 1558
Pitti	»	1519	» 1589.

mutatnak. Munkáik egyik sorozatát a közönség számára, másikat pedig saját élvezetükre írják. Lelkük mélyében szabadságszeretet lángol; de mégis áruba bocsájtják tehetségeiket azoknál, a kik a legnagyobb árt fizetik: a pápáknál, kiket megvetnek és a hercegeknél, kiket titkon ócsárolnak. Ami ezen történetírók irodalmi munkálkodását kétszerte érdekessé teszi, az, hogy munkáikat egymástól függetlenül szerkesztették, mert bár többnyire egy időben éltek és némely esetben szoros viszonyban állottak egymáshoz, mégis a politikai vélemények különféle árnyalatait fejezik ki; történeteik pedig még haláluk után is egy ideig kéziratban maradtak. ¹⁾ A renaissance tanulmányozója tehát azon előnnyel bir, hogy ugyanazon eseményekre nézve a független tanuknak egész sorozatát hasonlíthatja össze és szembe-sítheti egymással. Határozott kritikájukon kívül a dramáról, a melyben mindannyian mint szereplők, vagy mint nézők résztvesznek, felhasználhatjuk azon nem kevésbé fontos tanúságot is, a melyet öntudatlanul nyújtanak, mert valamennyien személyes vagy politikai érdeket uralnak.

Varchi *Storia Fiorentina*-ája 1527—1538-ig, Segnié 1527—1555-ig, Nardié 1494—1552-ig, Pittié 1494—1529, Nerlié 1494—1537 és Guicciardini-é 1420-tól 1509-ig terjed. A bevezető fejezetek, a melyek rendesen történetüknek különös czélját okadatolják, Firenze egész történetének áttekintését nyújtják; fölötte értékesek a bennök foglalt részletes tudósítások és oly férfiak kritikus megjegyzései miatt, kiknek éleslátása a politikában való tényleges rész-

---

¹⁾ Igaz, hogy Varchi, midőn *Stor. Fior.*-ját összeállította, birta Nardinak *Stor. di Fior.*-ját és Guicciardini *Storia d' Italia*-ját; azonban Segni és Nerli csak a múlt században, Pitti 1842-ben és Guicciardini *Stor. di Fior.*-ja 1859-ben nyomtatott ki először.

vétük következtében a legfinomabbra csiszolódott. Nem fölösleges talán jelezniük a különféle szerepeket, a melyeket a történetírók saját idejük eseményeiben játszottak. Ismeretes, hogy Guicciardini a Medici pápák részére Bolognat és Romagnát kormányozta; hogy ő volt az egyik eszköz Cosimo herczegnek a köztársaságnak élére való állításában, 1536-ban, és hogy 1535-ben Nápolyban Alessandro herczeg ügyét a száműzöttek ellen, V. Károly színe előtt, védelmezte. Nardi ugyanez alkalommal Filippo Strozzi s a száműzöttek titkáráként és ügyvédeként szerepelt. Ő történetét Velenczében, száműzetésében írta, a hol meg is halt. Segni, Capponi Gonfalionere unokaöccse, Firenze ostroma alatt osztozott a mérsékelt szabadelvűek aggodalmaiban. Pitti azon nagy háznak volt tagja, a mely a XV. században a Mediciekkal versenyzett a köztársaság vezérlete felett. Rokonszenve a néppárttal és gyűlölete a Palleschiak ellen talán az ősi ellen-szenyből származik. Gianotti, kinek kritikájában a firenzei köztársaságról épen olyan demokratikus szellemet észlelhetünk, mint Pittiben, szintén résztvett az ostrom esélyeiben; utóbb a száműzöttek közt találjuk. Azon kísérletben, melyet Salviati bibornok 1537-ben tett, hogy Cosimo herczeg és Filippo Strozzi hiveit kibékitse egymással, ez utóbbiak Gianottit választották szószólójuknak. Velenczében írt és itt halt meg száműzetésben. Nerli szintén szerepelt azon zavaros idők eseményeiben, de nem tisztességes módon; a száműzöttek közé keveredett ugyanis és terveiket az ellenségnek elárulta. Mindezen írók firenzei polgárok; néhányan közülök a legelőkelőbb családok tagjai. Varchi, kinek firenzei hazafisága a leglángolóbb és a ki e kornak történetét legbővebben írta meg, Monte Varchiban született ugyan; de, a mi gyakran megtörténik, a firenzeieknél is firenzeibb volt.

Többnyire szemtanuja volt azon eseményeknek, a melyeket ecsetel. Cosimo herczeg megbizta, hogy történetét írja. Dícséretére válik mind a fejedelemnek, mind az írónak, hogy lapjain oly őszinte ítéleteket olvashatunk, és hogy oly élénk bennök a szabadság iránti vágy. A bevezetésnek legelső oldalán Varchi Firenzeről a következő sorokat meri leírni: »divenne, dico, di stato piuttosto corrotto e licenzioso, tirannide, che di sana e moderata repubblica, principato.« Ezekben minden pártnak részrehajlatlanul megmondja az igazat. Meg kell azonban emlitenünk, hogy akkor, mikor Varchi művét írta, a Mediciek ifjabb ága, mely az idősebb ággal mindig feszült viszonyban élt, Firenze trónján már biztosan ült. Ezenfelül pedig minden párt megegyezett abban, hogy a herczegség Isten áldása; egyetlen módja a pártoskodás megszüntetésének és a nyugalom biztosításának a városban. ¹⁾ A

A jelen fejezet céljain túlmennénk, ha Firenze történetét 1527 és 1531 között részletesen taglalnók. Ekkor vívta végső harcát a szabadságért; ezen éveket ecsetelik bámulatosan fiai: a nagy politikai írók. Célom inkább az, hogy példákkal ismertessem meg a szellemi tulajdonokat, melyekkel polgárai kitűntek; képességüket a philosophiai elemzésre és éles megfigyelésre. Épen a végből szükséges azonban röviden vázolni a helyzetet, hogy méltányolhassuk a különféle szempontokat, melyeket Segni, Nardi, Varchi, Pitti és Nerli képviseltek és irataikban érvényre juttatnak.

Ezen írók összhangzó tanúsága szerint, Firenze a korban, melyet tárgyalunk, romlottabb, semhogy valódi szabadsággal élhetne; de egyszersmind forrongóbb, semhogy

¹⁾ Lásd Arch. Stor. I. p. XXXV.

a kényúrságba egykönnyen belenyugodhatott volna. A Medicek igája a régi nemes családoknak becsületérzését megtörte; Lorenzo és a pápa politikája pedig a kapzsi mesterember politikusok osztályát szülte. A város nem volt megelégedve a szolgasággal; a polgárok azonban, kik vagyonukkal és tehetségükkel tűntek ki, csak önzést, hiúságot ismertek és folyton féltékenykedtek egymásra. Mindenki saját előnyét kereste, a közös tevékenység tehát lehetetlennek látszott. A Medici pártnak, az az a Palleschiaknak egy része, vagy a szélsőségig ment az uralkodó ház iránti odaadásban; zsarnokságát kívánták; másik része a mérsékeltebb, a Medici családot, hatalmas, a kormányt kezében tartó oligarchia fejéül akarta megtartani. A kettő közt összekötő kapcsolatot az osztályuralom megtartására czélzó törekvés és az a remény képezte, hogy saját maguknak, a fejedelmi család érdekeinek előmozdításával, hatalmat szerezzenek. A néppárt másfelől arra nézve értett egyet, hogy a város kormányát széles köztársasági alapokra kell fektetni. A polgárság ezen részének vezetői azonban a nép ügyét különféle indokokból pártolták. Némelyikük csak gazdagságra és tekintélyre tört, s ezt a Palleschiak által tervezett oligarchia alatt soha el nem érhatték; mások a »Frateschi«-ak vagy »Piagnoni«-k a szabadság azon eszméihez ragaszkodtak, melyek Savonarola magas erkölcsiségéhez és szenvedélyes hitéhez fűződtek. Ők képezték tulajdonképen a nemzet valódi erejét; ez vala az osztály, a mely megmentheti az államot, ha megmentésről egyáltalában szó lehetett volna. Egy harmadik töredék az ókor íróinak tanulmányozásában nőtt fel; a római hazafiság emlékei hatották át; ez azt hitte, hogy szabadelvű intézményekkel még mindig épségben lehet tartani az állam szabadságát.

Az ehhez tartozó férfiakat doctrinaireknek nevezhetjük. Általános gyógyszerük egy vegyes kormányzás megállapítása vala, a minőt Gianotti mély tudománynyal irt le. E pártokhoz kell még sorolnunk a veres republicánusokat, az Arrabbiati-kat — ezen elnevezést eredetileg a Mediciek legmegátalkodottabb hiveire alkalmazták, ekkor azonban a jacobinus színezetű fanaticusokat jelzi —, és a Libertini-kat, a kik csak olyan kormányt ohajtottak, a mely szenvedélyeik kielégítését nem akadályozza.

Tényleg kétféle politikai irányt szült az érdekek ezen kuszált végyüléke azon pillanatban, midőn Firenze válságos, mondhatjuk kétségbeejtő, helyzetbe jutott; midőn a pápa és császár szövetkezve fenyegették; Franciaország és Italia többi részei pedig elhagyták. Az egyik Capponi Gonfaloniere-é, ki mérsékelt eljárást, kiegyezést VII. Kelemennel, javasolt. A másik Carducci Gonfaloniere-é, ki a dolgokat a szélsőségekig vitte és a Frateschiak lelkesedését felhasználta, hogy az ostrom alatt a nép bátorságát fenntartsa.¹⁾ Ez utóbbi politika győzött. Alapját képezik: makacs remény Ferencz segítségével, daczára, hogy Firenzetől nyiltan

---

¹⁾ Guicciardini »Ricordi«-jában (az ostrom első hónapjai folyamában írta) a hit erejéről a következőket mondja: »Esemplo a' di nostri ne è grandissimo questa ostinazione de' Fiorentini, che essendosi contro a ogni ragione del mondo messi a aspettare la guerra del papa e imperadore, senza speranza di alcuno soccorso di altri, disuniti e con mille difficoltà, hanno sostenuto in quelle mura già sette mesi gli eserciti, e quali non si sarebbe creduto che avessino sostenuti sette di; e condotto le cose in luogo che se vincessino, nessuno più se ne maraviglierebbe, dove prima da tutti erano giudicati perduti; e questa ostinazione ha causata in gran parte la fede di non potere perire, secondo le predicazioni di Fra Jeronimo da Ferrara.« (Op. Ined., vol., p. 83. Vess össze p. 134.

elfordult; bizalom Baglioni és Colonna vezérekben, kik titokban elárulták az ügyet, a melynek védelmére vállalkoztak és rendithetetlen hit Savonarola jövőléseinek megvalósulásában, a mit Foiano, Bartolommeo és Zaccaria barátok hirdettek. Bár valósággal hamis alapokon állott Carducci politikája, mégis ezt vallotta minden firenzei, a ki még nemes érzelmektől: hazafiságtól és szabadságszeretettől, lelkesedett. Daczára a kísérlet reménytelenségének, még ma sem olvashatjuk megindulás nélkül, hogy a szabadságnak ez utolsó bajnokai mily bátran és önfeláldozóan harczoltak nemcsak támadóikkal, de még egy túlnyomó ellenzékkal is szembeszállva, hogy városuk függetlenségét minden áron megmentseék. Savonarola emléke sugallta e politikát. Ferucci volt hőse. Megbukott. Hiába pusztították el a firenzeiek Valdarnót, hiába rombolták le gyönyörű külvárosait, hiába hordták le a falakat koronázó tornyokat, kincseiket hiába áldozták fel utolsó garasig, hiába tűrték jajszó nélkül pestist és éhséget és hiába alakultak át hazájuk felhívására katona-nemzetté: Károly, Kelemen, a Palleschiak és Malatesta Baglioni — ellenség a város falai előtt, árulók a kapukon belül — hatalmasabbak voltak s meg is kellett törniök oly polgárok ellenállását, kik csak az imént tanultak fegyvert forgatni és háborút viselni.¹⁾ Firenze kénytelenségből megadta magát. A kaján Palleschiak: Francesco Guicciardini és Baccio Valori adók kivetésével, proscriptioval, száműzetéssel, kimeríték az állam erejét és megtörték ellenállását. Caesar és Krisztus helytartója, új Heródes és új Pilátus az elárult és legyilkolt szabadságmozdulatlan teteme fölött ölekeztek és összebarátkoztak.

---

¹⁾ Lásd feljebb, 145. old., a mit Gianotti a hős Ferucciról mond.

A pápa Firenzet nyerte elégtételül azért a megsértésért, melyet Roma kirablásával ejtettek rajta.

Filippo Strozzi Firenze szabadságának végső drámájában gyáván viselkedett, szerepe nem válik becsületére. Történeti szempontból azonban tanulságos, mert mutatja, hogy mennyire sülyedtek Firenzenek meg legnemesebbjei is. Varchi és Segni könyvében a történet ezen oly bűnös, önző, hiú és fényes regényhősének leplezetlen jellemzését olvashatjuk. Ez igazolja Pittinek kifakadásait az Ottimatik ellen, bármennyire keserűek legyenek is. Strozzi felesége Clarice de Medici volt, számos szép erőteljes fiú anyja. Strozzi vagyonával túl tett feleségének fejedelmi rokonain. Hazafiságával kérkedett ugyan, de mégsem használta fel következetesen ezt a nagy befolyását, hogy a Mediciek tekintélyét ellensúlyozza. Ő tanácsolta például ifjabb Lorenzonak, hogy tegye magát Firenze herczegévé. Minden kortársán túltett szellemével, udvariasságával, műveltségével és fényűző életével: a jellemesség hiánya azonban semmivé tette a természetnek ezen fényes adományait. Gyalázatos erkölcsű vala. Szóval és tettel korának és nemzetének legocsmányabb bűneit terjeszté; fiatal emberekkel megbarátkozott, megtanította őket az erkölcstelen élet művészetére és saját önző epikureismusát oltotta beléjük. Neki tulajdoníthatjuk nagyrészt a firenzei aristokrátiának romlott erkölcsét a XVI. században. Nyilvános életében oly ingadozó, mint elvtelen magán életében. 1527-ben rávette Ippolito és Alessandro de Medicit, hogy Firenzet odahagyják, Pisat azonban nem ragadta ki kezeiből megbízatása szerint, minek oka, azt mondják, hogy a szép és fiatal Ippolito iránti bűnös szerelemben gyökeredzik; később pedig nem vett részt az ostrom szenvedéseiben és felelősségében.

Szükségesnek látta ekkor önkényt Franciaországba száműzetésbe vonulni azon ürügy alatt, hogy Lyonban kell nagy kereskedői üzletére felügyelnie. Mikor a Mediciek visszatérte után ő is Firenzebe jöve, Alessandro herczeg udvaroncának állott be, a kit ifjúi dorbézolásaiban segített és ösztönzött. Alessandroval összeveszett, midőn Giuliano Salviati, a herczeg hive, leányát, Luiza Strozit, megsértette és fia Pietro ellen orvtámadás miatt vádat emelt. Filippo ekkor az ellenzékhez szegődött és ezen inkább magán-, mint politikai okok miatt számkivetésbe ment. Alessandro legyilkolása után Lorenzo de Medicit, a testvérgyilkost, Velenzében második Brutusként fogadta. Ő fizeté le az orleansi herczegnek Caterina de Medici hozományát; közreműködött tehát, hogy fényes idegen összeköttetés következtében a firenzei váltóleszámitolók utódja üljön a francia trónra és ezzel azt a házat erősíté meg, a mely ellen folyást fondorkodott. Mindezen események után Filippo Strozzi fegyverrel tört Cosimo herczeg tartományai ellen. A monte-murloi csatában fogságra került és ugyanabban a várban gyilkolták meg, a melyet Alessnadro a firenzeiek megfélemezésére az ő tanácsára építtetett a Porta a Faenzan kívül.¹⁾ Nerlit kivéve a történetírók egyhangulag élvezethajhászó s önző embernek festik, a ki politikáját szüntelen nem meggyőződésből, hanem oly végből változtatta, hogy féktelen életmódját lehető legszabadabban folytathassa. Mindennek daczára mégsem tagadhatjuk meg tőle a fényes észbeli tehetséget, a fejedelmi magaviseletet és a nagy bátorságot.

¹⁾ Lásd Varchi Vol. III. p. 61. Ezen erőd alapjának letételére nézve; meg kell említenünk, hogy Filippo halálát illetőleg a tudósítások eltérnek. Nerli határozottan állítja, hogy öngyilkos volt; Segni ellenben azon nézetben van, hogy Cosimo herczeg emberei gyilkolták meg.

Az ostrom történetirői különféleképen indokolják Firenze romlásának valódi kútforrását: az erkölcsi és a politikai gyöngeséget. Pitti, ki a helyzetet talán legjobban itéli meg, a ki mindenesetre a legnyiltabban szól, a firenzeiek bukását nem a néppárt gyávaságának és ügyetlenségének, hanem a Palleschiak gonoszságának és a gazdag nemesek kétszínűségének és önzésének rója fel, kik önérdekből csatlakoztak majd az egyik, majd a másik párthoz. Ezen — mint klasszikus szójárással nevezi — Ottimatiak, vallották legyen akár a Mediciek, akár a nép ügyét, mindig arra törekedtek, hogy vagy a nép, vagy a fejedelem rovására a saját maguk érdekét mozdítsák elő. ¹⁾ Pitti a plebejusokkal rokonszenvezett, kiknek politikáját az ostrom alatt Carducci Gonfaloniere érvényesítette. Egyuttal azonban elismeri e férfiak egynémelyikének gyengeségét és ezeknek, — kik alacsony származásuak és kézművesek sorából kerültek ki, — képtelenségét a község kormányzatára. Eszménye, a mely felé vágya vonta, Firenze állapota Piero Soderini, azon »non mai abbastanza lodato cavaliere,« alatt, a mint ő nevezi. Segni másrésről a plebejus vezér-férfiak nagyravágását itéli el, kijelentvén, hogy az államot csak a befolyásos polgárok mérsékeltebbjei menthették volna meg. Ő ugyanis a Medici-párt azon töredékéhez tartozott, melyet Varchi sem-

---

¹⁾ Szerinte annyira, hogy bár X. Leo és VII. Kelemen Firenzenek szabadelvű alkotmányt akartak adni, az oligarchikuskodók zsugorisága és irigysége megghiúsította ezen tervet. Lásd Arch. Stor. vol. I., p. 121. 131. Nagyon tanulságosak az ő »Apologia de' Capucci«-jának részletei, melyek Macchiavellire, Filippo Strozzira és Francesco Guicciardinire vonatkoznak. (Arch. Stor. vol. I. pp. XXXVIII. XXXIX.); ily kapzsi és önző oligarchakkal lehetetlen volt a Medici pápáknak Firenzében egyebet, mint zsarnok uralmat megalapítaniok.

legesnek nevez. Hajlamai erősen aristokratikusak és jobban szerette a nemesek uralkodását, mint a Francesco Carducci alatt virágzott népies demokraciát. Segni óhajtá Firenze szabadságát. Átlátta azonban, hogy a köztársaság nem tud ellentállani a pápa s a császár egyesült hatalmának; különösen oly válság alkalmával, mikor a francia királyt lekötötte a cambrayi békekötés és mikor fiait túszerül kelle kiszolgáltatnia Károlynak. Pedig az ő kötelessége volt, hogy Firenzet a vész órájában megsegítse. Segni Niccolo Capponinak politikáját helyeselte, ki bukása napjáig azon fáradozott, hogy Firenze a császár közvetítésével kiegyezésre lépjen Kelemennel, melynek alapját a Mediciek visszatérése képezé, nem mint fejedelmek ugyan, de mint döntő befolyású polgárok. Varchi épp oly jól tudja Carducci politikájának eredménytelenségét, mégis demokratikusabb szellemű. Mi sincs meg nála Segninek a körülményekhez alkalmazkodó hajlamaiból és osztozkodik azon hazafias lelkesedésben, mely a végzetes pillanatban az egész államot a legyőzhetetlen nehézségekkel szemben oly megragadóan vakmerővé tette. Segni is, Varchi is észreveszik Savonarola jövődőlésének túlságos és ezért veszélyes befolyását a firenzei köznépre. Az ismételt kudarczok daczára a nép folyvást bízott a barát azon jövődölésében, hogy a büntetés után Firenze kétszeres pompával fog felvirágozni és hogy a végső szükségben angyalok szállják meg a falakat és elűzik az ostromlókat. Van valami pathetikus a nagy város ezen önámításában. Gyermekek ragaszkodásával bízik a férfiu ígéretében, kit szemeláttára égettek meg csalóként, még akkor is, mikor államférfiai és vezérei mind az ellenséggel már alkudoznak. Nardi még teljesebben Piagnone, mint akár Segni, akár Varchi. Minthogy azonban az ostrom eseményei után ír,

hite megingott; midőn tehát egyrészt azt a meggyőződését fejezi ki, hogy Savonarola kitűnő törvényhozó, másrésztől mégis kétségbe vonja profétai küldetését és siratja a hatást, melyet hiú ígéretei idéztek elő. Nerli művének minden lapján a Medici-párt hangja szólal meg, a mint az egy oly nemestől el is várható, ki Catarina Salviatinak, Leo unokahugának, Cosimo nagynénjének, férje; ki Kelemennek udvaroncza, Alessandronak pedig titkos tanácsosa volt.

Igy azon öt szerzőből, kik különféle szempontokból írnak, teljesen tájékozhatjuk magunkat Firenze bonyolult politikájáról, oly időszakra nézve, midőn életrevalósága még erős, de képességét az összpontosított és egyöntetű tevékenységre már teljesen elvesztette. Sok a közös bennük az ítéletet és az elemzés képességét illetőleg, melylyel a dolog mélyébe hatolnak, az eredményeket az okokkal összeköttetésbe hozzák és melylyel a történet tényeit a philosophikus elmélkedések helyes tárgyakép fogják fel. A ki Rembrandtnak képét: a bonczoló-termet látta, az elképzelhet talán egy másik képet is, a melyen ezen öt türelmes figyelőnek komoly arcza szülővárosuk kóros teteme fölé hajlik. Az élet kihalt. A tudománynak feladata most, hogy a bonczoló késsel nyilvánosságra hozza a kimulás titkos okait. Mindegyik anatomus saját véleményét mondja el a betegség természetéről; mindegyik saját felfogása szerint jegyzi fel a tényeket, melyeket megfigyelt.

Ezen történetírók irodalmi tulajdonságai nagyon különbözők; úgy látszik, hogy ezek jellemük lényegesen eltérő voltában gyökeredznek. Pitti írásmodora a legfényesebb; kifejezései a legtömörebbek, majdnem epigrammszerűek; ítéletei a legvágóbbak. Nardiban hiányzik ugyan a történetírónak néhány legvonzóbb vonása; de szándékának őszinte-

sége és fáradságot nem ismerő pontossága miatt mégis megbecsülhetetlen. Nardi lapjain nem akadunk philosophikus, rhetorikus és dramatikus mondásokra, melyek Giucciardini műveinek annyi fényt kölcsönöznek. Fő gondja a törtétekről tiszta képet nyújtani; igaz, hogy nem tudja azt élénkké tenni, és hogy soha sem gondolja meg tüzetesen előadásának tárgyát. Hiányzik nála másfelől azon naivitas is, a mely Coriot, Allegrettit, Infessurat és Matarazzot oly mulattatókká teszi. Épen oly keveset pletykázik, mint Macchiavelli; de nincs meg benne a mélység, mely az érdekeséget pótolhatná. Legérdekesebb chronikaja azon részében, a mely Savonarolara vonatkozik, bár itt is érvényesül az írónak tulságosan tartózkodó és kétkedő természete. Savonarola politikai és erkölcsi reformjaival rokonszenvezik ugyan, de kétségbe vonja az ő belső őszinteségét és nem helyesli a Piagnonik magatartását.¹⁾ Az emberek megítélésében Nardi feltűnően óvatos, mindég később az események külső befolyásának ecsetelésére, mint a jellemek kritizálására vagy az indító okok megvizsgálására.²⁾ Különösen a gonosz emberekről és bűnös cselekedeteikről hallgat óvatosan. Ezért ha kedvezőtlen ítéletet mond (mint pl. Cesare Borgia-ról), vagy ha vétkes tettet jegyez fel (minő az az erőszak [stuprum], a melyet ez Astorre Manfredin követett el), egyet-

¹⁾ Lásd lib. II. cap. 16.

²⁾ Lásd lib. II. cap. 34. »Nel nostro scrivere non intendiamo far giudizio della cose incerte, e massimamente della intenzione e animo segreto degli uomini, che non apparisce chiara se non per congettura e riscontro delle cose esteriori. E però stando fermo il primo proposito, vogliamo raccontare quanto più possibile ci sia, la verità delle cose fatte, più tosto che delle pensate o immaginate.« Akkor, mikor Giovio kápráztató hazugságait bámulták, ez méltóságteljes és nemes beszéd.

értése a történetirókkal; kik a bótányt szerették, fontossá válik. Segni sokkal élénkebb Nardinál, a pontosságra pedig nem csekélyebb gondot fordít. Párt-érzését kifejezi különösen Niccolo Capponi csodálásával és azon ellenszenvvel, melyet Francesco Carducci iránt érez; ez az egyéniség érdekét kölcsönzi művének, a mely Nardinak óvatos és száraz chronikajából hiányzik. Ritkán irták le egy kiválóan dramatikus kornak bonyolult eseményeit nagyobb eleganciával, tisztábban és rövidebben, mint ő. Ha Segnit összehasonlítjuk Varchival, ő csak terjedelemre, részletességre és az őszinteségnek, lelkesedésnek és igazságszeretetnek azon bámulatos keverékére néze, a mi Varchit utánozhatlanná teszi, áll ennél hátrább. Egyes alakok vázlatai, a kritikák és a statisztikai részletekre való kitérések nem oly bővek, mint a Varchiéi, a nyelvezet tisztaságát tekintve azonban fölülmulja ezt. Varchit megrontották a szerkesztés akademikus szokásai. Szójárása hosszadalmas és nehézkes; hiányzik nála az epigramm élénksége, a választékosság és a találó mondás. Storia Fiorentinaja azonban a tanuságok legértékesebb repertoriuma, a mely a köztársaság végső eseményeiről reánk maradt; a részletek vonzó ereje pedig pótolja az írás hiányait. Nerli minden tekintetben kevésbé érdekes író az általunk megnevezetteknél; mégis van a részletek közt, a melyeket elbeszél, olyan is, a mit másutt nem találunk. Ilyen például az, a mit Savonarola erkölcsi reformjairól és a Rucellai kert irodalmi gyűléseiről mond.

Olvasóim közül bizonyára sokan érzik, hogy nagyon hosszasan időztem Firenze ostroma történetiróinak megbeszélésénél. Ők azonban a történet-kutatóra nézve páratlan beccsel birnak, mert kimutatják az összehasonlító történet-tudomány lehetőségét és tanuságot tesznek a történeti ön-

tudatnak oly élénkségéről, melynek párját más nemzetnél nem találjuk. Mennyire más volna ismeretünk a 404—338 közti athenaei eseményekről, ha az egykorú íróknak hasonló pleiadja maradt volna reánk!

Megbeszéltük a történeti kutatásnak és a politikai philosophiának fejlődését Firenzeben az 1300-diki esztendőttől a köztársaság megbukásaig; most még a gyakorlati és elméleti államművészet két nagy mesteréről: Francesco Guicciardiniról és Niccolo Macchiavelliről kell szólnunk. E két író a firenzei történetírók minden jellemvonását a legnagyobb tökéletességben bírja. Nemcsak mint írók, de mint egyének is tükrei az időnek, a melyekben kiváló szerepet játszottak. Élettörténetükben és munkáikban oly kor-szellemét észleljük, mely erkölcsi érzettel nem bír, behatóan elemez, de a melyből hiányzik a hit, a remény, a lelkesedés és a jellem-erő. Az észnek rideg világítása határozza meg ítéletüket az emberekről és elméletüket a kormányzásról. Megromlott államok szolgái vagy a fondorkodó fejedelmek eszközei voltak; diplomaták, kik oly királyok, mint Ferdinandnak, vagy oly kalandorok, mint Cesare Borgianak terveit tanulmányozták; titkos tanácsosai oly pápáknak, minő VII. Kelemen és oly zsarnokoknak, minő Alessandro de Medici herczeg. Életüknek ezen nyomasztó viszonyai eltorzították philosophiájukat és megtompították helyes ösztönüket. A XVI. század tanulmányozójára nézve rejtélyek maradnak ők; megfejtésök nehéz, mert a képzeletnek még oly megfeszítésével sem tudjuk magunkat helyzetökbe képzelni. Irataik egyik része látszólag ellentétben áll a másikkal; néha pedig tetteik mondanak ellent a legünnepeyesebben és legkomolyabban, hirdetett elveiknek; ezenfölül pedig az egykoruak magán jellemükre és nyilván-

nos viseletükre nézve eltérően ítélnék. Nyilvános és magán erkölcsök legmélyebb sülyedésének korában együtt létezett vallásos és politikai hitnek teljes hiánya, kitűnő ügyességgel és a világnak páratlan ismeretével. Olyan anomalia ez, hogy ma lehetetlen megítélnünk, hogy valósággal mi volt, mit érzett és gondolt, akár Guicciardini, akár Macchiavelli; ez okozza a főnemlített zavart. Ezen féfiaknak minden észbeli tulajdonsága bámulatra méltó s ők mégis tehetetlenül lebegnek az ellenmondások és kételkedések tengerén; minden tudományuk daczára az emberiség valódi természetét nem ismerik, mert számításaikból kihagyják a szépséget, a jóságot; oly hallgatag tanuságot tesznek ezáltal, mely minden kritikánál sujtóbban világítja meg Italia társadalmának szervezetlenségét e korban.

Francesco Guicciardini 1482-ben született. 1505-ben 23 éves korában a jogtudományban annyira kitűnt, hogy a firenzei Signoria megbízta nyilvános előadások tartásával az »Institutiokról«. Ő azonban a tevékeny munkálkodást a tanárkodásnál többre becsülvén: ez időben a praxishoz kezdett s nem sokára mint ügyes ügyvéd és kitűnő szónok hirre tett szert. Ekkép kivívott neve, elismert komolysága és belátása arra birta a signoriat, hogy 1512-ben arragoniai Ferdinand udvarához követségbe küldje. Így lépett Guicciardini valódi életpályájára. Bizton mondhatjuk, hogy az első oktatást a politikai cynismusból azon, lelke mélyéig aljas, koronázott képmutatónak udvaránál nyerte. A spanyol udvar katolikus Ferdinand alatt a hitszegésnek kitűnő iskolája vala; itt olasz ember is az elvetemültség még nem sejtett fokával ismerkedhetett meg; itt szedheté a kétségbeesést philosophiai rendszerbe, magaviselete szabályául. Guicciardini ellenségei rebesgetik, hogy Ferdinand megvesztegette s így tehát nyilván-

nos életének küszöbén már eladta becsületét.¹⁾ Bizonyos, hogy legmegrögzöttebb bűneinek egyike a fukarság vala és hogy ez időtől fogva az igazság elé a sikert tette s hiva annak a politikának, melynek elve: hogy ügyes képmutatással kell az erőt támogatni.²⁾ 1515-ben Firenzebe való visszatérése után a köztársaság Guicciardinit küldé ki, hogy X. Leot Cortonaban fogadja. Leo, kinek meg volt ez a tulajdonsága, hogy az ügyes embereket felismerte és felhasználta, őt is kegyébe fogadá; három évvel később Reggio és Modena kormányzójává nevezte ki, 1521-ben pedig Parmat is alája rendelte. VII. Kelemen 1523-ban Romagna alkirályává, 1526-ban pedig a pápai seregek alparancsnokává tette. Ezen magas megbízás következtében Guicciardini is részese a megaláztatásnak, a mely a ligának minden tisztét bélyegzi, kik az urbinoi herczeg vezetése alatt nem akadályozták meg Roma kirablását és a pápának elfogatását 1527-ben. Ez ocsmány gyávaság vagy magán bosszú vádja első sorban nem őt terheli, mert ő a liga seregénél nem mint vezér, hanem mint tanácsadó és főtudósító volt alkalmazva. Nem az ő feladatához tartozott, hogy a sereg mozgulatai iránt intézkedjék, hanem hogy a pápát képviselje és hogy a Vaticant minél pontosabban tudósítsa arról, a mi a táborban történik. 1531-ben Guicciardinit Bologna kormányzójává nevezék ki, és így a pápai helytartóságok legfontosabbját nyerte el. 1534-ben III. Pál megválasztásakor lemondott ezen állásáról, mert jobban szeretett Firenzében a Medici fejedelmek ügyéhez csatlakozni. Pályájának

¹⁾ L. Apologia de' Capucci Arch. Stor. Vol. IV. p. 318.

²⁾ Guicciardini fukarságát illetőleg lásd Varchi vol. I. p. 318. A Ricordi politici ennek, ha nem is az első, de a második részét teljesen igazolják.

ezen vázlatából nem szabad kihagynom, hogy Guicciardinit 1527-ben a népies kormány ismeretes a Medici-pártisága miatt lázadónak nyilvánítá, és hogy VII. Kelemen 1530-ban őt a lázadó polgárok megbüntetésével bizta meg. Ez alkalommal megboszlulta magát a rajta 1527-ben elkövetett sértésekért, a proscriptiot a legszigorubb mértékben alkalmazván: ellenségeit egészségtelen helyekre száműzte, elviselhetetlen sarczokkal terhelte és felhasznált minden kigondolható közvetett eszközt, hogy őket lázadásra és ellenszegülésre bírja.¹⁾ Ő tehát, midőn Firenzebe visszatért, mint a Mediciek teremtménye jött vissza és mint ilyen, kész volt, hogy a fattyú Alessandro hatalmát minden áron támogassa. A nyolczvanas tanács tagjának megválasztották. Ekkor új urának ügyét elennyira magáévá tette, hogy elég arcátlan volt s 1535-ben a herczeg védelmét V. Károly előtt Nápolyban elvállalta. Alessandro zsarnoki szokásaival kiállhatatlanná vált, főleg pedig azon ocsmány gyalázkodásokkal, a melyeket Firenze minden rendű és rangú asszonyára szórt. A száműzöttek tehát ez alkalommal a császár ítélő széke elé idézték, hol Guicciardini fejedelme ügyét megnyerte és Alessandrot Firenzebe a zsarnokságnak császári szentesítésével helyezte vissza. Politikai pályájának ezen korszaka különös figyelmet érdemel, mert ebben szembeszökő ellentétet mutat tettei és ki nem adott műveinek egy része között és így megerősíti ellenségeinek vádjait.²⁾ Az, hogy

¹⁾ E fondorlatokra nézve lásd Varchi XII. könyve 35. fejezetének e szavait: »Nel che messer Francesco Guicciardini si scoperse più crudele e più appassionato degli altri.

²⁾ Tudva, hogy minő fajta zsarnok volt Alessandro és megemlékezve arról, hogy Guicciardini ezeket írja, (Ricordi No 242-ben): »La calcina con che si murano gli stati de' tiranni è il sangue de' cit-

az Ottimatik, azaz a gazdag nemesek, kormányát jobban szerette, mint egy népiesebb alkotmányt; hogy híven ragaszkodott a firenzei Medici-párthoz, azért nem lehet őt roszszalni.¹⁾ De midőn azt látjuk, hogy a magányban a rideg kritikának legkiméletlenebb felhasználásával leálczázza a zsarnokok cseleit és hogy szavát a velencei alkotmányhoz hasonló vegyes kormányzási forma mellett emeli föl, kénytelen vagyok Varchival és Pittivel elismerni, hogy a védelmet, melyben Allessandrot részesítette, kevésbbé a hűség, mint inkább az a vágy idézte elő, hogy saját nagyravágását és kapzsiságát a Medici zsarnokság pártfogásának árnyékában elégíthesse ki.²⁾ Ő valóban azon önző polgárok

tadini; però doverebbe sforzarsi ognuno che nella città sua non s'avessino a murare tali palazzi», nehezen igazolható, hogy a herczeg ügyének védelmét elfogadta.

1) Kortársai még ebben is tisztán meglátták a férfinak önző nagyravágását: »egli arebbe voluto uno stato col nome d'Ottimati, ma in fatti de' Pochi, nel quale larghissima parte, per le sue molte e rarissime qualità, meritissimamente gli si venia.« Varchi, vol.I.p.318.

2) Magán ítéletét a Mediciek felől meg lehet találni Guicciardini Stor. Fior.-ban és a »Reggimento di Firenzeben. Op. ined. vol. I. és III. Hogy mi volt az ítélet, melyet az egykorúak reá mondtak, azt láthatjuk: Varchi vol. I. 238. 318. II. 410. III. 204. Segni p. 219. 232. Nardi vol. 287. Pitti, ki idézve van arch. Stor. vol. I. 38. és az Apologia de' Capucci Arch. Stor. Vol. IV. pars II. Mégis, hogy Guicciardini iránt igazságosak legyünk, fel kell említenünk azon véleményt, melyet Ricordi No 220 és 330 mond: hogy a jó polgár kötelessége azon lenni, hogy a zsarnokot vezethesse: »Credo sia ufficio di buoni cittadini, quando la patria viene in mano di tiranni, cercare d'avere luogo con loro per poter persuadereli bene e detestare il male; e certo è interesse della città che in qualunque tempo gli uomini da bene abbiano autorità; e ancora che gli ignoranti e passionati di Firenze l'abbino sempre intesa altrimenti, si accorgerebbono quanto pestifero sarebbe il governo de' Medici, se non avessi intorno altri che pazzi e cattivi.«

közé tartozott, kiket Pitti vádol; azaz a diplomaták és a világ emberei közé, kiket a hatalom vágya indított arra, hogy a Mediciek kezére játszanak. Ők az államon élőködni akartak,¹⁾ a fejedelmet pedig saját hasznukra, a bűn és élvezet járszalagán kívántak vezetni.²⁾ Alessandro meggyilkoltatása után főleg Guacciardini befolyása következtében jutott Cosimo, hercegi címmel, a firenzei köztársaság élére. Cosimo még gyermek volt, ki vadászatban lelte gyönyörűségét. Guacciardini tehát úgy számított, hogy biztos 12,000 arany forintnyi jövedelemből az ifjú fog tudni mulatni és hogy Firenze kormányzásának gondjait nagyvezérének kezére bizza majd.³⁾ A rávasz politikus azonban e tekintetben kelténél rávaszabb. Cosimo ifjú vállain érett fő nyugodott. Tisztességes és kellő tisztelet tettetésével Guacciardinit lépcsőnek használta, melyen a trónra juthasson és a melyet ezután kirugott maga alól. Kormányzásának első napjaiban megmutatta már, hogy Firenzében ő egyedül akar úr lenni.

---

¹⁾ Lásd Varchi vol. III. p. 204. »Che Cosimo . . . succiarsi lo stato.

²⁾ Pitti epébe mártja tollát ezen polgárok leírásakor: »Cotesti vogliosi Ottimati; i quali non hanno saputo mai ritrovare luogo che piaccia loro, sottomettendosi ora a' Medici per l'ingorda avarizia; ora gittandosi al popolo, per non potere a modo loro tiranneggiare; ora rivendendolo a' Medici vedutisi scoperti e raffrenati da lui; e sempre mai con danno della Repubblica, e di ciascuna parte, inquieti, insaziabili e fraudulenti. Apologia de' Capucci. Arch. Stor., pars II. p. 215.

³⁾ Élénken leírja ezt Varchi (vol. III. p. 202): Guacciardini Cosimo de Medici évi jövedelméről szól: »Gli dovessere esser pagati per suo piatto ogn'anno 12,000 fiorini d'oro, e non più, avendo il Guacciardino, abbassando il viso e alzando gli occhi detto: »Un 12,000 fiorini d'oro è — uno bello spendere.«

Guicciardini észrevette, hogy terve nem sikerült és ezért 1534-ben visszavonult villájába, a hol életének végső éveit története megírására szentelte. A híres *Istoria d'Italia* ezen kényszerű visszavonulás egyik évének munkája. Ön-kénytelenül eszünkbe jut itt az a kérdés, hogy a szigorú ítéletek, melyeket a Mediciekről kiadatlan műveiben elmond, nem ugyanczen keserű nyugalmas óráknak gyümölcsei-e.¹⁾ Guicciardini 1540-ben életének 58-ik évében, fi-örökösök nélkül hűnyt el.

Ha most már az államférfiútól az íróhoz fordulunk; Guicciardiniban minden nemzetnek és kornak egyik kiváló történetíróját találjuk. Munkája, a melynek alapján híre legjobban elterjedt: a *Storia d'Italia*, egy nagyon bonyolult korszaknak mesteri ismeretére, az egyes részleteknek az egész alá rendelésére, az ítélet nyugodtságára és a gondolkozás philosophikus mélységére nézve, párját ritkítja. Nagyon figyelemre méltóak ezen tulajdonságai, ha tekintetbe vesszük, hogy Guicciardini ezen nagy művében saját korának évkönyveit irtá meg és hogy a XVI. századbeli olasz politikanak kuszált csomóit kellett megoldania. Történetének folyása emlékezetünkbe juttatja Livius pompáját és

---

¹⁾ Pitti úgy látszik, hogy e nézetben van. *Apologia de' Capucci* Archivio Stor. vol. IV. pars. II. p. 329: »Tosto che'l duca Cosimo lo pose a sedere insieme con certi altri suoi colleghi, si adiro malamente; e se la disputa della provvisione non l'avesse ritenuto, sarebbe ito a servire papa Pagolo terzo. Onde restato confuso e disperato, si tratteneva alla sua villa di Santa Margarita a Montici; dove trasportato della stizza ritocchè in molte parti la sua Istoria, per mostrare di non essere stato della setta Pallesca; e dove potette accattò l'occasione, di parere istrumento della Repubblica.« Érdemes szintén elolvasni a Reggimonto di Firenze bevezetését, hol Guicciardini magyarázza bánásmódját a Mediciekkal.

méltóságát ; az élet után rajzolt arczképeknek egy egész sorozatában pedig, melyet művészi, biztos kézzel, vet a papirosra Tacitus élénk erejét éri el. Guicciardini kevesebb dicséretet érdemel írásmódoráért, mint gondolkozásáért és elemzéseért. Mint láttuk, egész életében diplomatiával és közigazgatással foglalkozott. Írásmódorán érezhető az irodalmi gyakorlat hiánya: mondatai végtelenek, retorikája hosszadalmas és egyhangú. Észlelhetjük azon iparkodását, hogy az ó-kor íróit utánozza, azon könnyűség nélkül, melyet a gyakorlat, és azon ízlés nélkül, melyet a természet ad. Történetének roppant érdeme az, hogy benne a XVI. század első fele politikájának és társadalmának tudományos képét találjuk. E kép majdnem rettenetes, élessége és őszintesége miatt. Szerző soha egy perczig sem lelkesedik ; és legyen akár jóban, akár roszban kiváló jellemmel dolga, az illusiot nem ismerő kritikusnak nyugodtságát nem veszti el. Ritkán undorodik el, ritkán helyesel. Hit, vallás, lelkiismeretesség és alárendelés a közjó kedvéért: ezeket ő az emberi indító okok lajstromába nem veszi fel. Az erők, a melyek tapasztalása szerint a világot mozgatják : az érdek, a nagyravágyás, a számítás és irigység. Természetesnek tartja tehát, hogy az erős letiporja a gyengét, hogy a cselszövő behálózza az ártatlant, hogy a képmutatás, csalás és hitszegés győzedelmeskedik. Elmélete az emberiségről a kétségbeesés szomorú, sötét, színeit mutatják, — ez nem Tacitusnak a satyrikusnak, mordsága; nem Lucretiusnak, a költőnek, dühe; és nem a haragos, kínzott lelkű Swiftnek, ádáz fölháborodása, — hanem a reménye vesztett közönyösség a maga ridegségével és megelégedettségével. A renaissance emberei nem ismerték a »Weltschmerz«-et. E helyett azonban, úgy látszik, néha végtelen unalmat éreztek, a mely sehol sem tetőzik annyira, mint

Guicciardini lapjain. Ő a világot cselszövők comoediajának tekinti, melyben barátjai, ellenségei s ő maga is szerepelnek nagy képpel, lelkük mélyében azonban csak alávaló szenvedélyeik kielégítését hajhászva: egyforma alacsony-sággal. Guicciardininak nem volt módjában, hogy századának valódi nagyságát érezze, vagy előre felismerhesse azon új erőket, a melyeket szült. Ő nem találhatta el a lutheranus szakadásnak fontos következményeit; észrevette ugyan a francia betörés közvetlen hatását az olasz politikára, de nem foghatá fel azon forradalmat, a melyet a jövőre nézve az új-kori nemzetek összeütközése jelzett. Midőn a pápaságot kritizálja, meglátja a nepotismus és a világi nagyrá-vágyás végzetes következményeit, de nem volt ösztöne, hogy a szellemi és vallásos ujjászületés szükségét föl-ismerje. Véleménye a politikai helyzetről azon hitet költé benne, hogy az olasz rendszer különböző egységeit felületes gyógymód használatával helyre lehet állítani, például: a kényűrság, vagy az oligarchia kifejlesztése által; pedig a nemzetnek romlottsága valóban már minden gyógyítás lehe-tőségén túlment.

Guicciardini tollának másik két mesterművével, a Dialogo del Reggimento di Firenze-vel és a Storia fioren-tina-val a világ csak az utóbbi húsz év óta ismerkedett meg. Ezeket nem lesz vala czélszerű a szerző halála után tüstént közzétenni, mert sokkal őszintébbek és nyiltabbak, semhogy azok a Medici ház ínyére lettek volna. Pedig épen ez irataiban tűnik fel Guicciardini a legjobb színben, mert elejti benne a retorikus köpenyeget, melyet a Storia d'Ita-lia-ban oly nehézkesen visel. Írásmódja folyékonyabb, mon-dásaiban kevésbé körültekintő; mert a maga számára ír, nyiltabban meri kimondani azt, a mit gondol és érez. Az

államférfiú politikai erélyessége egyszermind teljes erejében érzik belőlök. Oly sokszor idéztem már e két művet, hogy nem szükséges tartalmuknak tüzetesebb részletezésébe bocsátkoznom, hanem elég lesz utalnom némely részökre, melyek Guicciardini írásmódját és tudományos éleslátását a legjobb oldalról mutatják be. A Reggimento di Firenze azon kormányformáról való értekezés, a melyre Firenze a legalkalmasabb. Kezdődik Savonarola alkotmányának megbeszélésével, hol a négy beszélgető személy teljesen elismeri az észszerűséget és gyorsaságot, a melylyel az egy veszélyes pillanatban megmentette a községet (27—30. l.) Ezután a Medici zsarnokság megvizsgálására (34—49. l.) térnek át. Ez Guicciardini elemzésének egyik mesterműve, melyben kimutatja, hogy e család miként mételyezte meg az igazságszolgáltatást, a nyilvános tisztségek osztogatását és a köztársaság külpolitikáját; elítéli Cosimot a birságok és adók zsarnoki kivetése (68. l.), ifjabb Pierot gögössége (46. l.) s Lorenzot a közvagyonnak saját céljaira való fordítása miatt (43. l.). Midőn a zsarnokság vétkeit oly szavakkal festi, a melyeket még Sismondi is szívesen fordított volna le és irt volna alá, a szenvedélynek, még akkor is legkisebb nyomát sem láttatja. A Mediciek csak úgy cselekedtek, a mint a hatalmat mohón kívánó fejedelmekhez illik, bár megtörték a nép szellemét, elbátortalanították a politikai tevékenységet, kiölték a katonai szellemet és megtettek mindent, a mi tőlük kitelt, hogy kimerítsék a nemzetet, melyet kormányoztak. A tudós államférfiú nem ismer el a kormányzók és a kormányzottak között kölcsönös jogokat és köteleességeket. A köztük levő viszony egyszerűen az erők megmérkőzése. Ha a zsarnok túlsúlyra vergődik, a népnek el kell készülnie a szolgaságra, ha pedig a nép győzedelmes-

kedik, jól kell vigyáznia, hogy az egész kényúri fajt kipusztítsa: »Az egyetlen valódi gyógyszer az volna, ha oly teljesen tönkretétetnének és kiirtatnának, hogy még magjok is kiveszszék, s erre a célra fel kell használni tört vagy mérget, a célszerűség szerint, mert különben a legcsekélyebb maradvány biztosan bajt és kellemetlenséget fog szülni a jövőben. (215. l.)« Ugyanily pontos kritikával mutatja ki Guicciardini a demokratia gyengeségét. Az emberek — úgy mond — jobban óhajtják saját hatalmukat, mint az állam szabadságát (50. l.), s még a zsarnok gyilkosság indító okai is csak a legritkább esetben önzetlenek. (53—54. l.) A szabadelvűek alkotta kormányformákban hemzsegek a hibák. A firenzeiek, Consiglio grandeja például a tisztviselők megválasztásában ügyetlen; az adók kivetésében igazságtalan; egyesekkel szemben alig kevésbbé elfogult, mint akár mely zsarnok; diplomatikus külügyi politikára pedig képtelen. (58—69. l.) Ezután megbeszéli a kormányzás három fő alakjának: a Governo del Uno-, a Governo degli Ottimati- és a Governo del Popolo-nak viszonylagos előnyeit (129. l.). Guicciardini már elmondta ítéletét az elsőről és a harmadikról ¹⁾, a másodikról pedig itt határozottan azt a véleményt nyilvánítja, hogy ennél rosszabbat a firenzei köztársaság tényleges viszonyaira alkalmazni nem lehet (130. l.). A magasztalás, melyben a velencei alkotmányt részesíti (139—141. l.), világossá teszi tervét, hogy miképen kellene a három kormányzási fajta előnyeit összekötni és azoknak hibáit elkerülni. Ő tényleg a XVI. század utópiaja: a Governo Misto, mellett száll síkra. Ez a politikai találmány az

---

¹⁾ Vessd össze Ricordi CXI.: »Chi disse uno popolo, disse veramente uno animale pazzo, pieno di mille errori, di mille confusioni, senza gusto, senza diletto, senza stabilità.«

olasz államférfiakat épen úgy megigézte, mint a mult századbeli tudósokat az örök mozgás theoriaja.¹⁾ Részletesen kidolgozott tervezet következik erre, hogy miképen lehet a Governo misto elveit Firenzeben a tényleges viszonyokhoz alkalmazni. Ezen világos és tudományos fejtegetést szerző (188. l.) annak a kétkedésnek szomorú kifejezésével végezi be, a mely Guicciardini és Machiavelli politikai elmélkedései fölött sötét felhőként függött. »Nagyon kétségesnek tartom és azt hiszem, nagyon is a véletlentől függ, hogy ezen zilált alkotmány fog-e valaha új alakot nyerni vagy sem? . . s a mint tegnap mondtam, inkább remélhetnék, ha a város még fiatal volna, mert látom: hogy nemcsak, hogy kezdetben könnyebben vesz fel egy állam új alakot, mintha rossz kormányok alatt már megvénült; hanem hogy a dolgok mindig virágzóbbak és könnyebben alakúlnak, mikor a szerencse még elejét járja és pályáját még nem futotta meg«

¹⁾ A három kormányzási alaknak világos kritikáját tartalmazza Guicciardini commentárja Machiavelli Discorsi-jához (Op. in ed. vol. 1. p. 6.) »E non e dubio che il governo misto delle tre spezie, principi, ottimati e popolo, e migliore e piu stabile che uno governo semplice di qualunque delle tre spezie, e massime quando e misto in modo che di qualunque spezie e tolto il buono e lasciato indietro il cattivo«. Macchiavelli maga is megvizsgálja a megkritizált helyütt a három egyszerű kormányformát és azon vegyes forma mellett nyilatkozott, mely Spartanak, Romanak és Velenczének állandóságot biztosított. Ugyane gondolkozásmódot találjuk Plato és Aristoteles elméleteiben. Az athenaeiek és firenzeiek érezték a spartai és velencei kormányformának nagyobb állandóságát, épp úgy, a hogy francia theoretikus író idealizálhatná az angol alkotmányt. A governo misto lényeges eleme egy hazafias és örökös patricius-osztály vala, a melyet Firenze már olyannyira elvesztett, hogy nem lehetett reménylenie visszaállítását. Ez adott Velenczének erőt és ez az, a mi az angol nemzetet eddig oly kitünővé tette.

stb.²⁾ Midőn a Dialogo del reggimento di Firenze-t olvasuk, meg kell emlékeznünk arról, hogy Guicciardini 1494. esztendőbe helyezi s mondásait négy beszélgetőnek adja a szájába. Szándéka tehát valószínűleg az volt, hogy olvasói dolgozatát inkább az elmélkedő tudomány művének tekintsék, mint gyakorlati politikai philosophiának; de ennek daczára sem nehéz véleményének velejét eltalálni.

Az Istoria Fiorentina az olasz történet eseményeinek rövid elbeszélése, a mennyiben Firenzere vonatkoznak 1378—1509-ig; más szóval: elmondja a köztársaság viszontagságait a Mediciek alatt és Soderini Gonfalionere kormányzásának idejében. A történeti elbeszélésnek ezen mesterműve röviden és őszintén adja elő azon eseményeknek egész sorozatát, a melyet az Istoria d'Italia-ban rhetorikus módon és óvatosan mond el szerzőjük. Figyelemre legméltóbb Lorenzo de' Medici (cap. IX.), Savonarola (cap. XVII.) és VI. Sándor (cap. XXVII.) jellemzése. A francia betörésnek közvetlen következményeit soha sem beszéltek meg ügyesebben, mint a tizennegyedik fejezetben; Cesare Borgianak egész pályafutását pedig, teljes gazságával, a legvilágosabban és legpontosabban elemezi a tizenhatodikban. Guicciardini bölcsesége sehol sem érettebb, szelleme sehol sem ruganyosabb, mint az Istoria Fiorentina-ban. A kutató, ki Guicciardini eszejárásába még jobban akar pillantani, nézze meg a 403. Ricordi politici e civili-t, melyek kiadatlan műveinek I. kötetében vannak összegyűjtve. Ezek az

---

²⁾ V. ö. Ricordi Politici e civili no 189., hol ehhez hasonló, stoikusságában csaknem nagyszerű, jajveszékelést találtunk a királyságok elkorhadása felett.

alkalomszerű mondások bájával birnak és megérdemlik, hogy az idő, közmondásokké, mint ékköveket viselje ujjain.

Niccolo Machiavelli életleírása tulajdonképen nem egyéb, mint a firenzei államnál tett nyilvános szolgálatainak feljegyzése. Született 1469. évi május hó 3-án. Szülei a firenzei polgárok vagyonos közép-osztályához tartoztak. Helyén lesz mindjárt itt igazítani helyre a családjáról és vagyonáról oly gyakran elmondott hamis véleményt. Először is ő nem volt nemes. Az a családfa, a mely őt a montespertoli-i uraktól és a régi toscaniai hercegektől származtatja, alaptalan. Másodszor nem volt nagyon szegény; családja, mely eredetileg a Val di Pesa-ban telepedett meg, San Casciano-ban és a firenzei tartomány más falvaiban birt földeket. Ezeknek lajstromát megtaláljuk a kimutatásban, melyet apja Bernardo az adóhivatalnál 1498-ban nyújtott be.¹⁾ Vagyonuk kétségtelenül csak kicsiny volt, összehasonlítva azokkal, a melyeket firenzei polgárok kereskedéssel szereztek; mert azon idők szokása szerint, nem vártak többet a Villától, mint az élelmi szükségleteket. A fölösleget mind a városi Bottega szolgáltatta.²⁾ Ha összehasonlítjuk Bernardo Machiavelli kimutatását földbirtokáról Niccolo Machiavelli végrendeletével,³⁾ kérdést sem szenvedhet, hogy a hires hadügyi titkár életének minden szakában elegendő vagyonnal birt, hogy családját tisztességesen és kellően elláthassa. Harmadszor, bár ezen kérdés nincs összefüggésben polgári állásával, megjegyezhetjük, hogy

---

¹⁾ Lásd Machiavelli munkáinak kiadását Fanfani és Passerini-től Firenzeben 1875. p. LV.

²⁾ Lásd Pandolfini Trattato del Governo della Famiglia.

³⁾ Lásd Fanfani és Passerini kiadását vol. VI. p. XCII.

Machiavellinek feltételezett összeköttetése Savonarolával egy másik, hasonló nevű firenzeivel való összetévesztésén alapúl, ki a Domonkos-barát követői közé tartozott. Neveltetéséről mitsem tudunk. *Giovio*¹⁾ azt állítja, hogy nem igen tudott latinúl és hogy műveiben a tudományosság látszatát azon idézeteknek köszöni, melyeket az ő számára *Marcellus Virgilius* állított össze. *Giovio* e váddal, legyen az igaz vagy nem, Machiavellinek ártani akart; korunkban azonban az erejét veszté, mert a tudományosságot született lángésznel kevesebbre becsüljük. Bizonyos, hogy Machiavelli eléggé ismerte a latin és görög irodalmat, hogy saját céljaira felhasználhassa; sőt jártas egynehány klasszikus történetíró és philosophus műveiben; talán nagyon is fitogtatja a *Polybius*ból, *Livius*ból és *Plutarchos*ból vett példákat. A kérdés legfeljebb az, hogy Machiavelli a fordításokat, vagy az eredetieket használta-e? 1494-ben, a Mediciek kiűzetésének évében, Machiavelli fogalmazóvá lett a *Commune* titkári hivatalánál. 1498-ban a *Dieci di libertà e pace* jegyzőjévé és titkárává léptették elő. Ezt az állást majdnem tizenöt évig, a firenzei szabadság egész tartama alatt, viselte. A köztársaság gyakran bízta meg diplomatiai kiküldetésekkel. Így, a kevésbé fontosakat elhagyva, 1501-ben *Cesare Borgia* táborában, 1504-ben Franciaországban, 1506-ban II. *Julius*nál, 1507-ben *Miksa* császárnál, 1510-ben ismét a francia udvarnál találjuk őt.²⁾ Nyilvános életének ezen szakához tartoznak a jegyzékek és relationik, melyeket a firenzei Signorianak hazaküldött: mono-

¹⁾ *Elogia* Caput 87.

²⁾ E küldetéseken Machiavelli sohasem viselte a követ czimét, csak titkári minőségben ment ki. Fizetése nyomorult vala; azt találjuk, hogy napjára összesen csak egy arany forintot kapott.

graphiája a sinigagliai mézjárlásról; értekezése, hogy miképen kell Pisaval, Pistoja-val és Valdichiana-val elbánni, és azon két nevezetes tanulmánya idegen nemzetekről, melyeknek czime: *Ritratti delle Cose dell' Alemagna* és *Ritratti delle Cose di Francia*. 1500-ban dolgozta ki először a hadrendszer reformját. A politikai ildom s a hazafiság, melyet Machiavelliben annyira bámulunk, seholsem tűnik ki jobban, mint azon éleslátásban, melylyel fölismerte ennek szükségét s a fáradhatlan kitartásban, melylyel megvalósításán iparkodott. Midőn Olaszország gyengesége okainak kifürkészésében elmélyedt, mikor ez szemben állott oly nemzettel, minő a francia, és mikor összehasonlította az egykorú történetet az ó-korival, Machiavelli észrevette, hogy Olaszország bizonytalanságának fő titka a zsoldos seregek széltében alkalmazása. Ő tehát tervet készített a nemzeti sereg felállításáról és arról, hogy háború idején az összes férfinépséget az állam szolgálatára lehessen alkalmazni. Ezen tervezetét óvatosan kellett a közönség elé hoznia, mert a polgárok tunyasága és élvhajhászása volt a zsoldos rendszernek erős alapja. Először a *Dieci di liberta e pace*-t, vagyis a hadügyi osztályt vette rá, hogy Firenze egész területén minden háztól egy ember szolgálatát követelje és egyúttal keresztülvitte, hogy a fegyverre alkalmasokat írásban vegyék fel. Következő lépése törvénynek életbe léptetése volt, melynek értelmében az állam állandó nemzetőrsége 10,000 főben állapíttaték meg. 1503-ban, miután ezen előleges intézkedések által az utat már előkészítette, erélyes beszédet tartott a tanácshoz, melyben kifejtette reformja elveit és a melyben nemcsak a polgárok hazafiságára, hanem önfentartási ösztönükre is hivatkozott. Ezzel be akarta bizonyítani, hogy a zsoldos seregeket nemzetiekkel

kell fölcserélniök, ha szabadok és függetlenek akarnak maradni. A firenzeiek meggyőzették magukat és Machiavelli tanácsára 1506-ban új hatóságot szavaztak meg: *Nove dell' Ordinanza e Milizia* névvel, a mely megbízott az ezredek alakításával, a katonák betanításával és a nemzetőrségnek tényleges szolgálatokra való készentartásával.¹⁾ Machiavelli ezen tanácsnak titkára lett és ezentúl idejének legnagyobb részét ujonczozásra és rendszerének gyakorlati életbeléptetésére szentelte. Tüzetesen ismerni kell a XIV. és XV. századbeli olasz hadirendszert, hogy ezen reform fontosságát megérthessük. Annyira hozzászoktunk a nemzetőrség, az ujonczozás és a honvédség rendszereihez, melyek által a modern népeknél a katonai szolgálat nemzetivé lett, hogy, azon emberek álláspontjára helyezkedni akarván, kikre Machiavelli rendszabálya, mint a lángész újítása hatott, képzeletünket meg kell feszítenünk.²⁾ Igaz, hogy az új

¹⁾ Az okmányok, a melyek a *Nove dell' Ordinanza e Milizia* intézményeire és 1506. deczember 6-tól 1512. augusztus 6-áig terjedő működésére vonatkoznak Machiavelli tollából, találhatók Arch. Stor. vol. XV. p., 377—453. Machiavelli tanulmánya »De re militari« vagy »I libri sull' arte della guerra« életének későbbi műve; 1521-ben Firenzében tétetett közzé.

²⁾ Habár ezen katonai rendszernek kidolgozása Machiavelli érdeme, még sem szabad elfelejtenünk Antonio Giacomini szerepét annak életbeléptetésénél. Pitti, Giacomini életében (Arch. Stor. vol. IV. p. II. p. 241), ezeket mondja: »Avendo per dieci anni continovi fatto prova nelle fazioni e nelle battaglie de' fanti del dominio e delli esterni, aveva troppo bene conosciuto con quanta più sicurezza si potesse la repubblica servire de suoi propri che delli istranieri! »Machiavelli 1505 augusztus havában biztosul ment Pisa elé Giacomini táborába. Itt egyeztek meg a gyakorlat és elmélet embere. Soderini Gonfaloniere-ban találtak egy, a köztársaság élén álló, férfiút, ki nézeteiket fel tudta fogni.

nemzetőrség a vész óráján nem bizonyult elégségesnek. Még Machiavelli erejét is meghaladta a feladat, hogy a lángésznek egy csapásával ébreszsze fel oly kereskedő nemzet katonai szellemét, melynek a zsarnokság erejét vette. 1512-ben, Prato kirabolásakor, a firenzeiek a Medicieknek megnyitották kapuikat; mert hiszen nem volt seregük, egymás közt meghasonlottak s a különben kitűnő, de habozó Piero Soderini állott élükön. Giuliano, Leo pápa testvére, és Lorenzo, az ő unokaöccse, kiknek szobrai San Lorenzo-ban, sirjaik felett, Michel Angelo márványában megörökítve trónolnak, a köztársasággal kényük-kedvük szerint rendelkezének. Machiavelli, a Medici-ellenes kormány hadügyi titkára, természetesen kegyvesztetté lőn és hivatalától megfosztatott. 1513-ban gyanúba vették, hogy Pietropaolo Boscoli és Agostino Capponi összeesküvésében részes; ennek folytán a Bargelloba zárták s megkínózták: négyszer kerékbe törték. Úgy látszik azonban, hogy ártatlan volt. X. Leo a közbocsánat alkalmával szabadon bocsátá, a melyet a pápai koronának fejére tételekor adott. Machiavelli tüstént visszavonula San Casciano melletti falusi birtokára.

Most közeledünk Machiavelli élettörténetének legválságosabb részéhez. Jó lészen tehát magán-leveleiből megismerkednünk azon életmóddal, a melyre a nyughatatlan eszű államférfiút falusi magánya kárhoztatá. Francesco Vettori barátjának december 10-én így ír: »Gazdaságomban vagyok és utolsó szerencsétlenségeim óta mindössze húsz napot sem voltam Firenzében. A nappal kelek fel és erdőbe megyek, a melyet épen vágatok; két óra hosszat nézegetem az előző napon végzett munkát. Beszélgetek a favágókkal, kiknek egymással vagy szomszédaikkal mindig van valami ügyük-bajuk. Azután ott hagyom az erdőt és

elmegyek a kúthoz; innen pedig egy helyre, a hol madárfogókat állítok fel, könyvvvel a hónom alatt, Danteval, Petrarccal, vagy a kisebb költők valamelyikével: Tibullussal vagy Ovidiussal. Olvasom szenvedélyeik történetét és szerelmük eszembe juttatja a magamét; ez egy ideig kellemes időtöltés. Ezután kimegyek az országútra; beülök a korcsmába, az ajtó előtt beszélgetek az arramenőkkel; kikérdezem a pletykákat; meghallgatok mindenfélét és megfigyelem az emberek különböző izlését és kedvét. E közben elérkezik az ebéd ideje, ekkor családommal találkozom és jóllakom gazdaságom szegényes termékeivel. Ebéd után visszamegyek ismét a korcsmába, hol a korcsmároson kívül rendszeren egy mészárost, egy molnárt és egy pár péket találok; egész nap az ő társaságukban játszom a bolondját, kártyázva és ostáblázva. Ezerszer meg ezerszer összetűzünk, sértegetjük és leszidjuk egymást s egy krajczáron összekapva, akkorát ordítunk, hogy még San Casciano-ba is elhallatszik. Mikor azután beköszönt az este, hazatérek és írószobámba megyek. A küszöbön leteszem falusi, sárszenyyezte, porlepte, ruházatomat s királyi udvarhoz illő ruhákba öltözködöm. Így méltóan felkészülve belépek a régmúlt fejedelmi udvarokba; lakóik szeretettel fogadnak és itt oly táplálékkal élek, a minő csak engem illet; a minőre születtem. Nem szêgyenkezem, velök beszélgetvén, és megmerem kérdeni tőlök tetteik okát. Ők jóakarattal, emberséggel felelnek. Négy órán át nem érzek kellemetlenséget; elfelejtek minden gondot; a szegénység nem ijeszt, a halál nem rémít; társaságuk elragad. Minthogy pedig Dante azt mondja: »hogy nincs tudomány, hacsak nem tartjuk meg azt, a mit tanúltunk,« leírtam, a mit a velük való beszélgetésből megismertem és egy értekezést készítettem: *De Principatibus*, a

melyben oly mélyen merülök a tárgy tudományos alapjába, a mennyire csak tudok; elmélkedem az uralkodás természetéről, különböző nemeiről és arról, hogy miképen lehet azt megszerezni, megtartani és elveszteni. Ha valaha tetszett néked firkálásomnak valamelyike, ez bizonyára izlésed szerint való. Kell, hogy ez kedves legyen egy fejedelemnek, kivált új fejedelemnek, s azért Giulianonak, a »Magnifico«-nak ajánlom.

Valamivel alább ezeket írja, ugyanebben a levélben: »Beszéltem Filippo Casavecchia-val művecskémről és arról, hogy bemutassam-e vagy se; és ha megteszem, elküldjem vagy magam vigyem-e el? Habozni kezdettem, hogy egyáltalában beadjam-e, mert félek, hogy Giuliano még el sem olvassa és hogy ez az Ardinghelli fogja újabb fáradozásaimnak hasznát látni. Másrészt a szükség, a mely engem üldöz, késztet, hogy bemutassam; mert látom: tétlenségben fölemészttem önmagamat és nem maradhatok soká a jelen helyzetben a nélkül, hogy a szegénység miatt megvetendővé ne váljak. Vágyva vágyom, hogy ezek a Signori Mediciek kezdjenek valamire használni, ha másra nem, legalább kövek hengergetésére. Ha azután nem tudom őket a magam részére megnyerni, csak magamra panaszkodhatnám. A mi könyvemmet illeti, ha elolvasnák, észrevennék, hogy a tizenöt évet, a melyet az államművészet tanulmányozására fordítottam, nem vesztegettem el alvással vagy játszással; bárki legyen is, örülnie kell, ha oly ember szolgálatára szert tehet, a ki mások kárán annyit tanult. Hűségemről nem kellene kételkedniök, mert mivel hogy mindig megtartottam szavamat, a szószegést nem fogom most megtanulni. Egy embernél, ki harmincznégy éven át oly loyális és jó volt, mint én, nem valószínű, hogy megváltoztassa termé-

szetét; szegénységem pedig hűségemet és jószágomat elegendőleg bizonyíthatja szemükben.«

Ez a levél Machiavelli műveinek tanulmányozójára megmérhetetlen becsű ugyan, de hirének árt. Csak tíz hónappal később írta, miután a Mediciek megkínózták és börtönre vetették; csak tizenhárom hónappal azután, hogy a köztársaság, melyet oly soká szolgált, rabigába görnyedt, épen azon fejedelmek járma alatt, a kik előtt most hajlong és csúszik. Igaz, hogy Machiavelli nem volt gazdag, hogy szükségleteire fényűző szokásai vagyonát elégtelenné tették. ¹⁾ Igaz, hogy ő, ki tizenöt éven át a firenzei köztársaságnak legfontosabb ügyeivel foglalkozott, nem igen tudta elviselni a falusi életnek kényszerű tétlenségét. De sem szegénysége, mely végre is csak viszonylagos volt, sem tétlensége, melytől munkája megszabadította, nem igazolja ezen levél befejezésének szolgálai, kolduló, rimánkodó hangját. Mikor ezt olvassuk, lehetetlen meg nem emlékeznünk egy másik száműzött szavairól, ki még akkor is, midőn ezeket mondja:

Come sa di sale

Lo pane altrui, e com' e duro calle

Lo scendere e'l salir per l'altrui scale:

vissza tudja a következőképen pártos szülővárosának ajánlatait utasítani: »Se in Fiorenza per via onorata non s'entra, io non entrerovvi giammai. E che? non potrò io da qualunque angolo della terra mirare il sole e le stelle? non potrò io sotto ogni plaga del cielo meditare le dolcissime verità, se pria non mi renda uom senza gloria, anzi d'ignominia in faccia al popolo e alla città di Fiorenza! — Nè il pane, io confido, verramni meno.« Ha Machiavelli, ki ezen

¹⁾ Lásd 1514. június 10-én kelt bizalmas levelét.

Vettorihoz irt levelében épen Dantet idézi, megemlékezett volna e szavakról, azoknak úgy kellett volna lelkét égetniök, mint a választó-víznek; de százada annyira lesülyedt volt, hogy ezekre valószínűleg csak vállát vonogatta s felsóhajtott volna: Tempora mutantur, nos et mutamur in illis.

Mondhatjuk, hogy bizonyos tekintetben Dante, Michel Angelo Buonarotti s Machiavelli a három legnagyobb szellemi tehetség, melyeket Firenze fölmutathat. Dante, száműzetésben és ellenzékben, a polgárokkal még érintkezni sem akart; Michel Angelo Kelemen pápa számára a Mediciek sirjait készítette el, engesztelő-áldozatul a sanminiatoi erődtésekért; Machiavelli végre könyörög, hogy a Signori Mediciek legalább köveket hengergettessenek vele, hogy csak a szegénységtől és unalomtól megmenekülhessen. Nem szabad felednünk, hogy Michel Angelo, művészsze neveltetéseért Lorenzo kertjében, a Mediciek iránt hálára volt kötelezve; a verssorok által, melyeket az éj szobrára irt, pedig feljogosított minket, hogy azt a kápolnát a legyilkolt szabadság emlékének tekintsük. Machiavelli a Medicieknek, — kik megfosztották állásától, kik megkínózták és a kik ellen tizenöt éven keresztül működésében nyíltan küzdött, — mivel sem tartozott. Mégis mi volt az ajándék, melyet kezében tartott, midőn könyörögve csúszott trónjuk zsámolya elé? Az értekezés *De principatibus*, más szóval a híres *Principe*, a mely, akár hamisan értelmezzük, mint Machiavelli dicsőítői tenni szeretik, akár pedig úgy magyarázzuk, mint az észszerű történetíró kötelessége, mindenesetre mérget tartalmaz minden lapján. Ha megemlékezünk a körülményekről, a melyek közt azt Machiavelli szerkesztette, akkor helyesen ítélhetjük meg a felajánlás fenhéjázó alázatossá-

gát és megtört büszkeségét. » Niccolo Machiavelli Lorenzonak, a Magnificonak, Piero de' Medici fiának « ez a czim. » Minthogy odaadásomnak valamelyes bizonyítékával kívánok megjelenni Magnifico színed előtt, különféle készletem közt nem találtam semmit, a mit többre becsülnék, mint a nagy emberek tetteinek ismeretét, a melyet az új-kor eseményeinek hosszú tapasztalásából és a régieknek folytonos tanulmányozásából szereztem. Hosszasan és szorgalmasan meghánytam-vetettem ezeket eszemben és mostan összefoglaltam egy kis könyvben, melyet Nagyságodnak ime beküldök. És bár ezt a munkát nem tartom hozzád méltónak, mégis bizom abban, hogy emberségedtől indítatva, megbecsüled, ha meggondolod, hogy nem tudtam néked nagyobb ajándékot nyújtani, mint hogy egy pár óra alatt megértessem veled azt, a mit én hosszú évek veszélyei és kényelmetlenségei közt tanultam. »

» Ha Nagyságod kegyeskedni fog magas állásának ormáról szemeit az én alacsony helyzetemre vetni, meg fogja ismerni, hogy minő igazságtalanúl kell a sorsnak nagy és folytonos csapásait elviselnem. « Az így felajánlott munka kéziratban küldetettbe a Magnifico magán olvasmányául; csak 1532-ben tétetett közzé, VII. Kelemen rendeletére, Machiavelli halála után.

Külön tanulmány tárgyának tartom fenn a Principet, hol az olasz politikai tudomány legmagasabb kifejezéseket fogom taglalni; Macaulay, Machiavellit tárgyaló értekezése bevezetésében pedig, oly kimerítően foglalkozik a Principe intentiójára vonatkozó theoriákkal, hogy aligha szükséges ezeknek részletesebb megbeszélésébe ereszkednem.¹⁾ De mégis,

¹⁾ Macaulay értekezése természetesen fényes és kimerítő, azonban az olasz kényúrról való nézetében nem osztozom, mint azt a jelen kötet 47—48. oldalán kifejtettem. Ő néha sentimentalis szónokias-

itt a helyes alkalom, hogy nézeteimet Macchiavelli iratairól, a mennyiben azok élettörténetével összefüggésben vannak, kifejtsem és hogy megkísértsem, oly egységbe foglalni össze azokat, melyet olyannyira logikus ész, mint az övé, tervezhetett.

Eleget mondtunk már, hogy minő körülmények közt szerkesztette Machiavelli a Principet. Úgy hiszem, hogy a cél, melyet művével elérni akart, önző, az elég világos. Ő hivatalt keresett; a köztársaság felett kétségbeesett, tehát azon iparkodott, hogy a hatalmon lévő fejedelmeknek fontosügyekben való képességéről meggyőző bizonyítékot szolgáltatasson. De azért még sem szabad azt következtetnünk, hogy a Principe csak a hivatalért való olcsó ajánlat; sőt inkább Machiavelli legérettebb és legfényesebb gondolatait tartalmazza, melyeket a nyilvános szolgálat hosszú évein keresztül gyűjtött. És bármennyire különösnek tessék is, ebben testesítette meg a philosophikus hazafinak álmát Olaszország szabadságának helyreállításáról. Igaz, hogy Firenze oda volt. »Ezek a Signori Mediciek« birták a hatalmat; de vajjon nem lehetne-e még őket is arra használni, hogy Olaszországnak szentelt földje a barbaroktól megtisztíttassék?

Ha oly nagy idő múltával megkísértjük Machiavelli

---

ságban leli kedvét, például mikor a Storia de Firenze-nek Kelemenhez való ajánlásáról a következőket mondja: »The miseries and humiliations of dependence, the bread which is more bitter than every other food, the stairs which are more painful than every other ascent, had not broken the spirit of Machiavelli. *The most corrupting post in a corrupting profession had not depraved the generous heart of Clement.*« A mondat, mely dült betűkkel van nyomtatva, az egyházzól és pápákról általában igazat mondhat ugyan, de Kelemen dicsőítése mégis felháborító. Macaulay bizonyosan a markába nevetett, midőn ezt írta.

észjárásának mélyébe hatni, talán nem tévedünk, ha felteszszük, hogy, meggyőződése szerint, a szabad városok, romlottságuk folytán, képtelenek függetlenségre. Olaszország csak egy esetben állhat vala ellen Európa nagyhatalmainak: ha egy fejedelem alatt egyesül. Ezen egység utópiáját, a melylyel ő a Principet befejezi, csak oly combinatio valósíthatá meg, mely vagy semlegessé teszi az egyházi hatalmat, vagy pedig a pápát, érdekeinek kielégítése által, szövetségesül megnyeri. Midőn Machiavelli a Principet Lorenzo de' Medicinek ajánlotta, X. Leo épen azon volt, hogy az egyházi tartományokban fejedelemséget alakítson.¹⁾ 1516-ban unokaöccsét urbinói herczeggé tette és általánosan hitték, hogy további nagyságának ez csak előjátéka. Firenze Romával egyesítve sokat tehetett Olaszorszáért; Leo még fiatal volt; várni lehetett, hogy a legnagyobb tervekben is részt vesz. A pillanat tehát kedvező vala, hogy Macchiavelli eszébe juttassa Lorenzonak, egységes olasz királyság megalkotását, a mely, ha erős akaratu fejedelem vezeti, elegendő lehetett számban és fegyverben hatalmasabb nemzettel való szembeszállásra. A Principet tehát jóhiszeműleg ajánlta szerzője a Medicieknek s a hang, a melylyel végződik, nem hamis. Machiavelli azt remélte, hogy Lorenzo de' Medici egy Sándornál fiatalabb pápa segítségével; erősebb alappal fejedelemségében, Firenzében; II. Julius politikája következtében, biztosan hatalmában tartva az

---

¹⁾ Meg kell azonban emlékeznünk, hogy Leo 1513. márcziusban lett pápává és hogy a Principe már a következő decemberben be volt fejezve. Machiavellinek tehát nem lehet betudnunk, hogy azon időben, midőn munkáját írta, ő épen oly jól ítélhettemeg, mint mostan mi, hogy a Mediciék nagyravágyása minő irányt vesz majd. Ő munkájával remélte őket arra bírni, hogy alkalmazzák.

egyházi államokat, végrehajthatja, a mit Cesare Borgianak létrehoznia csak kevésben mult, hogy nem sikerült. Kétségbe lehet vonni, hogy az embereknek oly alapos ismerője, mint a minő Machiavelli vala, Lorenzotól igazán sokat várt-e?

E körülmények még nevezetesebbé teszik a könyvnek erkölcsi oldalát. Machiavelli hitte, hogy egy oly fényes czélelésére; a minő Olaszország felszabadítása, helyes mód: az erőszak, a ravaszság, a hitszegés, a kalandor politikának minden apró cselszövényei. Korának közerkölcsisége ily alacsony fokra szállott alá. Nyiltan, őszintén küzdve, sikert aratni nem lehetett, és az államot csak cselszövéynyel és erőszakkal vezethették. Még Machiavellinek világos lángesze is elhomályosodott a fondorlatok egészségtelen légkörében, a melyben egész életén át munkálkodnia kellett; még az ő éles tekintetét is elvakítá a kalandor Cesare Borgianak hamis fénye!

Machiavelli nem mivelte ördögös dolgokat, midőn a Principe-nek erkölcsi tanait formulázta; értekezésében nincs semmi fölösleges mesterséges gonoszság. Ez a fejedelemség művészetének egyszerű tankönyve, a hogy azt általában felfogták. Olaszországban, a hol a közerkölcsiségnek elveit az anyagi gazdagság növelése, a dicsőség, nyereség és nagyság elérhetése céljából elferdítették, senkisémm gondolt arra, hogy az embereket indító okaik alapján ítélje meg; mindenki csak tetteiket nézte. Nem tekintették őket erkölcsi, hanem politikai lényeknek; azaz nem voltak felelősek a törvénynek, hanem a siker kényszerűségének. Az oly bűnök, a melyeket ma rettenetesekeknek tekintünk, akkor a nagylelkűség jeleként magasztaltatának, ha ki lehetett mutatni, hogy erős akarat következményei és céljuk határozott szándéknak végrehajtása. Machiavelli és Paolo Giovio

mindketten a sinigagliai vérengzést a művészetnek remekéül dicsérik, a nélkül, hogy a hitszegés miatt elítéltetésére szót is vesztegetnének. Machiavelli kigúnyolja Gian Paolo Baglioni-t, mert nem volt bátorsága vendégét, II. Juliust, megfojtani és egyéb bűneit a bátorságnak ezen fényes tetteivel megkoronázni. Már láttuk, hogy mivé lett az *erény* szó értelme az olasz nyelvben. Az egy tulajdonság, a melyet mindenki megvetett: az egyszerűség, — legyen bár magasra törő lángésszszel és nemes czélokkal összekötve. Azért, mert Soderini egyszerű és jószívű vala, írta Machiavelli ezen híres epigrammját:

»La notte che morì Pier Soderini
L'alma n'andò dell' inferno alla bocca ;
E Pluto le gridò : Anima sciocca,
Che inferno ? va nel limbo de' bambini.« ¹⁾

Mint régente Korkyraban, úgy most Italiában is τὸ ἐνθηεὶ οὐ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει καταγέλασθαι ἢ γανίσθαι. ¹⁾ Az emberek nem félték a társaságnak erkölcsi ítéletétől, a mely őket gonosz és erőszakos tetteik miatt elaljasodottaknak mondotta, hanem attól, hogy szellemi tekintetben képteleneknek tartja őket, hogy a higvelejűség bélyegét süti rájuk, hogy gyenge egyéniségeknek tekinti őket. És, hogy valaki ettől a megvetéstől megszabaduljon, még bűnök elkövetése által is: ezt férfiasnak tartották. Cellini életrajzából

¹⁾ Azon éjszakán, mikor Pier Soderini meghalálozott, lelke a pokol kapujához mene; Pluto ezt kiáltá neki: Együgyű lélek, mit a pokolba? Menj a csecsemők limbusába?

²⁾ Thukydides III. 83. A Korkyrara vonatkozó egész helyet Thukydides III. könyvéből (82., 83. fejezet) betű szerint lehet alkalmazni Olaszországnak e korbéli erkölcsi állapotára.

ez a tény tűnik ki leginkább, az olasz novellák is telvék az e tárgyra vonatkozó anyaggal. Nevetséges tehát feltennünk, hogy egy olasz az embereket vagy cselekedeteiket bárminő a mi mértékeinknek megfelelő értelemben ítélte legyen meg. Pinturicchio és Perugino nem szégyenlék magukat oly fejedelmeknek dolgozni, minők a Baglioniak, vagy oly pápákat szolgálni, minő VI. Sándor. Leonardo da Vinci mérnöki képességeit Cesare Borgia rendelkezésére bocsátá és lángeszét mint zenész és festő, a Corio elbeszélése szerint: kirivóan és arcátlanul megromlott milanoi udvar mulattatására érvényesíté. Leon Battista Alberti a korábbi renaissance egyik legvonzóbb és legkedvesebb férfia, építőmester minőségében a gyalázatos Sigismondo Malatesta hiúságát elégítette ki. Nem: a Principe az olasz erkölcsiség általános hangulatával összhangban van és nem lehet Machiavellit vádolni, hogy új pokoli rendszert fedezett volna fel. Emlékén foltot valósággal csak az hagyott, hogy ilyen értekezést jóhiszeműleg mutatott be szülővárosa zsarnokainak, pályájának éppen azon pontján, midőn az apró nyomorúság súlya nehezedett rá.

Varchiból látjuk, hogy Firenzében Machiavellit Principeje miatt átkozták. A szegények azt hitték: majd megtanítja ebben a Medicieket, hogy becsületüket elvegye; a gazdagok pedig azt vélték, hogy támadás vagyonuk ellen. Mind a két csoport a szabadság halálos csapását látta ezen munkában.¹⁾ Alig mondhatjuk, hogy Machiavelli ezen rossz véleménynek keletkezésére, a mely őt sirjáig kísérte, számított volna; ha Vettorihoz irt levelében kételkedik is, vajjon helyes-e értekezését a Medicieknek

---

¹⁾ Stor. Fior. lib. IV: Cap. 15.

bemutatnia, csak azért teszi, mert attól tart, hogy munkájának eredményeit versenytársa élvezhetné. Egy szóval sem gyanított olyas szándékot, mintha művével cselt vetne a Medicieknek, melylyel megbocsáthatatlan bűnök elkövetésére akarja őket bírni. Azon eredményt mondhatjuk tehát ki, hogy a Principe czéljának ezen megfejtését (bármily különösnek lássék is, de a modern kritikusok ezt fogadták el) mintegy utógondolatképen vagy ő, vagy barátai terjesztették, midőn megismerték, hogy a munka nem szülte a reménylett hatást, és a midőn ő a kéziratot megsemmisíteni iparkodott.¹⁾ Úgy hiszem, az első, a kik ezen különös elméletet nyomtatásban közzétették; Bernardo Giunti, 1532-diki kiadásának ajánlásában, és Reginald Pole 1535-ben. Machiavelli 1520 előtt nem kérkedhetett hazafias árulással, — melyet utóbb javára betudtak, — legalább semmi esetre sem annyira, hogy a Medici család bizalmát elvesztette volna, mert ebben az évben Giulio de' Medici bibornok Firenze történetének megírásával bizta meg.

A Lorenzonak ajánlott Principe kéziratban maradt egyelőre; Machiavelli pedig barátjának, Vettorinak, folytonos kérelme daczára sem nyert hivatalt.²⁾ E szerint nem tehetett egyebet, más pártfogókat kellett keresnie és szünidejét újabb irodalmi művek alkotására használni. Azt találjuk tehát, hogy 1516—1519 közt részt vesz a firenzei akademia, — a mely akkor a Rucellai kertben gyűlésezett

---

¹⁾ Varchi id. hely.

²⁾ Az 1514-ben irt politikai levelek, melyek Francesco Vettori-hoz Romába czimeztettek, valószínűleg X. Leonak voltak szánva. A Leohoz intézett beszédet: Sulla riforma dello stato di Firenze-t lihetőleg 1519-ben írta Machiavelli.

— irodalmi és philosophiai vitatkozásaiban. ¹⁾ Itt olvasta fel beszédjeit Livius első decas-áról; egy sorozatát a mélyen átgondolt értekezéseknek az államigazgatásról, melynek alapjául a római történetíró mondásai szolgálnak. A *Principe*-ben kifejtette volt a módszert, hogy miképen kell a fejedelmi hatalmat megnyerni vagy fentartani; a *Discorsi*-ban pedig kimutatja, micsoda intézmények szükségesek, hogy a politikai testületet erőteljes tevékenységben lehessen tartani. A *Discorsi*-t tehát bizonyos tekintetben a *Principe* folytatásának tekinthetjük, csak hogy itt a tudományos politikus bölcsességét már nem fejedelemnek bocsátja szolgálatára. Ebben az állam mindazon tagjaihoz szól, a kiknek érdekében áll felvirágzása. Macchiavelli ellenségei tehát azzal gyanúsíthatták őt, hogy miután az egyik röpiratban a zsarnokságot tanította, a másokban a zsarnoknak való ellenállás módjának elveit fejté ki, s köpenyegét úgy forgatta, a mint a szél fútt. ²⁾ A való itt is Machiavelli eljárásának kritikai és tudományos tulajdonságaiban rejlik. Ő a politikáról, mint a csak nagy fáradság árán megtanult művészetről, fejedelmeknek azonképen, mint polgároknak tartott előadásokat. Ő csak az elvek fejtegetésével törődött, s ez nagy

---

¹⁾ Filippo de Nerli commentárjainak VII. könyvében (p. 158) a következőket írja e gyűlésekről: »Avendo convenuto assai tempo nell' orto de' Rucellai una certa scuola di giovani letterati e d' elevato ingegno, infra quali praticava continuamente Niccolò Machiavelli (ed io ero di Niccolò e di tutt'loro amicissimo, e molto spesso con loro conversavo), s'esercitavano costoro assai, mediante le lettere, nelle lezioni dell' istorie, e sopra di esse, ed a loro istanza compose il Machiavello quel suo libro de' discorsi sopra Tito Livio, e anco il libro di que' trattati e ragionamenti sopra la milizia.

²⁾ Lásd Pitti Apologia de' Capucci Arch. Stor. vol. IV. pars 2. p. 294.

mértékben közönyössé tette alkalmazásuknak módja iránt. Valóban, ha Macaulaynek magvas szavait használjuk: »a Principe nagyravágyó férfiú, a Discorsi nagyravágyó nép pályáját rajzolja. Ugyanazon elvek, a melyekkel az első munkában az egyén emelkedése megvan fejtve, az utóbbiban a társadalom hosszabb tartamára és bonyolódottabb érdekeire vannak alkalmazva.

Teljes biztossággal állíthatjuk, hogy a hét könyv a háború művészetéről Machiavelli életének ugyanezen szakában keletkezett. Valószínűleg 1520-ban írta. Ha a fent említett terv szerint összeköttetésbe szabad hőznünk a történetíró szünnapjainak műveit: akkor ezen értekezés a *Principe*-nek és a *Discorsi*-nak pótléka. Ebben kifejti Machiavelli a nagy királyság katonai szervezetét és rendszeresen előadja kedvencz tervét az itáliai seregek nemzetiesítéséről. Giovionak felületes ellenvetése, hogy a philosophus gyakorlatilag egyetlen századot sem tudna vezetni, teoriájának értékére nézve nem valódi kritika.

A Mediciek végtére elhatározták, hogy Machiavellit kegyükbe fogadják; minthogy csak arra vágyott, hogy legalább követ hengergetessenek vele, adtak neki nagyon haszontalan munkát: fel kellett szólítania a franciskánusokat Carpi-ban, hogy a firenzei tartományban rendjüknek egy külön provinciáját szervezzék. Ezen fontos ügynek vezetését bízták most arra, a ki egykoron Miksa császár és Lajos király udvaránál diplomatai megbízásokat végzett. Machiavellit élete végső éveiben még több küldetésben is részesítették, de egy sem volt kiválóbb fontosságú. Midőn 1527-ben a népies kormány megalakult, a firenzeiek bizalmát nem nyerte annyira vissza, hogy régi hivatalába, a hadügyi osztály titkárságába, helyezték volna. Nem is igen várhatta ő,

tekintetbe véve újabb összeköttetését a Mediciek pártjával, hogy ezen állást megnyerje és ezért nem is valószínű, hogy Gianotti megválasztatásának híre halála okaival összeköttetésben lett volna. ¹⁾ Valószínű, hogy érzett csalódást; mert erkölcsi erejét tizenöt év alatt oly kísérletekre vesztegeté, hogy azon fejedelmeknek kegyét nyerje el, kiket most ujra hazájuk ellenségeinek tekintettek. Midőn végre a köztársaság feltámadt, ő minden táboron kívül találta magát. Az ajánlatok, melyeket a Medicieknek tett volt, hidegen fogadtattak, de eléggé ismeretesek voltak, hogy őt e miatt a hazafiak gyanúba fogják. Ő nem járt el őszintén Polonius tana szerint: »mindenek fölött légy hű magadhoz.« Észbeli képességét politikai állandóság és erkölcsi emelkedettség nem aczélozták meg, s ez a kiközösítettek közé helyezte:

che non furon ribelli,
Nè fur fedeli a Dio, ma per sè foro.

Ezen éveknek nagy eredménye az *Istorie Fiorentine* megírása volt. E munkával Giulio de' Medici 1520-ban bizta őt meg az Officiali dello studio által, évi száz aranyforintnyi járadékkal. 1527 ben, halálának évében, a kész történetet VII. Kelemen pápának ajánlotta. Az irodalom ezen mester-műve az újkori történetírás fejlődésében korszakot alkot, bár pontatlansággal és felületességgel vádolható. ²⁾ Meg kell emlékeznünk arról, hogy egy pár évvel megelőzte Guicciardini nagy munkáját és hogy megjelenésének ideje előtt Italia évkönyvirői megelégedtek eseményeknek feljegyzésével, egyéni benyomások leírásával és egyes korszakok kritikájával. Machiavelli volt az első, ki egy egész nemzet

¹⁾ Lásd Varchi id. helyütt.

²⁾ L. Ammirato és Romagnosi kritikáit, melyeket Cantù a *Letteratura italiana*-ban p. 187. idéz.

életét teljes folytonosságában tekintette; ki a politikai erőnek működését az egymásra következő nemzedékeken keresztül követte; ki az egyének cselekedeteit szembe helyezte az okoknak fejlődésével, melyekre ezeknek alig vala befolyásuk; és a ki a nemzeti életrajz írásánál a jellemző vonásokat ki tudta domborítani, az aránylag fontossággal nem bíró részleteket elhagyván. Machiavelli az emberiség tudományát egy új ággal gazdagította, midőn így a történetre alkalmazta a philosophiai eljárásmódot. Azon módban, melylyel a nemzeti létet tekinti, van valami, a mi a klasszikai történetírók legkitünőbbjeinek felfogásán is túlterjed. Írásmódja művének tartalmával egyensúlyban van; mert soha sem fejeztek ki világos, határozott gondolatokat nagyobb pontossággal, erőteljesebb vagy férfiasabb nyelven. Midőn ezen írásmódot jellemezzük, önkénytelenül, gyakorlott gladiatornak kifejlődött izmaira gondolunk. Habár Machiavelli költő is volt, még sem használja fel a szónokiasság virágait;¹⁾ hasonlatai, melyek ritkák és ízléssel vannak megválasztva, szükségeseknek látszanak azon gondolatokhoz, melyeket illusztrálnak. Habár philosophus volt, mégsem engedi át magát soha a speculationnak; a tények és a tapasztalás oly teljesen összeforrtak eszében a reflexioval, hogy legmerészebb általánosításai is a valóság tartalmasságával jeleskednek. A valótlanság eleme, ha ugyan ilyenre találunk, az emberi természet felfogásának következménye. Úgy látszik, hogy Machiavelli az embereket mindig csak mint tömeget, vagy mint politikai eszközöket, nem pedig mint érző és gondolkozó lényeket tanulmányozta.

---

¹⁾ Máshol fogunk szólni Machiavelli színjátékairól, költeményeiről, »Belphegor« című novellájáról stbről.

Machiavelli, a levél szerint, melyet fia, Pietro, Francesco Nellihez intézett, egy, nem kellő időben bevett, gyógyszer következtében halt meg. Halálos ágyánál barát ült, ki meg is gyóntatta. Magánerkölcsei nem voltak kifogástalanok. Megvetését a gyengeség és egyszerűség iránt nem leplezte; világ- és emberismerete kynismussá vált. A rideg philosophia, melyet politikai értekezéseiben kifejezett, és a sarcasticus szólások, melyekbe elkeserített kedélye kitört, népszerűtlenné tették őt. Azon vélemény terjedt el felőle, hogy miután az emberi természet minden szentségét nevetségessé tette, ajkain istenkáromlással halt meg. Mindezen mythosokon, mint valamely ködön keresztül felismerhetjük egy csalatkozott s hitevesztett nagy lélek keserűségét. A pusztá, a melyben oly erejű szellemek vándorolnak, mint a minő Machiavelli-é volt, szárazabb és szellősebb, semhogy benne megélhessenek a közönséges lelkiismeretnek durva, anyagi furdalásai. Elmondhatjuk végre Varchival: »Machiavelli szellemes volt a társalgásban, előzékeny barátjai iránt és az erényes emberek hive; szóval érdemes vala, hogy a természet őt vagy kevesebb lángészszel, vagy jobb gondolkozásmóddal áldja meg.«

ÖTÖDIK FEJEZET.

Machiavelli: Il Principe.

Machiavelli őszintesége ez értekezésében. — A machiavellismus. — Öntudatosan szed rendszerbe kynikus politikai elméletet. — A fejedelem analysise. — A fejedelemségek kilencz fajtája. — Elismeri, hogy a hódító érdeke egyedüli indító oka az ő politikájának. — XII. Lajos kritikája. — A hűbéres monarchia és e keleti despotismus. — A szabad városok leigázásának három módja. — Pisa példája. — A kalandorok alapította fejedelemségek. — Mózes, Romulus, Cyrus és Theseus. — Savonarola. — Francesco Sforza. — Cesareorgia. — Macchiavelli személyes összeköttetése ez utóbbival. — Machiavelli bámulja Cesare lángeszét. — Cesare pályájának ismertetése. — Azokat illetőleg, kik bűnök által jutottak fejedelemségre. — Olive-rotto da Fermo. — A kegyetlenségnek haszna. — Messer Ramiro d'Orco. — Machiavellinek pessimistikus felfogása az erkölcsiségről. — A fejedelmek szavatartásáról. — VI. Sándor. — Az erényesség és becsületesség látszatának politikai haszna. — A lovagias érzés hiánya Italiában. — A hatalmas fejedelemnek katonai rendszere. — A zsoldosok és szövetségesek kritikája. — A nemzeti sereg szükségessége. — A háború művészete. — Az értekezésnek hazafias befejezése. — Macchiavelli és Savonarola.

Azok, miket már elmondottunk a körülményekről, melyek közt Machiavelli *Principe*-jét szerkesztette, feljogosítanak, hogy azt a politikai philosophia őszinte kifejezésének tekintsük. A szerző észjárása kiválóan elemző és

tényekre alapított; ő jól tudta magát szorosan az általa választott tárgy határaihoz tartani. A *Principe*-ben nem az volt a célja, hogy az erkölcsiségről értekezzék; hanem, hogy tudományos pontossággal megállapítsa azokat a fogásokat, a melyeket szükségesnek tartott, hogy az önkényesen uralkodó sikert arathasson. Ennélfogva értekezését azon elvek alapos és világos előadásának tekinthetjük, a melyek a XVI. század olasz államférfiainak vezérelték. Mindennapos megjegyzés már ma, hogy a machiavellismus Machiavellit magát megelőzte. Giangaleazzo Visconti, XI. Lajos király, katolikus Ferdinand, a pápai curia és a velenczei tanács rendszeresen követték azt a politikát, mely a *Principe* fejeteiben le van írva. Nem kevésbé igaz azonban, hogy az új korban Machiavelli volt az első, ki a kormányzásnak azt a theoriáját formulázta, mely szerint csakis a kormányzónak érdekei jönnek tekintetbe; mely feltételezi, hogy az államművészet és az erkölcsiség szétválasztható; mely az erőszakot és csalást is törvényes eszközöknek ismeri el magas politikai czélok elérésére; mely a magaviselet egyedüli mértékének a sikert tekinti és mely eleve feltételezi az emberiség általános megromlottságát, megvásárolhatóságát és aljasságát. Ez volt az, a mi Európa ellenszenvét Machiavelli ellen felkölté, mihelyt a *Principe* szélteben ismertessé lett. A nemzetek, melyek inkább a monarchiát, mint a kormányzás kényuri alakját szokták meg, rossz néven vették a zsarnokság művészetének rendszeres előadását, melyet az olaszok már régóta gyakoroltak. Az észak népei, kiknek erkölcsi érzése még erőteljes volt, kik tiszteletüket a megalapított vallás iránt megtartották, nem tűrték a kynismust, melylyel Machiavelli tárgyát tisztán az ész szempontjából fejtegette. Neve gúnynév lett. »Machiavelli vagyok-e?« —

így szól a korcsmáros a windsori víg nőkben. A kísértet, Marlowenál, a »Jew of Malta« előjátékában, ezeket mondja :

I count religion but a childish toy,
 And hold there is no sin but ignorance. ¹⁾

Mikor Olaszországban az ellenformatio bekövetkezett s a legkétségbeesettebben erőlködtek, hogy a renaissance gondolatszabadságát megakaszszák: az inquisitio elítélte a *Principe*-t. Egyúttal azonban suttozták, hogy a spanyol fejedelemek és Catarina de' Medici fiai a francia trónon, csak úgy tanulmányozták lapjait, mint a hogy egy Marquise de Brinvilliers elmerülhetne a mérgezés kézi-könyvében. Machiavelli a nagy politikai vétkek bűnbakjává lett és a XVI. század vallási háborúi alkalmával nem egy fanatikus az ő mérges befolyásának tulajdonítá az afféle borzasztó tetteket, minő a Szent-Bertalan-éj. Mindennek daczára azonban ezen mű valósággal nem több, s nem kevesebb, mint Italiara vonatkozó tényeknek kritikai kézikönyve és politikai tapasztalatoknak legnagyobb mértékben összesített tana. Ebben, mint valamely tükörben, tanulmányozhatjuk az olasz kényúr vonásait, ki kaland vagy örökség által királyság vezetésére tett szert. A politikai elvek, melyek itten meg vannak alapítva, ép úgy vezérelték a velencei tanács tárgyalásait és a pápai udvart, mint egy Sforzanak vagy Borgianak cselekedeteit a hatalomrajutás pályáján. A miért is ez a legértékesebb okmányok egyike az olaszok lelkiismeretének megismerésére, viszonyában a politikai erkölcsiséghez.

A *Principe* azon állítással kezdődik, hogy a kormány-

---

¹⁾ Vallást csak gyermekjáték számba veszem, azt vélem nincs más bűn, csak a tudatlanság.

zás alakjait két főosztályba: köztársaságokba és fejedelemségekbe, lehet sorozni. Ez utóbbiak közül némelyek örökölhetők, mások szerettek. Azon fejedelemségeknek, a melyeket valamely uralkodó életében szerez, némelyike egészen új, minő, Francesco Sforza alatt, Milano: némelyikét pedig örökös királyságokhoz csatolják, mint Nápolyt Spanyolországhoz. A szerzett államok ismét vagy egyes emberek uralkodásához, vagy pedig önuralomhoz voltak szokva. Végre a hódító vagy saját, vagy bérelt hadseregekkel; vagy szerencse vagy ügyesség által szerzi meg őket. ¹⁾ Így a szerző már eleve megállapítja a kilencz szempontot, a melyből a fejedelemségek tekinthetők.

Nem szükséges tüzetesebb fejtegetésébe bocsátkoznunk a rövid fejezetnek, melyet Machiavelli az örökös fejedelemségeknek szentel; mert aránylag kevés fontossággal bír. Jellemző az olasz politikai állapotokra, hogy az egyetlen példa, a melyet Olaszországban a kormányzás ezen alakjára felhoz: a ferrarai herczegség. A városok és az államok a XVI-ik században oly gyakran változtatták urokat, hogy a tudományos politikus igazolva van, midőn figyelmét egészen arra fordítja: hogyan lehet az erőszak által szerzett fejedelemségeket megállapítani és megtartani? Midőn értekezésének valódi tárgyát kezdi meg Macchiavelli, áttér ennek megbeszélésére. Az első példa, a melyet fejteget, egy fejedelem, ki tartományt hódított meg, a melyet oly erősen, a mennyire csak lehet, örökös tartományaihoz kíván kap-

---

¹⁾ A »virtù« szó, melyet ügyességnek fordítottam, csaknem egyértelmű a görög ἀρετή-vel, mielőtt ennek erkölcsi meghatározása létrejött, vagy a romai »virtus«-sal; azonban értelme, a mint ezt Principe fejtegetéséből látni is fogjuk, korántsem az, a mit mi »erény« alatt értünk.

csolni. Az új tartomány vagy olyan nemzetiségű és nyelvű, mint az ősi vagy más. Az első esetben elégséges, ha a régi uralkodók egész családját kipusztítja és arra ügyel, hogy a tartomány törvényei és adói lényegesen meg ne változzanak, mert idővel a természetes vonzódás következtében összeforr a régi királysággal. Ha azonban a szerzett tartomány nyelv, szokás és hagyományok tekintetében az ősitől különbözik: a hódító nagy bökkenő előtt áll. Uralmát biztosítandó, Macchiavelli azt ajánlja, hogy vagy a leigázott tartományokba helyezze át székhelyét, vagy pedig gyarmatokkal lepje el, de pusztán a katonai megszállásban soha és semmi esetre sem bizzék. »A gyarmatok — ezt jegyzi meg — nem kerülnek sokba a fejedelemnek, hozzá szítanak és a meghódított tartományok lakosainak érdekeit legkevésbé sértik; azok a kevesen, a kiknek csakugyan ártanak, úgysis szegények, szét vannak szórva és nem okozhatnak bajt. Jól meg kell jegyezni, hogy az embereknek vagy hizelegni kell, vagy pedig össze kell őket tiporni; az apró sértést meg lehet ugyanis boszúlni, de a nagyok a visszatorlást lehetetlenné teszik; ha tehát már ártanunk kell, tegyük ezt olyan mértékben, hogy ne kellessék boszú lehetőségétől tartanunk.« E mondatokat példájául idézzük, hogy mily egyenesen és tudományosan tárgyalja Machiavelli a felfogása szerint való államművészetnek legkegyetlenebb szükségzeit. Semmi képmutató leplezéssel nem takargatja a hódítónak önzését; nem is tettet, hogy a nagyravágyó fejedelmén kívül más érdekeket tekintetbe vett. Az emberiséget úgy tárgyalja, mintha márvány volna, melyből a politikai művész oly alakot farag, a minő szeszélyének épen tetszik. Pontosan kiszámítja, hogy mekkora az elnyomás, mely ellentállásra képtelenné teszi a nemzetet és mely a hódítót megszabadítja min-

den akadálytól nagy művében: hogy hatalmas királyságot felépítsen saját uralmának nagyobbítására.

A mit Machiavelli a vegyes fejedelemségekről mond, azt ő részletesen megmagyarázza XII. Lajos olasz politikájának beható taglalásával. A francia királynak ismeretes jogigényei voltak a milanoi herczegsége; a velenceiek biztatták: érvényesítse tényleg azokat. Ajánlották, hogy egyesítsék erejüket és osztoszkodjanak a meghódított lombardiai tartományon. Machiavelli nem gáncsolja Lajost, hogy elfogadta ez ajánlatot és a köztársasággal egyetértőleg működött. A francia király hibái azon pillanatban kezdődtek, mikor már Milanora, Genuara és az északi olasz városok nagy részére szert tett. Politikája akkor lesz vala rendén, ha Velenczét s Romat egymás ellen használja fel, ha a kisebb államok védnökségét elvállalja és minden veszedelmes versenytársát Olaszországon kívül tartja. A helyett azonban, hogy így cselekedett volna, Romagniat a pápának engedte át és Nápolyon a spanyol királylyal megosztozott. »Lajos tehát — így fejezi be Machiavelli fejtegetését — öt végzetteljes hibát követett el: számos gyöngé szövetségének minden reményét megrontotta. A pápaságnak, már úgylis túlságos, hatalmát megnövelte; hatalmas idegen uralkodót beleártott ez ügyekbe; nem lakott Olaszországban és tekintélyének fentartására nem alapított gyarmatokat. Ha azt hozzák fel: Lajos ily meggondolatlanúl azért cselekedett Sándorral és Ferdinanddal szemben, hogy egy háborút kerüljön el; feleletem az: hogy mindegyik esetben a hiba csak oly vészes volt, mint akár a veszített háború. Ha pedig felemlítik a pápának tett ígéretét; azt válaszolom: a fejedelemnek tudnia kell, hogy mikép és mikor szegheti meg hitét, a mit alább fogok tárgyalni. Mikor Nantesben időz-

tem, a roueni bibornok azt mondá nekem, hogy az olaszok nem tudnak háborút viselni; én avval vágtam vissza: a francziák pedig nem értik az államművészetet, mert különben nem engedték volna meg, hogy az egyház Olaszországban oly nagy hatalomra jusson. A tapasztalás igazolta állításomat, mert a francziák saját romlásukat idézték elő azzal, hogy a pápaságot megerősítették és Spanyolországot a nápolyi királyságba beeresztették.«

Ez a kritika a politikai eszélyesség netovábbját tartalmazza. Feltárja a francia törekvések meggyűlöletének titkát: miért nem tudta sem Károly, sem Lajos, sem Ferencz lábát Olaszországban megvetni. Tüntető diszportyázások, bármennyire fényesek is; ideiglenes hódítások; bizonytalan szövetségek kötése és véres győzelmek még nem biztosítanak egy királyságot. Felforgatják ugyan az államokat és nyomorúságot hoznak a nemzetekre; eredményeik azonban mulóak és utánuk az úgynevezett hódítók rosszabbul állnak, mint azelőtt. Olaszországnak végzete úgy akarta, hogy következetlen kalandorok pusztították, kik sohasem kísértették meg belső szervezéssel maradandó birodalom alapítását, míg a spanyol igazgatásnak holt keze a félszigetre nehezedett és Ausztria házasságkötésekkel megnyerte azt, mit Franciaország fegyveres erővel nem érhetett el.

A Principe negyedik fejezete párhuzamot tartalmaz a monarchia és a despotismus közt, mely főleg azért érdekes, mert bizonyítja, hogy Machiavelli tudta a hűbériség alapján álló királyságok állandóságát méltányolni. Szerinte az egyiknek legjobb példája Franciaország, a másiké Törökország. »Az egész török birodalmat egy főúr kormányozza; a többiek mind az ő szolgái; birodalmát sandsakságokra osztja; mindegyikbe külön kormányzót küld, s ezeket kénye

kedve szerint változtatja. A francia király ellenben az alattvalóiktól elismert és szeretett urak egy időszentelte tömegének középpontja; ezeknek megvannak a maguk kiváltságai, melyektől a király veszély nélkül nem foszthatja meg őket.« Ebből az következik, hogy a fejedelemnek, a ki kényurat foszt meg uralmától, a kormányzásnak egy berendezett gépezete és a szolgálatkész minisztereknek egy csapatja áll rendelkezésére; holott az, a ki monarchát foszt meg trónjától, kénytelen mindjárt a független uralkodóknak egész sorozatával megküzdeni, a kik számosabbak, semhogy ki lehetne irtani, és büszkébbek, semhogy meg lehetne őket engesztelni.

Machiavelli folytatja, megbeszélvén, hogy a fejedelem minő módon tarthatja meg legkönnyebben a meghódított szabad városokat. »Három módja van« — úgymond — »az első: rombold le teljesen; a második: kormányozd tennmagad; a harmadik pedig: hagyd meg a régi alkotmányt egy általad kiszemelt oligarchia vezetése alatt, és elégedj meg hűbéri díjjal; — valósággal azonban az egyetlen biztos mód: az elpusztítás.« Ez épen úgy hangzik, mint ama tanács, a melyet egy vén pók a fiatalnak adott: »ha egy nagy legyet fogtál, kezd tüstént szívni és mindenesetre legalább annyi vért szívj ki belőle, hogy az képtelen legyen hálódból megszabadulni, azután pedig kedvedre edd meg.« Ezután előadja okait. »Az, a ki szabadsághoz szokott város urává lesz és nem teszi tönkre, arra legyen elkészülve, hogy az majd őt teszi tönkre; mert e szót »szabadság« s az ősi szokásokat sem az éveknek hosszú sora, sem a jótéteményeknek halmaza nem képes a nemzet szívéből kiirtani; semmi gonddal, semmi előrelátással nem lehet őket előlni; hacsak a polgárok mind nincsenek megtörve és szétszórva:

mindig gyűjtőpontjai lesznek ezek a forradalomnak, mihelyt erre alkalom nyílik.« Ezen rettenetes következtetés példájul — a melyben, mondjuk ki Macchiavelli dicséretére, a hazafi lelkesedése tör ki, — Pisat hozza fel. Pisa egy századig sínlette Firenze igáját; kikötői elzárva állottak; szántóföldjei elposványosodtak, míg csak váltólázt termettek; polgári élete kihalt; művészete és tudománya kiveszett; de valósággal teljesen mégsem pusztult el; polgárai nem oszlottak szét, végleg nem néptelenedett el. Ennélfogva, midőn VIII. Károly 1494-ben Pisába jött és Orlandi, a szónok, megragadta a király palástját és könyörgött, hogy adja vissza a város szabadságát, e szó, az egyetlen, a melyet a tömeg a folyamodásból megértett, egy nemzetet borított lángba: Firenze oroszánait és liliomait a nyilvános épületekről leszaggatták, az Arno partján a Marzoccot oszlopáról a folyóba döntötték s a holt köztársaság egy perc alatt életre ébredt. Szabad államnak életereje oly szívós tehát, így okoskodik Machiavelli, hogy azt óvatos hódítónak vagy teljesen meg kell semmisítenie, vagy önmagának vaskezekkel kormányoznia. Ne feledjük: ez Machiavellinek, a firenzei hazafinak tanácsa, Lorenzo de' Medicihez, a firenzei zsarnokhoz, ki csak az imént foglalta el helyét azon megtörhetetlen köztársaság nyakán.

Eddig azt vettük tekintetbe, hogy miképen kell a meghódított államokat a már birtokolt tartományokhoz csatolni. Machiavelli értekezésének következő szakasza sokkal érdekesebb. Azon fejedelemségekkel foglalkozik, a melyeket kalandorok fegyverrel, személyes tulajdonságaikkal és szerencséjükkel teremtenek. A XVI. században csakis Olaszországban találjuk az ily zsarnokságok példáit; a Principe azon része tehát, a mely reájuk vonatkozik, a

renaissance tanulmányozóját kiválóan érdekli. Machiavelli először is azokkal foglalkozik, kik a maguk tulajdonságai s nem szerencse következtében lettek fejedelmekké. A nevek, melyeket felsorol, ha a történet mostani ismeretével meggyünk végig rajtok, legalább is furcsák. Mozest, Cyrust, Romulust és Theseust említi ugyanis. Mozessel kezdi és magyarázza, hogy ha az Isten akarata pusztá eszközének kell is tekintenünk őt, mégis az elvek, a melyek szerint a többi alapító eljár, »nem különböztek azoktól, melyeket Mozes fenséges tanítójától nyert.« Ezen férfiak a szerencsének csak a bennük rejlő nagyság nyilvánításának az alkalmát köszönték. Mozes Israel népét az egyiptomi igában találta. Romulus száműzve volt Albaból. Cyrusnak a perzsa néppel kellett elbánnia, a mely az elpuhult méd-uralmat megúnta, Theseus pedig feladatául tűzte ki, hogy az athenaei nép elszórt elemeit egyesítse. Tehát ez alapítók mindegyike alkalmat talált, a melyet felhasználván, fényes tulajdonságait érvényesíthet; de az eredményt, mindegyik esetben, azután csak saját ügyességének köszönhetette és a hódítást, melyet nagy nehezen végrehajtott, könnyen tarthatá fenn. Nem hiába kezdi meg ezzel szerző fejtegetését, célját elértjük majd az értekezés végén, hol a Medici házra alkalmazza az eredményeket. A kezdet nehézségei, a melyeket az újítónak le kell győznie, roppantúl nagyok. »Szenvedélyes ellenségei neki mindazok, kik a régi rend alatt jólétnek örvendettek; barátjai pedig azok, a kik az újból remélhetnek hasznót; de ezek félénkek, részben mert ellenségeiktől tartanak, a kik mellett a megállapított törvény és jog szól, részben a bizalmatlanság következtében, a mely megakadályozza az embereket, hogy az újbán, a ki nem próbáltban, higgyenek.« Szükséges tehát, hogy az újító erőre támaszkodhasson,

hogy parancsolhasson és ne legyen kénytelen segítségért esedezni. Ez az oka: miért arattak sikert mind a próféták, a kik fegyvert ragadtak, hogy kinyilatkoztatásaikat az emberekre erőszakolják, és ezért buktak meg mindazok, a kik pusztán személyes befolyásukban bíztak. Mozes természetesen a sikert arató prófétának fényes példája. Savonarola ellenben nevezetes példája az olyan újítónak, »a ki tönkretutott újítása művében, mihelyt a sokaság elvesztette hitét benne, mert nem volt módjában, hogy azokat, a kik egykor bíztak benne, megrendíthetetlenül tartsa, és hogy a hitet a hitetlenekre erőszakolja.« E kritikában Machiavelli hű marad az emberi természetről való positiv tudományos philosophiájához. Nem ismeri el, hogy a világon más folytonos erők is léteznének, mint az elhatározott emberek számító ügyessége és a hatalom, melyet a physikai erő ad. X

Az olasz államalapítók közül, kik saját ügyességök által vagy azon előnyök fölhasználásával, miket jó szerencsájök rendelkezésökre bocsátott, jutottak fejedelemséghez, Machiavelli Francesco Sforzat és Cesare Borgiat választja ki legjelesebb példákul. Az első nevezetes esete a pusztá *virtù* által elért sikernek: »Francesco, helyesen megválasztott eszközökkel és kitünő ügyességével, magán emberből Milano herczegévé lett, s a roppant bajjal szerzett uralmat kevés fáradsággal tartotta meg.« Cesare más részről példája a sors hatalmának is, gyengeségének is: »fejedelemségét apja állásának segítségével szerezte meg, s mikor ez elveszett, elveszett az ő hatalma is, daczára, hogy nem kimélt semmi fáradságot; mindent megtett, a mit előrelátó és ügyes ember megtehet, hogy a tartományokban, melyeket mások fegyverei s szerencséje juttattak kezébe, biztos és erős alapra szert tegyen.« Nem szükséges Francesco Sforza

pályájának részleteibe bocsátkozniunk. Nem ő, hanem Cesare Borgia a hőse Machiavelli értekezésének; erre utal az író, hogy Lorenzo de' Medicinek mutassa, mit kelljen utánoznia, mit elkerülnie. Emlékeznünk kell, hogy úgy mint Cesarenek, úgy Lorenzonak is, az egyházi állam hatalma szolgálatjára áll nagyravágyása pályájának kezdetén, melyre őt Machiavelli biztatja. Különbözik Francesco Sforzatól, mert nem egyszerű kalandor katona, hanem biborban született fejedelem, a ki okvetetlen fölhasználhatja a végtelen előnyöket, miket állása Firenzében és nagybátyjának, a pápának, tekintélye biztosítanak neki. A valentinoi herczeg Machiavelli ideálja előrelátásra és bátorságra az ügyek vezetésében és egyszersmind a szerencse állhatatlanságának legfőbb példája. A philosophus megtalál benne mindent, hogy fejedelmi tanítványát oktathassa. Machiavellivel benső s bizalmas hangon társalgott vala a valentinoi herczeg; s nem kételkedhetünk azon, hogy a tökéletes gazembernek fényes szellemi képességei megbüvölték a híres író képzelőtehetségét. A firenzei köztársaság 1502-ben Imolaba küldte, Cesare mozdulatainak megfigyelésére; titkos utasítása volt, hogy megbízható tudósítások megszerzésére a herczegnek még hamis ígéreteket is tegyen. Machiavelli ekkor azon ritka élvezetben részesült, hogy korának legügyesebb és legkevésbé lelkiismeretes diplomatájával egy játszma politikai écartét játszhatott. Szemtanúja volt, hogyan kormányozta ez Romagnat, rettentően s mégis jótékonyan. Jelen volt, mikor Cesare Sinigagliaban meggyilkolta az Orsini párt főnökeit. Cesare közlötte, vagy legalább tettette, hogy közli, vele személyes nagyravágyásának terveit, titkos politikájának indító okait és eszközeit. II. Julius pápa megválasztásának napján Borgia kitárta a firenzei titkár előtt

multjának egész történetét, és rámutatott egyetlen gyöngeségére, melyet hibának elismert. Nem ítéltünk a felől, hogy a két játékos közül melyik csalta meg inkább a másikat, mikor ügyességekét összemérték s a kölcsönösen bizalmatoskodának. Machiavelli azonban érezte, hogy Borgia az államvezetés művészetének tanulmányozására tökéletes anyagul szolgálhat. Oly mély benyomást tett szellemére, hogy még Cesare terveinek teljes meghiusulása után is az előttünk fekvő politikai dolgozatnak hősévé tette. Művészies fölfogását a tökéletesről és szépről, úgy az aggodást nem ismerő eljárásra, mint az összeütköző érdekeknek hideg számbavételére nézve, kielégítette a fiatal herczegben észlelt szilárd önzés, következetes hűtlenség, mély bizalmatlanság az emberek iránt, önuralom veszedelmes vállalatok végrehajtásánál, kegyetlenségnek mértékletes, de határozott alkalmazása bizonyos czélok elérésére: ezeket idealisálta a Principeben. Ez a természet, mely eleméhez, a tűzhöz, mint a salamandra úgy hozzáillett; mely »olyan volt mint az angyal, ki a lángoknak örvendez;« mely előtt semmi nem volt szent; melyet semmi meg nem rettentett; mely soha egy perczig sem áldozta föl az észta szenvedélynek, nem ismert fáradságot, nem gyengeséget; ez a természet megigézte Machiavelli képzeletét. Ennek a férfiúnak erkölcsi tulajdonságait ő nem is veszi számba, sem az alávaló alapot, melyre hatalmát építette, sem magán életének kimondhatatlan botrányosságát, sem az egész kereszténység gyűlöletét. Tárgyának természete megkövetelte szerinte, hogy az ilyes tekinteteket a számadásból kiküszöbölje, mielőtt a kalandornak szellemi tehetségeit mérlegeli. »Ha szemügyre vesszük a herczeg minden sikerét — Machiavelli szavai ezek — azt találjuk, hogy jövőendő uralmának hatalmas alapot rakott. Nem tudok fejedelem számára, ki

pályája kezdetén áll, jobb tanácsot kigondolni, mint azt, a mit példájából levonhatunk.« Így szól Machiavelli, a polgár, Lorenzohoz, Firenze zsarnokához. Azt mondja neki »Menj és te is ugyanigy cselekedj.« Mi tehát ez az ugyanigy?

Cesare pápának volt a fia, nem várhatott támogatást senkitől, csupán apja befolyásától. Ő ezen befolyást először az egyházban akarta fölhasználni; de mikor bátyját meggyilkolta, félredobta a bibornoki kalapot és politikai nagyravágyással lépett föl. Apja nem tehetette fejedelemmé, ha csak az egyházi tartományoknak egy részének urává nem. A szent collegiumot rábirhatta ugyan a romagnai herczegség investitúrájának szentesítésére, az által, hogy egy napon tizenkét bibornokot nevezett ki, s ezt ő meg is tette; de Velence és Milano a terv ellenségei maradtak. Egy másik legyőzendő nehézséget képeztek az Orsiniak és Colonnak, a nagy nemes nemzetségek, kik akkoriban az összes olasz zsoldos seregeknek voltak vezérei; ezek, római nemes léltükre, természetesen gyűlölték a pápát. Segítségüket, Cesare fejedelemségének megszerzésére, igénybe kellett venni s egyszersmind szükséges volt kölcsönös féltékenységüket szítani. Ilyen körülmények között Sándor legjobbnak vélte a franczia királyt Olaszországba hívni és Lajossal azon az alapon alkura lépni, hogy elválasztja feleségétől, díjul a Cesarenak nyújtott pártfogásért. Ez alatt a Colonna-pártot el kellett tiporni, az Orsiniaknak pedig hizelegni. Cesare, franczia szövetségesei segítségével és az Orsini kapitányokkal, Imolat és Faenzat foglalta el, honnan Romagna meghódítására indult. Ezen vállalata teljesen sikerült. Romagna Olaszország történetének legkorábbi szakától fogva apró zsarnokoknak fészke vala, kik rosszúl kormányozták s nem tudtak tartományaikban békében megmaradni. A városok

ennélfogva csak ímmel-ámmal állottak ellen Cesarenek és nemsokára nagyon is megelégedtek azzal a hódítóval, a ki jó igazságszolgáltatást hozott be. Most azonban két nehézség merült föl. Cesare a francziák és az Orsiniak segítségével Romagnat meghódította, de nem alakított még magának sereget, szövetségesei pedig kezdettek rá gyanakodni. Az Orsiniak Faenzaban már tartózkodóknak mutatkoztak és midőn Cesare Urbino urává tévé magát és megvetette lábát Toscanában, Piombino elfoglalása által — e hódításait 1500 és 1501-ben hajtotta végre —, Lajos féltékenykedni kezdett. A herczeg feladatává azt tette, hogy a két erőtlől megszabaduljon, melyekkel jövőendő uralmának biztos alapotszerzett volt. Első lépése vala erre: megvásárolni az amboisei bibornokot, ki a franczia udvarnál döntő befolyással birt, hogy így hitelét Lajosnál még egy ideig fenntartsa. A második: ártatlanná tenni az Orsiniak hatalmát, részint az által, hogy rájuk uszította a Colonnakat, részint pedig az által, hogy a vezényletben őket más kapitányokkal helyettesítette. E végből önnön-maga condottierejévé lett és zászlója alá csábította, roppant fizetések által, a romai Campagnanak kisebb nemességét. Ezáltal megalkotta saját seregét és nélkülözhetette a zsoldos vezérek bizonytalan segítségét. Így állottak ügyei, midőn az Orsiniak, a kik hatalmát megerősödni látták Romagnában, Urbinóban és Toscana egy részében, míg saját erejük hanyatlásnak indult volt, elhatározták, hogy ezen veszélyes kényúr pályáját gyilkossággal akasztják meg. Ez volt az indoka a »la magione-i gyűlés« név alatt ismeretes összeküvésnek. Részt vettek ebben Orsini bibornok; testvére Paolo Orsini, a nagy háznak feje; Vitellozzo Vitelli, Città di Castello ura; a perugiai Baglione; a bolognai Bentivoglio; Antonio da Venasso Sienából és Oliverotto da Fermo.

A közös ellenség ellen való fondorlatok eredménye volt, hogy Cesare egy perczre elvesztette Urbinot, Romagnából pedig csaknem kicsöppent. De a francziák segítették s ő szilárdul megállott. Lehetetlen volt azonban azt hinnie, hogy XII. Lajos elébb-utóbb meg nem akasztja őt hódításai közben; — míg a francziákra és az Orsiniakra támaszkodott, állása természetesen bizonytalan vala. Az előbbieket magától el kellett taszítania, az utóbbiakat pedig ki kellett irtania. Egyelőre még nyílt játék játszására nem volt elég ereje, »ő tehát — úgymond Machiavelli — ravaszsághoz folyamodott és a tettetésben oly ügyes volt, hogy az Orsiniak, Paolo közbenjárásával, újra barátjaivá lettek.« Cesare Borgianak kegyetlenségével csak ravaszsága versenyzett; ígész erejének legnagyobb kifejtése által ellenségeit, kik La Magione-ban ellene összeesküdtek, sinigagliai tőrébe csalta. Paolo Orsini, Francesco Orsini gravinai herczeg, Vitellozzo Vitelli, Oliverotto da Fermo cselszövényekhez és vérontáshoz szokott katonák valának, kik közül nem egy viselte magán a legborzasztóbb árulás bűnének bélyegét; Cesare Borgia mégis oly ügyesen fondorkodott, hogy őket 1502-ben a seregüktől távollevő sinigagliai várba tudta gyűjteni, a hol mind megfojtatta őket. Miután ily módon az ellenzék vezéreit kiírtotta, seregeiket pedig saját szolgálatába fogadta, Cesare, hogy Machiavelli mondásával éljünk, »jövendő hatalmának biztos alapját rakta le.« Elég nagy tartomány uralta őt; apjának világi és lelki hatalmát kezelte; a fejedelmek féltek tőle; a népek Italiaszerte tisztelték; kegyetlensége, hűtlensége, ügyessége és merészsége miatt általán bámulták. De eddig még csak alapokat vetett. Egész Olaszország uralmát még el kellett nyernie, mert erre vágyott, sőt igen valószínű, hogy még a pápaság saecularisatiojának eszméjével is fog-

lalkozott. Franciaország volt nagyravágyásának legnagyobb akadályja. Lajos végre felriadt a veszedelem láttára, de az ő saját hibája vala, hogy a spanyolokat Nápolyba hozta, s ez Cesarenak eszközül szolgált a francia ellenőrzésnek lerázására. Most Spanyolország ügyéhez állott és az által, hogy majd az egyik, majd a másik hatalommal alkudozott, félelmessé és kíváнатossá tette magát mindegyik előtt. Földrajzi fekvése Milano és Nápoly közt ezen politikájának súlyt kölcsönzött. Egy másik nehézség, a mely ellen intézkednie kellett, inkább a jövőben, mint a jelenben rejlett. Ha apja meghal és esetleg érdekeivel ellenkező pápa választatnék meg, nemcsak a szentszék támogatását, hanem Romagnában és Urbinoban hűbéreit is elveszthetné. Hogy ezen esélyekkel szembeszállhasson, négy elővigyázati rendszabályt hajtott végre, mit Machiavelli nagy csodálkozással említ. Először rendszeresen meggyilkoltatta az általa megszerzett városok uralkodó családjainak örököseit, például a három Varanit Camerinoban, a két Manfredit Faenzaban, az Orsiniakat és a Vitellieket Sinigagliaban és másokat, kiket hosszadalmas volna felsorolni. Ezen eljárás következtében elérte azt, hogy a régi házaknak nem maradt sarjadéka, kit az új pápa uralmokba visszahelyezhetne. Másodszor nyugdíjakkal, hivatalokkal és adományokkal az egész római köznemességet lekenyerezte, hogy ezáltal az új pápát Romában, fegyver nélkül, fogolyként, őrizhesse. Harmadszor a bibornokok tanácsát megvesztegetéssel, rémítéssel, mérgezéssel és csalárd választásokkal olyannyira megtörte, hogy egy oly pápának megválasztatására számíthatott, a ki, ha nem is általa neveztetett ki, legalább érdekeinek nem ellensége. Negyedszer nem vesztegette el idejét, hanem hódítási terveit a legnagyobb gyorsasággal hajtotta végre, hogy

Sándor halálának idejekor lehetőleg nagy területen parancsoljon. Machiavelli, ki ezen négy pontot helyesléssel jegyzi fel, hozzáteszi: »az tehát, a ki szükségesnek látja, hogy tekintélyét biztosítsa az ellenség ellen, hogy szövetségeseket szerezzen, hogy célját erőszakkal s cselszövényekkel érje el stb. Cesarenál erőteljesebb és virágzóbb példát nem talál.« Így dicsőít Machiavelli, midőn ő, a mint hiszem, teljes jóhiszeműséggel és ártatlansággal ír, — oly embert, a ki, ha mindent összeveszünk, a történelemben előforduló kalandorok közt a legönzőbb, a legcsalfább és a legvérengzőbb. Az egyetlen hiba, a mit szemére vet az, miért nem akadályozta meg II. Julius pápa megválasztását úgy, hogy befolyását vagy az amboisei, vagy egy spanyol bibornok mellett latba vetette volna.

Érdekes elolvasni azon fejezet czimét, a mely Cesare Borgia működésének megítélésére következik. Így hangzik: »azokat illetőleg, a kik uralmokat bűnök elkövetésével érték el.« Világos tehát, hogy Machiavelli szemeiben Cesare nem volt a fajta fejedelem, mert ő itt a syrakusai Agathoklessel és Oliverotto da Fermoval foglalkozik, egy rabló-gyilkossal, ki a fermoi uraságot az által szerezte, hogy nagybátyját és jóltevőjét, Giovanni Foglianit, és a város minden főbb emberét egy lakománál, a melyre őket meghívta, legyilkoltatta. Machiavelli hite szerint ezt a borzasztó tettet igazolhatá Oliverotto, ha kegyetlenségét helyes mértékben egyesíti ügyességgel. Vadságát azonban nem leplezé kellőleg. A fejedelemnek nem szabad erőszakos vétkek által a gyűlöletet fölkeltenie; ezeket csak a rémítés eszközeül szabad használnia. Oliverotto ezenfelül oly együgyű volt, hogy Sinigagliában végre Cesare Borgia törébe esett. Machiavellinak Cesare maga ad egy nevezetes példát,

miképen kell a kegyetlenséget helyesen használni. Cesare Romagna városait nagy rendetlenségben találta; elhatározta tehát, hogy rettenetes helytartó vaskezevel megzabolázza őket. Erre Messer Ramiro d'Orcot szemelte ki: »kegyetlen gyorstettű ember, a kit teljhatalommal ruházott fel.« Messer Ramiróról egy történetet beszélnek, a mely bizarr módon mutatja, hogy mifajta természete volt: egykor ügyetlen apródját a tűzbe lökte és egy fogóval addig tartotta ott, míg elégett. Ily eljárással és korlátlan hatalmával Ramiro nem sokára az egész tartomány csendzavaróit megrémítette és a nyugalmat aránylag helyreállította. Cesarenak nem állott érdekében, hogy őt is érje a gyűlölet, a melyet ezen férfiú, kegyetlenségével, igazgatására zúdított. Ő tehát egy éjjelen lefejeztette és a cesenai piacon a vérpaddal s a véres fejszével közszemlére tette ki. Machiavelli teljesen helyesli az ügyeséget, a melylyel Cesare Romagnat először rendre tanította kegyetlenség által és azután az ekkép felidézett gyűlöletet magától úgy háritotta el, hogy a szerencsétlen teremtest saját igazságosságának és hatalmának rémitő példaként felhasználta. Az író theoriája: hogy a kegyetlenséget bizonyos határozott célból kell felhasználni, de hogy a fejedelemnek, a mennyire csak tőle telik, iparkodnia kell, hogy az így felkeltett gyűlöletet kikerülje. Mind Cesarenak, mind Machiavellinek igazolására el kell mondanunk, hogy Romagna igazgatása a Borgia-uralom alatt jobb volt, mint bármikor is az előtt. Talán szükséges volt oly vad erőszaknak alkalmazása, a minőt Machiavelli helyesel, annyira elállatiasodott népesség megtörésére.

Azon fejezetekből, melyeket Machiavelli a fejedelemhez illő tulajdonságok ecsetelésére szentel, világosan kitűnik, hogy Cesare Borgia gyakran szeme előtt lebegett.

A legrosszabb, a mit a XVI. századbeli Itáliáról el lehet mondani az, hogy oly kutató, minő Machiavelli, képes volt kalandort idealizálni, ki önző erkölcstelenségét oly kevéssé leplezte. Az emberi indító okok ezen mély kutatójának kritikája azon a meggyőződésen alapszik, hogy az emberek minden tekintetben rosszak. Midőn azt a kérdést beszéli meg Machiavelli, hogy jobb-e szerettetni, mintha félnek az embertől? azt határozza, hogy »ha választanod kell, jobb ha félnek tőled, mintha szeretnek; mert látjuk, hogy az emberekről általában méltán mondhatjuk, hogy háladatlanok és változók, képmutatók, a veszélytől félnek és nyereségre vágynak; hogy ha szolgálatot teszesz nékik, mindent felajánlanak neked, még saját gyermekeiket is, míg semmire nincs szükséged; de mikor segítségre szorúltál, elhagynak; legjobb tehát, ha a szeretetben, a melyet mutatnak, nem bízol.« Ilyesmit csak oly országban lehetett állítani, a hol loyaltást nem ismertek, a hol minden politikai és társadalmi viszony az erőre és a szükség kielégítésére volt alapítva. A fejedelmeknek vigyázniok kell, nehogy alattvalóikat becsületükben vagy vagyonukban megsértsék; ez utóbbira különösen azért, mert az emberek »apjuk meggyilkolását előbb elfelejtik, mint pénzük elvesztését.« Egy másik fejezetben Machiavelli ugyanezen tárgyra tér vissza és axioma-kép mondja ki, hogy: mivel az embereknek nagy többsége rossz, a fejedelemnek önvédelme végett meg kell tanulnia, hogy miként kell gonosznak lennie és ezen tudományt csak ott és akkor kell használnia, mikor szükségét látja; azonban minden körülmények közt arra kell törekednie, hogy jónak tartsák.

Az életnek ugyanezen kynikus philosophiáját és ugyanezen keserű tapasztalatokat az emberiségről alkal-

mazza, hol a fejedelmek hűségéről szól. A fejezet, a melynek czime: »Miképen kell a fejedelmeknek szavukat megtartaniok«, az egész értekezésnek egyik legfényesebben szerkesztett része és benne a legteljesebb machiavellismus tükröződik vissza. Azon állításból indul ki, hogy emberhez méltó, ha az életharczot a törvénnyel egyértőleg vivjük meg, állatias pedig az erőszakban bizni: de ha az előbbi eljárással nem érünk célzt, az utóbbit kell alkalmaznunk. A fejedelemnek tudnia kell, hogy miképen egyesítse az ember és az állat természetét; ez a Cheiron, Achilles tanítója, mythosának értelme. Arra kell törekednie, hogy megszerezze a rókának és oroszlánnak tulajdonságait, hogy elkerülhesse a töröket és megvédje magát a farkasoktól. Az óvatos fejedelemnek nem lehet és nem is szabad megtartania adott szavát, ha ebből kár származnék, vagy ha az alkalom, mely miatt ígéretet tett, megszűnt. Mindenkor találhat valószínű ürügyet, hogy megszeghesse szavát és ha jól megtanúlja a színlelést, nem válik nehezére a világot rászednie. A sikert arató képmutatók számtalan példái közül Machiavelli VI. Sándornál kitünőbbet nem tud elképzelni. »Sohasem tett ő egyebet, mint hogy megcsalta az embereket, esze soha máson nem járt és mindig talált reá jó alkalmat. Ember még nem élt, a ki jobban tudta állításait elhíttetni és a ki nagyobb esküvel erősítette volna szavát, soha senki pedig oly kevéssé nem tartotta meg. Cselei mégis mindig sikerültek kívánsága szerint, mert jól ismerte a világot minden oldaláról.« Különös, hogy Machiavelli elfelejtette, hogy Sándor és fia saját töreiknek egyikébe estek; mesterseges poltikájuk ép ez által jutott tönkre — és hogy egy szolgának ügyetlensége a kor két legmesteribb csalójának

számításait rontotta meg.¹⁾ Ugyanezen gondolatmenetet: hogy rossz világban a fejedelem nem lehet jó; folytatja Machiavelli is így szól: »Nem szükséges, hogy a fejedelem könyörületes, hű, emberséges, vallásos és igazságos legyen. Sőt inkább: bátran kimondom, hogy ha mindezen tulajdonsággal bírna és mindannyihoz folyvást ragaszkodnék, kárát vallaná. Tettesse magát erényesnek — ez szükséges; de, kivált ha ujdonsült uralkodó, úgysem teljesítheti mindazt, a miért az embert jónak tartják; mert sokszor kénytelen lesz, hogy hatalmát fenntartsa, a hűség, a könyörületesség, az emberiség és a vallásosság ellen cselekedni.« Machiavelli nem azt tanácsolja, hogy rosszság kedvéért gonoszszá legyen; hanem azt, hogy tudja, mikor kell az erény útját elhagynia, hogy uralmát megtarthassa. »Vigyáznia kell, hogy ne mondjon semmit, a mi nincs eltelve az őt, említettem, tulajdonsággal; mindig úgy tűnjék fel, mintha csupa könyörületesség, hűség, emberségesség, igazságosság és vallásosság volna; mindenekfölött ez utóbbi a legszükségesebb.« Machiavelli a legjobban hangsúlyozza a vallásos hir előnyeit; utal arra, hogy miképen használta katolikus Ferdinand a vallásos buzgóságot ürügyül, hogy Granadat meghódítsa, hogy Afrikába törhessen, hogy a mórokat kiűzze és hogy miképen színezte szenteskedő tisztességgel fondorlatait Olasz-, és hit-szegését Franciaországgal szemben.

E helyeket olvasván, elismerhetjük, hogy Machiavelli ugyan pusztán a tudomány őszinteségével fejtegeti kora államférfiainak közös bűneit — hiszen az olaszok annyira megromlottak, hogy reménytelen dolognak látszék velük egyenes úton bánni, — de mégis érezzük, hogy lénye-

---

¹⁾ Ez közvetett bizonyíték haláluk legendája ellen.

ges hibában szenved a férfiúnak lelkülete, a ki merészli a politikanak ezen mérges füveit összegyűjteni és nedvüket összetömöríteni a fejedelem használatára, kire Olaszország sorsát akarta bizni. Csaknem akaratlanúl emlékszünk az esküre, a melyet Arthur lovagjaival fogadtatott és a melyben meghagyta nékik: »erőszakot, gyilkosságot soha el ne kövessenek; az árulástól fordúljanak el; kegyetlenek semmi körülmény közt ne legyenek, hanem kegyelmezzenek meg annak, ki kegyelmet kér; a ki ez ellen vét, az mindenkorra eljátszotta Arthur király kegyét, soha többé őt nem szolgálhatja.« Országban, hol ily fajta lovagiasság akár mint ideál, akár mint intézmény meggyökeresedett, Machiavelli fejezetei sohasem látnak vala napvilágot. Az olaszok nem ismerték a lovagiasság erényeit. Nálók a philosophusok taníthattak olyat az uralkodóknak: hogy a becsületnek, hűségnek, emberségnek és igazságnak árán szerzett siker dicső lehet. Üdítő azon fejezetektől, a melyekben Machiavelli a fejedelmet arra tanítja: miképen kell a világgal, a gonoszok bűneinek felhasználásával megküzdeni, áttérnünk azokra, a melyekben nagy királyság fenntartásához szükséges katonai szervezetet kifejti. Machiavellinak nincsen fejedelme számára kicsinyes, vagy alázatos, nagyravágyása. »Kettős lesz annak dicsősége, ki új uralmat alapít, megerősít és díszessé tesz jó törvényekkel, erős fegyverekkel, hű szövetségesekkel és helyes példákkal.« A könyv végén meglátjuk, hogy tulajdonképen mi a feladat, a melynek elvállalására Lorenzot biztatni akarja. Egyelőre katolikus Ferdinand példájával bátorítja, hogy a nagy cselekedetre készüljön el. Inti, hogy tanácsosainak megválogatásában legyen óvatos, mert »az első vélemény, melyet egy fejedelemtől és képességeiről alkotunk, azon embereken alapúl, kiket maga köré gyűjt.« Figyelmeztet arra, hogy

miképen kell elkerülnie a hizelgést, miképen keressen tiszteletteljes, de mégis nyílt tanácsot. Végre emlékezteti, hogy a fejedelem tehetetlen, ha fegyvereivel nem tud parancsainak súlyt adni. Várad az erőnek kétes kútforrásai, mert idegen ellenséggel szemben haszontalanok, az alattvalókkal szemben pedig nem érik fel a nép jóakarátát. »A lehető legjobb vár az, ha elkerülsz alattvalóid gyűlöletét.« Minden tehát attól függ, hogy nemzeti sereget jól lehessen szervezni; ennek elhanyagolása okozta az itáliai fejedelmek romlását és VIII. Károlyt képessé tette, hogy az európai birodalmak legszebbjét fasarkantyúkkal és egy darab krétával meghódítsa. ¹⁾

A hadseregek tárgyalását Machiavelli azon tétellel kezdi, hogy a csapatok, a melyekkel fejedelem államát megvédi, sajátjai, vagy zsoldosok, vagy szövetségesek, vagy pedig elegyesek. »A zsoldos és szövetséges csapatok haszontalanok és veszedelmesek. A ki uralmát zsoldos fegyverekre alapítja, soha biztos és erős nem lesz, mert azok egyenetlenkedők, nagyravágyók, fegyelmetlenek, hűtlenek, barátok közt duhajok, az ellenséggel szemben gyávák, nem félnek Istentől és hitszegők az emberek iránt. Romlásod addig tart, míg meg nem támadtatnak; békében ők fosztanak ki, háborúban ellenségeid. Ennek oka az, hogy mást nem szeretnek, másért nem katonáskodnak, mint a csekély zsoldért, a mely legtávolabbról sem elegendő, hogy érte koczkáztassák életüket. Szívesen katonáid, míg békében élsz; de mihelyt a háború beköszönt: futásnak erednek, elinalnak. Kevés fáradsággal bizonyíthatom be állításom valóságát; hiszen Olaszország romlását nem okozza egyéb, csakhogy

¹⁾ Az e fejezetben előforduló idézetek a Principenek XII. és XX.—XXIV. fejezeteiből valók.

már évek hosszú sora óta zsoldos hadakra épített.« ¹⁾ Csak-
ugyan az itáliai államok valódi gyengéjére tapint ezzel a
szerző. Ezután a condottieri rendszer veszélyes romlottságát
fejtegeti. A kalandor kapitányok vagy tehetséges emberek,
vagy nem. Ha azok, úgy nem bízhatol bennök, mert csak
saját nagyságukra törnek avval, hogy ellened, vagy pedig,
hogy szándékod ellenére szövetségeseid ellen fordúlnak.
Ez történt nápolyi Johanna királynővel; Sforza Attendolo
a legnagyobb szükség órájában hagyta el; ugyanez a mila-
noiakkal, mikor Francesco Sforza kényurokká tette magát;
megtörtént a velenceiekkel is, a kik féltükben kénytelenek
valának Carmagnuolat lefejezni. Az egyetlen ok, hogy Sir
John Hawkwood miért nem hajtotta a firenzeieket rab-
biába, az volt, hogy ügyes vezér létére, a csatamezőn mégsem
aratott fényes sikert. Szerencsés véletlen következtében sza-
badultak meg Sforzatól, mert ő Milanora fordította figyel-
mét; úgyszintén Bracciotól, ki az egyház és Nápoly ellen
kovácsolt terveket. Ha Paolo Vitelli Pisat beveszi (1498),
kényétől függöttek volna. Mindannyiszor a köztársaságot
csak jó csillagzata mentette meg a katona zsarnokságától.
Ha ellenben a zsoldos vezér tehetségtelen, rend szerint vesz-
tetet okozza. Machiavelli most a rossz rendszer történeti
fejlődésének tárgyalására tér át; utal arra, hogy a császári te-
kintély sülyedésével Olaszországban a pápaság és a köztár-
saságok kerültek felszínre. A papok és a kereskedők egy-
aránt nem akartak fegyvert forgatni és ezért fogadtak fel
idegen zsoldosokat. A Sforzeschiak és a Bracceschiak csa-
patjai megalakultak és »ezekre következtek mindazok, a
kik napjainkig az ilynemű hadakat vezették: az ő képes-

---

¹⁾ Lásd a Principe XII. fejezetét.

ségök következménye, hogy Károly végigjárta Olaszországot, hogy Lajos kirabolta, hogy Ferdinand megbecstelenítette és hogy a schweiziak meggyalázták. Eljárásuk ez volt: saját értékük növelése végett megrontották a gyalogság hírét. Azért jártak el ily módon, mivel ők maguk nem bírtak tartományt, kenyérkeresetök a hadviselés vala, kevés gyalogossal nem tehettek szert tekintélyre, sokat pedig nem tudtak ellátni. Lovasságra szorítkoztak tehát, mert még csekély számu csapattal is dús ellátásban s nagy tiszteletben részesültek. Annyira elharapódzott ez a rendszer, hogy végre 29 ezer főnyi seregben csak 2 ezernyi volt a gyalogság. Ezen felül leleményességüket arra fordították, hogy önmagukat és katonáikat fáradságtól és veszélytől megóvják: csatában nem törtek egymás életére, csak foglyúl ejtették egymást, váltságdíjat pedig nem vettek. Éjnek idején a megszállók nem lepték meg a falakat, s az ostromlottak sem törtek a sátrakra, sövény-akadályokat és árkokat nem vontak a tábor körül; téli hadjáratra pedig nem is gondoltak. Mindezt hadi rendjökben megengedték, vagy jobban, gyakorlatba hozták, hogy, mint mondtam, a fáradságot és veszélyt elkerüljék. Ezzel juttatták Olaszországot szolgaságra és gyalázatra.« Még gonoszabbak a szövetséges seregek, például a francia csapatok, a melyeket Cesare Borgia kölcsön vett és a spanyolok, kiket II. Julius kapott. »A ki tehát lehetetlenné akarja tenni saját győzelmét, ez használjon szövetséges sereget. Ezek sokkal veszélyesebbek a zsoldosoknál, mert bennük már kész a romlás oka: összetartanak és mindig hajlandók saját uraiknak s nem neked engedelmeskedni.« Machiavelli ezen következtetését azon ritka, de erőteljes hasonlatok egyikével vési olvasója emlékezetébe, a melyek írásmódját oly férfissá s méltóságtel-

jessé teszik: »Dávid följárván magát Saulnak, hogy Goliát-tal szembeszáll, a király őt saját fegyverzetébe öltözteté; David azonban visszautasítá ezt: nem érzi magát bizton, úgymond, de szívesen kiáll az ellenség elé parittyával és késsel. Szóval másnak fegyverzete leválik rólad, vagy súlya lenyom, vagy akadályoz mozdulataidban.« A fejedelem tehát csak egy eljárást követhet: szerezzon magának sereget és önmaga szálljon táborba, mint Cesare Borgia, ki a franczia szövetségeseket elbocsátotta, a zsoldos Orsini vezéreket pedig kiirtotta. Ugyanigy cselekedjenek a köztársaságok is; küldjék saját polgáraikat a háborúba, a mint ezt a rómaiak tették; győztes hadvezéreik személyes nagyravágyását pedig korlátozzák törvénynyel. Ez úton haladtak a velenceiek hódításaikban dicsőséggel, míg Italiában nem kezdtek terjeszkedni s el nem fogadták szomszédjaiktól a condottiere-rendszert. »A fejedelemnek tehát csak egy célja, egy gondolata és egy művészete legyen: a háború művészete.« Azok, a kik ezt a szabályt követték, fejedelemségre jutottak, mint Francesco Sforza, ki Milano herczegévé lett; a kik pedig ezt elhanyagolták, még örökös birodalmaikat is elvesztették, mint az utolsó Sforzak, kik hercegekből magán emberekké süllyedtek. A fejedelem még a vadászat élvezete közben is fordítsa figyelmét országának földrajzi viszonyaira, tekintettel megvédelmezésére; ismerje meg apróra, hogy egyik vagy másik tájékon miképen kell a stratégia törvényeit alkalmazni. Ugyanily célból olvassa a történetet és tartsa szemmel a múlt idők nagy fejedelmeinek példáit, melyekből tanúságot vonhat a jelenre és önmagára nézve.

Ezzel eljutottunk a Principe végső fejezetéhez; ez tartalmazza a gyakorlati föladatot, melyre az egész értekezés czéloz; a hazafias gondolatot, a mely a megelőző lapok

legsötétebbjeire is a fény egy nemét árasztja. Machiavelli Thetisként belemártja Achillesét a pokoli tanácsok Styxébe; Cheiron példájára megmutatja neki: miképen egyesítse az emberi és állati természetet az, ki kénytelen a farkas fogait kitörni, saját lábait pedig a töröktől menten tartani; és számára sérthetetlen fegyverzetet kovácsol, mint Hephaistos. Mindez csak magyarázata egy föladatnak s ez: Olaszország megszabadítása a barbaroktól. Izrael szolgasága Egyiptomban, a perzsák elnyomatása a medusok által és az athenaeiek szétzüllése a falvakban: ez csak alkalmat adott Mozesnek, Cyrusnak és Theseusnak, hogy nagyságukat nyilvánítsák. Az új fejedelem, ki magának dicsőséget kiküzdeni, hazájának pedig kimondhatatlan jótéteményeket szerezni vágyik, az ragadja meg a jelen pillanatot. »Olaszország rabszolgább a hébereknél; leigázottabb a perzsáknál; szétzüllöttebb az athenaeieknél; feje nincs; rend nem létezik; meg van az verve, kifosztva, széttépve; idegennek prédája; kiszenvedte a vésznak minden nemét.« Dicsőbb alkalommal nem kínálhatja meg őt a sors. »Nézzed, miképen könyörög istenhez, hogy küldjön valakit, ki megváltsa őt a barbárok szörnyűségeitől és sértéseitől; nézzed, készen áll s várva várja a zászlót s követi azt, a ki kibontja.« S most egyenesen a Mediciek főnökéhez fordul Machiavelli. »Jelenleg pedig ha körülnéz, nem láthat mást, mint az önök dicső házát, mely fölszabadítását megkísérhetné, másba nem vetheti bizodal-mát. Hiszen a sors és saját tehetsége ezt emelte magasra; ezt pártolja isten s az egyház, melynek élén áll!« Erre ud-varias szónoki sallangok következnek, a melyekkel oly pom-pásan díszíti iratait Macchiavelli, ha egyszer-másszor mégis alkalmazza. Csakhamar visszatér az eszközök megbeszélésére, a melyeket tüstént föl kell használni. Mindenekfölött

arra inti Lorenzot: ne higgyen zsoldosoknak, sem szövetségeseeknek; sürgeti: szervezzen sereget és helyezze bizodal-
mát az olasz gyalogságba. Az olasz seregeket nem bátorság
hiánya miatt, hanem a vezérek gyengesége miatt verték foly-
ton az utóbbi húsz esztendő alatt. Lorenzo gyűjtsön oly erőt,
a mely a schweiziakkal, spanyolokkal és francziákkal
szembeszállhasson. A tisztelet, melylyel Machiavelli az
idegen hadseregeket még ezen végső perczben is említi,
mutatja, hogy mekkora vala hírók Olaszországban; ő azon-
ban mégis vállalkozik egy-egy jellemző hibájok fölismeré-
sére. A spanyol gyalogság nem állhatja ki a lovasság roha-
mát; a schweiziakat pedig a szivós spanyol gyalogságnak
gyors támadása zavarba ejti. E szerint a sereget úgy kell
betanítani, hogy a lovasságnak is ellenállhasson, s egyúttal
szembe merjen szállni a világnak bármely gyalogságával.
»Nem szabad tehát elszalasztanunk a jelen alkalmat; hadd
lássa meg végtére Olaszország, annyi várakozás után, a meg-
váltóját. Nem lelek szót, hogy kifejezzem, minő szeretettel
fogadnák őt mind a tartományok, a melyek az idegennek
áradását elszenvették; mily olthatatlan bosszúszomjjal, mily
megtörhetetlen hűséggel, mekkora tisztelettel és az öröm-
könyek mily árjával. Kapu maradna-e becsukva előtte?
Megtagadná-e neki egy nép is az engedelmességet? Létez-
nék-e irigység, mely vele szembezállana? Hol van olasz,
ki meg ne hódolna neki? A barbárok uralkodása büzlík;
mindenkit undorít. Karolja fel az ön dicső háza tehát az
ügyet azon lelkesedéssel és bizalommal, a melylyel az igaz
vállalatot szokás megkezdeni, hogy zászlója alatt a mi
honunk megnemesedjék és hogy az önök vezérsége alatt
valósúljon Petrarca ama jóslata:

Virtù contra furore
Prenderà l'arme; e fia'l combatter corto:
Chè l'antico valore
Negl' italici cor non è ancor morto.«¹⁾

A szenvedélyes hazaszeretet ezen harci dalával végződik a Principe. Hegel a Philosophie der Geschichte-ben Machiavelli értekezését megítéli, összefüggésében Olaszország politikai viszonyaival a középkor végén. Idézhetjük ezt a szerző lehető leghelyesebb védelmekép. »Ezen könyvet« — úgymond — »gyakran undorodva dobták félre, mintha a vérlázítóbb zsarnokság tanait tartalmazná; pedig Machiavelli élénk érzése az államalkotásnak szükségességéről volt az, a mi őt indította, hogy meghatározza az egyedüli elveket, a melyek szerint az adott körülmények közt államot alkotni lehetett. Az elszigetelt urakat és birodalmakat okvetlen meg kellett szüntetni és ha a mi felfogásunkkal a szabadságról nem is férnek meg az eszközök, melyeket ő nemcsak egyedül használhatókép, de teljesen igazolhatókép ajánl — melyek magukban foglalják csakugyan a legfékeltenebb erőszakot, minden csalást, a gyilkosságot és úgy tovább —: mégis be kell vallanunk, hogy a zsarnokokhoz, kiket le kelle győzni, nem lehetett más módon hozzáférni; mert fékezhetetlen törvénytelenység és teljes romlottság képezte egész valójukat.«

De ha befejeztük a könyvet, meggondoltuk a védelmet s egy perczre megállapodunk, önkénytelenül felötlik a kérdés: ki volt igazibb hazafi: Machiavelli-e, ki philoso-

---

¹⁾ Bátor erény ragad fegyvert eszeveszett düh ellen; a küzdelem csak rövid lesz: mert az ősi erő még nem veszett ki az olaszok szívéből.

phikus értekezésben rendszerbe foglalja korának politikai vétkei és romlottságát és a ki a zsarnokot, kinek könyvét ajánlotta, felhívja, hogy Italiát szabadítsa meg; vagy Savonarola, ki a bűnt vád alá helyezi és a magábaszállást hirdeti? Machiavelli-e, ki éppen azon nyilvános erkölcstelenség elveit tanította a bölcs okoskodás eredményeikép, a melyekben Italia egyenetlensége és gyöngesége gyökeredzett; vagy pedig Savonarola, a ki ragaszkodik az alapelvhez, hogy erkölcsi javulás nélkül a szabadság lehetetlen? Savonarola működését másutt vesszük szemügyre; nem túlozunk, állítván, hogy oly diplomatákkal, minő Machiavelli és olyan fejedelmekkel, minőket ő eszményített, Olaszország nem lehetett szabaddá. A képmutatás, a hitszegés, a csalás, a kegyetlenség: önzőknek és rabszolgáknak bűnei. A múltnak tanulmányozása és a jelennek tapasztalatai mégis arra birták Macchiavellit, hogy védelmezze e bűnöket azon fejedelemnek szükséges tulajdonságaiként, kit hazája megváltójául kiszemelt. Védelmezhetjük őt méltán avval, hogy korában az olaszoknál még nem keletkezett a jognak oly felfogása, a mely a kiváltságok mellett a kötelességet is tekintetbe veszi, a mely az alattvalók érdekeit ép úgy fontosaknak elismeri, mint az uralkodóéit. Igaz, hogy a hűbéres monarchiának eszméje, a melyet oly helyesen megértett a Principe IV. fejezetében, nem valósult meg Olaszországban sehol sem, hogy ezért a politikai feladatnak helyes megfejtésekép tűnt föl: erő ellen erőt, cselszövény ellen cselszövényt alkalmazni egy fenséges cél elérésére. Joggal fektethetünk arra is súlyt, hogy az ó-kornak történet-írói és elmélkedői, kiket a XVI. század kutatói értékükön túl becsültek, megerősítették őt abban, hogy az államművészetre positiv philosophiát alkalmazzon. A siker,

melyet Livius leírása szerint a rómaiak erőszakkal és képmutatással elértek, arra indította, hogy tanítsa az elveket, a melyek szerint azok eljárak. A tudományos módszer, melyet Aristoteles Politika-jában használ, bátorította, hogy hasonló elemzésmódhoz nyúljon; az ó-kori Görögország és a középkori Olaszország szoros hasonlatossága pedig azt a meggyőződését kelthette benne, hogy a régi világ bölcsességét pontosan lehet az újnak viszonyaira alkalmazni. Mindez azonban inkább az ember mentségére, mint a theoriák igazolására szolgál. A theoria hamis és rossz volt. Tény az, hogy a férfiú, kit korának rossz erkölcsisége áthatott, nem tudott fölemelkedni az igazsághoz; hogy minden élelátásával nem birta elolvasni a múlt és jelen történetének legkomolyabb tanításait és hogy elismert hazafiságának daczára sem ért el egyebet, mint hogy öntudatlanul tanúságot teszen azon országnak romlottságáról, a melyet szeretett.

HATODIK FEJEZET.

A renaissance pápák.

A pápaság 1447—1527-ig. — A pápák példái a renaissance kor ellentéteinek. — Hatalmuk, az avignoni száműzetés alatt, meggyengül az egyházi tartományok és Roma felett. — V. Miklós. — Miképen fogja fel ő a pápai monarchiat. — II. Pius. — A keresztes hadjárat. — Hét pápa föllépése. — II. Pál. — A platonisták üldözése. — IV. Sixtus. — Nepotismus. — A Riario és della Rovere család. — Fukarság. — Háborús kedv. — A Pazzi összeesküvés. — Az inquisitio Spanyolországban. — VIII. Innocentius. — Franceschetto Cibo. — VI. Sándor megválasztatása. — Megerősíti a világi uralmat. — Politikája a Colonna és Orsini családokkal szemben. — Romában minden megvesztegethető. — Politikája a sultánnal szemben. — Az index. — A Borgia-család. — Lucrezia. — A gandiai herczeg meggyilkolása. — Cesare és emelkedése. — Sándor halála. — II. Julius. — Heves természete. — Nagy tervei és tiszteletet gerjesztő jelleme. — X. Leo. — Mennyivel jelentéktelenebb Juliusnál. — Szent Péter temploma és a reformatio. — VI. Hadrianus. — Gyűlöli a pogány műveltséget. — A romai udvar botránkozik megválasztatásán. — VII. Kelemen. — Roma kifosztása. — Firenze elveszti szabadságát.

A XIV. században és a XV. század első felében a pápák hatalma az egyházban s világi uralmokban egyaránt meggyengült, a Franciaországban töltött száműzetés és vészes szakadások következtében. Uj korszak kezdődött V. Miklós megválasztatásával 1447-ben; ez Roma kifosztásával 1527-ben ért véget, VII. Kelemen pápasága alatt.

A pápák ezen egész korszak folyamán inkább uralkodóként, mint egyház-főnökökként szerepeltek és a romai egyházközség elvilágiasodását a legszélsőbb határokig terjesztették ki. Szembeszökő ellentétben állott a pápáknak lelki feladata egyéni erkölcstelenségekkel. Az egyház főnökei még nem gyanakodtak a renaissance liberalismusára. A XVI. század közepe táján széltében elismerték aényt, hogy a pápai államok királyságot alkotnak és ezen későbbi kor pápai főképen arra törekedtek, hogy inquisitioval és nevelő-rendekkel megzabolázzák Italiában a szabad szellemet.

Italia története mindenkor szorosan összefüggött a pápaságéval; sohasem volt ez igazabb azonban, mint a pápai világiasságnak, nagyravágyásnak, nepotismusnak és erkölcstelenségnek ezen 80 éve idején. Emlékezetes e kor az által is, hogy az europa nemzetek Olaszországba betörték és hogy a germán népek elszakadtak a latin egyháztól. Ezen rövid korszakban a szent széken egymást pápák követték, kik oly gögösek voltak, mint akár egy kényúr; kynikusok, szemérmetlenek, önzöek, kapzsiak; mintha csak a drámai végzetet hínák ki; politikájuk pedig olyannyira öngyilkos vala, hogy elhihetnők: az isteni gondviselés a végből ültette őket a trónra, hogy a világot Babylon ellen óva intse. A pápai udvar története e korban élénken tünteti fel az ellentétet a renaissance erkölce és szokásai közt. Észleljük ezen pápáknál, a mit már a kényuraknál is felemlítettünk: a tudományt, a művészetek pártfogását, a pompaszeretetet, a finom műveltség kifejtését; bennök mindez barbar vad indulattal, durva ízléssel váltakozott; sőt gyakorta még egyesítették is ezen ellentétes tulajdonságokat. Egyrésről az erkölcsök pogány romlottságát tapasztaljuk,

melytől Commodus és Nero tányérnyalói is megundorodtak volna; másrésről pedig látszólagos buzgólkodást észlelünk a dogmáért, mely akár sz. Domokoshoz illenék. Krisztus helytartóját Istenként imádják néha a fejedelmek, a kik bűnbocsánatot vagy nyomasztó szerződésektől való felszabadítást keresnek; máskor pedig, ugyancsak ők, független uralmát lábbal tapodják. A pápaságot jellemző rendes botrányok: leplezetlen érzékiség; kynikus, szemérmetlen csálás; politika, mely czéljait gyilkosság, árulás, kiközösítés és bebörtönzés által éri el; vallási kiváltságoknak nyílt áruba bocsátása; az egyház hivatalainak üzletszerű kiaknázása; képmutatás és kegyetlenség szépművészetekként kiművelve; rendszerbe szedett lopás és hitszegés. A pápa azonban mégis szent lény marad. Ezren meg ezren csókolják lábait. Átka halálos, áldása életet ad. Ágyasa ölelő karjai közül megnyitja vagy elzárja a mennyek s a purgatorium kapuit. Bűnt bűnre követ el s mégis azt hiszi magáról, hogy a földön Krisztust személyesíti. Bármennyire szembeszökők nekünk ezen ellentétek és bármennyire világosan észrevették őket az élel elméjük, például Machiavelli vagy Savonarola, a szemtanuk nagy tömegét mégsem botráncokztatták meg. A renaissance csillogása annyira vakított, gyors változásai annyira szédítettek, hogy az erkölcsi különböztetéseket megszüntette a fellángoló fény, az új élet kitörése és a felszabadított képességek carneválja. Olaszország romlottságával egy fokon csak műveltsége állott. Lelkesedése versenyzett erkölcstelenségével. A XV. és XVI. századnak szörnyű paradoxonait nem annyira haldokló vén kornak pusztulása, mint inkább megszülemlő új kornak forrongása nevelte nagyra. Az ellentét a középkor kereszténysége és az újra felelevenedő pogányság között — két ellenséges elv-

nek éles összeütközése, melyek erőik egyesítésére és a modern világ újraalkotására voltak hivatva — tette a renaissance-ot azzá, a mivé Olaszországban lett. Ezen elemeknek első felpezsdülését sohasem észlelhetjük oly jól, mint az egyházfőknek történetében. A középkorban egykor ők arra törekedtek, hogy az emberiséget barátsuhában elnyomják, most pedig főszereplők az újra napfényre törekedő Aphroditének és Priapusnak commoediajában.

A Hohenstauffen-ház és a XIII-ik század pápáinak küzdelme eredményezte, hogy az Anjou hercegek a nápolyi trónra léptek. Soha gonoszabb bajt nem hozott a pápai hatalom Olaszországra. Francia zsarnokság következett; alatta halt még VIII. Bonifacius Anagniban; XI. Benedeket ekkor mérgezték meg, Philip le Bel parancsára; a pápai udvart pedig ekkor helyezték át Avignonba. A pápák elvesztették hatalmukat Roma városában, Romagnának, a Marcanak és szent Péter patrimoniumának azon tartományaiban, a melyeket részükre habsburgi Rudolf adománya biztosított (1273). Olasz birtokaikat legatusok által kellett kormányozniök; a városok pedig, a melyek egykor őket uralták vala, külön-külön fejedelmek igájába jutottak. A Malatestak megállapították hatalmukat Rimini-ben, Pesaroban és Fanoban; a Monte-Feltro-ház biztosította magát a már korábban elfoglalt Urbinoban; Camerino, Faenza, Ravenna, Forli és Imola a Varánik, a Manfredik, a Polentanik, az Ordelaífik és az Alidosik örökös birtokaivá lettek.¹⁾ Ezen zsarnokságokban elismerték ugyan a pápák hagyományos fenhatóságát, de az említettem nemes urak valóságos fönségre tettek szert, mely ellen Egidio Albornoz és a genfi

---

¹⁾ Machiavelli Stor. Fior. lib. I.

Róbert nagyrészt hiába erőlködtek és a melynek megtörésére utóbb Sixtusnak és Sándornak egész erélyöket ki kellett fejteniök.

Mig az Apennineken túli tartományokban a pápák befolyása így meggyöngült, addig Romában és közvetlen környezetében három nagy család: az Orsiniak, a Savelliak és a Colonnak fejedelmi állásra vergődtek. Ők a XIII. század második felében III. Miklós, IV. Honorius és IV. Miklós nepotismusa által külön-külön jutottak hatalomra. Ezen nepotismus a későbbi időben végzetes gyümölcsöt termett: az avignoni száműzetéskor a Colonnak és Orsiniak oly túlsúlyra tettek ugyanis szert, hogy utóbb a pápák szabadságát és biztonságát is fenyegethették. Megint Sixtusra és Sándorra maradt föladatul, elődeik munkájának szétrombolása és a szent székhely függetlenségének biztosítása ezen elhatalmasodott nemések megfékezése által.

A pápáknak hamis adományokra alapított, hagyomány szentesítette, versengő kényurak által fenyegetett, világi hatalma az egyházi tartományokban anomalia vala. Helyzetük Romában különböző volt ugyan, de nem kevésbé kényes. Mialatt az Orsiniak és a Colonnak pártoskodásukkal folytonos viszályban tartották a Campagnat és a város utczáin tüztek össze, azalatt Roma legalább alakilag tartotta fenn a Caporionik és a Senatorok régi intézményeit. A nép választotta Senator nem arra esküdött, hogy a pápának engedelmeskedik, hanem arra, hogy személyét védi meg. A kormányzás látszólag köztársasági volt. A pápa nem birt fejedelmi jogokkal, hanem csak azon túlsúlylyal, a melyet neki nagy vagyona és állása — a kereszténység főurasága — szükségkép adott. Arnolfo da Brescia, Brancalone és Rienzi szelleme azonban időről-időre feltámadt oly haza-

fiakban, minők Porcari és Baroncelli, a kik az egyháznak a város kiváltságain elkövetett, sértéseit, meg akarták tolni. Roma a szent szék tagjainak nem nyújtott valóságos biztonságot. Rendelkezésükre nem állott olyan vár, minő a milanoi Castello; hadseregük nem volt. Ha a nép vagy a nemesek feltámadtak ellenük, jobbat nem tehettek, minthogy Orvietoba vagy Viterboba menekültek, s ott várták meg a fergeteg elvonulását.

V. Miklós megválasztásáig ilyen volt a pápa állása, ha olasz uralkodó-fejedelemként vesszük őt szemügyre. Tekintélye nagy volt, de határozatlan; a szokás biztosította, de sem erő, sem törvényes jogon nem alapult. Olaszország mindazonáltal felvirágzása egyik szükséges feltételeként tekintette a pápaságot, Roma büszkélkedett, hogy a kereszténység metropolisának nevezték és kész volt a köztársasági függetlenség árnyékát feláldozni az anyagi előnyökért, melyeket püspökének fensége teremthetett. Hogyan éreztek ezen ügyre nézve a romai polgárok, azt Leo Albertinak V. Miklós igazgatására vonatkozó mondatából látjuk: »aranyossá lett a város a jubileum által; tiszteletben állott a polgárok méltósága; a pápa megadott minden észszerű kérést. Zsarolás és új adó nem volt, az igazságszolgáltatás jó volt. A város diszitése képezte a pápának legfőbb gondját.«¹⁾ A jólét, melyet a pápai udvar Romanak juttatott, főtámasza volt a pápáknak, mint fejedelmeknek, azon időben, melyben sok gondolkozó fő Dante aggodalmával látta a világi és egyházi tevékenységek egyesítését a pápaságban.²⁾ Egész Olaszország ezenfelül, a mint ezt már

¹⁾ L. Porcari összeesküvés történetét Muratori XXV. kötetében.

²⁾ Lorenzo Valla híres felszólalása Constantinus adományozása ellen Miklós pápa alatt jelent meg; benne a következő vissza-

az előző fejezetekben is láttuk, egy fokozatos és ösztönszerű változáson ment keresztül politikájában: a községek helyére zsarnokságok léptek; a nemzetnek érzelmei pedig nagyjában nem voltak kedvezőtlenek arra a forradalomra. Ekkor következett el tehát a helyes pillanat, mikor a pápák biztosított kényúrságra változtathatták rosszúl meghatározott tekintélyöket; megállapíthatták Romában fejedelemségöket és kézre keríthették a világi igazgatást illetőleg is az egyházi államokat.

Ezen munkát Tommaso da Sarzana kezdte meg, ki 1447-ben V. Miklós néven lépett szent Péter trónjára. Életrajzának egy része a kutatás történetéhez tartozik és ezért nem szükséges most tüzetesebben foglalkoznunk vele. Firenzeben a Medici ház árnyékában nevelkedett és itt szívta magába a fejedelmi tekintély tiszteletének elveit, a melyek mindinkább helyettesítették Olaszországszerte a régi köztársasági erényeket. A szakadások, a melyek a katolikus egyházat egykor szétszaggaták, összeforrtak már; egyházi hatalmával senki szembe nem szállott; elhatározta tehát a romai püspökség világi hatalmának megszilárdítását. Ezen tervében megerősítette őt Stefano Porcari összeesküvése. A pápa megválasztásának perczében kísértette meg a romai nemes a köztársaságért lelkesedésre lobbantani a várost, utóbb pedig a pápa szabadsága, sőt talán élete ellen is fondorkodott. A pápa Porcarit és társait 1453-ban kivégeztette; ezen cselekedetével vallotta magát nyilván fejedelemnek. Roppant kincseket jövedelmezett az 1450-diki jubileum

---

emlékezést találjuk a »De Monarchia«-ra: »ut papa tantum vicarius Christi sit, et non etiam Caesaris . . . tunc papa et erit et dicetur pater sanctus, pater omnium, pater ecclesiae.«

a pápának ¹⁾ s ő ezt Roma szépitésére és az uralkodó egyházfő rendelkezésére álló erős vár építésére fordította. Megerősítette Hadrianus mausoleumát, a mely már rég óta a középkorban is várul szolgált; St. Angelo hidat pedig és a Leo-féle várost falakkal és rendszeres erősítési művekkel oly módon kötötte össze és védte meg, hogy ezentúl a pápa tartotta kezében Roma kulcsát. Új Vatican kezdett emelkedni és szent Péter szebb templomának alapjait rakták le a pápa közvetlen birtokán. Miklós csakugyan romai fennhatósága helyreállításának nagy eszméjét karolta fel; nem úgy: hogy Hildebrand módjára a pápának szellemi kényúrságát kierőszakolja; hanem királyokká tette a pápákat, megújította az örök város épületeinek pompáját; udvarát az európai műveltség központjává tette. Halálos ágyán a körülötte összesereglett egyházfejedelmeknek elmondta végrendeletét s ebben felsorolta a világi és egyházi épületeket mind, melyeket Romában emelt, megmagyarázta mélyen gyökerező érzését, hogy szükségkép biztosani kell a pápákat a belső forradalom és idegen erőszak ellen, fejtegette óhaját az egyház magasztalására azzal, hogy legfőbb székhelye fényesen tündököljék a kereszténység szemében. Miklós ezen végrendelete nevezetes okmány. Sehol sem szembeötlőbb az átmenet a középkorból a renaissance világiasságába, mint a pápának meggyőződése, hogy a kereszténység sorsa Roma városának állapotától és dicsőségétől függ. Azt, a mit ő megkezdett, bűn, anarchia és vérengzések közt folytatták a renaissancenak egymásra következő pápái, míg végre 1527-ben Frundsberg csapatai elkészítették az utat Loyola jezsuitái számára és Roma, mely még mindig

¹⁾ A mediciek bankházában például 100,000 arany forint volt a pápa részére elhelyezve. Vespasiano vit. Nic. V.

az örök város maradt, a spanyol inquisitorok fekete köpenyébe rejtette fényét és botrányait. Ekkorra azonban már teljesen be voltak fejezve a politikai változtatások, melyeket Miklós kezdett meg a pápaságban, és azóta három századnál tovább foglaltak a pápák helyet a világi királyok sorában.

Alfonzo Borgiáról, ki három évig uralkodott III. Calixtus név alatt, elég ha egynéhány szóval emlékezünk meg, csak annyit kell felhoznunk, hogy ő készítette elő unokaöccsének, Roderigo Lenzuolinak, nagyságát, kit nagybátyja iránti előzékenységből ismertek Borgia név alatt. Miklós végnapjait Konstantinápoly eleste keserítette és a veszély, melylyel a törökök fenyegették Európát. II. Pius egész erejével azon egy célra törekedett, hogy az európai nemzeteket a hitetlenek ellen egyesítse. Aeneas Silvius Piccolomini fényes névvel bir a renaissance évkönyveiben mint író, mint szónok, mint diplomata, mint utazó és mint udvari ember. Mint pápa figyelmünket őszinte buzgóságával vonja magára, melyet azon hiú kísérletében tanusított, hogy az egész kereszténység részvétét felkeltse a műveltség és a hit ellenségei ellen. Ritkán találunk nagyobb ellentétet az ember és a pápa közt egy személyben, mint Piusnál. Az élvezet-hajhászó, ravasz, szabadon gondolkozó író és világi férfiú szent atyává lesz, ki féltékenyen őrzi a keresztény tisztaságot és a kinek minden törekvése oda irányul, hogy Európát felrázza s oly okokra hivatkozik, a melyek már három évszázaddal előbb vesztették el erejüket. A keresztes hadjáratok korát II. Frigyes és szent Lajos zárták be: az egyik azzal, hogy megalkudott a hitetlenekkel, a másik meg azzal, hogy a mátyr koronát nyerte el. Aeneas Sylvius Piccolomini korának tükre: humanista, stylistá, eltelve a korai renaissancenak rhetorikus és pseudoclassicus izlésével.

II. Pius csaknem anachronismus. Filelfo epigrammaiból melyeket halálára irt, megismerhetjük a csalódást, melyet a tudós világ érzett, midőn megtudta, hogy az új pápa nem hajlandó Maecenasuk szerepét elvállalni: ¹⁾

Gaudeat orator, Musae gaudete Latinae;
Sustulit e medio quod Deus ipse Pium.
Ut bene consuluit doctis Deus omnibus aequae,
Quos Pius in cunctos se tulit asque gravem.
Nunc sperare licet. Nobis Deus optime Quintum
Reddito Nicoleon Eugeniumve patrem.

És megint:

Hac sibi quam vivus construxit clauditur arca
Corpore; nam Stygios mens habet atra lacus.

Pius maga is tudatával birt az ellentétnek régi és új egyénisége közt: »Aeneam rejcite, Pium recipite« így kiált fel retractatiojának egyik híres mondatában, hol nyíltan kifejti szívből eredő bánatát, hogy meggondolatlan ifjukorában vissza nem vonható mondásokat terjesztett, könnyelmű, hiú költeményeiben. És ha Pius valósággal hajótörést is szenvedett, mivel hiányzott nála az erő, hogy korát vagy visszavezesse a kereszténység korábbi ideáljához, vagy pedig előre vigye a modern műveltség útján: ő mégis a renaissance kornak utolsó pápája, kire valódi tisztelettel tekinthetünk. Azok, kik utána következtek, a kiknek inkább egyéni jellemével, mint egyházi tetteivel fogunk foglalkozni, családi nagyravágyásuknak áldozták fel a kereszténység érdekeit; Italia egyenetlensége árán biztosították uralmukat, a hitelennel alkudoztak és az Anti-Krisztus szerepét játszották Europa színpadán.

Midőn Erzsébet (angol királynő) korában a színház-

¹⁾ Rosmini, Vita di Filelfo, vol. II. pag. 321.

ban valamely historiát adtak elő, rendesen némajátékot bocsátottak előre a szinpadon, a melyben bemutatták a főszereplőket. Képzeljük el, hogy ilyen látványosságnál vagyunk: a renaissance pápák jellemző alakok menetét képezik és elvonulnak előttünk. Fényes szerszámu pompás paripán deli férfiú lovagol, élete virágában; saphirok borítják ragyogó tiaráját; kengyelvasához kínzott foglyok fűzvék: ez Paolo II. Reája őszhajú zsarnok következik; aranszekérben ül. Emberevő tigrisfogat vonszolja, véres habtól mocskos kerekü, kocsiját. Mellette két gyönyörű ifju trónol; pompás ruhájokat nőies kaczérsággal viselik, mozdulataik kényeskedők; előttük azonban az Éhség lépdél és pusztítja a városok lakóit, elnémítja a termékeny síkságokat. Alekto követi őket, kilenczfónásu aczélszabócsával csépli a nemzeteket. Ez IV. Sixtus. Mikor ő eltűnik, elhízott, makacs és kedvetlen öszvér belép, hátán ösz szakállu férfiú kuporog, akár egy batyu; henyeségtől eltespedt; ólmos szemeinek nincs fénye, csak olykor villognak egyet, ha véletlenül a körülötte sereglő fattyakra tekint: ez VIII. Innocentius. Elvonul. Most ördögök riadását halljuk; a hét halálos bűn diadalkocsin vonszolja a szinpadra Belialt magát. A szekér körül tánczol: Gyilkosság, Árulás, Csalás, Rémület, Halál és Bujaság minden alakja. Belial oldalán két gyermeke mosolyog: leánya a Vérfertőztetés, fehér, mint a bélpoklosság; fia a Testvérgyilkosság, ravasz orcájú, sima, hajlékony mint a kigyó: ez VI. Sándor. Eltűnik. Harsonák zendülnek s megjelenik a háboru, tánczoltatja jó lovát; fegyvertől fénylik egész alakja; vértől piroslik lába bokáig, homlokán pedig a szent írásnak szavait viseli: »szeretet a törvénynek beteljesedése.« Ez II. Julius. A hatodik szereplő követi őt: kövér nagy tokájú ember, pompásan felöltözve teljes pápai díszbe, de

vadászciszimákban; a hármaskorona alatt ezen jelszó áll homlokán: »nincs isten«. Körülte tolonganak a philosophok, költők, festők, tányérnyalók; jókedvű csapat. Ez X. Leo. Utána számár üget be; kéziratokat eszik bogács helyett, Ave-t mormogó vén pedans ül a nyeregben; a háttérben Pasquino gúnyolja őt s megvetését parázna mozdulatokkal fejezi ki. Ez a VI. Hadrian. Reszkető vén ember fejezi be a felvonulást; kezei hátra kötvők; hét dombon épült városnak füstölő romjai közt kuporog. Lá-bainál lánczba verve fekszik Firenze, kinek fején a lilioszörű elhervad; a kinek homlokára pedig a spanyol rásüté a rabszolgaság bélyegét. Ez VII. Kelemen. Midőn ezen szereplők elvonultak, hangot hallunk, s ez előbeszéd gyanánt Petrarca ezen sonettjét mondja el:

Fontana di dolore, albergo d'ira,
 Schola d'errori, e tempio d'heresia
 Già Roma, or Babilonia falsa e ria;
 Per cui tanto si piagne, e si sospira;
 O fucina d'inganni, o pregon d'ira:
 Ove'l ben muore, e'l mal si nutre e cria;
 Di vivi inferno; un gran miracol fia,
 Se Christo teco alfine non s'adira.
 Fondata in casta et humil povertate
 Contra tuoi fondatori alzi le corna?
 Putta sfacciata; e dov' hai posto spene?
 Ne gli adulteri tuoi, ne le mal nate
 Richezze tante? hor Constantin non torna,
 Ma tolga il mondo tristo che'l sostiene.¹⁾

¹⁾ Fájdalomnak forrása, haragnak háza, tévedések iskolája, hitetlenség temploma, egykor Roma, most elvetemedett, hamis Babylon, mely miatt folyik annyi könny, kel annyi sohaj; Oh te hitszegés kohója, oh haragnak tömlöcze, melyben a jó elhal, a gonosz megterem s meghízik; az élők pokla; nagy csoda történnék, ha Krisztus elvégre reád meg nem haragudnék. Szűz s alázatos szegénységben ala-

S most megkezdődik a tragoedia.

II. Pál velencei vala; neve Pietro Barbo, foglalkozása kereskedés. Világi javait kereskedő-hajóra rakta már, hogy messze földön szerencsét próbáljon, midőn meghozták a hirt, hogy nagybátyját, IV. Eugenius névvel, pápának választották. Hivatottságát az egyházi pályára az a számítás képezte, hogy az egyházban könnyebben érheti szerencsáját — nagybátyjával, a ki pápa — mint a háborgó tengeren pusztán eszével. Ő tehát áruit ismét kirakta; tanuláshoz fogott; pappá lett és 48 éves korában elérte a pápaságot. Szép ember lévén, nagyon szerette volna egyházi nevét a Formosust választani, a bibornokok azonban lebeszéltek arról, hogy hiúságát ily módon fitogtassa; Pál névvel vette föl tehát 1464-ben a tiarát. Fő jellemvonása a közönséges pompának szeretete. Roppant összegeket költött ékkövek gyűjtésére, tiaráját egymagában 200,000 arany forintra becsülték. Minden nyilvános szertartásnál, egyháziaknál is világiaknál is, egyaránt fényes ruhában jelent meg; egyformán örült akár a husvéti áldásnál, akár farsangi menetben fitogtathatta magát főszereplőként a rómaiak láttára. A szegényebb bibornokokat saját erszényéből segítette, hogy ünneplés látványosságainak fényét kíséretök által emeljék. A pénzt azonban annyira szerette, hogy ha püspökség megürült, nem töltötte be, hanem a jövedelmet megtartotta magának és a kereszténységet úgy kizsaratolta, mint akár egy Verres vagy Memmius a római tartományokat. Udvara fényűző volt; a magán életében hajhászta az érzéki gyönyör-

---

pítottak; alapítóid ellen irányzod szarvaiddat? Orczátlan szajha; mibe helyezed reménységedet? Paráznaságodba-e, vagy töméntelen, gonoszúl szerzett kincseidbe? S Constantin nem tér vissza! De vesz-szen a rossz világ, mely mindezt föntartja.

rök minden nemét.¹⁾ Ez azonban nem hozta volna rossz hírbe nevét Romában, hol a szent atyát már akkor is olasz kényúrnak tekintették, ki a többiektől csak bizonyos egyházi foglalkozások által különbözik. A mi őt utálttá tette: a platonisták üldözése volt — oly korban, a melyben mindenkinnek joga volt azt elvárni, hogy történjék bármi is, legalább a tudomány tiszteletben tartassék. A firenzei és nápolyi akadémiák példája felbátorította a romaiakat arra, hogy philosophikus kérdések megvitatására társaságot alkossanak. A pápa azonban fejébe vette, hogy ennek az egyletnek valódi célja a politikai fondorkodás. És ezen gyanúja csakugyan a valószínűség színével birt. A nép élénken emlékezett még Porcari összeesküvésére Miklós ellen és Tiburzionak catilinarius zendüléseire, a melyek Pius uralkodását megzavarták; a pápa állása Romában pedig nem volt véglegesen biztosítva. Pálnak aggodalmait növelte az a tény, hogy néhány tudós, kiket Pius nevezett ki a brevék szerkesztéséhez titkároknak (abbreviatori), ő pedig megfosztott hivataluktól, tagjaivá lettek a platonikus egyletnek. Természetes volt tehát ellenséges indulatuk iránta, s ők ezt nem is titkolták. Lorenzo Vallanak nyíltan kimondott, elkeseredett gyűlölete a világi hatalom ellen egyuttal tényleges bajok előidézésére törhetett az összeesküvések korában. Leo Alberti sejteti, hogy Porcarit Roman kívül tekintélyes hatalom támogatta; a platonisták ellen felhozott vádak egyike

---

¹⁾ Corio következőkép jellemzi: »Fu costui uomo alla libidine molto proclivo; in grandissimo precio furono le gioie appresso di lui. Del giorno faceva notte, e la notte ispediva quanto gli occorreva«. Marcus Attilius Alexius ezt mondja: »Paulus II. ex concubina domum replevit, et quasi sterquilinum facta sedes Barionis«. Lásd Gregorius Gesch. d. Stadt Rom. vol. VII. p. 215.

pedig az volt, hogy Pomponius Laetus Platinat »szent atyá«-nak szólította. Már most Pomponius Laetus is, Valla is Nápolyban csakugyan birtak befolyással és Pál maga a Ferdinand királylyal való nyílt szakítás szélén állott. Elegendő oka lehetett tehát, hogy egy nápolyi fondorlatra gyanakodjék, a melyben a humanisták Brutus és Cassius szerepét játszották. De bármennyire fáradozunk is, hogy alapos indokát eltalálhassuk a pápa rettegésének, az a tény megmarad, hogy ő kezdettől fogva csalatkozott és hogy nem lehet kételkedni későbbi magaviseletének ostobaságán, kegyetlenségén és igazságtalanságán. Ő a római akadémiának főbb tagjait kezére kerítette, megkínóztatta s egynehányat kerékbe törve öletett meg. »A Castel St. Angelot Phalaris bikájának gondolhatod vala«, így ír Platina »annyira hangzottak boltozott pinczéi az ártatlan ifjak jajaitól.« Összeesküvésnek bizonyítékát azonban Pál nem tudta kicsikarni; az életben maradtakat tehát hitetlenség miatt helyezte vád alá. Ők azonban hitüknek tisztaságát a pápa inquisitorainak meglegedésére bizonyították be. Nem maradt tehát egyéb hátra, mint vagy szabadon bocsátani őket, vagy pedig bebörtönözve tartani, nehogy a nép azt mondhassa, hogy a sz. atya őket minden alapos ok nélkül fogatta el. Ez utóbbi eljárást követték. Platina, a pápák történetírója, egyike az abbreviatoroknak, kiket Pál hivataluktól megfosztott és egyike a platonistáknak, kiket megkínóztatott. A pápai üldözésnek történetéből tehát semmi sem vész el az ő szájában, mert ha valamiben hatalmasak a XV. század humanistái, úgy az a gyanúsítás, a szidalmazás. Egyéb adomák közt elmondja, hogy mig őt a kerékbe törték az inquisitorok: Vianesi és Sanga, élcelve beszélgettek egy gyűrűről; tréfásan mondta az egyik, hogy a

másik leánytól kapta szerelmének jeléül. A jelenet jellemző a pápai Romara a renaissance alatt.

Pál nem élt oly soká, mint a hogy azt, fiatal korát tekintve a közönség gondolta. 1471-ben halt meg. Vacsorára két roppant görög dínnyét evett meg: »duos praegrandes pepones« s egyedül maradván hirtelen guta ütötte őt. Utódja alacsony származású férfiú, neve: Francesco della Rovere, ki Savona város közelében, a genuai Rivieran született. Bogaravolt, hogy őt nemesnek tartsák. Megvásárolta tehát a turini ősrégi Rovere-ház jóakarátát két bibornok kalappal s igénybevette rokonságukat. Az ő címerök az arany tölgyfa kék mezőben, melyet Michel Angelo a sixtina kápolna mennyezetére festett Sixtus és unokaöccse Julius dicsőségére. Francesco della Rovere megvesztegette a sz. tanácsnak legmegvásárolhatóbb tagjait, s így IV. Sixtus név alatt pápának választották. Pályáját hazugsággal kezdte meg; mert bár a fukarságnak valóságos ördögére — Pálra — következett, a ki egész idejét arra szentelte, hogy pénzt gyűjtsön, melyet nem használt fel; azt jelentette ki, hogy a pápai kincstárban csak ötezer aranyat talált. Ezen állítása hamis voltát bizonyította bőkezűsége, melylyel tüstént pazarúl halmozta el unokaöccseit. A borzasztó gyanúsításokat, melyek a pápa két unokaöccsének születésére és az irántuk tanúsított gyöngédségnek okára vonatkoznak, még csak szóba hozni is igen nehéz. Sixtusnak magán élete azonban még a legtermészetellenesebb állításokat is valószínűkké teszi¹⁾; a bánásmód pedig, a melyben ezen ifjakat nyilvánosan ré-

¹⁾ Lehet, hogy a Sixtusról és Sándorról szóló botrányos történetek, részben mesék, szájról-szájra járt pletykák, melyeket a tudósok epigrammákba foglaltak. Azt nem tagadhatjuk azonban, hogy Infessura, Burchard és a velencei követek ezen pápák jellemének

szesítette, Neronak hajlandóságát Doryphoros iránt juttatta mindenkinek eszébe. Nepotismusának főbb vonásaival ellenben foglalkozhatunk: Sixtus volt ugyanis az első pápa, a ki rendszerbe foglalta az egyház kizsárolását oly célból, hogy családját fejedelemségekre juttassa. Ezen politikának hátrányait már tárgyaltuk.¹⁾ Igazolása, ha ugyan igazolható, abban van, hogy oly dynastianak szükségeiből származott, melynek nem volt törvényes vagy örökösödésen alapuló fenmaradása. A pápa unokaöcscsei: Lionardo; Giuliano, Giovanni della Rovere, testvérének Rafaello-nak három fia; Pietro és Girolamo Riario, testvérének Jolandanak két fia és Girolamo, másik hugának Giovanni Basso feleségének fia. Giuliano della Rovere²⁾ messze kivált ezen ifjak közül, kik nem tarthattak igényt kitüntetésre, hacsak csinos külsejükért és némi katonai szellemért nem, mely azonban rosztól illet a közölök egynehányra tukmált egyházi méltóságokhoz. Lionardot nagybátyja megtette romai praefectus-

oly vonásait és oly förtelmes tetteiket említik, melyek még a leggonoszabb rágalmakat is valószínűkké teszik. Infessura kifejezi ugyan utálatát, Sixtus bűnei iránt, de ő mégis a nap eseményeinek csak száraz chronikása, számosznak szemtanúja. Burchard az udvari szertartások naplójának rideg írója, ki phlegmatikus komolysággal jegyzi fel a Sándor által elkövetett erőszakokat, gyilkosságokat és gaztetteket. Ezen férfiak tanúsága, kiknek egyike sem bir előszeretettel a valódi satyra iránt, sokkal értékesebb, mint Tacitusé és Suetoniusé a romai császárok bűneiről. Másrészt pedig a velencei követek tudósításai is megbízhatók, mivel ők mindig politikai célokból és nem pletyka kedvéért irtak.

¹⁾ Lásd II. fej. 40. lap.

²⁾ Kora legnevezetesebb férfiainak egyike, II. Julius név alatt. De még ő sem tett az emberekre hatalmas benyomást első föllépésekor. *Jacobius Volaterranus Muratori* 23. köt. 107. old. így ír róla: *Vir est naturae duriusculae, ac uti ingenii, mediocris literaturae.*

nak és összeadta őt nápolyi Ferdinand egyik természetes leányával. Giuliano bibornoki kalapot nyert; az időközben trónra jutott pápákkal folytatott viharos küzdelmek után, II. Julius névvel a szent széket foglalta el. Girolamo Basso 1477-ben San Crisogono-i bibornokká lett és 1507-ben halt meg. Girolamo Riario elvette Galeazzo Sforza természetes leányát Katalint. 1473-ban a pápa számára megvette az egyház pénzén Imola városát, hozzáadta Forli-hoz és Girolamot herczeggé tette bennök. Alattvalói ez utóbbi helyütt 1488-ban meggyilkolták őt, de ekkor már megállapította a fejedelmi családot. Pietro, a Riario vérből való egyik unokaöcse, az akkori rágalom szerint, melynek azóta Muratori adott hitelt, a pápának magának volt fia; 26 éves korában bibornokká, konstantinápolyi patriarchává és firenzei érsekké lett. Nem volt sem erénye, sem képessége. Szépségén, a pápának botrányos szeretetén és életének határtalan kicsapongásain kívül egyéb nem teszi őt érdemessé az utókor figyelmére. Két éven át egész Italiában hangzott dőzsölésének zaja. Jövedelmét hivatalaiból 60,000 arany forintra becsülték; féktelen pompájának rövid pályája alatt sikerült 200,000 arany forintot is meghaladó összeget elpazarolnia. Midőn aragoniai Eleonora Roman keresztül vonúlt, hogy a ferrarai herczeggel egybekeljen, ez a divathős patriarcha a Piazza de' Santi Apostoli-n, fogadtatására sátort épített.¹⁾ Az egész tér szobákra volt osztva, a melyek a bibornok palotájával összeköttetésben voltak. A diszítések általán bársonyból, fehér és biborszínű selyemből valának, a termék egyike pedig V. Miklósnak híres, világteremtését ábrázoló, szőnyegeivel volt betérítve. Ezen tündéri lakásnak

¹⁾ Az iránt, a mi következik, lásd Corio Storia di Milano pag. 417—420.

minden egyes tárgya, még a leghitványabb is, ezüstből készült. A lakoma-termet punkahkkal hűsítették: »Tre mantici coperti che facevano continuoamente vento«, ezek Corio szavai. A terem közepén oszlopon, élő aranyozott fiú állott, ki díszedényből vizet öntött. A lakoma leírása Corio történetében három lapot foglal el, hol az ételeknek részletes lajstromát megtaláljuk: vaddisznók és pávák egészben megsütve; meghámozott narancsok aranyozva és czukorozva; aranyos sütemények; rózsavíz mosdásra; Perseusnak, Atalantanak, Herkulesnek stb. története édességekből elkészítve: tutte in vivande. Elbeszéli, hogy Herkulesnek, Jassonnak és Phaedranak maskarái váltakoztak, Susannának és a három vénnek történetével — ezt firenzei színészek játszották, — és »*San Giovanni Battista decapitato*« s »*quel Giudeo che rostì il corpo di Cristo*« mysteriumaival. A szolgák selyembe voltak öltözve és az asztalnak a lakoma tartama alatt négyszer változtatta legdrágább szövetekből készült és ékkövekkel díszített ruházatát. Nymphák, Centaurok, énekesek és bohócok arany serlegből ittak válogatott borokat. A palotának főméltóságú és tisztelendő ura ez alatt vendégeivel foglalkozott, mint valami nagy Ceasar fia. A vendégség a leirtakhoz hasonló lakomák, játékok és tánczvigalmak közt, szombattól csütörtökig tartott; ezen idő alatt Ercole d'Este és menyassonya részt vettek egyszermind az egyházi szertartásban szent Péter templomában és meglátogatták Roma nevezetességeit. Megemlíthetjük még, hogy roppant vagyona daczára, a fiatal bibornok halálakor 60,000 arany forintnyi adósságot hagyott hátra. Az egyház és Olaszország szerencséjére Romában 1474. január havában meghalt, miután pápai legatus szerepében Milánóban és Velenczében fitogtatta szemérmetlen dőzsölését.

Szél tében hirlett, de soha sem bizonyodott be, hogy a velenczeiek méreggel siettették halálát.¹⁾ A mindenféle érzéki élvezet, melyben a csöcselék ezen sarja, ki egyszerre fejedelmi fényre, hatalomra jutott, 25 hónapig folyton-folyvást kéjelgett, elegendőkép indokolja korai halálát, s nem szükséges mérgezést feltételeznünk. Ő vele az a terv szállott sirba, mely, ha sikerül, úgy a pápaság világi örökös királysággá lesz vala. Milanoban időztekor Pietro a herczeggel szerződésre lépett, mely szerint Galeazzo Maria Sforza Lombardia királyává koronáztatott volna, míg a legatus-bibornok, visszatérve Romába, a pápai tront foglalta volna el.²⁾ Sixtus állítólag, szívesen lemond unokaöccse javára, csakhogy családját Roma zsarnokságában biztosabb alapokra helyezhesse. A terv vad volt, de ha tekintetbe vesszük a Sforza család hatalmát és gazdagságát, még sem volt oly lehetetlen, mint a minőnek most feltűnik. Ugyanezen ábránd lebegett egy pár évvel utóbb a két Borgianak szemei előtt és Machiavelli szokott nyugodtságával írja, hogy napjaiban a nepotismusnak többé egyéb czélja nem lehet, mint, hogy a pápai hatalmat örökössé tegye.³⁾ Hogy mifajta vélemény keletkezett a Cardinal di San-Sisto-ról, szereplésének két éve folyamán, az epigramm soraiból ítélhetjük meg, melyet Corio véleménye szerint sirjára irtak:

Fur, scortum, leno, moechus, pedico, cynaedus,

Et scurra, et fidicen cedat ab Italiâ :

Namque illa Ausonii pestis scelerata senatus,

Petrus, ad infernas est modo raptus aquas.

¹⁾ Machiavelli Istor. fior. lib. VII. Corio p. 420.

²⁾ Corio pag. 420. Corio sejteti, hogy a velenczeiek azért mérgezték meg a bibornokot, mert félték, hogy a szerződést végrehajtja.

³⁾ Isteria Fior. lib. I., vol. I., p. 38.

Pietro halála után Sixtus utolsó unokaöcscsét, Giovanni della Roveret, fogadta ugyan oly fajta kegyébe. Ez Giovannat, Federigo di Montelfeltro urbinói herczeg leányát vette volt nőül; sinigagliai herczeggé lett, testvérének Lionardonak halála után pedig romai praefectussá. Ezen férfiú állapította a második dynastiát az urbinói herczegségben. A della Rovere természetnek népies hevessege Giovanni fiában: Francesco Maria herczegben érte el tetőpontját, ki 16 éves korában nővérének szeretőjét sajátkezüleg gyilkolta meg; husz éves korában Bologna utczáin a pápai legatust szúrta le; 1526-ban pedig, haditanács alkalmával, Guicciardinit, a történetirót, ökölcsapással leütötte.

Mig Sixtus ilyetén módon gondoskodott családjáról, életét nem tudta élvezni, ha csak személye körül valami fiatal kegyencz nem forgolódott. Ő 1463-ban egyik szolgáját, neveletlen, alacsony származásu, husz éves ifjút, bibornokká és parmai püspökké tette. Nem volt ennek semmi fajta érdeme, csak az, hogy szép volt, mint akár az Olympos egy istene. Szerencsére ezen isteni adománynyal ő ostoba ugyan, de ártatlan jellemet egyesített.

A pápa, mert annyi kegyenczet kellett ellátnia, természetesen minduntalan szükölködött pénz dolgában. Kincstárának megtöltésére két fő eljárási módot használt. Az egyik a romai udvari hivataloknak nyilvános eladása. Mind-egyikük ismeretes árral birt.¹⁾ Az egyházi hivatalokat óvatossan és titokban értékesítette, mert még nem tekinték a Simoniat mindennapi, megengedett, dolognak. Köztudomásu volt azonban, hogy Sixtus a pápai hatalomban levő kivált-

---

¹⁾ A legnagyobb ügyességet fejtette ki ezen vásár élénkítésére: Infessura azt írja: »*Multa et inexcogitata in Curia Romana officia adinvenit et vendidit.*« p. 1183.

ságok mindenikeért szívesen fogadott el pénzt. »Egyházaink, papjaink, oltáraink, szent szertartásaink, imádságaink, üdvözlésünk, sőt Istenünk is vásárolható!« így kiált fel ezen kornak egyik tudósa; a szent atya maga pedig azt szokta volt mondani: »Pápának csak tollra és tintára van szüksége, hogy kénye-kedve szerint bár mekkora összegre is szert tehessen.« ¹⁾ A második nagy pénzügyi kisegítőeszköz a gabona egyedárusága vala a pápai államokban. Mesterségesen gabonahiányt idéztek elő; a buza árát inségárokra csigázták fel. A jó szemet kivitték az államból és érte roszt hoztak cserébe. Sixtus pedig kényszerítette alattvalóit, hogy az ő raktáraiból vegyék a gabonát és így kizsarolt tartományainak éhségéből és nyomorából tett szert nyereségére. Délen, Ferdinand nápolyi király, ugyanezt a rendszert alkalmazta. Érdemes meghallgatni, hogy minő volt a kenyér, azoknak egyikétől, kik ezt enni kényszerültek: »az említettem gabonából készült kenyér, fekete, bűdös és utálatos. Kénytelenek valánk mindannyian vele élni, a mi gyakran a legveszélyesebb betegségeknek kiütését okozta az államban.« ²⁾

---

¹⁾ Baptista Mantuanus, De Calamitatibus Temporum, lib. III.

Venalia nobis

Templa, sacerdotes, altaria, sacra, coronae,

Ignes, tura, preces, coelum est venale, Deusque.

Soriano, a velencei követ (ap. Alberi II. 3, p. 330) ezt írja: »Conviene ricordarsi quello che solea dire Sisto IV., che al papa bastava solo la mano con la penna e l'inchioostro, per avere quella somma che vuole.«

²⁾ Infessura, Eccardus, vol. II. p. 1941: »Panis vero qui ex dicto frumento fiebat, erat ater, foetidus, et abominabilis; et ex necessitate comedebatur, ex quo saepenumero in civitate morbus viguit.«

Sixtus nemcsak azzal a látványnyal szolgált a keresztény világnak, hogy pápa saját alattvalóit és az istennek szentelt dolgokat áruczikknek tekinti s hogy az ily alávaló módon szerzett aranyat elvetemült kegyenczekre pazarolja; hanem egyszersmind megrontotta Italia békéjét pusztító háborúkkal, melyeket szintén haszontalan kegyeltjei előremozdítása végett kezdett. Sixtus Ferrarat akarta Girolamo Riario tartományaihoz hozzácsatolni. Az egyedüli akadály, mi ennek útjában állott, az Este-ház vala, mely évszázadok alatt erősen meggyökeredzett, s házasság vagy szövetség által Olaszország legfőbb családjaival összeköttetésben állott. A pápa vad örömmel fogott neki, az egész félsziget meghasonlását magában rejtő, tervnek. Hiszen fukarságával és kicsapongásával csak vérengzésre és viszályra való hajlandósága ¹⁾ versenyzett. Velenczével szerződéseket kötött s csakhamar megszegte őket; a kényurak minden szenvedé-

---

¹⁾ Ezen mondást tényekkel kell támogatnunk. Infessura (loc. cit. p. 1941) elmondja, hogy minő vad örömmel nézte Sixtus a viaskodást »a steccato chiuso«. Megtudta egykor, hogy testőrségének két csapatja közt élet-halál párbaj készül; megizente tehát az illetőknek, hogy a Piazza di S. Pietrot válaszszaák ki a találkozás helyéül. A viadalkor megjelent ablakánál, megáldotta a feleket és a megkezdés jeléül keresztet vetett. Minekünk, a kik az ökölharczot, a kakas-, a bikaviadalt barbar dolgoknak tartjuk, Pollaiuolo metszetét kell tanulmányoznunk, hogy elképzelhessük egy »a steccato chiuso« párbajnak borzadalmait. Sixtusnak az érzéki élvezetekben való kicsapongásairól Infessura a következőket írja: »Hic, ut fertur vulgo, et experientia demonstravit, puerorum amator et sodomita fuit.« Föl-említi a Riariokat; egy borbélynak 12 éves fiát; s így folytatja: »taceo nunc alia, quae circa hoc possent recitari, quia visa sunt de continuo.« Talán nem volt teljesen a protestansok rágalma, a mivel Sixtust vádolták: hogy egyeseknek bünbocsánatot adott, az év bizonyos szakaiban elkövetendő utálatos vétkekért.

lyét fölizgatta s egymás ellen uszította őket; Lombardiába schweizi zsoldosokat hítt be s midőn az olasz hatalmasságok végre beleuntak abba, hogy az ő unokaöccse végett háborúskodjanak és megkötötték a bagnoloi békét, 1484-ben meghalt mérgében. A pápa valóban megcsalatottnak tartotta magát és dühöngve múlt ki, mert a béke helyreállott az országban, melyet kedvencz unokaöccse kedvéért szétmarczangol vala.

Még el kell beszélnünk Sixtusnak azon gonosztettét, mely legélénkebben festi ama kor pápáinak romlottságát. Ez a Pazziak, Giuliano és Lorenzo de' Medici ellen intézett, összeesküvésének szentesítése. A Mediciék 1477-ben, miután a Pazzi-családbeli kereskedő fejedelmeket Firenzében minden tisztségtől kizárták és másképen is boszantották, Francesco de' Pazzit olyannyira elkeserítették, hogy Romába menekült. Sixtus, a Medici társaság helyébe, őt választotta bankárjának; Girolamo Riario benső barátságot kötött vele; a pápai udvarnál jól fogadták. A pápa és unokaöccse ekkor politikai okok miatt kívánták nagyon a Mediciék megrontását, mert ezek ellenezték a Girolamo által szándékba vett terjeszkedést Lombardiában. Francesco de' Pazzit magán bosszúja indította céljaik előmozdítására és szenvedélyök fölizgatására. Ők hárman tervet főztek ki, melyhez Salviati, a pisai érsek, szintén személyes ellensége a Medicieknek, és Giambattista Montesecco, Girolamo herczegnek híve, bizalmas kapitánya, csatlakoztak. Az összeesküvők első szándéka az volt, hogy a Medici testvéreket Romába csalják és ott megölik őket. Az ifjak azonban óvatosabbak voltak, semhogy Firenzet elhagyják. Pazzi és Salviati tehát Toscanába mentek; reménykedtek, hogy akár lakoma alkalomával, akár templomban sikerülni fog mindkét ellenségüket

együtt megölni. Bernardo Bandinit, kinek a gyilkolás mestersége volt, és Francesco de' Pazzit jelölték ki, hogy Giulianot leszúrják; Giambattista Montesecco vállalkozott, hogy Lorenzoval végez. ¹⁾ 1478. ápril 26-ikát határozták meg a tett napjául. Színhelyéül a Duomot, jeléül a szentség fölemelését a misénél választották. ²⁾ Mind a két Medici eljött. A gyilkosok megölelték Giulianot és észrevették, hogy a félénk ifjú ezúttal nem öltötte magára rejtett sodronyingét. Oly nehézség támadt azonban, melyet előrelátniok kellett volna. Montesecco gyilkos volt ugyan, de vonakodott a főoltár előtt leszúrni Lorenzot; a végső pillanatban a »religio loci«-nak érzése megtörte bátorságát. Két papot találtak ekkor, kik nem éreztek efajta bárgyú aggodalmakat.

---

¹⁾ Vallomása — lenyomattatva Fabroninál »Lorenzi Medicis Vita« vol. II. p. 168 — érdekes leírását tartalmazza a csel előkészítésének. Sixtus mehetségére főlemlithetjük, hogy Montesecco tagadja szándékát, hogy a Medicieket meggyilkolja. Ő ezt a családot csak megakarta rontani.

²⁾ Érdekes megfigyelnünk, hogy a gyakori olasz zsarnokölések közül hányat hajtottak végre templomban. Nagy mise alkalmával, 1435-ben, gyilkolták meg a Chiavelliakat Fabrianoban; a hitvallásnak ezen mondatát »Et incarnatus est« választották jelül. San Gottardoban Gian Mari Viscontit (1412), Galeazzo Maria Sforzat pedig (1484). San Stefanoban ölték meg; Lodovico Moro nagy nehezen kerülte el, hogy le nem szúrták San Ambrogioiban (1484). Machiavelli említi, hogy Lorenzo de' Medici ellen merényletet intézett Batista Frescobaldi a Carmineben (L. Ist. Fior. VIII. könyv vége felé). A perugiai Baglionikat Astorre és Lavinia Colonna menyegzőjekor akarták leölni (1500). Stefano Porcari V. Miklóst a szent Péter főkapujánál akarta elfogni (1453). Az egyedüli lehetőség, az óvatos fejedelmeket meglepni a nélkül, hogy elővigyázati rendszabályokat alkalmaztak volna, akkor kínálkozott, midőn fontos ünnepélyességekben részt vettek.

A régi krónika mondja: »más embert találtak; ez pap lévén, jobban hozzászokott a helyhez, kevésbé babonás tehát szentségét illetőleg.« Ez azonban elrontott mindent. A papok a bravoknál szentségtörőbbek voltak ugyan, de más részről kevésbé értettek a gyilkoláshoz. Nem tudtak tiszta munkát végezni. Bernardo Bandini és Francesco de' Pazzi, igaz, csakugyan halálra szúrták Giulianot, az úr testének fölemelése pillanatában. De Lorenzo csekély hússebbel menekült meg. Az egész összeesküvés romba dőlt. A megdühödött firenzei nép bosszút állott a gyilkosokon. Salviami érseket, Jacopo és Francesco de' Pazzit és még egynéhányat az összeesküvés főnökei közül a Palazzo Pubblico ablakaiba fölakasztották. Az áruló egyházi férfinak szent személyén elkövetett ezen erőszakos tett miatt Sixtus — bár az ő lelkiismeretét árulás, szentségtörés és gyilkolás bűnei együttesen terhelték — egyházi átkot mondott Firenzere és éveken keresztül bösz háborút viselt a köztársaság ellen. Csak mikor a törökök Otrantora törtek 1481-ben; midőn saját biztonságáért reszketett; csak ekkor volt kész békét kötni az ellenséggel, melyet ő hitt ki s mely ellen cseleket szőtt volt.

Sixtus pápaságának egy másik különös vonása is figyelemre méltó. Az ő intézkedéséből alapították 1478-ban, Spanyolországban, az inquisitiót a zsidók, mórók és eretnekséggel megmértelyezett keresztények kiirtására. Castilia tartományban a következő négy év alatt 2000 áldozatot égettek meg. Sevillaban egy külön telket, Quemadero névvel, vagyis az égetés helye, — egy új Aceldama-t — tartottak fenn a kivégzéseknek. Itt egy év lefolyása alatt 280 eretneket égettek meg; 79-et örökös börtönre, 17,000-et pedig különféle könnyebb büntetésre ítéltek. Magában An-

dalusiában 5000 házat hagytak oda egyszerre a lakosok. Ekkor következett, 1492-ben, a híres rendelet a zsidók ellen. Négy hónap letelte alatt köteles volt az egész zsidó lakosság Spanyolországot elhagyni, s meg volt tiltva, bárminemű aranyat vagy ezüstöt magokkal vinniök. Az egyedüli lehetőség az volt, hogy vagyonukat váltókba és ingóságokba fektessék. A vásár csakhamar berekedt. Egy számárért házat, egy öltözet ruháért szőlőt adtak cserébe. Hiába kínálkozott az üldözött faj, hogy a rendelet visszavonását ropant összeggel váltja meg. Torquemada megjelent Ferdinandnak és nejének színe előtt, fölemelte a feszületet és így szólt: »Judás 30 ezüst pénzért adta el a megváltót; adjátok el ti is, nagyobb összegért, és számoljatok majd be az Istennek vele!« A kivonulás megkezdődött. 800,000 zsidó hagyta el Spanyolországot.¹⁾ Némelyek az afrikai partra szállottak, hol az arabok fölvágták őket, hogy beleikben drágaköveket keressenek vagy aranyat, mit netalán elnyeltek; erőszakot tettek az asszonyokon. Mások Portugalliába mentek, hol nehéz fejadóval vásárolták meg a maradás jogát s hol tűrniök kellett, hogy fiaikat és leányaikat keresztvizre hurczolják. Másokat megint eladtak rabszolgáknak; mások pedig kénytelenek voltak üldözőik kapzsiságát gyermekeik testével kielégíteni. Sokan kútba ölték magokat; kétségbeeséseket öngyilkosságba temették. A középtengert ellepte az éhséget szenvedő, döghalál-pusztította, száműzöttek hajóinak számos raja. Genua révébe bevitorláztak, de nem nyertek engedelmet, hogy a városban lakjanak és így százankint haltak el a

---

¹⁾ Ez a szám talán túlzott. Limborch az Inquisitio történetében (p. 83) mind 800,000, mind pedig 400,000-et említ. Fölhozza, a számítás egyik alapjául, hogy 170,000 család volt.

kikötőben. ¹⁾ Rothadó tetemeik dőghalált okoztak az egész tengerpart hosszában, melynek következtében csak az egy Nápolyban 20,000 ember pusztult el. Egyik partról a másra szálltak ezen kétségbeesett vázak, a vallásos előítélet és fukarság áldozatai; mindenütt kifosztották, mindenünnen elűzték őket, míg el nem sorvadtak és el nem tűntek. Ez alatt pedig az igazhitű örvendezett. Pico della Mirandola, ki egész életén át azzal foglalkozott, hogy Platot a Cabballával összeegyeztesse, nem képes a következőnél egyebet mondani: »Akkorák voltak a zsidók szenvedései, — az isteni igazságszolgáltatás dicsősége örvendezett ugyan rajtuk, — hogy minket keresztényeket szánakozásra indítottak.« Ezen szavakkal összehasonlíthatjuk Senarega megjegyzését: »A dolog eleinte dicséretre méltónak látszott, tekintve a megtiszteltetést, melyben vallásunk ez által részesült; mégis egy bizonyos mennyiségű kegyetlenséggel járt, ha nem tekintjük őket állatoknak, hanem embereknek: isten teremtéseinek.« A jelen század kritikusa csak megdöbbenéssel kiálthat fel: *Tantum religio potuit suadere malorum!* Spanyolország így kezdte önmagát fölemészteni és lakosságát elpusztítani. Az átok, mely először a zsidót és a mórt sújtotta, utóbb a philosophusra és a hazafiúra szállott. Határozott szándékkal és következetesen fojtották meg a nemzet valóságos életét kereskedésében, iparában, gondolkodása szabadságában, jelleme erőteljességében. Spanyolország végzete hivatva volt nemsokára Italiát is érni; sokoldalú életének kecses nyilvánulásait itt is megbénítani, fagyos

---

¹⁾ Valóban borzasztó Senarega leírása a zsidóknak Genuába jöttéről. Ő annak, a mit elmond, szemtanúja volt. Az erre vonatkozó részt lásd Prescott »Ferdinand és Isabella« 17. fejezet.

egyformasággá változtatni és inquisitori sötétségbe fojtani művészetének és irodalmának fényét és színét.

Valóban meglepő és különös egy Sixtusnak szereplése — ki a Vaticanban bujaságának és gögjének él; a ki a róla elnevezett kápolnát mesterművekkel díszíti; ¹⁾ a ki kegyenczei kedvéért Olaszországot szétmarczangolja viszályokkal; a ki püspökségek árán kofáskodik; a ki inséges tartományokból pénzt csikar; a ki ellenségei ellen gyilkosságot tervez; ki a schweizi hegyek lakosait bűnbocsánatokkal reáuszítja Milanora; a ki Velenczétől, a keresztények előharczosától a törökök ellen, a segílyt megtagadja — és a ki ez alatt mégis hiszi, hogy isten kedvében jár, ha a mórok tetemeit áldozatkép ajánlja fel, vagy ha a zsidók százezreit agyonéhezteti; a ki a hitszegő, fukar Ferdinandnak a »katholikus« czimet adományozza; a ki arra törekszik, hogy mások vérével elmossa saját bűneit, hogy saját vétkeit elégesse Sevilla *auto da fè*-iben, és hogy biztosítsa az épületet, melyet az ő bectelensége aknáz alá, az ördögi gépezetnek, az Inquisitionnak, megalkotásával. ²⁾ Szavunk

---

¹⁾ Midőn elmerengünk Michelangelo Sybillái és Végső Ítélete láttára, önkénytelenül is elképzeljük, a mint a pápák, kik a kápolnát fölépítették és kidíszítették, a Megváltó széke előtt megjelennek, s az Úr, kinek vérét áruba bocsátották, jobbát fenyegetve emeli föl, a prophéták pedig vádakat mennydörögnek: »Jajgassatok és sirjatok ti pásztorok; fetrengjeteek hamuban a nyájnak őrizői, mert eljöttenek lemészárlástoknak és elszórásotoknak napjai.«

²⁾ Ugyanezen ellenmondás VIII. Incznél is feltűnik (1484). A boszorkányság ellen intézett bullája foglalta rendszerbe a szerencsétlen vén asszonyok és eszelősök üldözését. Sprenger a »Malleus Maleficarum«-ban említi, hogy a közvétevést követő évben 41 boszorkányt égettek el Como területén, és a gyanuba fogott asszonyok egész serege menekült át Zsigmond főherczeg tartományaiba.

nem a protestans szava, ki a pápát vádolja. Teljes tisztelet a romai egyháznak, a középkor Alma Materének, az ősrégi idők fönséges és tiszteletreméltó emlékének: de nem szabad szemet hunynunk a pápák tetteinek és igényeinek ellentétei előtt, melyekre oly átható fényt vet az olasz renaissance története.

IV. Sixtusra VIII. Innocentius következett. Neve, a világban, Giambattista Cibo vala. A szent tanács megrémült azon, mit Sixtusnál tapasztat. Azt a meggyőződést keltette benne, hogy ha a következő pápa nem körültekintőbb, s a bibornokok kinevezésénél ő is oly botrányosan jár el, ez a keresztény egyház romlását idézhetné elő; az ujonnan választott pápára tehát a legünnepélyesebb kötelezettségeket róttá e tekintetben. Cibo minden ereklýére, minden szentre megesküdtött, külön-külön a conclave minden tagjának, hogy az egyházban a kinevezések egy bizonyos sorrendjét fogja megtartani, és a választások tisztasága felett őrködni fog. 30 évesnél fiatalabbat egyáltalán nem, a pápa saját rokonai közül pedig csak egyet, szabad bibornoknak megtennie; követelnie kell, hogy ezek theologiai vagy jogi doctor rangjával birjanak. De Innocentius, mihelyt fején volt a tiara, megtagadta minden ígétét, mivel, szerinte, szent Péter székének jogait és kiváltságait csorbitják vala. A pápa mindég megszegheti az ember által tett fogadásokat. Nem szükséges sokat szólnunk Incze uralkodásáról. Ő volt az első pápa, ki nyíltan elismerte hét gyermekét s fiainak és leányainak nevezte őket.¹⁾ Fukarság, megvesztegethetőség, tunyaság és nemtelen kegyenczek

¹⁾ »Primus pontificum filios filiasque palam ostentavit, primus eorum apertas fecit nuptias, primus domesticos hymenaeos celebravit« Egidius de Viterbo; idézi Gregorovius *Gesch. der Stadt Rom* vol. VII. p. 274. jegyz.

elhatalmasodása utálatossá tették uralkodását, melyből még elődjének feltűnő és kápráztató botrányai is hiányzottak. A corruptioban még egy lépéssel tovább haladott Sixtus-nál: Romában ugyanis a bűnbocsánatok elárusítására rendes üzletet nyitott.¹⁾ Minden vétkeknek meghatározott ára volt, melyet a bűnös kényelme szerint fizethetett meg. Ezen sarczokból 150 arany a pápai kincstárba került, a többlet Franceschettonak, a pápa fiának jutott. Jelentéktelen fejedelmi báb volt ez; apja megvette számára az anguillari herczegséget, de ő nem mutatott egyébre képességet és nagyravágyást, mint pénz felhalmozására. Termete alacsony volt, lelkülete gyáva; mégis Europa egyik jelentékeny családjanak sorsa benne sarkallott; apja t. i. összeházásította őt Maddalenával, Lorenzo de' Medici leányával 1487-ben. Giovanni de' Medici ennek következtében kapta tizenhárom éves korában a bibornoki kalapot és így nyert biztos alapot Romában a Medici érdek; kevés év lefolyása alatt a Mediciek közül kettő ült a pápai trónba, s ezek kovácsolták meg végleg, egyházi befolyásukkal, Firenze rablánczait.²⁾ A ke-

---

¹⁾ Infessura meséli, hogy hallotta, mikor a Vice-canczellár, kit kérdeztek, miért engedik, hogy a vétkesek fizessenek a helyett, hogy őket megbüntetnék, így felelt: »Isten nem kívánja a vétkes halálát; jobb szereti, ha fizet és tovább él.« Dominico da Viterbo, apostoli irnok, bullakat hamisított, melyekben a pápa bűnbocsánatot adott a legocsmányabb botrányok elkövetéseért. Apja 5000 aranyon ki akarta őt váltani. Incze azt felelte, hogy, mert becsülete forog szóban, 6000 aranynál kevesebbet nem fogadhat el. A szegény atya nem birt ennyi pénzt összekaparni, az alku tehát nem létesült s Dominicot kivégezték. Egy romai, ki saját két leányát ölte meg, 800 aranyon vásárolta megkegyelmezését.

²⁾ Guicciardini I. 1. figyelmeztet arra, hogy Lorenzo csak úgy volt képes Olaszországban létrehozni a hatalmak egyensúlyát, mert a

reskedés, melyet Incze és Franceschetto lopással és gyilkossággal üztek, rablókkal és gyikosokkal töltötte meg a Campagnat. ¹⁾ Utazókat, zarándokokat és követeket, utjokon Romába, kifosztottak és leöltek; a pápa életének végső hónapjaiban kétszáznál több embert mészároltak le nyilvánosan, büntetlenül, magában a városban. Incze lassan-lassan szunyadt át örök álmra, s ez alatt Franceschetto azon törte fejét, hogyan viheti el aranyait. Midőn a szent atya még élet és halál között lebegett, egy zsidó orvos ajánlkozott, hogy uj erőt ad neki, fiatal vérnek elagott ereibe való átömlesztése által. Három életerős fiút áldoztak fel hiába. Minden fiú, Infessura meséli, egy aranyat kapott. És bizonyos rideg humorral hozzáteszi: »Et paulo post mortui sunt; Judaeus quidem aufugit, et papa non sanatus est.« Ezen szegény vén pápa sírírata ügyes ugyan, de istenkáromló élcz: »Ego autem in Innocentia mea ingressus sum.«

A bibornokok ezalatt nem vesztegették idejüket; Inczének hosszú lethargiaja unalmas várakozásra kárhoztatta őket; ezalatt tehát tevékeny simoniában sűrögtek. Megemlíthetjük, hogy a simonia a nagy olasz családoknak egyenesen érdekévé tette a leggazdagabb és a legfizetéképesebb bibornok megválasztását. Olyan férfiúnak, mint Ascanio Sforza, előnyére vált, elébb meghizlálnia az arany ludat, a mely ily tojásokat tojt, s csak azután megölnie — más szóval elfogadnia Inczének és Sándornak vesztegetéseit és későbbi időre halasztani saját megválasztatását. Valamennyi

---

pápával szövetségben állott. Ennek főmtartása, haláláig, képezi legfőbb politikai érdemét.

¹⁾ Romanak erőszakossággal kevert feslettségéről ez időben csak Infessura naplójának (Eccardus vol. II., p., 2003 – 2005) olvasása alapján képezhetünk magunknak helyes fogalmat.

bibornok, Roderigo Borgia ¹⁾ kivételével, Sixtusnak vagy Inczének vala teremtese, s mivel pénzen vették meg egykor méltóságukat, nem idegenkedtek, hogy most szavazatukat a legtöbbet ígérőnek eladják. Borgia volt a leggazdagabb, a legerélyesebb, a legbölcsebb és a legvilágiasabb férfiú mindnyájok közt. Ő pontosan kitudta, hogy minden szavazatnak mi az ára és ehhez képest készítette tervét. Ascanio Sforza bibornok, a milanoi herczeg testvére, elfogadja majd a vicecancellár jövedelmező állását; Orsini bibornok megelégszik a Borgia palotákkal Romában s a monticelloi és a savianoi kastélyokkal; Colonna bibornok a subbiacoi apátsággra és váraira vágyódik; a st. angeloi bibornok legjobban szeretné a kényelmes portoi püspökséget, jó borokkal telt palotájával; a parmai bibornok megelégszik Nepivel; a genuai bibornok pedig megvesztegethető st. Maria in Via Lata egyházzal. A conclave kevésbé befolyásos tagjai pénzért árulták magukat. Hogy tehát kívánságaiknak eleget tegyen, Borgia, világos nappal, négy arannyal megrakott öszvért azon kéréssel küldött Ascanio Sforzához, hogy helyes arányban ossza fel a szavazók közt. Csak a tüzes Giuliano della Rovere nem volt kiengesztelhető; makacsul ellenezte Borgia megválasztatását. Benne heves természete méltó ellenfélre ismert. Nem is vetette le többé a fegyverzetet, melyet első összekoczenásukkor magára öltött, hanem bösz harezot folytatott a Borgianak egész fajzatával, Ostiában, a francia udvarnál, Romagnában, mindenütt és mindenkor,

---

¹⁾ Roderigo, Isabella Borgianak volt fia, ki Joffré Lenzuoli felesége s Calixtus pápanak unokahúga volt. Ő a Borgia nevet akkor vette fel, mikor Romába jött, hogy bibornoknak megtegyék és hogy nagybátyjának nagyságából részét kivegye.

a hol csak alkalma nyilott. ¹⁾ Ő és még öt bibornok — közük unokatestvére Rafael Riario — nem adták el szavazatukat. Roderigo Borgia azonban, miután a tanács többi részét megvesztegette, 1492-ben felvette szent Péter köpenyét az örökké emlékezetes VI. Sándor név alatt.

Roma örvendezett; a szent város ünnepi diszbe öltözött; minden zászlón és minden erkélyen a Borgia-ház bikája látszott és a lakosság úgy kiabált, mint az egyiptomiak, midőn megtalálták Apist:

Vive diu Bos! vive diu Bos! Borgia vive!

Vivit Alexander: Roma beata manet.

És valóban, semmi jel sem intette a romaiakat az elkövetkezendő csapásokra; semmi sem keltett fel gyanút, hogy oly pápa választatott meg, ki a jövő századok utálatát fogja kiérdemelni. A nép Roderigo Borgiában egyelőre csak egy, minden tekintetben tehetséges, szép külsejű, királyi magatartású, fenséges megjelenésű és kegyes modoru embert látott. Fényes szónok, szenvedélyes szerető, udvari látványosságoknak és egyházi szertartásoknak félistene volt, — oly tulajdonságok, a melyek, ha felfogásunkkal egyházi férfiakról nincsenek is összhangzásban, a renaissance izlésnek azonban tiszteletét keltették fel. Midőn diadalmasan lovagolt a Lateran felé, mindenfelől felhangzott az ő dicsérete. »Hófehér lovon ül — így ír azon század egyik humanistája ²⁾ — derült homlokkal, parancsoló méltósággal. Mikor

¹⁾ Különös esemény, melynek indoka nincs földerítve, az, hogy unokaöccsét, Nicolo della Roveret, összeházasította Lauraval, VI. Sándornak, Giulia Bellától született, leányával 1505-ben, mikor már a Borgia-család régen elvesztette volt befolyását Olaszországban.

²⁾ Lásd Michael Fernus, kit Gregorovius, Lucretia Borgia pag. 45, idéz.

a néptömeget megáldja, minden szem reá irányul és minden szív örvend. Minő csodálatraméltó arcának kegyes nyugodtsága! minő nemesek vonásai! minő szabad tekintete! Megjelenése tiszteletet gerjeszt, s mennyire fokozza ezt termete, magatartása, szépsége és erőteljes egészsége!« Egy másik panegyrista ¹⁾ így írja le: »Homloka széles; tekintete királyi; vonásai szabadok, fenséggel telvék.« És ehhez hozzáteszi: »egész testének hősies szépségét« a természettől azért nyerte, »hogy isten helyett diszítse az apostolok trónját földöntúli alakjával.« Hogy Borgia pápaságának első napjaiban minő kevéssé hasonlított azon Sándorhoz, a kire későbbi életének legendája képzeletünket reá szoktatta, azt a következő tudósításból láthatjuk. ²⁾ »Szép ember, arcza vidám, viselete kedves; kiváló, mézes, szónoki tehetséggel van megáldva. A gyönyörű asszonyokat, ha rájok veti szemeit, elcsábítja; belé szeretnek; csodálatos módon megigézi őket, mint a hogy a mágnes a vasat vonzza.« Nem szabad felednünk, hogy ezek oly írónak tanuságai, a kik el voltak telve a XV. század pogány érzéseivel és a kik örvendeztek oly pápa megválasztásán, kitől remélték, hogy Romat a fényűzésnek és az élvezetnek fővárosává teendi. Épen ezért óvatosan kell őket fogadnunk; de még sincs okunk azt hinnünk, hogy az olaszok többsége különös borzadással látta volna Borgianak hatalomra jutását. Bibornok korában bebizonyította ügyességét a nélkül, hogy az erőszakosságnak, a kegyetlenségnek vagy hitszegésnek jeleit elárulta volna. Erkölce nem volt társaiénál feslettebb. Számos gyermek apja volt, de Giuliano della Rovere is az

¹⁾ Jason Mainus, idézi Gregorovius: Stadt Rom p. 314. jegyz.

²⁾ Gasp. Ver. idézi Gregorovius: Stadt Rom pag. 208.

volt, s előtte Incze pápa. Ez azonban nem birt nagy fontossággal oly korban, melyben a kereszténység primását úgy tekintették, mintha világi uralkodó volna; a ki más fejedelmeknél kevésbé szerencsés egyrészt, mivel uralma nem örökös; másrészt ellenben szerencsésebb, mert ő kezeli az egyház átkait, ő osztogatja hivatalait. Csak néhány éleslátású ember tudta, hogy mi történt, s ezek meg is borzadtak. »A nápolyi király — így szól Guicciardini — elrejtette ugyan bánatát, de mégis feleségének, a királynénak, könnyezve monda — ő, ki saját gyermekeinek halálakor sem könnyezett — hogy olyan pápát választottak, a ki az egész keresztény községnek dőghalála lészen.« A fiatal Giovanni de' Medici bibornok, rokonának, Cibonak, ezen szavakat súgta: »A farkas szájában vagyunk, ki el fog minket nyelni, ha gyorsan meg nem szökünk.« Látjuk, hogy a helyzetet felfogta. Olaszországban általában ellenszenvet éreztek a spanyol tolakodók ellen — a Maranni, vagyis hitehagyott mórok ellen, a nép így nevezte őket — kik a Vaticant megtöltötték és a hazájokul fogadott országot azzal fenyegették, hogy hódítókként veszik birtokukba. »Tíz pápaság sem volna elegendő, hogy az egész rokonságnak mohó étvágját kielégítse,« így ír Gianandrea Boccacio, 1494-ben, a ferrarai herczegnek; az események csakugyan bebizonyították ezen aggodalmak alaposságát. Sándor pápasága folyamán tizen-nyolcz spanyol bibornokot nevezett ki; közülök öten tartoztak a Borgia-házhoz.

Bizonyos azonban, hogy az olaszok VI. Sándor megválasztásakor nem érezték azon mély borzadást, melyet az ő neve a modern emberekben kelt. A gyűlölet érzete később támadt irányában, s ez részint a pápaságot becstelenítő gonosz tetteknek; részint a fia, Cesare, által keltett félelem-

nek; részint pedig magán élete rejtelmes titkainak következménye, melyek még a XVI. század megromlott erkölcsi öntudatát is undorították. Halálakor a gyűlölet ezen érzése általános átokká vált. Idővel, mikor az északi nemzetek figyelme Roma romlottságára fordult és a midőn felfogták az éles ellentétet, a mely Sándornak pápai méltósága és magaviselete közt mint ember létezett, ebből monda keletkezett, mely, mint minden monda, eltorzítja az általa visszatükrözött tényeket.

Sándor valóban kiválóan arra alkalmas férfiú, hogy egy régi kort fejezzen be és újat kezdjen meg; hogy bizonyítsa gyakorlati szentségtörésének kérlelhetlen logikájával a pápáknak paradox helyzetét, és hogy két ellentétes világmozgató-erőt, a legmagasabb fokú romlottság kynismusában, egyesítsen. A Julianus-ház császárai egyeduralkodókban az érzéki szemérmertlenségnek túlzásait mutatták. Ők élvezték mindazt, a mit csak különöset, édeset és borzasztót megkivántak a kéjnek tiltott gyümölcsei közül. A középkor pápái: Hildebrand és Bonifacius, theokrátiájukban a szellemi szemérmertlenségnek legszélsőbb határáig mentek el. Ők élvezték mindazt, a mi zsarnokit és erőszakosat csak kivántak a lelkek felett bitorolt despotismus gyakorlatában. Borgia egyesítette mind a két, a határtalan felé való, törekvést. Könnyen igazolható, ha a gonoszság geniusakép írjuk le őt, ki érzéki kicsapongásait ép oly kevésbé fékezte, mint Nero, de nála ezek azon tűz és füst háttéréből tűnnek elő, melyre a kereszténység a test vétkeit ítélte. Szellemi zsarnokságát, a bitorolt jogot, melynek alapján magának követelte a Columbus Kristóf által feltalált félgömböt és reáerőszakolta az európai sajtóra a romai egyház censuráját, még tízszeresen szörnyűbbé teszi a visszfény, melyet istentelen életé-

nek folyton égő lángja rávetett. A kereszténység egyetemes lelkiismerete felháborodik a megnevezhetetlen gyönyörökön, vérengzés orgiáin és kéjelgés ünnepélyein, melyeket erőteljes és virágzó öreg korában kiélvezett ezen mélységes diplomata, ravasz pap ; ki a királyok tanácsait igazgatta ; ki nagy Pénteken, a hallgató világ előtt, a szertartások zsolozsmáit énekelte. Roma sohasem volt kicsiny, gyenge vagy közepszerű. Most pedig, Sándor pápaságakor, a modern világ nemzetei megláthatták »az emlékezetes színpadon« az Antikrisztusnak, az Antiphysisnak látványát — a szentírásnak s a természetnek megtagadását ; az emberiségnek önmagával való együttközésének vakító jelenetét, midőn egyrésről a legjobb, másrésről pedig a legrosszabbra tör ; a, pokoli Aristophanes szerkesztette, tragicommoediát, melyben a főszerepet a Szolgák Szolgája, az Úr felkentje, a Megváltó helytartója a földön, játszotta. Ennek ellenében megjegyezhetné valaki, hogy ez a mondának, nem pedig a történetírásnak nyelve. Erre azt felelem : vannak esetek, melyekben a monda találja el a valóságnak szellemét.

Sándor erősebb és szilárdabb férfiú volt közvetlen elődeinél. »Ő ritka okossággal egyesített furfangot — úgy mond Guicciardini — és kiváló szónoki tehetséggel alapos ítéletet ; életének minden komoly ügyét hihetetlen ügyességgel és szorgalommal kezelte.« ¹⁾ Első gondja volt Romat

¹⁾ Tartozunk annyival Guicciardininek, hogy ezen mondatát itt jegyzetben kiegészítsük. »Ezen jó tulajdonságait bűnei messze túlhaladták ; magán élete zabolátlanul parázna ; szemérmetlen és az igazság iránt érzéktelen vala ; fogadásait soha sem tartotta meg ; nem volt vallásos érzelmű ; kapzsisága kielégíthetetlen ; nagyravágása féktelen ; kegyetlensége a barbár nemzetékein is túltett és ő nem ismert akadályt vágyában, hogy fiait bármily eszközökkel is felmagasztalja. Fia sok volt, s köztök — azért, hogy gonosz terveinek kivitelére gonosz

rendre szoktatni. Pápasága alatt kiirtotta a Colonnak és Orsiniak régi pártos felekezeteit, a melyeket Sixtus megtört ugyan; de a melyek Inczének bárgyusága alatt ismét felemelték fejüket. Ez által — mint Machiavelli megjegyzi ¹⁾ — rakta ő le a pápák világi uralmának valódi alapjait. Sándor, mint uralkodó, a pápai hatalomra nézve valóssággal azt hajtotta végre, a mit XI. Lajos a francia királyság számára tett meg, és kivitte, hogy Roma, nagyságához képest, az európai nagy monarchiaknak nyomába lépett. A pápát, »ki sohasem tett egyebet, mint csalt és soha egyébre, mint erre, nem gondolt; ki hitszegésre mindig talált alkalmat;« ²⁾ hűtlensége és hitszegése, logikus észszel és meggyőző szónoklással összekötve, veszélyes ellenféllé tettek. Szigorú részrehajlatlansággal alávetette a vallásnak és erkölcsnek minden tekintetét a politikának. Politikáját két célra összpontosította: családjának emelésére és a világi hatalomnak biztosítására. Ezek képezték oly uralkodó nagyra-vágyásának szűk céljait, ki tollának egy vonásával képzelte, hogy az ujonnan felfedezett világrészt Spanyolországra ruházhatja. S ezek mégis igénybevették egész erejét és rákényszerítették a legborzasztóbb bűnök elkövetésére.

Elődjei a pápai széken egyházi hivatalok és bűnbocsánat eladásával szereztek pénzt. Sándor is, természetesen, gyakorolta ezt, oly mérvben, hogy a következő epigramm

---

eszközökben ne szűkölködjék — találkozott egy, a ki minden tekintetben ép oly förtelmes vala, mintapja.« Stor. d'It. vol. I. p. 9. A függelékben fordításban közlöm majd Sándornak jellemzését Guicciardini által a Stor. di Fir.-ből.

¹⁾ Azon mondatokban, a melyek a Principe XI. fejezetét befejezik.

²⁾ Machiavelli Principe-je cap, 17.

közmondássá vált: »Sándor eladja a kulcsokat, az oltárokat, sőt magát Krisztust; hiszen ő is vásárolta, tehát joga van, őket eladnia.« Ő azonban még tovább ment és Tiberiustól vett oktatást. Mikor a bibort már eladta a legmagasabb árt ígérőnek; meg szokta hizlalni, az ilyen egyháznagyot, gazdagon jövedelmező hivatalokkal. Mikor elegendőleg megtermett, megmérgezte, összegyűjtött vagyonára reátette kezét és a játékot újra kezdte. Paolo Capello, velencei követ, 1500-ban a következőket írja: »Romában minden éjjel négy-öt meggyilkolt embert, püspököt és egyháznagyot stb. találnak.« Panvinus három bibornokot említ, kikről tudták, hogy a pápa mérgezte meg őket és ezekhez hozzáadhatjuk még a capuai és a veronai bibornokokat.¹⁾ Azon időben veszélyes volt egyháznagynak lenni és ha Borgia véletlenül nem mérgezi meg önmagát, idővel fizetnie kellett volna az embereket, kik az ilyen végzetes kiváltságot elfogadták volna. Nagy mértékben űzte az egyházi tisztségekkel való kereskedést. 1500-ik esztendőben, egy és ugyanazon napon, ő tizenkét bibornoki kalapot árvereztetett.²⁾ Akkor történt ez, midőn a conclavet, Romagnanak Cesare Borgia részére való átengedésére kedvező, szavazatokkal akarta megtölteni, s a midőn kimerült pénztárát újra meg akarta tölteni. Tizenegy ízben történt kinevezéssel 43 bibornokot teremtett. Ezeknek mindenike középszámítással 10,000 arany forintot ért; sőt az ár, melyet Francesco Soderini fizetett, 20,000-re rúgott; Domenico Grimani pedig 30,000 arany frtot adott.

A korábbi pápák a törökök ellen keresztes hadjáratot hirdettek; erélyesen vagy lanyhán a szerint, a mint Olaszország pártjait fenyegették vagy nem. Sándor nem egyszer

¹⁾ Lásd a kútforrásokat Burekhardt p. 93—94.

²⁾ Guicc. St. d' It., vol. III. p. 15.

szólította fel Bajazetet, hogy törjön Európára s szabadítsa meg őt a fejedelmektől, a kik gyermekei javát czélzó, terveit ellenezték. A pápa és a sultán közt létező testvéri jó viszony bizonyos fokig Djem herczegnek, Bajazet testvérének és Konstantinápoly meghódítója fiának, sorsától függött. Védelmet keresve, menekült ez a keresztény fejedelmekhez; a pápa fogolyként tartotta. Ennek fejében kapott börtönőri díjúl a portától évenként 40,000 aranyat. VIII. Incze volt az első, ki 1489-ben a jövedelmes vendéget magához csalta. A sultán hálájának kifejezéseül Longinus lándzsáját küldte meg neki. Incze ezen ereklje számára oltárt építtetett és saját sírját közvetlenül mellette állíttatta fel. Bronz szobrát Polaiuolo készítette; ez még ma is kezében tartja a hitetlen által a kereszténység főpapjának fizetett vérdíjat. Djem ezalatt Romában maradt és a Vaticanban, közvetlenül a pápa szomszédságában, tartotta moslim udvarát. Ránk maradtak Sándor és Bajazet közt váltott jegyzékek, a melyekben a legmelegebb barátságnak kifejezését találjuk. A török esedezik »Ő Nagyságához«, így szólítja a pápát, hogy a szerencsétlen Djemet végezze ki; a gyilkosság fejében 300,000 aranyat és Krisztus palástját igéri, valószínűleg épen azt a varrásnélküli köpenyt, melyért a katonák a Kálvárián kockát vetettek. ¹⁾ A pénz és az ereklje eljutottak Olaszországba, csak hogy Giuliano della Rovere emberei kézrekerítették. Sándor, mielőtt Djem legyilkolása által a sultánnal kötött szerződését teljesíthette volna, kénytelen volt őt a franczia királynak kiadni; de akkor a szerencsétlen török magában hordta már a Borgiaknak lassan ölő mérgét,

---

¹⁾ Lásd a leveleket, melyek »Preuves et observations« czímmel lenyomvák »Mémoires de Commynes« végén.

s Károly táborában Roma és Nápoly közt halt meg. Bármifajta enyhítő körülményeket hozhatunk is föl Sándor egyéb vétkeire nézve, a törökökkel való ezen kufárkodását aligha mentegethetjük. Felségsértéssel kell őt vádolnunk a kereszténység ellen, a melynek fejéül vallotta magát; felségsértéssel a műveltség ellen, a melyet az egyház állítólag védelmezett; felségsértéssel Krisztus ellen, a kinek helytartójaként mert szerepelni: mivel ő az európai hatalmasságok ellen a sultánhoz folyamodott segítségért, olykor, midőn a veszély, mely nyugatot fenyegette, még nagyon is komoly vala.

Sándor, épúgy mint Sixtus, egyesíti a kereszténységnek szelleme és érdekei iránt való érzéketlenséget, a dogmáért való buzgósággal. Ő az alaki orthodoxiatól soha meg nem tántorodott, s egy Napoleonnak katonás szilárdságával számított ki a rendszabályokat, melyekkel a népre babonának lánczait kovácsolta. Ő vetette meg a sajtó-censura alapját; e szerint a nyomtatók, egyházi átok terhe alatt, kötelesek voltak az általok közrebocsátott könyveket ellenőrzés végett az érsekeknek vagy megbizottaiknak bemutatni. Joggal mondhatjuk, hogy az 1501-ki junius 1-én kiadott breve a műveltséget, legalább Olasz- és Spanyolországban, hátráltatta.

Érzéki kéjelgés volt a főbűn, melyért legtöbbet vétkezett életében ez a pápa. ¹⁾ Ez és esztelen gyöngesége gyer-

---

¹⁾ Guicciardini St. Fior. cap. 27 így ír: »Fu lussoriosissimo nell' uno e nell' altro sesso, tenendo publicamente femine e garzoni, ma più ancora nelle femine.« Hogy feslett életének példája a közérkölcsök meglazulását mennyire elősegítette, arról fogalmat alkothatunk Sanuto naplójának következő soraiból (Gregorovius Lucretia

mekei iránt, minélfogva a rettenetes Cesarenek rabjává lőn, voltak minden általa elkövetett gonosztettnek okai. Sándor, ha érzékies is, de falánk még sem volt. Boccaccio, a ferrarai követ, megjegyzi: »A pápa csak egy fogást szokott enni, ezért kellemetlen vele ebédelni.« Ilyen tekintetből előnyére válik, ha X. Leo korának egyháznagyaival összehasonlítjuk. Nyiltan bevallotta viszonyát Vannozza Cataneivel, — névleg előbb Giorgio de Crocenek, utóbb Carlo Canalenek felesége — és Giulia Farneseval,²⁾ — szinleg Orsino Orsini neje — kit »La Bella«-nak neveztek volt. Pályájának legnagyobb részén át, e két sultana uralkodott rajta, s ők eltűrték a haremét, melyet valóságos keleti módra tartott a Vaticanban. A renaissance pápáknak családi viszonyait élénkenszemünk elé állítja egy esemény, mely 1494-ben a francia betöréskor történt. Monseign. d'Allegre, november 29-én, Capodimonte közelében, elfogta Giulia és Girolama Farnese úrhölgyeket, Adriana de Mila asszonynyal együtt, ki duennakép szolgált. Montefiascone-be vitte őket. Három ezer aranyat kötöttek ki váltságdíjokúl. A pápa ezt megfizettes deczember 1-én szabadon bocsá-

---

Borgia p. 88): Da Roma per le lettere del orator nostro se intese et etiam de private persone cossa assai abominevole in le chiesa di Dio che al papa erra nato un fiolo di uno dona romana maritata, ch'el padre l'havea rufianata, e di questa il marito invitò il suocero a la vigna e lo uccise tagliandoli el capo, ponendo quello sopra uno legno con letere che diceva questo è il capo de mio suocero che a rufianato sua fiola al papa, et che inteso questo il papa fece metter el dito in exilio di Roma con taglia. Questa nova venne per letere particular; etiam si godea con la sua spagnola menatali per suo fiol duca di Gandia novamente li venuto.«

²⁾ Ezen viszonynak köszönhetette testvére Sándor, utóbb III. Pál pápa, bibornokká való előléptetését; így volt ez a Farnesek nagyságának eredeti kútforrása.

tották őket. Romában Sándor fogadtatásukra elejbéjük ment, világi öltözetben: fekete, arany brocattal körülszegett, zubonyt viselt; ezt spanyol öv szorította derekához, melyen tör csüngött. Lodovico Sforza, mikor meghallotta a történeteket, megjegyezte, hogy gyengeség volt oly csekély váltságdíjért eleresztetni a hölgyeket, kik ő szentségének »szeme fénye — és szíve öröme«; — ha 50,000 aranyat követeltek volna, azt is lefizette volna. Ebből s más hasonló tréfákból, miket a pápa rovására beszéltek, megérthetjük, hogy mennyire megszokták az olaszok főpapjokat világi fejedelemkép tekinteni. Erkölcsi megbotránkozást még az a látvány sem szült, mikor Sándor a Szt-Péterben, mellette egy oldalt leányával, Lucreziával, túlról pedig menyével, Sanciával, foglalt helyet trónján. Még akkor sem csodálkoztak a romaiak, mikor Lucreziát apja Spoleto helytartóságával megbízta s távolléte alatt a Vatican teljhatalmú regensévé tette. Éjszakon azonban egészen más hatást keltettek a botrányok; ezek készítették elő a Reformatio útját.

Sixtusnak nepotismusa olyan volt, mint a víz, ha Sándor apai nagyravágyásának erős borával hasonlítjuk össze. Vanozzatól született gyermekei közül a legidősebb fiút gándiai herczeggé nevezttette ki; a legifjabbat pedig Donna Sanciával házasította össze, aragoniai Alfonso leányával, ki gyermek-vejét a squillacei herczegséggel tisztelte meg. Cesa-ret, ezen családnak másodszülöttét, valentiai püspökké és bibornokká tette. Egy második Jánosnak a camerinoi és nepii herczegségeket adta. Őt Sándor előbb unokájának — Cesare révén — mondotta, utóbb azonban saját fiának ismerte el. Ezen Jánosnak lehet, hogy Lucrezia volt az anyja. A sermonetai herczegséget a pápa kicsikarta rövid időre a Gaetani család kezei közül, a mely még ma is bírja azt, s Lucrezia

fiára, Roderigo-ra, ruházta. Lucrezianak, Sándor egyetlen leányának Vanozzától, három férje volt egymás után; már előbb kétszer járt jegyben spanyol nemesekkel: Don Cherubino Juan de Centellessel és Don Gasparo da Procida-val, az aversai gróf fiával. Ezen viszonyokat — a melyek akkor kötöttek, midőn apja még nem volt pápa — megsemmisítették, mert az egyház feje nem tartotta elég fényeseknek, leányához méltóaknak. 1492-ben Giovanni Sforzához, Pesaro urához ment férjhez. 1497-ben azonban a Borgiaknak igényei ezen összeköttetésen túlnőttek; nyilvános politikájuk miatt pedig Olaszország délének uraival kívántak rokonságba jutni. Elvászlatták tehát őt férjétől és Alfonzohoz, Biseglia herczegéhez, a nápolyi király egyik természetes fiához, adták. Midőn ezen férfinak apja elvesztette koronáját, a Borgiak, minthogy nem állott érdekükben exkirályi családdal való rokonság, 1501-ben Alfonzot Sz. Péter lépcsőin leszúrátták és midőn még élet és halál közt lebegett, beteg ágyában, Michelezzoval, Caesarenak fő gyilkosával megfojtatták. 1501-ben végre összeházasították Lucretiat Alfonzival, a ferrarai trónörökösrel.¹⁾ Az Este dynastianak büszke örökösét a politikai tekintetek, ellenszenve daczára, reá kényszerítették, hogy asztalához és ágyába a pápának fattyját vegye, ki már kétizben elvált férjétől, egyszer pedig gyilkos kéz vetett véget házasságának s kinek hírét akár joggal, akár nem, mégis borzasztó gyanúsítások — a melyeket apjának és testvérének magaviselete nagyon is valószínűeknek tüntetett fel — bemocskolták. Mindennek daczára mégis bevált mintaszerű fejedelemasszonynak és végre gyermek-

¹⁾ Hozománya 300,000 arany forint volt a menyegzői ajándékokon s a fontos kiváltságokon és előjogokon kívül, melyeket a pápa Ferraranak adott.

ágyban halt meg. Őt Ariosto mint egy második Lucreziát dicsérte, kinek érényei szebben ragyogtak a királyok Romajanak csillagaéinál.

A történet végtére igazságot szolgáltatott ezen asszony emlékezetének, kinek hosszú sárga haja oly gyönyörű, de kinek jelleme oly szintelen volt. A monda, mely őt méregkeverő maenadként írja le, hazugságnak bizonyodott, de csak az egész társaság rovására, a melyben életét töltötte. Az egyszerű északi nép, mely Krimhild, Brunhild és Gudrun meséivel nőtt föl, közreműködött ezen mondák kovácsolásában; nem tudta felfogni, hogy egy asszony ne legyen felelős mind, a nevében végrehajtott, gonosztettekért és botrányokért. Ma már bizonyosnak tekinthetjük, hogy nem az ő, hanem atyjának és bátyjának bűnei voltak azok, a melyek házaseletének említését sértéssé tették Romában. Ő nyugodtan ült és mosolygott mindazon zivatarok közepette, a melyek ide s tova lódították őt, míg végre a ferrarai herczegségben talált nyugodt révre. Nem valószínű, hogy Lucrezianak magaviselete bármikor is, teljesen tisztességes volt. Hiszen ő a pápai Romanak romlottságában nőtt fel, melyet Lorenzo de' Medici, fia előtt, minden vétek örvényekép hozott fel; folyton érintkezett apja ágyasaival és tudta, hogy saját anyját, kétszer is, csak névleg házасítóták ki. Lehetséges talán még az is, hogy a legsötétebb gyanúsításoknak némelyike igaz. Ne feledjük el azt, a mit Pesaro ura, rokonának, a milanoi herczegnek, mondott, hogy elválásának állítólagos okai hazugságok és hogy a valóság az, a mit alig lehet elmondani.¹⁾ Azonban még sincs okunk

¹⁾ Gregorovius alaposan vizsgálta Lucretia bűnösségének kérdését. (Lucretia Borgia pag. 101. 159—164.) A könyörületesség minket arra indít, hogy a rettenetes viszonyt, melyben a hagyomány sze-

azt feltenni, hogy az első férjétől való elválásánál és a másodiknak meggyilkoltatásánál Sándornak és Caesarenak kezeiben egyéb lett volna, mint ellenállást ki nem fejtő eszköz. A renaissancenak élvezetet kedvelő, gondtalan asszonya nagyon is különbözik Victor Hugonak regényes Medejától; az pedig, a mi magaviseletében leginkább felháboríthatja a modern öntudatot, az nyugodt beleegyezése a mulattatására rendezett zabolátlan orgiákba. ¹⁾ A helyett, hogy rémülettel néznénk reá, mint hatalmas gonosz boszorkányra; inkább megvetéssel kell tekintenünk a gyöngye asszonyt, kit bölcsőjétől fogva érzéki romlottság megmételtyezett. Az igazságnak teszünk eleget, midőn megemlékezünk arról, hogy Ferraraban oly férjnek tudta becsülését kivívni, ki akarata ellenére vette őt el; hogy magaviseletének kedvességével az egész

---

rint apjával és testvéreivel állott, inkább az elválás után szájról-szájra járó pletykának, mint ténynek tartjuk. Giovanni Sforza a következőket mondotta: »anzi haverla conosciuta infinite volte, ma chel Papa non gelha tolta per altro se non per usare con lei.« A megsértett férjnek ezen vallomása körutat tett Olaszország minden udvaránál; Malipiero és Paolo Capello ismételték; Sannazaro és Pontano satyráinak alapját képezte; becsúszott Matarazzo chronikájába s helyet foglalt Machiavelli és Guicciardini történetében is. E szavakban azonban semmi sem volt, a mi oly embereket meglepett volna, a kik Gian Paolo Baglioni és Sigismondo Malatesta tetteit ismerték. Sándornak végtelen szeretete gyermekei iránt, nála a leghatártalanabb érzékséggel összekötve, igazolták azokat. De, hogy a valónak megfelelnek-e avagy rosszakarató hazugságok: ez épen a kérdés. Psychologikus találgatással aligha oldhatjuk meg. Igaz, hogy Lucrezia, életének későbbi szakában, minden jelét mutatta lelkiismerete nyugodtságának; Sándor is ezt tette azonban, ki halála napjáig jó kedvű volt, és a ki mégis oly utálatos büntetettekkel mocskolta be magát, a melyek bárminő korú és állású embereknek is terhelhatték volna lelkiismeretét.

¹⁾ Lásd Burchard edit. Leibnitz. p. 77, 78.

herczegség szeretetét meg tudta hódítani és hogy a két Strozzi, Bembo, Ariosto, Manuzio és sok más neves ember zengette dicsőségét. Az idegenek, a kik fényes udvarának közepette látták őt, például Bajardnak francia életirója, így kiáltottak föl: *J'ose bien dire que, de son temps, ni beaucoup avant, il ne s'est point trouvé de plus triomphante princesse; car elle était belle, bonne, douce, et courtoise à toutes gens.*»

De még Ferraraban is minduntalan tragoediák tették göröngyössé pályáját, a melyek vétkeit emlékezetébe juttathatták. Alfonzonak szokásai durvák valának; egészen ágyúk öntésének élt. Nem sokat törődött azzal, hogy minő életet folytat Lucretia az őt környező szellemdús emberek és tudósok közt. Egy napon azonban, 1508-ban, Ercolo Strozzi, a költőt, ki őt dalban magasztalta, halva találták, köpenyébe burkolva, 22 törzsűrással. Ezen gyilkosság miatt nem indult meg a birói vizsgálat. A hír pedig e tettet Alfonzonak is, Lucretianak is betudta. Alfonzonak, mert talán féltékeny volt nejére; Lucretianak, mert költője nem régen elvette Barbarra Torellit. Két évvel korábban egy másik gonosztett hozta Ferraraban a Borgia nevet a közönség szájára. Lucretia egyik udvari hölgyének, Angela Borgianak, ketten, Giulio d'Este és Ippolito bibornok udvaroltak. A leány a bibornok hallatára Giulio szemeit dicsérte; mire a bibornok gyilkosokat fogadott, hogy öcsese szemeit kiszúrassa. Giulio kezeik közül egyik szeme árán szabadult meg; de igazságszolgáltatást a bibornok ellen hiába keresett a herczegnél. Ekkor megfogadta, hogy mind Ippoliton, mind pedig Alfonzon bosszút áll. Terve volt mind a kettőt meggyilkolni, és estei Ferdinándot a trónra ültetni. A merényletet azonban felfedez-

ték; az összeesküvőket Alfonso elé vezették; ez Ferdinandra rohant és törével arcza szúrta. Giuliot és Ferdinandot a ferrarai palota börtönében tartották fogva; évenkéntül sínylődtek itt, míg a fölöttük pompás termekben és a verőfényes loggiákban a herczeg és Lucretia udvaronczaik közt mulatoztak. Ferdinand 63 éves kort ért. 1540-ben halt meg a börtönben. Giuliot 1559-ben szabadon bocsátották; 1561-ben halt meg, 83 éves korában. E tényeket azért érdemes Lucretia ferrarai házasságával kapcsolatban felhoznunk, nehogy Ariosto hizelgéseinek tulságos súlyt tulajdonítsunk. Története, mint herczegnőé különben nem áll egyébből, csak gyermekei születésének feljegyzéséből. Ő is, mint anyja, Vanozza, életének vége felé, teljesen a jótékonyságnak és könyörületességnek szentelte magát. Így mentették meg üdvösségüket a renaissancnak fényes, de vészthozó hölgyei.

Térjünk vissza azonban Sándor családi történetéhez. A gandiai herczeg meggyilkoltatása az egész Borgia családot hozza a szinpadra. Burchard, a pápának szertartásmestere, nagy részletességgel és meglepő hidegvérrel mondja el az esetet. Egy este a herczeg és testvére Cesare — akkor még valentinois bibornok — együtt vacsoráltak, anyjuknak, Vanozzának, házánál. Haza mentükben a herczeg fölemlíti, hogy látogatást tesz még egy hölgynél, közös ismerősüknél. Elválik Cesaretől; azóta soha senki sem látta többé élve. Mikor eltűnésének híre szétterjedt, egy tiberisi révész vallotta, hogy junius 14-dikének éjjelén — azon éjjel, a midőn a herczeg eltűnt — látta, hogy a folyóba egy férfinak testét dobták; nem tartotta érdemesnek ezt feljelenteni, mert »az ő idejében, a nevezett helyen, száznál több tetemet dobtak a vízbe, a nélkül, hogy bárki is kérdezősködött volna felőlök.«

A pápa egy pár óra hosszant kotortatta a Tiberist; Romának gonosz nyelvei epigrammokat faragtak sz. Péter valódi utódjára, az új ember-halászra. Végre kifogták a gandiai herczeg testét. Kilencz sebet találtak rajta; egyet nyakán, a többieket fején, lábán és törzsökén. A gyilkosság elkövetésére vonatkozó, lassanként összegyült, tényekből kitűnt, hogy Cesare tervezte. Nem tudjuk bizonyosan, vajjon testvére iránt való oly féltékenységből-e, melynek indoka borzasztóbb, semhogy közelebbről jellemezhetnők; vagy, a mi valószínűbb, avégből, hogy a Borgia családban az első helyet elfoglalhassa. A pápa dühében és fájdalmában olyan volt, mint az eszeveszett vadállat. Magán-szobáiba zárkózott; az eledelt visszautasította; rettenetes hangon ordított, üvöltése a palotából kihallatszott az utcákra. Midőn kétségbeeséséből fölocsudott, úgy látszott, mintha bűnbánat szállotta volna meg. Összehívta a bibornokok conclaveját; jelenlétükben sirt, szétszaggatta ruháit, bűnvallomást tett, és egy bizottságot alkotott azon visszaélések megszüntetésére, a melyeket ő az egyházban szentesített. Végre azonban kitombolta magát fájdalmának zivatara. Vanozza, gyermekeinek anyja, meglátogatta; dühe egyszerre lelohadt, megbocsátásra lett hajlandóvá. Mi történt köztük? nem tudhatni bizonyosan; de vélik, hogy Vanozza reá utalt, hogy Cesare tehetségénél fogva képesebb a család tekintélyének fentartására, mint a gyenge, szeretetreméltó gandiai herczeg volt. Ez oly igazság, hogy kételkedni sem lehetett rajta. A lesujtott apa fölkelt a földről, megszáritotta könnyeit, újra étkezni kezdett, félretette a bűnbánást és Absolonjáért való fájdalmával együtt elfelejtette az egyháznak ígért reformokat.

Ezentúl fáradhatatlan erélyvel Cesare szerencséjének megállapítására törekedett, kinek szolgálatához mintha va-

lami rejtélyes hatalom bilincselné. Felmentette minden egyházi kötelezettség alól. A fiatal tigris vadságát és kegyetlenségét korlátlanul kielégítette a pápa kegyeltjein, még az ő jelenlétében is. S ő ezt sem torolta meg. Cesare leszúrta például Perottot, a pápa kegyenczét, pedig az az ifjú Sándor karjai közt keresett menedéket: ott halt meg a fiatal ember, vére az egyházi palástra kifreccsent.¹⁾ Más-kor apját mulattatá ugyanezzel a pokoli kedvével. A palota udvarára egy pár halálra ítélt foglyot vezetettet; phantastikus ruhába öltözött és a pápa udvarának élvezetére lövöldözte a szerencsétlen bűnösöket, a kik az udvarban köröskörül szaladgáltak, ide-oda menekültek vagy meglapúltak, hogy elkerüljék nyilait. Ügyességét fitogtatta: mindenkit ott talált, a hol előre megmondta. A pápa és Lucrezia tapsolva nézték. Apjának és testvérének időtöltésére rendezett másfajta jeleneteket is: nem vérengzéseket, hanem ocsmálynál ocsmányabb bujálkodásokat. Ezeket Burchard száraz modorában leírja; e lapokon azonban alig ecsetelhetnők. †

Cesare megkisérlette fejedelemség alkotását. Ennek története más fejezetbe tartozik.²⁾ De Sándor életrajzának kiegészítő részét képezi a támogatás, melylyel fiának ezen tervét elősegítette. A Borgiak képzeletét megigézte az olasz királyságnak álma. Anjou Károly, Giangaleazzo Visconti és Galeazzo Maria Sforza egymásután törekedtek megvalósítására. Sándor elhatározta, hogy fiát fejedlemmé teszi; XII. Lajos francia királylyal szövetkezett tehát s ennek azt ígérte, hogy ha Cesare előmozdítására vállalkozik, megsemmisíti első házasságát és szentesíti egybekelését Anne

¹⁾ Ezt Capello velencei követ beszéli el.

²⁾ Lásd V. fej.

de Bretagne-val. Ezen díj megszolgálása végett tette meg Lajos Cesaret valencei herczeggé és adta hozzá Charlotte de Navarre-t; Olaszországba is eljött s seregével képossé tette Cesaret Romagna leigázására. Sándor és fia a hódításokban egyszerű rendszert követtek. Elfoglalták a fővárosokat és meggyilkolták a fejedelmeket. Így Cesare 1502-ben megfojtatta a Varaniakat Camerinoban; ugyanez évben lemészároltatta Sinigagliaban a Vitelliakat és Orsiniakat; Bolognaban a Marescottiakat az ő bujtogatására gyilkolták meg. Épen így bánt el Pesaroval, Riminivel és Forlival; 1501-ben pedig, Faenza elfoglalása után, Romába küldte a két fiatal Manfredit, a hol a leggyalázatosabb sértéseket követték el rajtuk és azután vízbe fullasztották vagy megfojtották őket.²⁾ Ugyan ily egyszerű eljárást alkalmaztak a külföldi udvarokkal szemben követett politikájukban. 1498-ban, Franciaországban, a cettei püspök megmérgeztetett, mert Cesarenak egy titkát feszegette. Az amboisei bibornokot megvesztegették, hogy XII. Lajosnál a Borgiak érdekét előmozdítsa. 1494-ben, a biborkalapnak megajánlása Briçonnetnak, általános

---

²⁾ Apjukat, Galeotto Manfredit, 1488-ban meggyilkoltatta anyjuk, Francesca Bentivogli. Astorre haláláról Guicciardini a következőket írja: »Astorre che era minore di diciotto anni e di forma eccellente.... condotto a Roma, saziata prima (secondo che si disse) la libidine di qualcuno, fu occultamente insieme con un suo fratello naturale privato della vita« Nardi Stor. Fior. lib. IV. p. 13. vádolja Cesaret a gyermekén elkövetett erőszakkal és meggyilkolásával. Kérdezhetjük, hogy az erőszaknak ezen fűrtelmes tetteit mennyiben okozta astrologikus babona. Burckhardt pag. 363 felveti ezen kérdést a Sigismondo Malatesta által saját fián és a Piero Luigi Farnese által a fanoi püspökön elkövetett erőszak megbeszélésekor. Oly természetnél azonban, a minő Sándoré volt, kegyetlenséggel fokozott kéjelgés elegendő indító ok valamely szörnyű vétek elkövetésére.

zsinattól mentette meg Sándort. Sándor eljárásának történeti érdekessége abban áll, hogy ő hatalmának minden eszközét határozottan egy célra alkalmazta: családjának emelésére. Egyházi tekintélyét, az egyháznak vagyonát, a szent Collegiumnak tisztségeit, a gyilkosnak cseleit, a kényúrnak fondorkodását: mind rendszeresen és nyíltan ezen egy célra szentelte. Megkísértett minden lehetőt, hogy Olaszországot idegen betörések és belső egyenetlenségek által meggyengítse s így mérges fiának zsákmányává tegye. A pápa örömmel szentesítette XII. Lajosnak gyalázatos szövetségét katholikus Ferdinanddal, hogy az Aragon-ház fattyú-ágát megfoszszák Nápolytól. A két király összeveszett prédáján; Sándor pedig még inkább egymásra uszította őket, hogy Cesarenak kedvező alkalma nyíljon működését Toscanában akadálytalanul folytatni. Kebléből a hazafiság — akár a született spanyolé, akár az olasz uralkodóé — épen annyira kihalt, mint a kereszténység. Pápai politika vala: nyereségre szert tenni csalásból, hitszegésből és a nemzetek szétdarabolásából.

Untató végig felsorolnunk gonosztetteinek lajstromát. Fellélegzünk, midőn végre bekövetkezik a befejező bukás. A két Borgia meghivta a cornetoi bibornokot ebédre az Incze pápa által épített Belvederebe. Sándor pinczemeszterével mérgezett bort adatott fel. Tévedésből azonban ők maguk itták ki a halálos poharat, a melyet áldozatuk számára keverték vala. Sándor erősen küzködött a méreggel, míg belehalt. Teste fekete, dagadt tömeggé vált, melyre csak nézni is fürtelem vala. ¹⁾ »Egész Roma — ugymond Guicciardini —

---

¹⁾ »Morto chel fu, il corpo cominciò a bollire, e la bocca a spumare come faria uno caldaro al focho, assì perseverò mentre che

örvendezve futott, hogy tetemét megnézhesse. Az emberek nem tudtak a kigyó hullájának megtekintésével eltelni. Méreggel töltötte volt el ez a világot határtalan nagyra-vágyása, dögletes hitszegése, mindenfélekép nyilatkozó borzasztó kegyetlensége, szörnyű bujasága, hallatlan fukarsága és az által, hogy különbség nélkül elárusította úgy a szent, mint a világi dolgokat.« Cesare egy pár napig betegen feküdt ágyában, de erőteljes, hatalmas alkata segítségével mégis felgyógyult. Ekkorra azonban karmai le voltak már vágva; terveit végtelen zürzavarban találta. »A valencei herczeg uralma« — úgymond Filippo Nerli ²⁾ — »eltűnt, mint a füst a levegőben, vagy a hab a vizen.«

Az olaszok erkölcsi érzésöket, Sándor halála után, a mondával fejezték ki: hogy egy ördög elvitte lelkét. Burchard, Giustiniani, Sanuto és még mások megemlítik ezt a körülményt; nyilván hiszik. A mantuai herczegnek 1503. szeptember 22-ről keltezett levele nejéhez tartalmazza a legbővebb részleteket. »Betegsége alatt a pápa úgy beszélt, hogy azok, a kik nem tudták, mit forgat eszében, azt hitték, talán nincs magánál, bár nagy érzéssel szólott; szavai a következők voltak: »*Jövök; hiszen rendben van; várj még egy kissé.* Azok, a kik rejtett gondolatait ismerték, mondogatták, hogy Incze halálakor, midőn a conclave összeült, a pápaságért megalkudott az ördöggel lelkének árán; a kikötések közt az is

---

fu sopra terra; divenne anchor ultra modo grosso in tanto che in lui non apparea forma di corpo humano, ne dala larghezza ala lunghezza del corpo suo era differenza alcuna.« (A mantuai herczeg levele.) A szövegben Borgia halálának általában elfogadott elbeszélését adom, de meg kell emlékeznünk, hogy kétség van az iránt, vajjon nem láz folytán halt-e meg. Fontos Machiavelli hallgatása a mérgezésről.

¹⁾ Commentari lib. V.

foglaltatott, hogy majd tizenkét évig uralkodik, s ez be is teljesedett, sőt még négy napnyi ráadással. Némelyek tanúságot tesznek, hogy hét ördögöt láttak a szobában azon pillanatban, midőn lelkét kiadta. « Ez csupa vénasszony mese, de mutatja, hogy mekkorát süllyedt Borgianak hitele, még Olaszországban is, azon idő óta, mikor a humanisták isteni magatartását és hősies megjelenését magasztalták, megválasztása napján.

Ily módon önmagát megrontva, fejezte be pályáját a két gazember. A nagy világ színpadján soha nevezetesebb kalandor nem szerepelt. Annyi bűnnek, oly következetes törekvésnek, termését ellenségek, Giuliano della Rovere, aratta; az ő javára pusztították a romai államnak nemeseit és Romagnának kényurait. ¹⁾ Sándor bebizonyította vala, hogy a catholicismus régi rendje többé nem tartható fenn. Parancsolólag követelték a reformokat. Még bűnei magok is szabadságra sarkalták az emberiség szellemét. Egy igazán szent pápa előtt az új kor még mindig babonás tisztelettel reszkethetett volna. Borgia nevetségessé tette minden logikus ész előtt a pápának igényét arra, hogy az emberek lelkét igazgassa. Ez igazolja, hogy oly soká foglalkoztunk szörnyű tetteinek látványával. Ezek sokkal jobban mutatják, mint a tényeknek bármely más sorozata, nemcsak a társadalom romlottságát és az ürt, a mely az erkölcs és a vallás közt keletkezett volt Olaszországban, hanem oly egyházpolitikának nevetséges voltát is, a mely a renaissance korában, a kereszténység fejének tevékenységét parvenuk s fatytyuk nemzetségének apró érdekeire összpontosította.

---

¹⁾ Emlékezni kell arra, hogy Cesare Lombardianak, Romagnának és a Marchenak városait, névleg, mint az egyház Gonfaloniereje hódította meg.

Nem kell figyelembe vennünk III. Piust, a ki Sándor után pár napig uralkodott. Giuliano della Rovere 1503-ban lett pápává. Bármiképen ítéljük is meg, ha őt a keresztény hit főpapjaként tekintjük; azon mégsem kételkedhetünk, hogy II. Julius a renaissance kor egyik legkiválóbb alakja és hogy tulajdonképen nem X. Leo nevén, hanem az övének kellene az irodalom és művészet aranykorát Romában említenünk. Ő századára hatalmas egyéniségnek bélyegét nyomta. Neki köszönhetjük Michelangelonak és Raphaelnek legfényesebb mesterműveit. Az ő gondolata volt szent Péter basilikája, azon megtestesített eszme, a mely azért emelkedik az ég felé, hogy jelképezze az átmenetet a középkor egyházától a pápai Romanak modern, félig világi, fennhatóságához. Az ő pápaságán nem ejt foltot nepotismus, utálatos kéjelgés, sem egyházi igazságszolgáltatásnak botrányos megsértése. Egyedüli czélja az volt, hogy biztosítsa és kiterjessze a pápáknak világi hatalmát; el is érte ezt a velenceiek nagyraírásának megfékezésével, mely Romagna rabigába hajtására fenyegetően tör vala; avval, hogy Perugiat és Bolognat a pápai uralomnak alávetette, hogy Piacenzat és Parmat meghódította és hogy elfoglalta a Cesare Borgiáról rászálló örökséget. Halálakor örököseinek Olaszország legnagyobb és legbiztosabb fejedelemségét hagyta. A nyugtalan és heves Julius azonban sohasem érezte magát jól, hacsak nem harczolt. Vérbe is fürösztötte ő a félszigetet. Hazafinak nevezték őt, mert időről időre ezt a jelszót hangoztatta: Italiából kergessük ki a barbarokat! Nem szabad azonban felednünk, hogy ő, mikor még csak St. Pietro in Vincoli-i bibornok vala, indította el végleg VIII. Károlyt Lyonból; hogy ő uszította a cambray-i ligát Velence ellen; ő hívta be a schweizi zsoldosokat Lombardiába. Ezen ese-

tek mindegyikében a pápai tekintély súlyát adta oda a hazáját rabigába hajtó hatalomnak. Juliust másfelől gyakorlati a pápaság megmentőjekép és Italia átka gyanánt¹⁾ tűntetik fel. Ő csakugyan az egyik is, a másik is volt. Lehet, hogy a nemzeti fejetlenség ama napjaiban, II. Julius más-kép valóban nem öregbíthette az egyházat, csak a nemzet rovására — nem érthette el életének célját a nélkül, hogy külháború csapásával honfiait meg ne nyomorítsa. Az európai hatalmak kinőttek a pápai fegyelem alól. Az olasz kérdéseket Lajos, Miksa és Ferdinand kormánytanácsában intézték el. A pápa nem igazgathatta Italia biráit; csak felhasználhatta az egyiket a másik ellen.

1513-ban Juliust X. Leo követte, a romaiak nagy örömére, kik a vén *Pontefice terribile* örökös háborúskodását megúnták. Pompás látványt képezett a pápa diadalmas körmenete és bevonulása a Lateranba. Az utcák diadalív-ekkel, jelvényekkel és felirásokkal valának díszítve. Felemlíthetjük közülök azt a verset, a melyet Agostino Chigi bankár íratott palotájára:

»Olim habuit Cypris sua tempora; tempora Mavors
Olim habuit; sua nunc tempora Pallas habet.

»Sándorral Venus, Juliussal Mars uralkodott, most azonban, Leoval, Pallas kezdi meg uralmát.« Antonio di San Marco aranyműves egy magvas sorban felelt erre az epigrammára:

Mars fuit; est Pallas; Cypria semper ero:

»Mars uralkodott, Pallas uralkodik, de én mindég csak Venust uralom.«

---

¹⁾ »Fatale strumento e allora e prima e poi de' mali d'Italia« így szól Guicciardini Storia d'Italia vol. I. p. 84. »Der Retter des Papstthums« mondja Burckhardt p. 95.

A Medici ház ezen első pápája Romában oly hirnek örvendett, minőt Firenzeben egykor apja Lorenzo il magnifico kiérdemlett. Életében Augustusként dicsőítették; ma az ő nevével jelöljük a rövid időt, melyet Olaszország műveltsége aranykorának mondunk. Ő — mint ember — birt minden, a renaissance új-pogány szabadsága képviseléséhez szükséges, tulajdonsággal. Korának szellemével el voltelve, úgy hogy nem tudott rokonszenvezni vallásos komolysággal, emelkedett erkölcsiséggel; nem volt más célja, csak az értelemnek és izlésnek felületes pallérozása. Fontosabbnak tartotta a jó latinságot az igaz tanoknál. Jupiter jobban hangzott egyházi beszédben, mint Jehova; a lélek halhatatlansága szerinte nyílt kérdés, melyet vitatni lehet. Ő egyszersmind pazarul bőkezű volt a műveltség bajnokai iránt és buzgótsága a szabadelvű ismeretek terjesztésére csakugyan szívéből fakadt. De ezek, az emberben észszerű, vonások a pápában nevetségesekké lettek. Kiengesztelhetetlen ellentétet képez benne, hogy ő az igény, hogy ő a kereszténység feje és könnyelmű epikureus philosophiája.

Leo, mint első Cosimo óta minden Medici, rossz gazda volt; korlátot nem ismerő pazarlása nem csekély mértékben járult hozzá Roma romlásához és a latin egyház tönkremenéséhez, de másrésről megnyerte az irodalmi világnak elismerését. Julius, ki szigorú takarékossgot léptetett életbe, 700,000 aranyat hagyott a sant-angeloi kincstárban. 1521-ben, Leo hirtelen halálakor, még tiarájának ékkövei is zálogban voltak, adósságai törlesztése végett. Dicsőségének fényes napjaiban 8000 aranyat költött hónaponként kegyenczeinek szánt ajándékokra és játékadósságokra. Ebédlő-asztala, mely terítve készen állott Roma minden költőjének, énekesének, tudósának és bohócának, Romagna és a Marcak jövedelmeinek felét nyelte

el. Hogy kincstárát megtöltse, a szent Péter lovagrendet alapította; az élete ellen Petrucci bibornok által szőtt összeesküvést pedig oly ügyesen tudta kizsákmányolni — Riario bibornoktól 5000, Soderini és Hadrianus bibornokoktól 125,000 aranyat csikart ki — hogy majdnem igazolja Von Huttent, mikor az egész sötét ügyet pénzügyi műveletkép tárgyalja. 1517-ben 39 bibornok kinevezése 500,000 aranyat meghaladó jövedelmet hajtott. Daczára azonban ezen leleményes pénzügyi műveleteknek, halálakor, bankárai csaknem mind tönkre mentek. A Biniek 200,000, a Gaddiak 32,000, a Ricasoliak 10,000 aranynyi kölcsönt adtak vala; Salviati bibornok 80,000, a Santi Quattro és Armellini bibornokok 150,000—150,000 aranyat követeltek. ¹⁾ Ezen számok csupán csak akkor érdekesek, ha megemlékezünk arról, hogy az általuk képviselt aranyhegyeket aesthetikus czélokra pazarolták.

»Mikor a pápa megválasztatott, így szólott öcscséhez Giulianohoz, a nemoursi herczeghez: élvezzük a pápaságot, minthogy Isten megadta nekünk — *godiamoci il Papato, poichè Dio ce l'ha dato.*« ²⁾ Ily szellemben kormányozta Leo a szent széket; az alaphang, a melyet ő megadott, uralkodott Roma minden társaságában. Agostino Chigi ünnepélyein az egyháznagyok és az apostoli titkárok gyönyörű Imperiak és sima arczú énekes fiúk közepette lakomáztak; byzantiumi halakat és papagájnyelv pástétomokat tálaltak fel arany edényekben, melyeket a vendégek a nyitott ablakokon keresztül hajigáltak a Tiberisbe. A pogány ünnepélyek mintá-

---

¹⁾ Lásd Gregorovius: Stadt Rom XIV. k. 3. fejt.

²⁾ Relatione di Marino Giörgi. 1517. márczius 17-éről. Alberi Ser. 2. III. kötet 51. old.

jára álarczos multságok, bálók, színjátékok és farsangi menetek töltötték el a város utczáit, piaczeit és palotáit; ezzel a fényüzéssel pedig karöltve a művészet járt. Úgy látszott, mintha Bacchus, Pallas és Priapus régi uralmukat foglalnák ujra el; Roma még ennek daczára sem szűnt meg magát kereszténynek nevezni. A Capitoliumon latinul szónokoltak, a Vaticanban a lantok hurjai pengettek és ebbe vegyült belé a barátoknak rekedt rhetorikaja, a Coliseumból; a pifferarik egyhangú zenéje, az Ara Coeliről. Ez alatt pedig vadász-öltözetben megjelenő bibornokok csapatjai, félig meztelen leányok tánca és farsangi bacchansok álarczos alakjai közt, csodálkozva, megütődve, elszomorodva a látványon, az éjszának zarándokai vonúltak el — Luthernek tanítványai; kik szívök mélyén mintegy hüvelyben viselték elrejtve a léleknek kardját, készen azt bármely pillanatban kivillogtatni és csapásra emelni.

Még teljesebb képet nyerünk Leoról, ha őt Juliussal hasonlítjuk össze. Julius megbontotta Olaszország békéjét azért, hogy a pápaság világi hatalmát biztosítsa. Leo a korábbi pápák régi nepotismusára visszatérve egyetlenséget a Mediciek kedvéért idézett elő. Egykor az a terv foglalkoztatta, hogy testvérének, Giulianonak a nápolyi királyságot; unokaöccsének, Lorenzonak, pedig a milanoi fejedelemséget szerzi meg. Ez utóbbira sikerült az urbinoi hercegséget reáruháznia, a törvényes birtokosok rovására. ¹⁾ Firenze uralta a Medicieket, a pápaság rendelkezésükre állott; ily hatalommal egész Olaszországot kormányozhat-

---

¹⁾ Giulianonak szánta vala; de ez becsületes ember volt és megemlékezett arról, hogy mennyit köszönhet a della Rovere családnak. Lásd Marino Giorgi. Rel. Ven. Ser. 2. Vol. III. pag. 51.

ták volna. I. Ferencz és V. Károly napjaiban azonban efajta terv nem volt többé keresztül vihető. A Medici család egyik tagjában sem volt meg egyébiránt a kellő képesség, hogy szülővárosuk leigázásánál többre vállalkozhassék. Julius természete heves volt, de ígéreteit megtartotta; Leo kedvesen hízelt, de megbizhatatlan vala. Gianpaolo Baglionit menedéklevéllel Romába csalta, bezáratta és Castel Sant-Angeleben lefejeztette. Giulionak legnagyobb öröme volt a háború; soha sem volt boldogabb, mint Mirandolanál, az ágyúk dörgése közepette. Leo udvarmesterét azzal bántogatta a legérzékenyebben, hogy magas csizmában lovagolt vadászatra. Julius megalkotta szent Péter tervét és megértette Michelangelot. Leo eléggé szellemdús volt ahhoz, hogy pártfogolja a költőket, a művészeket és a történetírókat, a kik udvarát fényessé tették; előtérbe azonban egyetlen új nagy lángeszű férfit sem hozott. A két pápának arczképe — mindkettő Raphael műve — egyaránt jellemző. Julius görnyedt, elcsigázott; ideges tekintete szenvedélyes és erélyes véralkatról tanúskodik: az üszök hamvas ugyan, szürke és félig már megégett, de mégis izzó, képes nagy tűzvészt előidézni. Leo állkapcsa nehézkes, szemei fáradtak, ajka vastag, tokája erős; meglátszik rajta az érzékies embernek idegességtől ment, durva, jellege.

Gyakran kiemelték azt, hogy Julius is, Leo is, pénzt szereztek a bűnbocsánat árulásával; oly czélból, hogy szent Péter templomát felépítsék és így fokozták egyikét a főbotrányoknak, a melyek a reformatiot előidézték. Nagy művészi munka kivitelének kívánsága, összekötve a kynikus elhatározással, hogy a nép babonását jövedelmeztetik, — épen a rosszúl fegyelmezett vágyak korában, — kitörésre birta a forradalmat. Leo nem fogta fel Luther működésének fontos-

ságát. Ha a jelenséget egyáltalán komolyan figyelembe vette, az legfőlebb csodálkozását keltette fel. Ő nem érezte a reformatio szükségességét az olasz egyházban; hiszen egész figyelmét a gazdag, változékony romai élet és az olasz kényűrságnak diplomatikus érdekei vették igénybe. Alig vette számba, hogy mit gondolnak, mit tesznek a barbárok.

Leonak hirtelen halála nagy zavarba hozta a szent Collegiumot. Lehetetlen volt új pápát választani tekintet nélkül a politikai viszonyokra; az érdekek pedig V. Károly és I. Ferencz közt oszlottak meg. A bibornokok tizenkét napot töltöttek conclaveban és számtalan tervük s ellen-tervük a tortosai bibornoknak megválasztatását eredményezte. Senki sem ismerte; hogy ő nyerte el a pápaságot — ezt V. Károly befolyásának köszönhette — a szavazókat majdnem annyira meglepte, mint a romaiakat. A Collegium tagjai dühökben és borzalmukban, hogy ezen barbárt megválasztották, a szent lélek inspiratiojáról kezdtek beszélni: a legvalószínűtlenebb mentséget hozták fel hibás lépésük leplezésére, melyre huza-vonások reávitte őket. »A Vatican udvari emberei és az egyház főbb hivatalnokai — így szól egy szemtanú — sírtak, ordítottak, káromkodtak és teljesen kétségbe estek.« Városszerte a falakra felírták: »Roma bérbeadó.« Záporosóként hullottak a bibornokokat vádoló sonettek, hogy »a szép Vatican egy német dühének szolgáltatták ki.¹⁾ VI. Hadrianus, az utrechti hajóépítőnek fia, Romat először mint pápa látta meg.²⁾ Olaszul nem tudott,

¹⁾ Lásd Gregorovius Stadt Rom. 8. köt. 382—383. l. A részletek Adrianoról a velencei követek relationi-aiból meritvék. (Ser. 2 vol. 3. pag. 75—120.)

²⁾ Apjának neve Floriss Boyens Dedel. Berni szönyegszövőnek mondja őt.

latinul pedig déli füleknek szokatlan kiejtéssel beszélt. Tanulmányaiban kizárólag a scholastikus philosophiára és a theologiára szorítkozott vala. Udvarokkal soha nem érintkezett és annyira nem tudta, miképen kelljen a pápának magát Romában viselnie, hogy levélben kérte szerény háznak és kertnek kibérelését, hol ellakhasson. Midőn megpillantotta a Vaticanat, felkiáltott: itt nem Péter, hanem Constantin utódjának kellene laknia. Leo istállójának ellátására száz lovászt tartott; Hadrianus csak négyet nem bocsájtott el. Személyes szolgálatára két flamand szolga elegendő volt, a kiknek a következő napi szükséglet fedezésére minden este egy aranyat adott. Flamand szakácsné főzte ételét, vetette meg ágyát és mosta meg fehérneműjét. Roma fényes erköcselenségével, klasszikus művészetével és pogány műveltségével ugyanoly benyomást tett rá, mint Lutherre. Midőn udvarának emberei Laocoont mutatták neki, mint az antik szobrászat legnevezetesebb emlékét, utálattal fordult el és ezt mormogta: »Pogányok bálványa!« Befalaztatta és soha sem nézte meg a Belvederet, mely már akkor Europa első szoborgyűjteményévé nőtte ki magát. Komoly szándékkal hozzáfogott, a mennyire megkötött kezei és szorosan korlátozott tevékenysége engedték, az egyház kiáltóbb visszaéléseinek reformálásához. Leo körülbelül három millió aranyat szerzett oly hivatalok eladásából, melyekből a vevők 348,000 arany jövedelmet húztak, és a melyek 2550 embernek nyújtottak foglalkozást. Hadrianus tollának egy vonásával ezen szerződéseket mind megsemmisítette és világgá bocsátotta a haragos és megcsalatott hivatalnokoknak egész seregét. Méltánytalan igazságot szolgáltatott nekik, figyelmeztetvén őket arra, hogy elődjével kötött alkujuk törvénytelen vala. Ezen, az egyházi társadalom refor-

málására irányuló, kísérletek azonban épen oly kevésbé hatottak, mint a tüszúrások oly láznak gyógyításánál, hol már eret kell vágni. Nem érintették Romanak valódi romlottságát, ez biztosan fészkelte a magas hivatalokban. Luther ez alatt északon mindenkit magával ragadott; az éles figyelők, még ott a hely színén is, rettenetes szerencsétlenség elkövetkezését várták a büntherhelt Romara. »Ezen állam a veszedelemnek szélén áll; adja Isten, hogy ne kelljen nem sokára Avignonba vágyni az Oceanon túlra menekülnünk. A közel jövőben látom ezen lelki monarchianak bukását. Ha Isten nem segít, végünk van.« ¹⁾ Hadrianus szembeszállott a veszedelemmel; fegyverre kelt a bajok tengere közepette: kifejezte utálatát a simonia, a kéjelgés, a tolvajlás stb. ellen. Csak azt az eredményt érte el, hogy kinevették őt. Pasquino oly sok rossz élczet csinált nevére, hogy Hadrianus megfogadta: a Tiberisbe dobattja a szobrot. A sessai herczeg erre elmésen válaszolt: »csak vessed a víz fenekére, mint a béka ott is folytatni fogja kuruttyolását.« Berni Capitoli-ainak legügyesebb-jét irta arról a bambáról, a ki korát nem tudta megérteni. Mikor Hadrianus meghalt, orvosának ajtáját a következő felírással díszítették: *Liberatori patriae, Senatus Populusque Romanus*.

Nagy volt az öröm, midőn 1523-ban ujból Medicit választottak pápának. Az emberek azt hitték, hogy Leonak vig napjai visszatérnek. A viszonyok azonban már nagyon is nagyot haladtak volt a romlás felé. VII. Kelemen nem tudta kielégíteni az udvari társaságot, melyet jókedvű unokatestvére elbájolt egykor, sőt még a tudósok és költők is zúgo-

---

¹⁾ Lásd azon helyet, melyet Burckhardt 92. lapján a jegyzetben idéz a Lettere de principi-ből 1523. márczius 17-éről.

lódta¹⁾ Gyengén, ingadozón uralkodott, úgy hogy a Colonna-párt ismét felszínre vergődött és a Castel Sant-Angeloba üzte őt. Olaszország politikai láthatára napról napra jobban elborúlt, mint rettenetes zivatar előtt. Romat romlás fenyegette²⁾

as when God

Will o'er some high-viced city hang his poison

In the sick air. ³⁾

Végre bekövetkezett a bukás. Kelemen, szerződések, hit-szegések és kétszinűségek egy egész sora által, elvesztette minden barátját és elkeserítette minden ellenségét. Olaszország annyira kimerült a háborúskodásban, annyira hozzászokott a cél nélküli forradalmak fejtelenségéhez és az idegen seregekhez, melyek partjain ide s tova jártak és keltek, hogy alig rázta fel őt egykedvűségéből a vészes hír: lutheranus csapatot toborzottak — hozzászegődött spanyol gezen-gúz népség és minden nemzet söpredéke — nyíltan bevallva a czélt: Roma kifosztását. Frundsbergnek úgynevezett serege — rablóknak zsákmány reménységével összetartott csordája — minden nehézség nélkül vonulhatott Roma kapui elé. Az olasz fejedelmek becsületérzése annyira süllyedt, hogy Ferrara hercege egyenes segélyadással, Urbino hercege pedig azzal, hogy a védő sereget visszatartotta, megnyitották a Ponak hidját és az Apenninek szorosait a rablók előtt, kik vezérüket Lombardiában már elvesztették. A Connêtable de Bourbon foglalta el helyét; ez a város ostrománál esett el.

¹⁾ Lásd például Berni sonettjeit.

²⁾ Lásd Varchi képét Roma állapotáról Stor. Fior. II. 16.

³⁾ Mint mikor Isten méreggel tölti el a dögleletes levegőt bűnmételyezte város fölött.

Ezután Roma kilencz hónapon keresztül martaléka volt a 30 ezernyi, vezér nélküli, rabló bujaságának, kegyetlenségének és kapzsiságának. Ekkor tűnt ki először, hogy mily gyalázatosagra, erőszakosságra és állatiasságra képes a németeknek határtalan, eszeveszett, barbarismusa és a spanyoloknak fukarsága. Kelemen, kit a Castel Sant Angeloban ostromoltak, éjjel-nappal látta az elhagyatott palotákból és megszenteltelenített templomokból felszálló füst gomolyokat; hallotta az asszonyok jajveszéklését, a kínzott férfiak hörgéseit, melyek összevegyültek az ittas lutheranusok durva élceivel és a castiliai rablók káromkodásaival. Midőn folyosóin végig botorkált és az ablakokon kinézett Jóbbal felkiáltott: »*Quare de vulva eduxisti me, qui utinam consumptus essem, ne oculus me videret.*«¹⁾ Hogy mit szenvedtek a fényüztől s a pápai uralomtól elpuhult romaiak és a kéjelgésben s tunyaságban elléhásodott bibornokok s egyháznagyok, azt alig lehet leírni. Nagyon is rettenetes. Midőn végre a barbakor vérrel elteltek, bujálkodástól megcsömörlődtek, arannyal kedvökre megtömték magukat, a döghalál pedig megtizedelte őket: elvonúltak; az özvegy Roma ekkor emelte fel fejét. A kifosztás szégyeneiből és kínzásaiból soha többé nem épült fel; soha megint nem lett a művészet és irodalom ama kedves, vidám, kicsapongó fővárosává; Leonak csillogó, aranyos Romájává. A föld urai mégis megsajnálták őt pusztulásában. A császár nevében gyalázták vala meg a kereszténység szent városát. I. Ferencz és VIII. Henrik megkötötték V. Károly ellen az amiensi szövetséget (1527. aug. 18.). Most utólag Károly is hajlandóságot mutatott, a sértést

---

¹⁾ Így beszéli Luigi Guicciardini Roma kifosztásának történetében.

jóvá tenni. Mindez helyreállította Európában a pápa tekintélyét.

Ismeretes, hogy ezen válság alkalmával a császár, tanácsosainak biztatására, komolyan foglalkozott a gondolattal: hogy az egyházi világi uralmat megszünteti; hogy a pápát eredeti rangjára visszaszállítsa; püspökké tegye és hogy Romába költöztesse újra a birodalom székhelyét.¹⁾ A XVI. század politikai viszonyai közt azonban, a még mindig katolikus kereszténységgel szemben, lehetetlen volt ezt keresztül vinni. A császár habozása okozta Romanak a kifosztás nyomorát. Károly azonban csakhamar arra határozta el magát, hogy a pápai tekintélyt a császáréval erősítse meg Olaszországban. A megvetendő Medicieknek kibékítő ajánlékképen átengedte Firenzet. Kelemennek legmeggyalázóbb szégyene: hogy ő azon seregnek söpredékét használta fel szülővárosának leigázására, a mely Romát kifosztotta volt.

A pápai állam belszerencsétlenségei folytán megtanulta, hogy a reformok szükségesek. Sadoletto azon emlékezetes év szeptember havában ír Kelemennek s emlékezteti őt, hogy Roma szenvedései kiengesztelték Isten haragját; hogy mostan megnyilott a szokások és törvények megjavításának útja. A fegyvereknek hatalma nem akadályozhatja meg a szent várost abban, hogy jobb életre térjen; sem annak bebizonyításában, hogy a keresztény papság nem pusztá szemfényvesztés és csalás.²⁾ Valósággal mondhatjuk, hogy az ellenreformatio történetileg 1527-ben vette kezdetét.

---

¹⁾ Lásd a kútforrásokat a Gregorovius Stadt Rom VIII. kötet. 569—575. lap.

²⁾ Lásd: Lettere de principi II. 77. Cajetanus bibornok és mások tanúságait, melyeket Gregorovius Stadt Rom VIII. köt. 568. és 578. lapokon idéz.

HETEDIK FEJEZET.

Az egyház és az erkölcs.

Az egyház romlottsága. — Olaszország egyenetlensége és süllyedése. — Machiavelli, Guicciardini és nápolyi Ferdinand király véleménye. — Az olaszok nem képesek gyökeres reformatiora. — A renaissance világiassága és műveltsége. — Olasz írók terhelő tanúsága a pápai udvarról és kolostorokról. — Az ereklyék babonás tisztelete. — A vallás és közerkölcsiség eltérnek egymástól. — A pápákat egyrészt megvetik, másrészt tisztelik. — Gianpaolo Baglioni. — A zsarnokölők vallásos érzelme. — Pietro Paolo Boscoli. — A vallások szivós tartóssága. — Az olaszok közvetlen érdeke Romában. — Tisztelet az egyház szentségei iránt. — Angolok véleménye az olaszok erkölcstelenségéről. — Hitszegés és érzékiség. — A képzelet eleme az olasz bűnökben. — Az olaszok természetüknél fogva nem kegyetlenek, nem durvák és nem kicsapongók. — Családi gyilkosságok. — A becsületértzés Olaszországban. — Onore és Onestà. — Általános pallérozottság. — A nép jó tulajdonságai. — A vallásos buzgóság fellobbanásai.

A pápai udvar romlottsága, az erkölcs megfelelő lazulását idézte elő Olaszországszerte. Ez teszi fontossá a renaissance pápák történetének épen azon részleteit, a melyek megelőző fejezetünk tárgyát képezték. Az erkölcs és a vallás a XV. században csaknem egészen elváltak egymástól. Az egyház fejei kynikus szemtelenséggel szegték meg Krisztusnak és az apostoloknak hagyományait úgy, hogy Roma

példája az egész nemzet színe előtt, bizonyos értelemben, igazoló a csalást, az erőszakot, a bujálkodást, a jellemtelenséget, az istentelenséget.

A renaissance embereinek nem ötlött oly élesen szemébe az ellentét a pápák lelki hivatása és tényleges világiassága közt, mint nekünk; hiszen ők hosszú időn át látták és megszokták ezt a természetellenes ténnyt. Nem követnénk tudományos felfogást, ha azt képzelnők, hogy az olaszok, akkorában, a mienkhez hasonló erkölcsi mértékkel mértek. Még a legjobbak magaviseletét is inkább aesthetikus helyesség, mint kötelesség szigorú felfogása, szabályozta; csak bámulhatunk, ha megfigyeljük, minő mesterkéletlen őszinteséggel hitték a leggonoszabb bűnösök is, hogy a végszükség óráján békét köthetnek az éggel. Voltak azonban mégis mélyen gondolkozók, kik az olasz nemzet elkorcsosulását az egyház romlottságának tulajdonították. Köztük első helyütt Machiavelli áll. A *Discorsi* egyik részletében ¹⁾ a jó kormány és a vallás közt való viszonyt, a maga egészében, tárgyalja és ekkor a pápaságnak következő éles kritikájába tör ki: »Ha a keresztény község fejedelmei ezt, a vallás alapítójának parancsai szerint, megőrzik vala, a kereszténység államai és községei sokkal egységesebbek és boldogabbak lennének, mint a minők. Semmiből sem ítéltetjük meg jobban elkorcsosodását, mint, ha megfigyeljük, hogy mentől közelebb áll egy nemzet a romai egyházhoz, vallásunk fejéhez, annál csekélyebb a vallássossága. Ha vizsgáljuk az egyház alaptételeit és hogy mennyire különböznek tőlök a jelenlegi szokások, okvetlenül arra az eredményre jutunk, hogy közeledik a végső romlás, a bűnhődés. És minthogy némelyek úgy vélekednek, hogy

---

¹⁾ Liber I. cap. 12.

Olaszország jóléte a romai egyháztól függ, elő akarom adni az okokat, a melyek az ellenkezőnek bebizonyítására eszembe jutnak. Két fontosat hozhatok fel; azt hiszem, hogy ezeket nem lehet megczáfolni. Az első az, hogy a pápai udvar gonosz példája folytán, egész Olaszország elvesztette minden hitét és vallását. Ebből végtelen bajok és zavarok következnek: mert ha a vallás minden jót tartalmaz, annak hiánya az ellenkezőt vonja maga után. Az egyháznak és Roma papjainak azt köszönjük tehát első sorban mi olaszok, hogy a vallásosságot elvesztettük és romlottakká lettünk. Azonban még mást is, ennél még gonoszabbat, köszönünk nekik, s ez vesztünket okozza: hogy az egyház tartotta és tartja Olaszországot egyenetlenségben. Valóban soha sem volt valamely tartomány egységes és virágzó, hacsak egy köztársaságot vagy egy fejedelmet nem uralt, a mint ez Francia- és Spanyolországban történt. Ez az oka, hogy Olaszország miért nem jutott ezen helyzetbe, hogy miért nem kormányozza valamely község vagy fejedelem, nem egyéb, csak az egyház: mert köztünk élt s világi hatalomra szert tett, s még sem volt eléggé erős és eléggé erélyes, hogy az egész országra kiterjessze uralmát, hogy Olaszország urává lehessen; de másrészt soha sem volt oly gyenge, hogy ne lett volna képes akkor, mikor félt, hogy elveszti világi hatalmát, idegen uralkodót behívni, ki megvédje őt az Italiában nagyon is hatalmassá váló uralkodók ellen. Ennek valóságáról bizonyosságot tesz a múlt történetének számtalan példája: midőn a pápák, nagy Károly segítségével, kiűzték a lombardokat, kik már csaknem egész Olaszország királyai voltak, és midőn napjainkban szövetkezve a francziákkal, megtörték Velenczét, a francziákat pedig kiűzték a schweiziek behívása által. Így tehát az egyház, a mely egy rész-

ről gyengébb volt, semhogy egész Olaszországot megmar-
kolhatta volna és másrészt irigyebb, semhogy megengedné
ezt más hatalomnak, megakadályozta, hogy egy főnök
alatt egyesülhessünk és sok úr és fejedelem alatt eloszolva
tartott. Ez annyi egyenetlenséget és gyengeséget okozott,
hogy Olaszország nemcsak a hatalmas barbaroknak, hanem
bármi megtámadójának is zsákmánya. És ezt mi egyedül és
csakis az egyháznak köszönjük, nem másnak. Hogy gyakor-
latilag belássuk annak igazságát, a mit mondtam: a ro-
mai udvart olyan tekintélyvel felszerelve, mint a minővel
Olaszországban bir, el kellene küldenünk a schweiziai közé,
— ez időnkben az egyedüli élő nemzet, a mely vallás és a
katonai fegyelem tekintetében az antikokra vall. Ekkor lát-
nók, hogy azon udvar gonosz szokásai rövid idő folytán
nagyobb rendetlenséget és szerencsétlenséget okoznának,
mint a minőt bármely korban keletkező véletlen előidézhet.«
Ezen tudományos és határozott vélemény, melyet a XVI.
század legmélyebben gondolkozója mond, a pápaságot azzal
vádolja, hogy kútfeje mind az erkölcsi romlottságnak, mind
pedig a politikai egyenetlenségnek Olaszországban. Ezen
utóbbi tényt, mely az olasz nemzet általános történetéhez
tartozik, igen sok példával igazolhatnók; de Machiavelli
tollának egyetlen mondata erőteljesebben jellemzi az egy-
ház vérszteljes önző politikáját, mint a példák egész sora. ¹⁾
»Ilyképen a pápák majd vallásszeretetből, majd nagyra-
vágó terveik előmozdítása végett soha sem szüntek meg
idegeneket Italiába hívni, uj meg uj háborukat kelteni;
ha fejedelmet hatalmassá tettek, megbánták s vesztére tör-
tek és nem engedték, hogy más foglalja el a tartományokat,

---

¹⁾ Ist. Fior. lib. I.

a melyekre ők nem tudtak szert tenni.« Guicciardini, Machiavelli Discorsija commentálásakor a lefordított mondatra vonatkozó jegyzetét e következő erős szavakkal kezdi meg: »Lehetetlen oly rosszat mondani a romai udvarról, hogy még több szidást ne érdemelne, mert látjuk, hogy ez nem egyéb, csak példája az egész világ előtt a becstelenségnek, a szégyennek és a botrányoknak.«¹⁾ Ő ezután kifejti, ép úgy mint Machiavelli, hogy az egyház nagysága megakadályozta, hogy Italia egy fejedelem alatt egy nemzetté legyen; de kimutatja egyszersmind, hogy az olaszok sok jót köszöntek annak, hogy külön államokra oszoltak.²⁾ A két nagy philosophus író megegyező tanuságához hozzáadhatjuk egy gyakorlati államférfinak, Ferdinand nápolyi királynak véleményét, ki 1493-ban a következőleg irt:³⁾ »Évről-évre láttuk a mai napig a pápákat arra törni, hogy megsértsék szomszédaikat és hogy ezt meg is tették a nélkül, hogy védelmezniök kellene magokat, vagy viszont, sérelmet eltűrniök. Erről mi magunk is tehetünk tanuságot azon dolgok alapján, a melyeket ők ellenünk tettek, vagy megkísérlettek,

¹⁾ Guicciardini opera inedita vol. I. pag. 27.

²⁾ Egy másik helyen (Op. ined. vol. I. pag. 104.) Guicciardini a pápák uralmát írja le; szerinte kétféle erőszakon alapszik: »perchè ci sforzano con le armi temporali e con le spirituali.« Érdekes összehasonlítani Machiavelli és Guicciardini főbb helyeit, a már idézettekén kívül, melyek a pápaság és az olasz politikának viszonyaira vonatkoznak. A leghíresebb az, a melyet az Ist d' It. IV. könyvének végén olvasunk (Rosini kiadás vol. II. pag. 218—230). E mellett felemlíthetjük a pápák történetének vázlatát Macchiavelli Ist. Fior. lib. I. cap. 9—25. A Principe 11. feje. a világi uralom növekedésének a Mediceiek inye szerint szerkesztett rövid vázlatát adja.

³⁾ Lásd a jegyzékeket, melyeket Gregorovius Stadt Rom vol. 7. pag. 7. a jegyzetben idéz.

a velök született nagyravágyás következtében. Világos, hogy a pápák szerzői számtalan szerencsétlenségnek, a melyek utóbbi időben Olaszországot érték.»

Jelenleg azonban inkább az egyház erkölcsi tulajdonságaival foglalkozunk, mint a politikaiakkal; erre nézve pedig összehasonlítjuk még egyszer Guicciardinit híres kortársával. Aphorismáiban a következőket mondja: ¹⁾ »Senki sem gyűlöli jobban nálamnál a papok nagyravágyását, fukarságát és elpuhultságát, mert ezen bűnök magukban is utálatosak, de legkevésbé illenek oly férfiakhoz, a kik azt vallják, hogy az Istennek különös szolgálatára élnek. Oly ellentétesek azonban, hogy csak egészen sajátságos egyének egyesíthetik. Állásom több pápa alatt kényszerített, hogy hatalmuk növekedését kívánjam saját érdekemben. ²⁾ Különben csak úgy szerettem volna Luther Mártont, mint magamat; nem azért, hogy megszabaduljak a törvényektől, melyeket a kereszténység, a mint azt rendesen magyarázni és felfogni szokás, reánk szab, hanem azért, hogy lássam a gazemberek azon csordáját a kellő határok közé szorítva és arra kényszerítve, hogy vagy bűn, vagy pedig hatalom nélkül éljenek.«

Annál nevezetesebbek ezen mondások, mivel nem erednek a mély szent felfogásból, mely oly ujítókat, minő Savonarola, lelkesít. Machiavelli nem annyira a kereszténység tanaiért, hanem inkább megállapított vallás tisztességes formáiért buzgólkodott. A Discorsi egy mondatában még azt a véleményét is kimondja, hogy a keresztény hit, az antik világ hiteivel összehasonlítva, megcsorbította a nemzeti

---

¹⁾ Op. ined. Ricordi num. 28.

²⁾ Guicciardini a Medici pápák titkára és helytartója volt. Lásd 187—8. l.

szellemet.¹⁾ Magán életét ezenfelül ugyanazon erkölcsi romlás áthatotta, melyet nyilvánosan elítélt. Guicciardini megint az idézett mondatban nyíltan bevallja önzését. Bármennyire éleslátással is bírtak a politikusok az elméletben, saját életökben ugyanazon rákfenében sínlődtek, mely az olasz társaság felsőbb rétegeit velejükig megtámadta volt. Hazafiságuk és igazságszeretetük nem vala elég erős, hogy lemondanának az örömökről és hasznokról, melyeket a dolgok létező állásából nyertek. Nem is volt elég erélyük, sem alkalmuk, hogy gyökeres forradalmat idézzenek elő. Olaszország, a mint azt Macchiavelli a Discorsi egy másik helyén kimutatja, nagyon is korán elaggott, semhogy megújító változtatásokat állhasson ki és a csillogó felszólalás, melylyel a Principet befejezi, úgy hangzott még szerzője füleiben is, mint a retorikus harsona zenéje.

Ezen felül úgy látszik, hogy az olasz nem tudott pusztán alaki reformatio fogalmán felül emelkedni és az életnek, az új vallásos igazságnak kimondásában nyilvánuló magasabb elvét átértetni. A Discorsi egész fejtegetése, mely az idézett fejezetet megelőzi, a vallást nem lényegében tárgyalja tiszta kereszténységkép, hanem közrendet és nemzeti jólétet fentartó állami gépezetkép.²⁾ Hogy Milton és Cromwell is talán így fogták fel a vallást igaz lehet, de politikai meggyőződésük alapját ezen kívül az isteni félelem és a vallásosság szükségességének erős egyéni érzése ké-

¹⁾ Discorsi III. 2.

²⁾ Macchiavelli Discorsi I. 12, miután kimutatja a szemfényvesztéseket, a melyekre meggyőződése szerint Numa vallási intézményeit alapította, azt állítja, hogy bármennyire meg legyenek is a kormányzók a vallás hamis voltáról is meggyőződve, mégis kötelesek azokat fenntartani: »E debbono . . . come che le guidicassero false, favorirle e accrescerle.«

pezte. Mig Macchiavelli és Guicciardini a pápákat meg akarták fosztani világi uralmuktól azért, hogy el lehessen törölni udvaruk leggonoszabb botrányait és biztosítani Olaszország békéjét: Savonarola azt kívánta, hogy az egyház a bűnöktől tisztíttassék meg, de hogy sértetlenül fenn-tartassék hierarchiaja és dogmája. Sem a politikusok, sem a próféták nem értették azt meg, a mit Luther és az észak nemzetei tisztán felfogtak, hogy a társadalom regeneratio-jára a szellemi életerőnek új eleme szükséges; más szóval, hogy igaz vallás föltétele a jó kormányzásnak s hogy a vallást nem szabad gép gyanánt fölhasználni az uralom biztosítása végett a nép fölött. ¹⁾

Olaszországnak veleszületett gyengesége e tekintetben a vallás iránt való szellemi érzéketlenségéből származott. Eredménye ez részben a nem igaz hitet bélyegező stigma-nak, részben a világi műveltség mindent igénybevevő érdekének, a renaissance világiasságának és végre a zsarnokság pusztító hatásának. Bármennyire bátor volt is valaki, mégis félt az eretnek névtől; a *paterino* szó eredetileg a vallás-újítókra vonatkozott, utóbb a rendes szójárásban gazembert jelentett. A jó társaság hangjához és a művelt izléshez tartozott az, hogy az egyházat támogassák. Olaszország szellemi képességeit három századon keresztül oly tanulmányok vették igénybe és feszítették meg, a melyek távol állottak a vallásos hit terétől. Művészet, tudomány, philosophia és politikáról való elmélkedés a gondolkozó emberek eszének

---

¹⁾ Mindamellett el kell olvasni azon érdekes részleteket (*Discorsi* III.), melyekben Machiavelli tárgyalja, miképen újul meg a vallás az által, hogy alapelvéhez visszatér és kimutatja, hogy a XIII. században szent Ferencz és Domonkos ezt hajtották végre. Épen ez volt az, a mit Luther tervezett, mialatt Machiavelli irt.

határozott irányt adtak volt, úgy, hogy kevés erejük maradt a szellem azon ösztönszerű mozgalmaira, melyek a német reformatiot hozták létre. Olaszország nagy műve a renaissancnak megszülése és a modern műveltség kifejtése volt. A renaissancnak törekvése világi; idealja az emberi élet-ről nem hagyott helyet a vallásos igazság tüzes, alapos kutatásának. Alig várhatjuk el, hogy a klasszikus írók magyarázatával elfoglalt tudósok, művészek, kik arra törekeshnek, hogy a megszokott felfogásokat szép alakba öltssék így kiáltsanak fel: a bölcseség az úrnak félelme; okosság a rosztól való tartózkodás.¹⁾ Olaszország politikai viszonyai sem kedveztek soha alapos vallásos forradalomnak. Lehetetlen volt Olaszországban a nemzeti függetlenség szomja, a mely Angolországot a XVI-ik században lelkesítette, mely a zsarnok Tudorokat kényszerítette Roma igáját lerázni mely a katolikus Howard kezébe nyomta a fegyvert Fülöp szent hajóhada ellen, mely a fejedelmet és a népet a szabadság hő vágyában egyesítette. Machiavelli Principejének hangja, Castiglione Cortigiano-jának egész tartalma oly-

---

¹⁾ Ismeretes tény, hogy Savonarola ellenséges indulata a klasszikus műveltség ellen azon alapúlt, hogy átértette világi voltát. Érdemes megfigyelnünk az északi tudósok legnagyobbjainak érzését erre nézve. Erasmus például ezt írja: »unus adhuc scrupulus habet animum meum ne sub obtentu priscae literaturae renascentis caput erigere conetur Paganismus, ut sunt inter Christianos qui titulo paene duntaxat Christum agnoscunt, ceterum intus Gentilitatem spirant.« 207-ik levél (Milman idézi a Quarterly article-ban) Ascham és Melanchton hasonló ítéletet mondtak az olasz tudósokról. Az északi nemzetek előnnyel bírtak az olaszok felett, mert munkálkodásuknak gyümölcseit élvezték és az óvilággal való rokonszenvnek, melyre a modern tudomány alapúlt, minden veszedelmes munkáját elvégezték már Olaszországban, mielőtt Német- és Angolország a versenytérre léptek.

annyira bizonyítják ezt, hogy felmentenek a további bizonyítástól.

Alig van nehezebb feladat, mint valamely nép állapotát egy bizonyos korban az erkölcsiség és vallásosság szempontjából pontosan megítélni. Még tízszeresen növekedik ezen nehézség, ha a kor oly gyors változásokat, oly zavaró bonyodalmakat mutat fel, minőket a renaissanceban találunk. Meg kell azonban mégis figyelniünk az olaszoknak általános állását viszonyban az egyházhoz és lehetőség szerint meg kell határoznunk nemzeti erkölcsük jellemét. Roma romlottsága ellen a tanúknak egész serege kiált fel gyűlölettel és megvetéssel. Dantenak heves vádjai, Petrarcanak mérges kifakadásai, Joachimusnak dörgő jóslatai kezdik meg a chorust. Boccaccio követi őket könnyű, de maró satyrájával. »Küldjed a legmegátalkodottabb zsidót Romába és a pápai udvarnak kicsapongásai mindenesetre azon hitre fogják téríteni, a mely ennyi botrányoknak ellent tud állni.« Egy másik nyilvánvaló botrány a kolostorok állapota volt. A novellairók mind megegyeznek, midőn a szerzetes házak romlottságát ecsetelik, a társadalmi élet ismeretes tényekép. Különösen Boccaciot, Sacchettit, Bandellot és Masucciot említhetjük, kik részletesen rajzolják az erkölcstelenséget, a mely a nemzet létével volt összeszöve. Ugyanezen az úton járnak a komikus költők is, gyönyörködnek a papság durva szokásai kigunyolásában. De még az egyház férfiai sem kimélik meg saját magukat. Poggio a *Facetia* szerzője, hivattal és javadalmakkal birt a pápai udvarban. Bandello domonkos és szerzete generalisának unokaöcscse, Folengo benzés vala, Bibenna bibornokká, Berni a firenzei káptalannál kanonokká lett. Romában annyira ment a papoknak nyílt és elismert erkölcstelensége,

hogy nem egy pápa bocsátott ki rendeletet, a mely megtiltotta, hogy rossz hírű házakat tartsanak, vagy hogy a kerítő mesterségét űzzék. ¹⁾ II. Pius aphorismái közt azon mondasra akadunk, hogy ha vannak is alapos okok a papság coelibatusának fenntartására, még sokkal fontosabb és jobb érvek vannak arra, hogy nősülésre köteleztessenek. Az olasz satyrikusok mérges gyűlölete a két nagy szerzetes rend, a szent Ferenczé és Domokosé ellen egyrészt talán a régi sérelemnek tudható be, mert az orthodoxia érdekében felállított pápai rendőrségnek tartották őket. A főpont azonban, a melyre a támadás irányul, mégis a képmutatásnak és erkölcstelenségnek keveréke; ez tette őket gyűlöletesekké a társaság minden osztálya előtt. Mindamellett a ferenczrendiek laikus tagjai közé beállott Olaszországnak csaknem egész népessége és általánosan azt hitték, legbiztosabban az ördögöt úgy csalhatja meg valaki, ha barátcsuhában hal meg.

Az olasz írók kritikája, a mennyiben eddig vizsgáltuk, két külön baj ellen irányult: Romanak bűnös világiassága és a papság erkölcstelensége ellen, mind a néphez való viszonyában, mind pedig szerzetes életében. A felvilágoso-

¹⁾ Érdekes felemlíteni Agrippa egyik híres mondatát. (de vanitate Scientiarum.) IV. Sixtusról szól és folytatja, hogy sok állami hivatalnok: »in civitatibus suis lupanaria construunt fœventque, nonnihil ex meretricio questu etiam aerario suo accumulantes emolumentum; quod quidem in Italia non rarum est, ubi etiam Romana scorta in singulas hebdomadas Julium pendent Pontifici, qui census annuus nonnunquam viginti millia ducatos excedit, adeoque Ecclesiæ procerum id munus est, ut una cum Ecclesiarum proventibus etiam lenociniorum numerent mercedem. Sic enim ego illos supputantes aliquando audivit: Habet, inquietes, ille duo beneficia, unum curatum aureorum viginti, alterum prioratum ducatorum quadraginta, et tres putanas in burdello, quae reddunt singulis hebdomadibus Julios viginti.«

dottabbak közt az elégtelenség zivatarát fokozta hamis csodák, kétes ereklyék megvetése és a bűnbocsánattal kereskedésnek utálata. De a nép még folyvást alkotta a szenteket, imádta a csodatevő képeket és húzta a hasznót a vásárolható vallási kiváltságokból. II. Pius szívesen emelte szülővárosának becsületét; szentté avatta tehát sienai Bernardinot és szent Katalint. VIII. Incze Longinus lándzsájának, melyet a törököktől Djem börtönőri díja részletekép kapott, külön kápolnát szentelt. A velencei tanács tízezer aranyat ajánlott Krisztusnak varrás nélküli öltönyéért (1455). Egész Olaszországban izgalmat keltett az a hír, hogy szent András feje Patras-ból megérkezett (1462). A pápa és a bibornokok eléje mentek a milviai hidig. Itt II. Pius egy latin üdvözlő beszédet tartott; Bessarion pedig akkor szónokolt, midőn szent Péter templomában elhelyezték a becses ereklyét. Két különféle érzés — úgy látszik — vegyül össze az ereklyegyűjtés ezen szenvedélyében. Babonás hit csodák hatalmában: e miatt őrizték a velenceiek oly irigy féltékenységgel szent Márk testét; a miatt nézték a nápolyaiak az izgatottságnak oly heves kitörésével szent Januarius vérének bugyogását. Másrésről pedig ama nemesebb tisztelet a nagy halottak személyisége iránt: ez indította Sigismondo Malatestat, hogy Gemistos Pletho testét Riminibe hozza; ez tette Aristotelesnek állítólagos koporsóját a muzulmanok és keresztények tiszteletének tárgyává egyaránt. Megemlékezhetünk arról is, hogy Virgil csontjait Nápoly falaiba építették be és hogy Liviuséinak Paduaban gyönyörű síremléket emeltek.

Olaszországban a pápák és szerzetesek kihágásai befolyása által előidézett elválása a vallásnak az erkölcsiségtől okozta, hogy az olaszok nem látták, hogy miért ne le-

hessen vallási jótéteményeket egy tudvalevőleg kapzsi pápától megvásárolni és hogy miért ne függjön a pokol büntetése egy felszentelt szörny szavától. A pápa, szent Péter utódja és a pápa, Roma uralkodója két külön lény volt. Azon kor történetiróiból sok érdekes jelét hozhatjuk fel a nép kevert érzésének ezen ügyet illetőleg, és hogy minő előnyös volt a pápára sajátságos állása. Macchiavelli, midőn elbeszéli a sinigagliai mészárlást, megemlíti, hogy mikor Vitellozzo Vitellozzit Cesare Borgia bérencze fojtogatta, ez könyörgött, hogy gyilkosának apjától, a borzasztó Sándortól eszközöljenek ki számára bűnbocsánatot. Ugyanezen Sándort a francia katonák a Vaticanban majdnem megfojtották, úgy toladtak körülötte, hogy csak köpenyét megcsokolhassák; pedig alig egy pár napja mult akkor, hogy a pápa, tőlük való féltében, remegett életéért. Cellini térden csúszva kéri Kelemen pápát, hogy az emberölés és lopás bűneiért bűnbocsánatot adjon, de mégis úgy szól róla, hogy »vad állattá változott« dühének egy rohamában. Egyszer Krisztus helytartójának III. Pálban megtestesített, tiszteletet parancsoló fensége előtt reszket és máskor ugyanezt az embert leszidja. »A ki nem hitt Istenben, sem a vallásnak egyéb tételeiben.« A pápának személyét egy rejtélyes szentség vette körül. Midőn Gianpaolo Baglioni hatalmában birta Perugiában II. Juliust, tiszteletben tartotta a pápa szabadságát, habár tudta, hogy Julius készül zsarnokságát megdönteni. Macchiavelli elítéli ugyan, mint gyávaságot, de ez teljesen megegyezik a kornak érzésével. »Nem hihető, hogy jóság tartotta vissza vagy hogy lelkiismeret akadályozta; mert oly gonosztevő keblébe, ki hugával él házasságban, ki az uralom kedvéért megölte unokabátyjait és öccseit, nem szállhat könyörületes megindulás. Azt kell

tehát következtetnünk, hogy az emberek nem tudnak tisztességesen gonoszakká, sem pedig tökéletesen jókká lenni; a mint valami gonoszság nagyszerű, vagy némi tekintetben nemes, nem tudnak beléje melegedni. Így Giampagolo, a ki semmibe sem vette a vérfertőzést és a nyilvánvaló testvérgyilkosságot, nem tudott vagy — jobban mondva — nem mert oly vállalatot végrehajtani, a melyért mindenki csodálta volna bátorságát, s mi által hallhatatlan dicsőségre tesz vala szert. Ő lett volna az első, ki az egyháznagyoknak bebizonyítja, hogy mily kevésre kell becsülni az olyat, ki úgy él, úgy kormányoz, mint ők. Oly dolgot tett volna meg, melynek nagyszerűsége felülmulja vala bectelenségét és minden belőle következő veszedelmet.«¹⁾ Nehéz eldönteni, hogy mit kell inkább bámulnunk: Gianpaolo babonását-e vagy a kommentárnak kynismusát; a kétséges vallásosságot, a mely miatt a zsarnok elmulasztotta a jó alkalmat vagy a fenkölt erkölcs hamis mértékét, melylyel hibáját a félig gúnyolódó kritikus mérlegeli. Együttvéve szembeszökően igazolják azt, a mit megállapítani igyekeztem: hogy Olaszországban ezen korban a vallás, még a legelvetemúltebbek közt is, babona alak-

---

¹⁾ Discorsi I, 27. Gianpaolo Baglioni életének ezen esetéhez hozzávehetjük az érdekes történetet, a melyet Gabrino Fonduloról, Cremonának zsarnokáról, beszélnek. Zsigmond császár és XXIII. János pápa 1414-ben vendégei voltak. Mulatságuknak egy része abból állott, hogy gazdájukkal megnézték Cremonának nevezetességeit; ő minden kíséret nélkül felvezette őket a toronyba (396 lábnyi magas). Mindhárman sérteflenül tértek vissza. De midőn Gabrinot 1525-ben Milanoban kivégezték, megjegyezte, hogy egész életében csak egy dolgot bánt meg, t. i. hogy nem dobta le a pápát és a császárt a Torazzoról. Minő arany-alkalom volt az, a mit elmulasztott! Ezen történetet Antonio Campo beszéli el. *Historia di Cremona* (Milano 1645) pag. 114.

jában fenmaradt és hogy az egyház bűnei ezen babona és az erkölcsiség közt szakadást idéztek elő.

Mig az egyház így fokozatosan mindinkább eltért a keresztény idealtól és Olaszországnak példáját adta a világiasságnak és gonosz életnek, az olaszok, minden más európai nemzetet megelőzve, elteltek a régi világnak szellemével. A szent irás és szentek élete helyett Plutarchost és Liviust tanulmányozták mohón. A XV. század humanistái csodálatra méltóbbaknak tekintették a görögök zsarnoköléseit, a romai császárság öngyilkosságait, a hazafiakat: Harmodioszt és Brutust; a philophusokat: Senecat és Paetus Thraseat a martyroknál és hitvallóknál. Pogány erények különös módon vegyültek össze a keresztény egyháznak zavaros, rosztól megemésztett tanításaival; a pogány bűnök pedig az ókornak ismét feltalált és lelkesedve üdvözölt költőitől kölcsönzött dicsfényt viseltek. A renaissance olaszai, a középkornak látomásszülte sejtelmeit egyesítették a régieknek tényleges és világias etikájával és arra törekedtek, hogy egy régen meghalt és többé fel nem támasztható kornak érzéseit és szokásait vegyék fel. A nemzetnek rhetorikus izlése egyszersmind a kalandosabb és szenvedélyesebb természeteket arra indította, hogy a dicsőséget személyes hősiesség dramatikus tetteivel ériék el. A görögök idealja, a »τὸ καλόν« és a romaiak »virtus« fogalma felizgatta oly nép képzeletét, a melyre szónoklat tanárai, nyilvános szónokok, irodalmi férfiak, az írásmód művészetének és a látványosság mesterei mélyen hatottak. A festés, a szobrászat és a nyilvános élet a XV. századot jellemző fényűzése elősegítették az erkölcsi vagy vallási mértéknek az aesthetikussal való helyettesítését. A tetteket a szerint ítelték meg, hogy minő hatást szültek; nagyobb bűn volt

a műveltség törvényei ellen véteni, mint a kereszténységébe ütközni. Mindennek daczára azonban a renaissance férfiai mégsem felejtették el azt a hitet, melyet anyjuk tejével szíttak magukba, de a melyet az egyház nem alkotott át a felnövekedő kornak igényeihez képest. Zavart és egymással összeütköző hatások phantastikus chaosa következett ebből.

Ezen különös erkölcsi állapotnak sok érdekes példáját szolgáltatják a gyakori zsarnok-ölések történetei. ¹⁾ Girolamo Olgiati segítségért szent Ambrushoz folyamodott imádságában, mielőtt szent István templomában a milanoi herceget leszúrta volna. ²⁾ A firenzei Duomo szentségétől megfélemlített Pazzi összeesküvők kénytelenek voltak papot fogadni a szentségtörő tör forgatására. ³⁾ Pietro Paolo Boscoli végső gyónása, midőn 1513-ban megkísérlette a Medicieket meggyilkolni — a mi azonban megghiúsult — számos részlettel ismertet meg a vallásos érzelem és hazafias pogányság keverékének megértésére. Luca della Robbia az ugyane nevű nagy szobrásznak unokaöccse, ki maga is kitűnő művész volt, barátját Boscolit kivégeztetésének előestéjén meglátogatta és beszélgetésüket részletesen feljegyezte. Mindketten a Confraternità de' Neri-nek tagjai voltak, a mely egyletnek kötelessége volt az elítélt foglyokat vigasztalni, lelki tanács-csal, imádsággal és vallásos gyakorlatokkal. Az elbeszélést a legválogatottabb toscan nyelven oly művész írta, kinek könyörületessége és nemes lelkülete minden egyes sorból kitűnik; ellentétet képez vele Boscolinak elkeseredett szilárdsága. Erre a korra vonatkozó okiratok közt alig birunk

---

¹⁾ A zsarnokölés olasz ethikájára nézve l. 83., 84. lapot.

²⁾ Lásd 181. lapot.

³⁾ Lásd 276. lapot.

érdekesebbet.¹⁾ A mi a legmegragadóbb benne, az a fiatal hazafinak mélyen gyökerező és majdnem gyermekes vallá-sossága összekötve, antik hősiességgel. Nagyon aggódik, mert nem tudván, hogy halála oly közel van, derekasan megvacsorált: »Son troppo carico di cibo, et ho mangiato cose insalate; in modo che non mi pare poter unir lo spi-rito a Dio . . Iddio abbi di me misericordia, che costoro m'hanno carico di cibo. Oh indiscrezione!«²⁾ Ő ezután forró kívánságát fejezi ki, hogy tudós gyóntató atyja szolgálatait vehesse igénybe, ki lelki kétélyeit eloszlatni képes és azon komoly meggyőződésének ad kifejezést, hogy lelkének megmentése végre is az orthodoxiájától függ. Panaszkodik, hogy legalább egy hónapig kellett volna őt szerzetesek közé csukniok, mielőtt szemtől szembe állítják a halállal. Máskor meg főleg arra törekszik, hogy megszabaduljon a klasszikus emlékektől: »Deh! Luca, cavatemi della testa quel Bruto, acciò ch'io faccia questo passo interamente da Cristiano.«³⁾ Azután megint fájlalja, hogy a megbánás könnyei nem folynak szemeiből, pedig azt tanulta róluk, hogy ezek valódi jelei, ha lelkünk Istennel megbékül. A meghalás ténye semmi aggodalmat sem kelt benne. Erre nézve megerősítet-ték őt a philosophusok. Ő csak azon iparkodik, hogy vallá-sosan haljon meg. Mikor imádkozik, alig tud a »Pater nos-

¹⁾ Közzétéve az Arch. Stor. Vol. I.

²⁾ Nagyon megterheltem gyomromat étellel és igen sok sós ételt ettem úgy, hogy nem birom lelkemet Istenhez felemelni . . . . . Isten könyörüljön rajtam, mert ezek étellel elhalmoztak; minő kimé-letlenség! Szavait alig lehet fordítani, mert oly naivok, hogy más nyelven nevetségesek.

³⁾ O Lukács verd ki fejemből a Brutust, hogy e végső lépést mint tökéletes keresztény tehessem meg!

ter«-re és az »Ave Maria«-ra emlékezni. Eszébe jut, hogy minő könnyű lett volna idejét jobbra használnia és tanácsolja Lucanak, emlékezzék meg, hogy az a szellem, melyet az ember saját magának életében készített, vele marad a halálban is. Midőn Krisztus képét hozták eléje, azt kérdi: arra van-e szükség, hogy lelke a megváltóra irányuljon. A sokféle változó gondolatoknak hosszú láncolata közben sohasem vonja kétségbe tettének erkölcsös voltát, a melyért halált kell szenvednie. Luca azonban kételkedik s titkon megkérdezi a gyóntató-atyát, hogy aquinoi szent Tamás elítélte-e a zsarnokölést: »Igen — felele a barát — azon esetben, ha a nép maga választotta a zsarnokot; de nem akkor, ha magát hatalommal erőszakolá rájuk.« Ezen casuistikus felelet megnyugtatta Lucat a felől, hogy barátját méltán büntetlennek lehet tekinteni. Boscoli meggyónván, nagy ajtatossággal járult az úr asztalához és bátran halt meg. A gyóntató sirva mondta Lucanak, hogy bizonyára egyenesen a paradicsomba ment e fiatal ember lelke és hogy igazi mátyrnak lehet tekinteni. Feje a halál után olyan volt, mint egy angyalé, pedig — tudjuk — Luca az angyalfejeket jól ismerte. Boscoli 32 éves, világos hajú és rövidlátó volt.

Ezen elbeszélés mellett felhozhatnók még azon önvédelmet, melyet Lorenzino de' Medici irt, midőn 1536-ban unokatestvérét, Alessandrot, meggyilkolta.¹⁾ Védelmét teljesen a pogány etikából vett érvekre alapítja és a Brutus nevet igényli a maga részére, melylyel Filippo Strozzi Velenczében fogadta s melylyel Varchi és Molsa latin epigrammájukban megtisztelték. A rhetorikus ügyesség ezen erőteljes és fényes művében a keresztény érzésnek még

---

¹⁾ Nyomtatva található Varchi III. 283—295. Versd ö. 210. lapot.

csak nyoma sincs, és e kor egy okirata sem tanuskodik erőteljesebben a klasszikus tanulmányoknak hatásáról a renaissance erkölcsösségre. Lorenzino azonban, midőn ezt írta, nem volt, mint Boscoli, a halál küszöbén.

Az utolsó, a mi egy nemzetnél tönkremegy, az hite. Az egész világ története bizonyítja, hogy nincs az a szembeszó-ő törvényellenesség, nincs az a paradox összeférhetlenség, mely egy nép szokásaival, ösztöneivel és hagyományaival valószággal alaposan összenőtt vallásos rendszernek hitelét megrontaná, hogy épen a legkevésbé észszerű rész marad meg rendesen legtovább. A vallás kezdettől fogva nem logikus elmélkedésnek vagy kísérletnek eredménye, hanem az érzései és a lélek vágyaéi. Mint tiszta intuitiók jönnek létre, csak később terjeszkednek az értelem terére és veszik fel saját összealkotásukba a századok gondolkozását. Ez hatalmuknak titka és egyszersmind gyengeségüknek kútforrása. Csak nagyobb lelkesedés, csak új intuitio és a kedély életerejének új kitörése léphet a réginek helyébe.

»Cotal rimedio ha questo aspro furore,
Tale acqua suole spegner questo fuoco
Come d'asse si trae chiodo con chiodo.«

A kritika kívülről, a belső romlottság, nyilvánvaló nevetéseség aránylag nem hatalmasak és nem képesek a hitnek szokásait tönkretenni, ha azok egy nemzetnek képzeletét és érzését már meghódították. A szétbomlás munkája hallgatagon, titokban megy végbe. A megállapított rend fennmarad, míg az új alkotás percze bekövetkezik.

Ezeknek megfontolása segíthet, ha meg akarjuk érteni, hogy miképen állotta meg helyét az egyház, romlottságának daczára, és hogy miképen tartotta meg az olasz

nép tiszteletét. Nem szabad ezenfelül felednünk, hogy bármily romlott volt is, mégis bizonyos fokig fentartotta a keresztény igazságot. A romai kurián és a kolostorokon kívül létezett képes, istenfélő férfiaknak hierarchiaja, kik életük szentségével, tanításuk komolyságával, ékesszólásukkal, betegek ápolásával, szegények segélyezésével, kórházaknak, Monti di pietà, iskolák és árvaházak fentartásával, ébren tartották az olasz népben a tiszta, isten színe előtt meg nem becsstelenített vallásnak legalább eszméjét. Az egyháznak roskadozó épületében, a csúcsát képező hamis arany és az alapnak agyaga közt még mindig lehetett valódi drága érczet találni.

Meg kell emlékeznünk arról is, hogy mennyiben volt az olaszoknak világi érdeke és családi rokonszenve összefüggésben az egyházi rendszerek fentartásával. Az egyháznak gyökerei a nép szívébe hatoltak és alig volt család, amelynek egyik vagy másik tagja ne lépett volna az egyházi pályára és a mely ne tekintett volna pártfogás, hivatal és talán a legnagyobb tisztségekre való emelés végett Romara. Az egész nemzet büszkélkedett az örök városban; a hazafias hiuság és személyes érdek egyaránt csüngött a kereszténység fővárosán, mely a követeknek nagy kíséreteit, számtalan zarándokokat és egész Europeanak vallásos ügyeinek forgalmát vonzotta Italia partjaira. A németek vagy az angolok könnyen beszélhettek nyugodtan arról, hogy a pápai hierarchiat letegyék trónjáról, az olaszok azonban, bármennyire utálták is a világi hatalmat, nehezen mondhattak le önkényt a művelt világ szellemi főnökségéről.

Az egyházi szentségek, a bűnbocsánatok, a felszentelések és áldások, melyeket a papok kényük-kedvük szerint osztottak, vagy tartottak vissza, még egyáltalán nem vesz-

tették el hatásukat. Hogy mennyire tisztelték még az észak nemzetei is, bizonyítja az anglikan liturgia; bár a Romával folytatott harcz közepette szerkesztették, mégis úgy fogalmazták, hogy a mennyire ez a reformatio szellemével összeegyeztethető vala, lehetőleg hasonlítson a régi rituale-hoz. Az olaszok képzelődésére még sokkal inkább hatottak, hisz ők soha sem álmadoztak tényleges lázadásról; a pápa személyében az apostoli kiváltságok kútforrását birták, déli vérmérsékletük következtében pedig a kereszténységnek érzékibb és kevésbé metaphysikus felfogásához jobban hajlottak, mint az angolok, vagy németek. Még mindig valóssággal féltek a pápai kiközösítéstől. Firenzenek papsága, midőn a visszatorlásig dühösítettetett fel, Sixtus arczába vágathatott oly szavakat, minők: *Leno matris suae, adulterorum minister, diaboli vicarius*. A nép azonban nem sokáig állhatta ki »a kedvetlenül végzett, tökéletlen szertartásokat: a csak ritkán megengedett keresztelést, az utolsó kenetnek nagynehezen, kiválasztott keveseknek való, megadását, a halottaktól elzárt temetőt,« melyek, Dean Milman ¹⁾ erőlyes mondása szerint, a pápai átoknak természetes gyümölcsei, bármennyire igaztalanok is azok és bármily férfiasan állottak is azoknak ellent.

A kényurak és a pápák története, Machiavelli politikai etikájának fejtegetésével együtt, bizonyítja a társadalomnak romlottságát, a melyben oly kicsapongó bűnök származhattak és a melyben oly határozott kynismust rendszerképen fogadhattak el. De az olasz erkölcsiség általános jellegének megítélésére hátra marad még az, hogy felsoroljuk más természetű idegen nemzeteknek ítéletét felőle.

---

¹⁾ Lásd Christianity, vol. VI., p. 361.

A fajok erkölcsisége éppen úgy, mint az egyes egyéneké, többnyire vegyes; az erény egyensúlyozza a bűnt és a gonosz megrontja a jót. Mégis a benyomás, melyet a renaissance-korbeli Italia az északi észlelőkre tett, csaknem kizárólag rossz volt. Az angolok, a kik azon időben olaszországi utjokról visszatértek, vagy elborzadtak a fölött, a minek tanui voltak, vagy pedig ez megmétélyezte őket. Ascham így ír: ¹⁾ Voltam egykor magam is Olaszországban, de köszönöm Istennek, hogy ottani tartózkodásom csak kilencz napig tartott. Azonban még ezen rövid idő alatt is több szabadságát tapasztaltam a bűnnek, egyetlen egy városban, mint a mennyiről kilencz év alatt a mi nemes London városunkban csak hallottam. Láttam ott, hogy éppen oly szabadon lehet vétkezni, nemcsak büntetés nélkül, hanem a nélkül, hogy az bárkinek figyelmét magára vonná, mint a hogy London városában minden szemrehányás nélkül szabad czipőt vagy csizmát viselni.« Robert Greene, ki oly sokat tett arra, hogy Angolországban az italiai novellákat meghonosítsa, bevallja, hogy midőn fiatal korában délen utazott, »oly gonosztságot látott és gyakorolt, a melyet még bevalani is förtelmes.« ²⁾ Az egész angol dramatikus irodalom megegyezik ezen tanuságokkal és e közmondás: »Inglese italianato è un diavolo incarnato,« melyet Sidney, Howell,

---

¹⁾ »The Schoolmaster« 1863. kiadás 87. oldal. Nagyon érdekes e munka az olasz utazásról és az olasz befolyásról, ha meggondoljuk, hogy ez időben Olaszországgal való érintkezés volt az angoloknak az irodalomban és a társadalmi szokásokban fő művelő eszköze. Marston 9. satyrája a Scourge of Villanien e tárgyra nézve sok érdekes adatot tartalmaz.

²⁾ Lásd Dyce tanulmányát Greene drámai műveinek kiadásában, hol ő »The Repentance of Robert Greene«-t idézi.

Parker, Ascham idéznek, mutatja, hogy északiak durva természetére minő rontó hatással voltak a délnek mesterkéltségűek. Az, mi akkoriban az angoloknak az olaszok erkölcsében leginkább feltűnt, az az érzéki kicsapongásoknak szabadossága és a hitszegés, a mely úgy a köz-, mint a magánügyekben dívott. Ez utóbbira vonatkozólag elegendő az, a mit Machiavelliről elmondottunk. ¹⁾ A becsületesség oly erény volt, a melyet Olaszországban kevésre becsültek. Úgy látszik, fogadásokat csak azért tettek, hogy megszeghessék. Az erőszakosság bűnét súlyosította az alattomoság; a bravo stilettoját vagy a lassan ölő mérget törvényes eszköznek tekintették, hogy az ember versenytársától megszabaduljon, vagy hogy sértést megtoroljon. E mellett szem előtt kell tartanunk másrésről, hogy az olaszok kereskedelmi tisztessége magas fokon állott, egész Európában ők vitték a fejedelmek, a városok és magánosok banküzleteit.

A mi a bujálkodást illeti, nem tagadhatjuk, hogy szégyenletes volt Olaszország romlottsága. Ha nem vesszük számba a kolostorok kicsapongásait, Roma városában 1490-ben állítólag 6800 kéjhölgy volt azokon kívül, a kik mesterségüket a concubinitas leple alatt űzték. ²⁾ Ezen

---

¹⁾ Lásd az V-ik fejezetet.

²⁾ Infessura pag. 1997. hozzászólás: consideretur modo qualiter vivatur Romae, ubi caput fidei est. Tekintetbe véve azt, a mit Parent du Chatelet (Prostitution dans la ville de Paris pag. 27) megjegyyez arra nézve, hogy a kéjhölgyek számát bármely városban túl szokás becsülni, teljes okunk van hinni, hogy Infessura becslése túlságos. Párisban 1854-ben csak 4206 személy volt, mint Filles publiques lajstromozva, mikor a városnak népessége 1.500,000 volt. Ugyanekkor azokat, kik mesterségüket titkon űzték, 20-, 40-, sőt 60 ezerre becsülték. Az olasz városok népességére vonatkozólag azonban a XV. századból semmiféle pontos statisztikai kimutatás sem maradt.

asszonyokat folytonosan a velük szövetségben álló csavargók kísérték, a kik készen voltak bárkit is leszúrni, megmérgezni vagy tőle pénzt kicsikarni. Így az erőszak és a bujálkodás kezét fogtak és a társadalom ezen elvetemült alsó rétegének tulajdoníthatjuk a törvénytelenségeket és vétkeket, a melyek VIII. Incze korában Romat csaknem lakhatatlanná tették, ¹⁾ Velence, melyet De Comines vallásos buzgósága miatt dicsér, találkozó helye vala Europa minden henyélőjének, a kinek ideje és pénze volt ezen ujkori Corinthust meglátogatni. Tom Coryat hóbortos angol utazó a Laguna város demi-monde-ját fényűzésével és műveltségével érdekesen írja le. Marston pedig Velenczét a gyönyörök iskolájának tartja, melyben a szörnyű Aretino a tanító. ²⁾ A firenzei erkölcsi állapotokról a legjobb képet Savonarola egyházi-beszédei adják.

A durva érzékiség azonban nem volt az olasznak jellemző bűne; ők megkövetelték, hogy az érzékek elbódításához a képzeletnek igézete is járuljon. ³⁾ Ez az, a mi oly csodálatossá teszi a burlesk költőknek Capitoli-jait, például Berni,

---

¹⁾ Mémoires lib. VII. »C'est la plus triomphante cité que j'ai amais vue, et qui plus fait d'honneurs à ambassadeurs et étrangers, et qui plus sagement se gouverne, et ou le service de Dieu est le plus solemnellement fait.

²⁾ Satyres II.

³⁾ Sokat lehetne mondani arról, hogy minő szerepe volt a képzeletnek, a mely az olaszok kihágásainak, féltékenységeinek és politikájának oly különös színezetet adott, de máshelyütt lesz alkalmam fejtegetni azt, hogy az olaszok legalább irodalmukban nem voltak magas képzelettel bíró faj. Nem is szenvedtek ők az elmerengőképzelődésnek túlszigázott állapotától, mit az északi nemzetek melancholiának neveznek, mit Dürer híres rézmetszetében megtestesített és Burton Anatomia-jában leírt, mert az olaszok a szeretetben és gyűlö-

La Casa, Varchi, Mauro, Molsa, Dolce, Bembo, Firenzuola, Bronzino, Aretino és de' Medeciét. Ők a kicsapongásoknak legdurvább nemeit a legművészebb és a legtökéletesebb alakba öltöztetik költeményeikben, melyek szellemdússágukról ép oly nevezeteseek, mint kynismusukról. A firenzei Canti Carnascialeschiban szintén mesterségesen elburkolva megtalálunk sikamlósságokat és ez bizonyítja, hogy bármennyire kicsapongó is volt a nép, nem elégedett meg a durvasággal, ha az szellemtől nem volt áthatva. A képzelőtehetség ezen felizgatása volt az, a mely az ügyesség gyakorlását, vagy a veszély elkerülését az olaszokra nézve gyönyörre fokozta. Talán ez oka annak is, hogy a renaissance irodalom minden termékének, de különösen novelláknak, házasságtörés képezi a tárgyát. Ha ezen műveknek legnagyobb részéből, azon kornak színjátékaiból és Ariosto költeményeiből indulunk ki, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy az ily törvénytelen szerelem pusztán érzéki volt, és hogy az vonzó erejét leginkább a furcsánál furcsább kalandokra nyíló alkalmaknak köszönhette. Bembo Asolani-jai azonban, a platonikus szerelemnek dicsőítése Castiglionetól, és az apró divatos lyrikus költeményeknek nagy része, óvatosságra intenek. Egy bizonyos fokig még fenmaradt a régi lovagias érzés, melyet a XIII. században a firenzeiek kifejtettek és ez, legalább külsőleg, a szenvedélyeknek bizonyos méltóságot kölcsönzött.

Az olaszok, kik az érzékeket érintő minden dologban a képzelődő tehetség felizgatását kívánták meg, leginkább ez által jutottak oly borzasztó hírbe a többi nemzetné

---

letben, az érzékiségben és kegyetlenségben, a képzelőtehetséget felizgató, észbeli elemet is megkivánták.

természetellenes szenvedélyeiket illetőleg.¹⁾ Olyan tárgy ez, melyet nehéz még csak futólag is tárgyalnunk, de mégis fel kell említenünk a véleményt, hogy ez inkább a lelki betegségek tanához, mint a durva érzékiség chronikájához tartozik. Erre, épen úgy mint sok egyéb vonásra nézve, az angol költők megadták a helyes kulcsot az olaszok vérmérsékletének megértéséhez. Shelley, Francesco Cenci ábrázolásakor oly férfiú arczképét rajzolta, kinél a kegyetlenség és vérfertőztetés a megzavarodott kedélyállapot kivánságává lett. Ford helyesen festi szomorújátékában Giovanninak és Anna Bellanak szerelmét inkább képzelgőnek, mint érzé-

---

¹⁾ Ezen tárgyat illetőleg hangosan szól az olasz irodalom. Idézhetnők Poliziano Orfeo-jának, mely a mantuai bíbornok előtt lett elmondva, befejező Stanzáit; Berni, Bronzino, La Casa Capitoliait és egyet-mást a Canti Carnascialeschi közül. Felhozhatnók Varchi határozott tanuságát Filippo Strozzinak, Lorenzino de' Medicinek, Pier Luigi Farnesének és VII. Kelemennek erkölcséről. Fontos az is, amit Segni (lib. X. pag. 409) mond Giovanni Bandini-ről. San Bernardino di Siena életében Vespasiano a következőket írja: »L'Italia ch'era piena di queste tenebre, e aveva lasciata ogni norma di buoni costumi, e non era più chi conoscesse Iddio. Tanto erano sommersi e sepulti ne' maladetti e abbominevoli vizi nefandi! Gli avevano in modo messi in uso, che non temevano nè Iddio nè l'onore del mondo. Maladetta cecità! In tanto eccesso era venuto ogni cosa, che gli scelerati ed enormi vizi non era più chi gli stimasse, per lo maladetto uso che n'avevano fatto . . . massime il maladetto e abominando e detestando peccato della sodomia. Erano in modo stracorsi in questa cecità, che bisognava che l'onnipotente Iddio facesse un'altra volta piovere dal cielo zolfo e fuoco come egli fece a Sodoma e Gomorra.« (Vite di Illustri Uomini p. 186.) Vesd össze egyszersmind Savonarolat, a Sacre Rappresentazioni fejtegetéseiben és Cosmo rendeletét ezen véték ellen. (1542 esztendő Sabellii summa; Velencze 1715. vol. V. pag. 287.)

kinek. Nem mentség az olaszakra nézve, ha azt mondjuk, hogy ők az utálatos bűnöket eszményítették. Ennek tulajdonképeni értelme az, hogy erkölcstelenségük inkább ördögi, mint állati. De midőn arra törekszünk, hogy valódi jellemüket felfogjuk, figyelembe kell vennünk azon magasra felcsigázott képzeletet, mely érzékiségüket és féltékenységet, bosszúvágyukat és kicsapongásukat fokozta.

Ugyanez áll, bizonyos mértékig, kegyetlenségükről is. A renaissancenak igazán kegyetlen nemzete azonban nem az olasz, hanem a spanyol. ¹⁾ Az olaszok rendszerint, különösen a háború viselésében, jószívűek és emberségesek. ²⁾ Az olasz sereg nem kínoztatta volna az elfoglalt városnak lakosságát, napról-napra, hónapról-hónapra, rendszeresen, a mint azt ezt a spanyolok Romában és Milanóban tették, hogy fukarságukat kielégítsék és mohó vérszomjukat oltsák. Tiszteletük az ember élete iránt is nagyobb volt, mint a francziáké vagy a spanyoloké. Ők a csatatéren kegyelmet adtak ellenségeiknek és elborzadtak azon hidegvérű mészárlásoktól, melyeket VIII. Károly seregei Fivizzanonál és Rapallónál véghezvittek. De midőn az olaszoknak képzeletét szálolta meg a kegyetlenség ördöge; midőn, mint Gian Maria Visconti, a kínzásnak látványát önmaga kedvéért élvezni kezdték, vagy midőn a fájdalom által félelmet gerjeszteni véltek, akkor nem volt spanyol, ki leleményességben túl tett

---

¹⁾ A kik spanyol kegyetlenségről Olaszországban élénk fogalmat akarnak maguknak szerezni, olvassák el Sacco di Roma-nak Guicciardini és Bonaparte által írt elbeszéléseken kívül a Sacco di Prato leírását (Arch. Stor. It. I) és Cagnolanak leírását Milanonak spanyolok által való elfoglalásáról (ugyanott III. köt.)

²⁾ De Commynes nem egyszer említi a humanus bánásmódot melyet az olasz parasztok a francia seregek iránt tanúsítottak.

volna rajtuk. Ha bosszúvágát akarta kielégíteni az olasz, akkor soha sem elégedett meg az egyszerű gyilkolással. Személyes diadalt ülni ellenségén, nagyobb ravaszság kifejtésével, azzal, hogy őt nevetségessé teszi, hogy őt ne csak testi, hanem szellemi kínokkal is gyötörje, és hogy őt érzelmeiben vagy becsületéztetésében megsebezze: erre a célra tört az olasz. Ezért öltött annyi erőszakos tett phantastikus jelleget Olaszországban. Még a pór nép is pokoli művésztéről tett tanuságot a *vendette* végrehajtásánál. Lakománál az apáknak gyermekeik husát feltálalni: ez volt — mondják — faluhelyütt a bosszúállás egyik módja. Az olaszok magas műveltsége és aesthetikus vérmérséklete tehát bűneiket szellemi tulajdonnal ruházta fel. A durva érzékiség és vérengzés inyüket nem csiklandozta; az megkívánta a színpadi katastrophának paprikáját.

Hasonló okokból nem terjedhetett az északi nemzetek részegessége és falánksága Italiában. A németeknek baromi mértéktelensége utálattal töltötte el a romaiakat, kiket az érzékiségük arra birt, hogy ételben és italban mesterséges epikureismust üzzenek. E tekintetben azonban meg kell engednünk, hogy az egyháznagyok, a kik ebben is és más kihágásokban is előljártak, Leo idejében Vitelliushoz méltó lakomákat rendeztek. ¹⁾ Az olaszok egy másik jellemző hibájában szintén észlelhetjük a képzeletnek ezen szereplését. Ők nagy mértékben űzték a szerencsejátékot és ez nekik több bajt okozott, mint az Alpeseiken túli városok-

---

¹⁾ Lásd Gregorovius Stadt Rom vol. VIII. p. 225. »E li cardinali comenzorono a vomitare e cussi li altri.« Ezt Sanuto-ból idézi.

nak. Meggyőződhetünk erről Savonarola szónoklataiból és több *Sacre Rappresentazioni* bevezetéséből.¹⁾

Egy másik vonás, a mely Olaszországban az északi utazót meglepte: az alattomos és családi gyilkosság gyakori volta.²⁾ Az olaszok rossz hirben állottak és ezt meg is érdemelték mérgezésért és gyilkosságért. Könnyű feladat volna akár csak egyes család történetéből az erőszakosság tetteit felsorolni, például a perugiai Baglionikéből, a mint ezt chronikásuk Matarazzo feljegyezte; akár idézni azokat a helyeket, melyekben Varchi elmondja, Luisa Strozzinak, Ippolito de' Medici bibornoknak és Sanganak mérgezését; akár pedig lefordítani az évkönyvirók azon lapjait, a hol leírják a nemesek palotáit, a melyekben *bravo*-k sereglettek. De Benvenuto Cellini önéletrajzának vázlata — mi munkám következő kötetének egy fejezetét fogja képezni — az olasz élet ezen oldalának oly élénk képét adja, hogy nem szükséges e tárggyal itt bővebben foglalkoznunk, hanem elég, ha megjegyezzük, hogy a mérge és a bérgyilkosok használatánál az olaszokat ugyanazon számító szokások vezérelték, a melyek különben is jellemzik őket.³⁾ Ők helyesnek vélték az ellenséget ravaszsággal vagy erőszakkal láb alól eltenni; de a gyilkosságban, mint olyanban, nem

---

¹⁾ Alfonso királynak egyik kiváló jellemvonása volt, hogy a játéktól undorodott. Vespasiano pag. 49.

²⁾ Lásd Guicciardinit (Stor. It. Vol. I. pag. 101) azon benyomásra nézve, melyet Károly seregére Giangaleazzo-nak méreggel való meggyilkolása tett.

³⁾ Lásd azon utasításokat, melyeket a velencei kormány ügynökeinek ad a méregvásárlás és a bérgyilkos-fogadás tekintetében. Lásd továbbá azon elveket, a melyeket erre nézve Sarpi állított fel.

találtak örömet. ¹⁾ A czél, a mely szemük előtt lebegett, ösztönözte őket arra, hogy az ember életét elvegyék; pusztá öröm a verekedésekben és a vérengzésekben, minőt a schweiziaknál, a németeknél és a spanyoloknál láttak, sértette ízlésöket.

Meg kell emlékeznünk arról, hogy, míg egyrésről az olaszok erkölcsében a képzelődés igen fontos szerepet játszott, másrésről nem bírtak a becsületnek lelkiismeretes érzésével, pedig ez a legmagasabb képzeleti korlát a bűnök ellen. Igaz, hogy az olasz írók sokat beszélnek az »*Onore*«-ról. Pandolfini fiának azt mondja, hogy az *Onore* egyike azoknak a tulajdonságoknak, a melyeket a legfélékenyebben kell megőrizni és Machiavelli azt állítja, hogy majdnem oly veszélyes az embereket *Onore*-jukban megtámadni, mint vagyonukban. Ha azonban e szót elemezzük, azt találjuk, hogy ez nem jelenti a lelkiismeretnek, a büszkeségnek és az önmegbecsülésnek azon keverékét, a mely az embert az életnek minden körülményei közt nagy eszményhez teszi hűvé. Az olasz *Onore* részben azon tisztességből állott, mely nyilvános kitüntetéssel járt; részben pedig a »*virtù*« híréből, ha ezt a szót azon értelemben vesszük, mint Machiavelli: mint az erőt, bátorságot, képességet és férfiaságot. Összefért ez a ravaszsággal, a képmutatással vagy kéjelgéssel érzéki bűnökben. Oly államférfiak, minő Guicciardini, ki, mellékesen megjegyezve, a kérdésben forgott szóról egy

---

¹⁾ Ezt legalább is hóbortosnak és barbár dolognak tartották. Lásd Pontano, *De Immanitate* vol. I. pag. 326; Niccolo Fortebraccio, Antonio Pontadera és Riccio Montechiaro-ra nézve, kik azért szúrták le és fojtották meg az embereket, hogy haláluk látásán örvendjenek. Egynéhány kényurak vérürültségét már megbeszéltem.

szép fejezetet irt, ¹⁾ a becsülettel összeférőnek találták azt, hogy valaki vásárt üzzön a közügyekkel, személyes előnyökért. Machiavelli nemcsak ajánlotta a politikai hit megszerzését, hanem pénzért fel is áldozta a Medicieknek saját meggyőződését. Érdekes volna azt fejtegetni, hogy mennyiben tulajdoníthatjuk az olaszok érzéketlenségét e tekintetben a hiuság hiányának. ²⁾ Talán egy nemzet sincs kevésbé befolyásolva a puszta közvélemény által és egy sem hajlandó kevésbé az embereket véletlen előnyeik szerint becsülni, mint az olasz. Az olasz egyéniségének bátorságával és függetlenségével bir. Fontosabb azonban az, hogy a lovagiasság soha sem vert mély gyökeret Olaszországban és hogy a becsület — ha a hiuságtól, az *amour propre*-től és a külső tisztelettől megkülönböztetjük — alapját a lovagias jellem azon idealjában birja, melyet a lovagkor hozott létre. A valódi lovag egyformán érzékeny volt a becsület kérdésében és abban, a mi önmagának mocsoktalan megtartására vonatkozik, akár király udvarában, akár pedig rabló tanyáján volt. A lovagiasság, a mint ezt összefoglalja a híres eskü, melyet Arthur a *Table Ronde* lovagjaira szabott, északi, teuton intézmény. A becsületérzés, mely ennek lényegét képezte, a monarchikus udvarnak társadalmi légkörében tovább

---

¹⁾ Ricordi politici e civili No 118. Opera. ined. vol. I.

²⁾ L. Stendhal Histoire de la peinture en Italie pag. 285—291. a példának egy érdekes lajstromát. A becsületnek modern értelme kétségen kívül egy bizonyos fokig érzékeny *amour propre*-n alapszik, mely az embert arra indítja, hogy embertársainak becsülését vívja ki minden egyéb czél nélkül. Ha elfogadjuk, hogy a lelkiismeret, büszkeség, hiuság és önmegbecsülés a becsületnek elemei, úgy tán a spanyoloknál találunk legtöbb büszkeségre, a francziáknál a legtöbb *amour propre*-ra és az angoloknál a legtöbb lelkiismeretességre.

fejlődött. A nemes születésűeknek és a lovag módra nevelteknek erényévé lőn, a mi Rabelais-nak következő mondatából határozottan kitűnik: ¹⁾ »En leur reigle n'estoit que ceste clause: Fay ce que voudras. Parce que gens liberes, bien nayz, bien instruitz, conversans en compaignies honnestes, ont par nature ung instinct et aguillon qui toujours le poulse à faitetz vertueux, et retire de vice: lequel ils nommoient honneur.« Olaszországban pedig nemcsak a lovagiasság mint intézmény volt gyenge, hanem nem léteztek hűbér udvarok sem, melyekben ennek legszebb virága: a becsületnek lovagi fogalma, felvirúlt. ²⁾ Kereskedő köztársaságok, erőszakon alapuló kényuraságok és a pápai curia adtak adtak a társadalomnak hangot a főurak egy köre helyett, mely az ország minden részéből a becsület kútforrása: a fejedelem személye körül gyülekezett. A félsziget minden részében gazdag bankárok, kik városokat vettek és árultak, kalandorok, kik erőszakkal vagy cselszövényekkel verekedtek fejedelemségre és papok, kik az egyházi testületeknek nagyobbításán fáradoztak, kerültek össze a diplomatia szövevényeiben. A kevés nemes család, a mely hűbéri eredettel birt, szerződések alapján zsoldos háborúkat viselt polgárok, pápák vagy kényurak érdekében. Mind-ezen viszonyok közül egyetlen egy sem vezetett a becsület oly felfogásához, mint a minő Franciaországban vagy Angliában létrejött; összeségükben pedig ennek fejlődésére lehetőleg legkedvezőtlenebbek valának. Ily társaságban Bayard,

---

¹⁾ Gargantua lib. I. cap. 57.

²⁾ Lásd, hogy Castiglione-ról és az udvari ember eszményéről mit mondtunk a II-ik fejezetben. Meg kell emlékeznünk, hogy ő a renaissancenak egy későbbi korszakát képviseli.

Sir Walter Manny nem találta volna helyüket. A *noblesse oblige* alig birt volna értelemmel.¹⁾ Becsület helyett *virtu*-t uralt az egész világ Italiában. Az erkölcsi légkör kritikus és a legnagyobb mértékben szellemi volt. Észbeli tehetség, egyéni merészséggel párosulva, rangot adott ugyan; de épen az ész ezen finomsága és erőteljessége, mely az olaszok erejét képezte, ellentétben állott a becsület nemes felfogásával; az analysis meggyengíti a tapintatnak és érzésnek közvetlenségét, pedig ezek legnagyobb biztosítékai. Mindez tisztán látjuk a Principe etikájában. Az, a mi ezen értekezésben leginkább felkölti csodálkozásunkat, az az a feltevés, hogy nincs ember, kit a becsület törvényei köthetnének, midőn haszon, vagy elérendő czél megkívánja azoknak megsértését. Mindezekből következtethetjük, hogy az olaszok nem voltak ugyan tisztesség, becsületesség és büszkeség hiányában, de tárgyilagos és elemző szellemük még sem állott azon lovagias becsület hatása alatt, mely a hűbéri nemzetek lelkesedését keltette fel. Ez a hűbéres nemzeteknél lelkesítő eszmény, vallás volt, a mely a lovagkornak szétbomlását túlérte, mint egy védő ösztön, mely az abszolút erkölcsiségnél még kevésbé határozható meg. A becsület az északi nemességnél alanyi, az *Onore* pedig az olaszoknál tárgyilagos volt, — oly dolog, a mely kívülről jött, mint a hír, dicsőség, kitüntető cím és bizalmi tisztség.²⁾

Összehasonlíthatjuk az olaszok felfogását az *Onore*-

---

¹⁾ Érdekes, ha összehasonlítjuk például a szerepet, melyet az olaszok különösen Velence, Pisa, Genua és Amalfi a keresztes hadjáratokban mint ügynökök és kereskedők játszottak, az északi nemzetek lelkesedésével.

²⁾ Ezen vélemény megerősítéseképen idézhetjük Gianotti kritikáját a firenzei alkotmányról (Firenze 1850. vol. I. p. 15. 156) és azt,

ról véleményükkel az asszonyok *Onestà*-járól. Piccolomini világosan kifejti ezt a *La bella Creanza delle Donne*-ben.¹⁾ Épen úgy, mint az *Onore*-nál, ezen esetben sincs egy magasztos egyéni eszménnyel dolgunk: hanem valami sokkal anyagiasabbal és külsőbbel. A házasság *Onestà*-ja összefér a titkos hűtlenséggel, hacsak ki nem teszi magát gúnynak és megítéltetésnek az által, hogy szerelmeskedéseit nyilvánosságra engedi jutni. Úgy látszik tehát, hogy itt e szónak helyes fordítása: jó hír. Végre utalhatunk itt azon kifakadásra a becsület ellen, melyet Tasso az *Aminta*-ban pástorainak szájába ad. Ez időben Francia- és Spanyolország befolyása az olasz főúri társaságra a becsületnek külföldi érzését adta ugyan meg, de az udvari költő mégis bátor volt azt, mint olyat elítélni, a mi a *Bell' età dell'Oro*-hoz méltatlan, mert az élvezetet rontotta és az életben kellemetlen kötelességeket szabott. Ilynemű kifakadást Erzsébetnek Londonjában vagy XIV. Lajosnak Párisában nem tűrtek volna meg. Közbevetőleg megemlíthetjük, hogy Tasso a hírét illető dolgokban lázasan érzékeny volt.

---

a mit Machiavelli Gianpaolo Baglioniról mond. (Disc. I. 27.) „Gli uomini non sanno essere onorevolmente tristi» az emberek nem tudnak tisztességgel gonoszoknak lenni. Elbeszélése arra vonatkozik, hogy Gianpaolo nem tudott híres bűntett elkövetése által kiválni. Összehasonlíthatjuk még, hogyan használja »Apologia«-jában Lorenzino az *Onore* szót.

¹⁾ La Rafaella, ovvero della Bella creanza della Donne (Milano Daelli). Vesd össze szerzőnek állítását a bevezetésben pag. 4. a hol első személyben szól, a Rafaella által adott meghatározásáról az *Onore*-nak a párbeszéd 50 — 51. lapján: »l'onore non è riposto in altro, se non nella stimazione appresso agli uomini . . . l'onore della donna non consiste, come t'ho detto, nel fare o non fare, che questo importa poco, ma nel credersi o non credersi.«

Igen megfontolandó tény, mely az olasz erkölcstelenség egész kérdését illeti, a következő. Az északi nemzetek ezen időig aránylag szegénységben és barbar állapotban, falvakon és vidékeken szétszórva éltek, míg Olaszország népessége századokon keresztül gazdagságot és műveltséget élvezett a nagy városokban. Városaik fényűző életnek központjai valának. A gazdagok jövedelmüknek feleslegét élvezetre költötték és a modern tisztességérzet nem tanította volt meg még őket a kifejlődött műveltség bűneit a tisztességes viselkedés leple alá takarni. Ők egy és ugyanazon időben a közvélemény iránt közönyösek és a legmagasabb fokban öntudatosak voltak. Legrosszabb tulajdonságaik kirívóan szembeötlőek; fel is jegyeztettek aprólékos pontossággal. A kevésbé művelt nemzetek romlottsága nem tűnt fel, mert senki sem vette magának azt a fáradságot, hogy egyszerű barbárságot leirjon.¹⁾ Ugyanoly fajta bűnök, minők itt dívtak, de melyek talán a nép közt kevésbé voltak elterjedve, Olaszországban általánosan ismeretesek voltak, mert annyi sok széppel és gyönyörűvel valának összekötve. Szóval az olaszok hibái szellemileg ugyan magasan művelt társadalom természetében fekvők, de a mely társadalmat műveltség még nem hatott át teljesen; a mely barbaroknak állatiassága fölé emelkedett ugyan, de még nem haladt a műveltség önellenőrzéséig; a melyet megrongált bűnnel kereskedő elfajult egyház; a melyet megmételyezett a pogány művészettel és irodalommal való, kritika híjával szűkölködő érintkezés; a melyet végre elpuhított politikai kényúrság. Bűnei, bárminő gonoszak voltak is valósággal, még rosszabbaknak

---

¹⁾ Erre nézve azonban olvasd el az angol-szász krónikásokat vagy Irország évkönyveit Froudenál.

tűntek fel, mert a képzelődő tehetséget vették igénybe a helyett, hogy egyszerűen az érzékeken alapúltak volna. Az olaszoknál romlottságukkal párhuzamosan észlelhetjük az érzéki vágyaknak korlátozását, a magaviseletnek udvariaságát, a vérmérsékletnek lágyságát és vidámságát, az érzésnek és szokásoknak szerte elterjedt pallérozottságát és a türelmességnek szabadelvű szellemét, mihez hasonlóra azon korban Európában sehol sem akadunk. Nem csekély foka az a felsőbbségnek, hogy az angoloknál kevésbé voltak tudatlanok és durvák; kevésbé állatiasak és buták a németeknél; kevésbé kapzsiak a schweiziaknál; kevésbé kegyetlenek a spanyoloknál és kevesbé hiúk és következetlenek a francziáknál.

Olaszország egyszersmind a felszabadított egyéniségnek a hazája volt. A mit Mill értekezésében a szabadságról megkövetel; a mit a modern életben napról-napra elérhetlenebbnek látunk, azt élvezték az olaszok. Az egyéniség növekedésének nem volt akadályja és az embereket nem koptatták le az átlagos közép mértékre. Ha nagy bűnök nyilvánosabban léptek is előtérbe, mint bárhol másutt Európában, a nagy tulajdonságoknak mégis szintén nyilott alkalmuk szabadon kifejlődni oly hősökben, minő Ferrucci; oly szentekben, minő Savonarola és oly művészekben, minő Michelangelo. Ha a pápai és kényuri udvarok társadalmi légköre a jellem legmagasabb típusának kedvezőtlen volt is, legalább nem találunk külső gépezetet, a mely azt elnyomta volna, nem találunk mindenható inquisitiot és leigázó aristokrátiát. ¹⁾ A hamis politikai rendszerek és a megrom-

¹⁾ Természetesen a renaissance-ról beszélek, a mennyiben különbözik az olasz történet azon új korszakától, a mely a tridenti zsinatra és a spanyol despotismusra következett.

lott egyház oly malariat hoztak létre, a melyek Machiavelinak, Ariostonak, Guicciardininek, Giuliano della Roverenek nemes lélkületét megmérgezték; ebből azonban, a babonaság és a rossz kormányzás daczára, még nem következik, hogy a fajnak legnagyobb része erkölesileg megromlott.

Az olaszok művészetében az ellenkezőnek tényleges bizonyítékait találjuk. Giotto tavaszi üdesége; Fra Angeliconak áhitatossága; az ifju Raphaelnek szüzi tisztasága; Giovanni Bellini kedves komolysága; Da Vinci philosophikus mélysége; Michelangelo fenséges emelkedettsége; Fra Bartolommeo elragadó nyájassága; Della Robbia finom érzése; Rosellini fékezett tüze; a sienaiak vallásos buzgósága; az umbriai mestereknek tiszteletérzése; Francia pathosa, Mantegna méltóságteljessége és Luininek isteni egyszerűsége oly tulajdonságok, a melyek nemcsak ezen művészekéi voltak, hanem Italia népeié is, a melyből ők kikerültek. Ha oly emberek, kik közül nem egy kunyhóban született és műhelyekben nevelkedett fel, úgy tudtak érezni és gondolkodni, mint ők, akkor nem kételkedhetünk azon, hogy anyjuk, hogy barátjaik tiszta érzelműek és vallásosak voltak és hogy a faj, mely őket a világra hozta, nem volt elvetemedt. Nem szabad felednünk, hogy a festés Olaszországban közelebb állott a néphez, mint az irodalom. Az inkább az ösztön dolga volt, mint a nevelésé, inkább a vérmérséklet eredménye vala, mint a műveltségé.

Az olaszok művészete maga is elegendő annak bizonyítására, hogy azon kor erkölcstelensége a társadalom felsőbb rétegeiből hatolt lefelé. Az önző kényurak, a kicsapongó egyháziak voltak Olaszország megmételyezői s a világi és az egyházi fejedelemnek rossz tulajdonságai a költőknek és humanistáknak, tányérnyalóiknak, irodalmában

jutott kifejezésre. De nem mutathatunk fel a XV. században egy más nemzetet sem, a mely oly erkölcsi finomság és szellemi felvilágosodottságnak, minden osztályon a legmagasabbtól a legalacsonyabbig átható adományával birt volna. Igaz, hogy a XVI. század e fényt elhomályosítá. De csak akkor lett a művészet durvává és érzékivé, midőn az olasz izlést a pápai Roma bűnei és a spanyolokkal való érintkezés megrontotta. A változás kezdetét Giulio Romano (1492-től 1546-ig) és Benvenuto Cellini (1500—1570) jelzik. Ribera, ki spanyol születésű vala, Caravaggio és az egész bolognai iskola hajtották végre. Azonban semmiféle korban nem tudták megszeretni a bennszülött olasz mesterek a rúttságot azon odaadással, a mely természetben gyökeredző durvaságról tesz tanúságot. Dürer, Rembrandt és Hogarth feladata maradt, hogy a magas művészet körébe emeljék a grotesque-ot; Rubensé, hogy pusztán állati szépség apotheosis-át hajtsa végre, és Teniersé, hogy kitünő lángészt bocsásson a mindennapinak szolgálatára.

Az olasz vallásosságnak és erkölcsiségnek vizsgálatánál, bármennyire töredékes is az — jelen fejtegetésem pedig csakugyan az — nem szabad egy vonást felednünk, a mely ezen nemzetnek élénk érzékenységről tanuskodik. Az olaszok nem birtak mélyen átgondolt meggyőződéssel; nem voltak képesek szilárd, gyökeres elhatározottsággal nemzeti vallás fönségére törekedni; nem birtak azon szenvedélyes és képzelgő intuitiokkal a világ rejtélyei iránt, a melyek vallásokat és philosophikat szülnek; azonban mégis a legnagyobb mértékben fel tudták fogni a keresztény hit szépségét, a melyet a lelkesült szónokok tártak fel előttük. A vallásos rajongás kitörései Olaszországban intézményekké váltak és az egyház bölcsőbb volt, semhogy ezeket ne támo-

gatta volna; semhogy, bármikor is kísérletet tett volna, ezeket elnyomni, habár a bűnbánatot hirdetőik gyakran nem vetették magukat alá, sőt néha még ellenségei is voltak a pápai rendszernek. Arnaldo da Brescia, San Bernardino de Siena, Giovanni da Vicenza, Jacopo Bussolari, Alberto da Lecce, Giovanni Capistrano, Jacopo della Marca, Girolamo Savonarola nevei azoknak emlékezetébe, kik az olasz történetet ismerik-számtalan képét meghatott, megrendülésükben könnyező tömegeknek idézik elő; zajongó gyülekezetek által szétrombolt zsarnokságoknak és alkotott alkotmányoknak; ellenséges pártoknak és bosszúvágyó nemeseknek, kik testvériesen ölelkeznek; békére való felszólításoknak, melyek vérrel telt folyók partjain visszhangzanak; zokogástól zengő piacoknak és hegyoldaloknak; husvéti éjszakáknak, a melyeket a hiuság máglyái kivilágítottak.¹⁾ Mindezen melodramatikus jelenetekből egy-egy domokos vagy ferenczes barátinak alakja magaslik ki; a tömeg egy hangot ural, mely mennydörögve hirdeti az elkövetkezendő ostort, vagy békét keresedezve. Nem lehet kétségbevonni az ideiglenes hatást, a melyet az ily szónokok gyakoroltak. Azon változások, melyeket az államokban és a városokban keresztül vittek, bizonyítják, hogy nem pusztán hysterikus lelkesedést keltettek. Savonarola, ezen osztálynak legkitünőbbje, nemcsak mulandó alkotmányt hozott létre Firenzében, hanem fontos politikai pártot is. Ő Olaszország legkiválóbb szellemére a XVI. században, — Michelangelo-ra, maradandó benyomást gyakorolt. A népnél valódi vallásos erő felelt meg a szónok

---

¹⁾ Egy függelékben összeállítottam a krónikásoknak legfontosabb részeit, melyek a vallásos rajongás kitöréséről szólnak a középkori Italiában.

buzgóságának. Azonban ezen komoly kedélyállapotnak hatása szakgatott és görcsös volt. Sokkal több babonával és sokkal élénkebb és nyugtalanabb szenvedélyekkel létezett együtt, semhogy az a jellemnek határozott alapját képezhetne volna. Az olasz nemzetnek, ily tekintetben, Cellini élete nem nyújtja túlhajtott képét, a kinek erőszakosságait, féktelenségét, élénk élvezetvágyát, és a testi szépségekben való pogány örömet, időről-időre, a bűnbocsánatnak, a biblia olvasásnak, a zsoltáréneklésnek és a látományoknak megfeythetetlen rohamai szakították meg. Cellinit ecsetelni egy későbbi fejezet feladata; a legközelebbiben az olasz szónokok legnagyobbjának alakja lép előtérbe.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Fra Girolamo Savonarola.

Savonarola állása a renaissance-val szemben. — Származása, születése és gyermekévei Ferraraban. — Költeménye a világ romlásáról. — Bolognaban belép a domonkosrendbe. — Levele atyjához. — Költeménye az egyház romlásáról. — 1482-ben prédikálni kezd. — Első látogatása Firenzeben. — San Gemignano. — Jövendölése. — Brescia 1486-ban. — Külső megjelenése és szónoklatának irálya. — Hatása a hallgatóságra. — Három következtetése. — Látomásai. — Savonarolanak, mint hazafias államférfiúnak, hibái. — Őszinte hite prófétai küldetésében. — Barátsága Pico della Mirandolaval. — 1490-ben megtelepszik Firenzeben. — San Marco. — Savonarola viszonya Lorenzo de' Medici-hez. — Lorenzo halála. — Egyházi beszédei 1493 és 1494-ben. — 1495-iki alkotmány. — Theokratia Firenzeben. — Piagnoni, Bigi, Arrabbiati. — Küzdelem Savonarola és VI. Sándor közt. — A Signoria 1498-ban a prédikálástól a Duomóban eltiltja őt. — Kisérletek zsinat összehívására. — A tűzpróba. — A csücselék ostromolja San Marcot. — Savonarola pere és kivégeztetése.

Mi sem jellemzi inkább az olasz renaissance éles ellentéteit, mint az, hogy nemcsak ugyanazon társadalomból hanem ugyanazon egyház kebeléből is két egymástól annyira különböző férfiú került ki, minők VI. Sándor pápa és Girolamo Savonarola próféta. Savonarolat, mint a lutheranus reformatorok előzőjét és a XV. századnak ihletett kifej-

tőjét vették igénybe. Valósággal benne egyáltalán nem volt meg Luther forradalmi geniusa, mely a keresztény hitnek új életerőt adott; nem is rokonszenvezett a modern szellem azon szabad mozgalmával, a mely eleinte a renaissance Olaszország művészeiben és humanistikus tanulmányaiban jutott kifejezésre. Ő a renaissance-val és a reformmal szemben szerzetesnek állásához ragaszkodott; egyrésről a leg-erősebb ellenszenvet tanusította a pogány műveltség iránt, másrésről pedig nem mutatott semmi hajlandóságot a romai egyház tanainak vagy hagyományainak megváltoztatására. Mindazonáltal Savonarola történetét az olasz renaissance-étől nem lehet elkülöníteni. Ő minden más férfiúnál világosabban fogta fel hazájának erkölcsi és politikai viszonyait. Midőn Olaszország minden állama békében látszott elmerrülve lenni és jólétnek örvesteni, ő háborút jósolt és érezte, hogy legközelebb végzetes csapás következik. A pápák leplezetlen bűnei és a zsarnokok gonoszsága követelte az erkölcsök megváltoztatását: ezt hirdette ő. Az ostor, a melyet jövendölt, csakugyan tényleg lecsapott Olaszországra. Ezen éles előrelátáson felül, mely feljogosít minket arra, hogy őt jósnak nevezzük, az olasz történet egy fordulópontján döntő hatást gyakorolt Firenzere. Már ez maga is megköveteli, hogy necsak futólag foglalkozunk vele.

Girolamo Savonarola 1452-ben Ferraraban született. ¹⁾ Nagyatyja Michele, paduai nemes családból száрма-

---

¹⁾ Ezen Savonarolara vonatkozó fejezetnél folyvást használtam Villari Savonarola életét, Michelet Histoire de France (vol. 7). Milman cikkét Savonarolaról (John Murray 1870), Nardi Istoria Fiorentina II. könyvét és De Comines emlékiratait.

zott és a XV. század kezdetén költözött át az Este fejedelmek fővárosába. Itten udvari orvos hivatalát viselte; Girolamot ugyanerre a pályára szánták. A jövődöbeli próféta már kora ifjúságában jeleit adta annak, hogy a világi élettől vonakodik és hogy az udvari élet iránt legyőzhetlen ellenszenvvel viseltetik. Az Este-ház uralma alatt Ferrara híres volt egész Olaszországban vidámságáról és fényéről. Egyetlen városban sem lehetett gyakrabban oly pompás nyilvános ünnepélyeket látni, mint itt. A főnemesség sehol sem fejtett ki annyi hűbéri fényüzést és lovagi élvezetet. A vörös téglából épített négyszögű kastélyban, a mely még ma is ott a város közepén áll, költők, színészek és bohócok, kik europai hirrel birtak; udvari emberek, lovagok, apródok, tudósok és szép asszonyok gyűltek össze. De e tömör kőművesmunka koczkái alatt, egy vonalban a vár árkával voltak a börtönök, melyekből a nap fényét a vasrácsok hét szeres sora zárta ki és ezekben fetrengtek békóba verve a fejedelem kegyvesztésének áldozatai, ezekben töltötték hiú sohajtások között éltüket. Az ifjú Savonarola e palotában szívta magába a gyűlöletet a világ bűnei és a zsarnokok kegyetlenségei iránt, a melyek ellen életének későbbi szakában jósolt és küzdött mind halálig.

Gyermekkoráról csak keveset tudunk. Életirói csak annyit mondanak, hogy komoly volt, kereste a magányt; a templomokat járta; szenvedélyes következetességgel imádkozott és makacsul vonakodott, bár másképen engedelmes volt, apját kísérni, midőn ez az udvarnál látogatást tett. Úgy látszik, hogy tanulmányaiban Aristoteles és aquinoi szent Tamás voltak kedvencz mesterei. Ő tényleg visszautasította a humanisták új kútforrásait és a régi iskolának tanaihoz hű maradt. Már 20 éves korában azt találjuk, hogy

költeményt ír olaszul a világ romlásáról, melyben így kiált föl: »Ég és világ zavargásban van, minden erény és minden jó erkölcs ki van oltva; nem találok sehol élő világosságot és nem találok senkit, ki bűnei miatt pirúlna!« Megválasztotta tehát már irányát és hangoztatja egész életének alaphangját. Teljes férfikorán át kísérte őt a bűnök tűrhetetlenségének érzete, a mely már Ferraraban megragadta; ez emelte föl kezét a pápák és Italia zsarnokai ellen és ez adta meg jósmondásainak sajátságos zamatját.

Elmését most a kolostor foglalkoztatta; mindinkább vonzotta; ¹⁾ a világ zivataraiban révül tűnt fel előtte, nyugvópont gyanánt a kínok közepette, melyeket mások bűnei okoztak neki. Vágyát azonban senkivel sem közölte. Bántotta volna atyját és anyját, ha rájönnek, hogy gyermekük, kiről azt hitték, hogy a ferrarai udvarnak egykor fénylő dísze lesz, elhatározta magát szerzetes csuhának felvételére. Végre azonban elkövetkezett az idő, midőn érezte, hogy a világot már most el kell hagynia. »1475. ápril 23-án — így ír Villari — Savonarola leült a szobában, kezébe fogta a lantot s oly szomorú dallamot játszott, hogy anyja, mintha csak jószellem szállotta volna meg, egyszerre feléje fordult s mélyen megindulva így szólott: Fiam, ez jele, hogy válnunk kell egymástól. Ő azonban összeszedte magát és habár reszkető kézzel is, folytatja lantja hurjainak pengetését a nélkül, hogy szemeit fölemelte volna a földről.« Szép képben lehetne ezt megfesteni: tavaszi esthomály az

---

¹⁾ Savonarola életének későbbi szakában gyakran említi, hogy nyugalomra szert tenni vonúlt kolostorba. Isten azonban úgy intézte, hogy a helyett, hogy nyugodt vizekre evezett volna, zivatar felkorbácsolta tengerre jutott. Lásd predikációját, melyet Villari idéz vol. I. pag. 298.

ódonszerű olasz szobában; a nyitott ablak előtt füge- vagy olajfának ága nyúlik keresztül; az anya aggodalmas arccal tekint fel himzéséről; az ifjú a jövődöbéli próphétát jelező rettentő fényes szemekkel, határozott ajkakkal, rágatózó orrczimpákkal; az évek aggodalmai még nem viselték meg erős, félre nem ismerhető vonásait; a lant szomorúan hangzó húrjai fölé hajlik és talán életében utoljára visel világi öltözetet.

Már a következő napon elhagyta Girolamo Ferrarat és titkon Bolognaba utazott, hol szent Domonkos rendjébe, a prédikáló rendbe, s mesterének szent Tamásnak rendjébe és — ne feledjük el — az inquisitori keresztes háboruk rendjébe lépett. Emlékezetes levelében, melyet ezen lépésnek megtétele után apjához ír, a következőket mondja: »Az okok, melyek engem arra indítottak, hogy egyházi pályára lépjek, ezek: a világ nagy nyomorúsága, az emberek gonoszsága, a paráznaság, a házasságtörés, a rablás, a gőg, a hamis istent imádás és a borzasztó szentségtörés. Annyira jutott a világ, hogy nincs ember, a ki jót cselekednék. Gyakran ismételem naponkint könyvek közt a verset: *Heu fuge crudeles terras, fuge littus avarum!* Nem tudtam elnézni Olaszország elvakult népének szörnyű gonoszságát, mert mindenütt láttam, hogy az erényt megvetik és a bűnt tisztelik.« Világosan látjuk tehát, hogy Savonarola hivatásának eredetét a világ gonoszsága mély érzésének köszöni. Ugyanazon szellem ez, mely Alexandrianak első keresztényeit Thebaisba üzte. Elég soká mozgott volt a ferrarai ünneplők között ő, ki oly szigorúan erkölcsös és tartózkodó volt, kit az úrnak szeretete emésztett. Nem hozzá való társak voltak azon választékos fiatal emberek a szűk nadrágokban és sokszínű zubbonyokban, kiknek ajakán istenkáromlás

ült és a kiknek szívében erőszak és bujaság honolt. Azonban megható, ha megfigyeljük, hogy nem Ezechielnak vagy Jeremiásnak valamely mondása volt az, a mely lelkében felvillant és intette őt, hogy a világot hagyja el, hanem Virgiliusnak dallamos hexameterere.

Savonarola ezen évben egy másik költeményt is irt, és pedig ezuttal az egyház romlásáról. Ő gyermekkorában tanuja volt a pompás ünnepélyeknek, a melyekkel Aeneas Sylviust fogadták, midőn Ferraraba, inkább romai vezérkép, semmint ujonnan választott pápákép bevonúlt. Megélte azóta, hogy a szörnyű Sixtus lépett a pápai trónra. Nem csoda tehát, ha ő, ki a világból az egyházba azért menekült, hogy szűzies tisztaságot és békét leljen, szükségét érezte annak, hogy énekkel könnyítsen szenvedésén. »Hol vannak — így kiált föl — a régi idők doctorai, szentjei; a múltnak tudománya, kegyessége és szűziessége!« Az egyház azzal felel, hogy reámutat szertetépett ruhájára, megsebzett testére és azon barlangra, a melyet lakhelyül választott: »Ki vitte végbe ezen gonoszságot« így kiált föl a költő, »*una fallace superba meretrice* — Roma!« És ekkor az ujoncznak szenvedélye ugyancsak hevesen kitör:

Deh! per Dio, donna,
Se romper si potria quelle grandi ale!

Az egyház felel:

Tu piangi e taci: e questo meglio parmi.

Még saját sajtó szíve sem felelhetett másképp Savonarola türelmetlen vágyaira, míg ő fiatal, ismeretlen barát maradt Bolognaban. Nem is adatott meg neki, bármennyire küzdött is egész életén keresztül, hogy az orczátlan Romanak kiterjesztett szárnyait megtörje.

Savonarola szónoki pályája 1482-ben kezdődött, midőn öt főnökei először Ferrarába, azután pedig Firenzebe küldötték prédikálni. Sem itt, sem ott nem talált elismerésre. Senki sem próféta saját hazájában. Ami pedig a pogányszívű Firenzet illeti, bár az Savonarola élete drámájának színpadja leendett, neki még most nem voltak villámterhelt vádjai. Hangja éles, vékony volt. Arcza és testalkata nem vonzó. Beszédének irányát a kolostori vitatkozásokéhoz alkalmazta és szórszálhasogatással túlhalmozta. Még nem ébredt fel benne a nagy szónok. Nagyon is kirívó volt benne a szerzetes, egész szárazságával és szigorával. Minő különös érzéssel járhatott az ifju Firenze utcáin? Későbbi életében mondani szokta, hogy előre tudta: ezen utcák és piacok hivatvák munkálkodásának tereivé lenni. De akkor még hang, hatalom és saját lángeszének tudata nélkül, a nélkül, hogy felismerte volna jós küldetését, magában töprenkedett és semmiképen sem tudott összhangba jutni a gyönyörű világias várossal. Valdarno dombjainak és kertjének bájai; olajfaerdőktől szürkellő dombok, a melyek napkeltekor és nyugtakor a rózsaszínű ég fénylő boltjáról domborodtak elé; cypressus fáktól sötétlő komoly kertek, hol számtalan virág illatozott; Giotto tornyának varázsa; Brunellsco cupolájának hatalmas öble; mindez mély hatást gyakorolhatott lelkére. A firenzei szellemnek éles természete pedig valószínűleg titkos rokonszenvvel vonzotta aczélos értelmét. Hiszen nem sokára Firenze vált szeretett városává, vágyainak célpontjává.

Békét érzett a San Marco kolostorban, melyet a Medici fejedelmek bőkezősége gazdagított gyönyörű könyvtárral. Mint valamely misekönyv leveleit miniatürekkel, úgy a kolostor falait nem régen festette ki gazdagon frescokkal

Fra Angelico. Ezek közt elmélkedett Savonarola és ezek közt boldog volt. De ha a szószéken Firenzenek ünneplő népével érintkezésbe jött, nem jól érezte magát. Lorenzo de' Medici árnyéka az egész várost beborítá. Lorenzonak, kiben a renaissance pogány szelleme, a szabad műveltség szelleme illő megtestesítésre talált, Savonarola, ki a klasszikus élet feltámadását gyümölcsei szerint ítélte meg és hazájának szellemi ujjászületését már áhította, teljes ellentéte volt. Firenzeben a művészetnek és tudománynak szenvedélyes szeretete, a lelkesedés, mely az embereket arra készítette, hogy egész vagyonukat kéziratokra és szobrokra költse, a szépség érzése, a mely Donatello és Ghiberti mesterműveit hozta létre, a tudományszomj, mely Picoban, Polizianóban és Ficinóban égett szemérmetlen erkölcstelen telenséggel, vallás iránti érzéketlenséggel, az igazságnak rideg megvetésével és a sikeres gazságnak kynikus bámulásával együtt létezett. A jó s a rossz, a mely oly buján tenyészett ezen termékeny talajon, egyaránt egyesültek a kereskedő fejedelem bámulatos lángeszében, kinek politikája vala, hogy népének esztelenségei, bűnei és szellemi izlése dédelgetésével elfojtsa a szabadságot.

A fiatal Savonarola azonban még nem volt képes Lorenzoval szembeszállani. De hová is fordúlt volna segítségért? Az egyháztól nem lehetett várni az erkölcsök reformját, a melyre oly élénken vágyódott. Firenze jól tudta, hogy Sixtus a Mediciék meggyilkolásán fondorkodott, az oltár előtt az Úrmutató fölemelésének pillanatában. A város hosszú időn át harcban állott a pápával, ki egyházi átokkal sújtotta, mert igazságot szolgáltatott ezen pápai cselszövény meghiusulása után. És ha a józan eszű polgárok valahol találhattak lelki vigaszt és tanácsot, az leginkább a

philosophusok celláiban és azon magányban volt, a hol Ficino Plato előtt lámpát égetett és a hol az akadémia mesterének mellszobrát babérral koszorúzta meg. De Savonarola buzgó lelke ezen filosopiatól ép oly utálattal és oly megvetéssel fordúlt el, mint Lorenzonak Canti Carnascialeschi-jaitól és aristophanikus látványosságaitól, melyek a farsang ideje alatt Firenzet többé-kevésbé sikerült utánzásává tették Athenaeának a Dionysiákkor. Igaz, hogy Olaszország sokat köszönt azon fönséges Theismusnak, melyet a platonikus tudósok kifejtettek. A philosophusok tartották fenn Istennek eszméjét a művelt szellemeknél, mialatt a humanisták pogány szabadságot dicsőítettek, az egyház pedig az erkölcstelenség leggonoszabb nemeit tanította.

A szerzetes azonban, a ki a bibliával és szent Tamással növekedett fel, csak kevésre becsülte azt, a mit ő bálványimádás és a tudomány keverékének, mindenféle szellemet és hitet magában egyesítő, kritika nélküli ismeretek chaosának tartott. Neki megvolt a bátorsága, a XV. században, Firenzeben, azt hirdetni, hogy minden philosophus a pokolra száll, hogy egy vén asszony többet tud az üdvözítő hitről, mint Plato. Savonarola és Lorenzo két oly ellenséges elvnek előharczosaiként állottak egymással szemben, a mely mindakettő a renaissance életnek legmélyéből kelt. Az egyikben a pogányság, a másikban a szent-írás szelleme éledt föl. Lényegében mindkettő modern, mert a renaissance feladata volt az ember szellemének visszaszerezni a keltős örökséget: a klasszikus multat és a kereszténység szabadságát és megszabadítani őt azon békóktól, melyeket a középkor kovácsolt vala. Azonban még nem jött el az idő, midőn Lorenzonak és Savonarolanak össze kellett ütközniök. Ekkorában a hirnévvel nem bíró szerzetes egy körülbelül

harmincz személyből álló közönségnek prédikált San Lorenzoban, míg Poliziano és a városnak minden a társasághoz tartozó tagja Fra Mariano da Genazzano szónoklataihoz sereglett Sto Spiritoba. Ezen szónok a pillanatnyi izlésnek hódolt azzal, hogy beszédeit Ficinonak az Akademiához intézett megszólításának mintájára szerkesztette és a kereszténységnek előnyeképen kiemelte, hogy a platonismussal rokon. Ki gondolhatott volna ekkor arra, hogy a rikácsoló hangú domonkos csuhája alatt, ki amazzal versenyzett, gondolatok parázslanak, a melyek pár év multán Firenzében lánggra lobbannak és tűzvészt okoznak ; oly hatalmasat, hogy a Medici zsarnokság egész épületét rombadönti.

Firenzéből, hol nem aratott sikert, Savonarolat San Gimignano-ba küldték. A kis város magas hegy ormán fekszik Firenze és Siena közt. Ma Gimignanot azért látogatjuk meg, hogy Gozzolinak és Ghirlandaionak néhány elhalványodó freskóját tanulmányozzuk, vagy azért, hogy a hűbéri korból származó tornyait, magas barna középületeit, melyek a város falainak szűk határai közé vannak szorítva, szemlélhessük. Gyönyörű a kilátás ezen hegy tetejéről tavaszi reggelen, midőn a csalogányok dala és az akác virágok illata az elterülő domboldalok ligeteiből felszállnak. Kilátnak a szürke toscanai tájra mérföldekre és mérföldekre, úgy, hogy minden kékbe vész és az ég kékjével egyesül s hol itt, hol ott lebegő felhők szállingóznak. Emlékezzenek meg azok, kik e csöndes városnak fűvel fődött utczáin keresztülhaladnak, hogy Savonarola lelkében itt gyuladt először lánggra valódi szelleme és itt jövendölte meg először : »az egyház megostoroztatik és ez után megtiszteltetik és ez nem sokára lesz.« Ez a híres három következtetés, a melyhez Savonarola ragaszkodott minden jövendülésében.

De ő még nem mélyedt volt el egészen hivatásában. Szava gyenge, irányja bizonytalan vala — hihetjük, hogy lelke még elfogúlt, szorongó felelem és hatalmas örömök közt ingadozó vala, mikor meglátta a kételkedésnek elszéledő vastag ködjén keresztül, hogy a próféta köpenyege le száll reája. Az egyháztanítókat már elhagyta volt a szentírásért. Az ó- és újtestamentomnak minden versét már könyv nélkül tanulta meg. Ezeknek szavai felett elmélkedvén, felfedezte, hogy a szentírás minden mondásának négy külön megfejtése van. A prófétáknak néhány tömör mondására száz meg száz magyarázatot talált, melyeket vad, fényes, merész és sajtóságos hasonlatokkal adott elő. A láng, a mely először San Gimignano-ban csapott fel 1486-ban, fényes tűzzé vált Bresciában. Savonarola ekkor 34 éves volt. »Az életpálya közepén« felnyitotta szent János látomásainak könyvét. Brescia népe előtt felléptette a huszonnégy vénet, kik felállottak, hogy Olaszországot bűnei miatt vádolják és hogy hirdessék a szerencsétlenségeket, melyeknek be kell következniök. Lefestette előttük városukat, a mint az vérben fürdik. Hangja, a mely most lelkének tolmácsa lett, csengésével, komolyságával és átható érczésével ismeretlen félelmet keltett hallgatóiban. Már ekkor hittek jósló tehetségében. És 26 évvel később, midőn Brescia utczáin 6000 embert gyilkoltak le, a polgárok visszaemlékeztek a domokos szerzetesnek apokalyptikus intéseire.

Minthogy Savonarola ekkor már prophetai hivatásának pályáján elindult, ez a helyes alkalom személyes megjelenését és szónoklata irányát ecsetelnünk. Bő anyaggal rendelkezünk annak megismerésére, hogy minők valának vonásai és miképen villantak fel azok ihletettséggel ziva-

tarában. ¹⁾ Fra Bartolommeo, követőinek egyike, lefestette arczélét szent Péter martyr képében. Ez mutatja mindazon jóakaratot és a kifejezés azon kedvességét, a mit komor vonásai felvenni képesek valának. A heves vádlónak, a ki Isten ítélőszéke elé idézi nemzetét, belsejében kedves, gyengéd természet lakott és itt ezt ábrázolta a művész. Az egykoru érmeiken ugyanazon arcz keményen, élesen, engedékenységy nyoma nélkül jelenik meg a nehéz csuklya alatt. Azonban legnevezetesebb arczképe a vésett kő, melyet Giovanni delle Corniole készített és a mely ma Firenzeben az Uffizikban van. Erről a műről mondotta Michel Angelo, ki maga is Savonarolanak volt követője, hogy többre a művészet már nem képes. Joggal tehetjük fel tehát, hogy a véső nemcsak Savonarola arczának vonásait ábrázolta híven, hanem hogy eltalálta sajátos kifejezését is. Az egész fejet és a vállakat vastag kámzsa fedi. Alatta hosszú, de kissé lapos koponya vonalát észlelhetjük, a mely alapján és oldalán rendkívül teljes. A mély szengödrökből alig láthatólag, de erősen érezhetőleg tűnnek elő a szemek, melyek villámokat szórnak. A sasorr erősen kiszökellik, nagy orrlyukakkal, melyek az élénk érzés hatása alatt roppant kitágulásokra képesek. A száj kiálló, a telt ajkak össze vannak szorítva. A száj széles, mintha belőle a szónoklatnak egész árja törne ki, a szájizmok tömörek. Látjuk, hogy erőteljesen mozog és hogy képes a hangsúlynak kiszámított erőt adni. Az állkapocs erős és nehéz. Az arczcsont kiálló. E kettő közt az arcz beesett, nem annyira szerzetes éjszakázás, mint inkább

---

¹⁾ Számos arczképének metszetét találhatjuk Harford könyvében (*Life of Michael Angelo Buonarrotti*. Longmann 1857. vol. I.) és Villarinál.

a prophetiának szülő-fájdalmaival való athletikus birkózás által megsoványítva. Nagy ereje daczára asszonyias érzékenység jeleit tapasztalhatjuk rajta. Mint Cicero és Demosthenes arca, úgy ez is a szónoklat illő gépének látszik. Azonban a kemenczék, melyek abban a koponyában, ama kámzsa alatt rejlenek, oly tüzet adtak neki, mit a klasszikus szónokok nyugodtabb vonásaiban hiába keresünk. Végre is Savonarola missionarius és szerzetes volt, kin a kolostori fegyelemnek nyoma megmaradt. Az álmok kiszárították és összetöporították azt az arcot, a mint felette ellebegtek. Az izgatott ajkakon az imádság szelleme ül. Savonarola arczszíne sötét; idegei kiválóan érzékenyek és mégis erősek; mint a vert aczél-háló, ruganyosak s könnyen túlfeszíthetők. Hangjukat és keménységüket nem annyira nyugalom, mint inkább uj villanyosság létrejötte által nyerték vissza. Savonarolanál a böjtölésre látomások következtek, a látomásokra pedig heves rögtönzésnek viharja. Néha oly gyenge volt, hogy alig tudott a szószék lépcsőjén felmászni és egyszerre felébredt teljes ereje; megtöltötte Firenze Duomóját vádjaival; szónoklatát nem pusztá rhetorikus ügyességgel támogatta, a mely végtelenül folyik a lapos szónok ajkáról, hanem erős érveknek, találó példáknak phalanxait fejtette ki; gondolatát folytonos lángoszlopokban adta elő; a legfőnségesebb hasonlatokat a legszigorúbb érveléssel kötötte össze; hallgatóit az egyik pillanatban könyekre fakasztotta, a másokban pedig rémülettel megfagyasztotta s nemsokára felélesztette lelküket dicséretekkel, kérésekkel és áldásokkal, a melyekben Krisztus szellemének édessége lakozott. Szónoklatai scholastikus bevezetésekkel kezdődtek; a mint folytatta, az ihletnek extasisa fogta el a szónokot, míg végre Firenze népének rokonszenve körülötte

gyülekezett, benne találkozott és jutott egységes öntudatra. ¹⁾ Ő ekkor nem tartotta vissza szónoklatának lük-tetését, hanem Istennek szócsöve és az egész tömegre nézve saját érzelmeiknek tolmácsa lett. Heves crescendóban, soha alá nem szállva, soha el nem vesztve a felfogás biztosságát, vagy a látomás tisztaságát, felhaladt a prophetianak oltár-lépcsőin és a szenvedélyes szónoklat mondatát mondat után dörgette úgy állva, mint Mózes a hegyen, Isten villámai és a síkon gyülekező sokaság közt. A templom falai visszhangzottak a zokogástól és jajszótól, melyek közül egy csengő hang vált ki. Az író deák, ki szónoklatainak töredékeit megóvta számunkra, gyakran a következő szavakkal szakítja félbe írását: »Itt úgy elfogott a sirás, hogy nem tudtam folytatni.« Pico della Mirandola azt mondja, hogy Savonarola szavának hangja, mely az egész terjedelmében néppel megtölt Duomonak csendjét megszakította, olyan volt, mint a végitélet dörgése; hogy a hideg és borzongás futotta őt végig és hogy haja az égnek meredt, midőn a prophetát hallgatta. Egy másik tanu azt mondja: »e szónoklatok oly rémületet, ijedelmet, zokogást és könyezést idéztek elő, hogy az emberek az utcákon szó nélkül haladtak végig inkább meghalva, mint élve.«

Ilyen volt a szónok, és ilyen beszédének hatása.

---

¹⁾ Nardi Ist. Fior. lib. I. caput 16 leírja a néptömeget, a mely a Duomoban összegyűlt, hogy Savonarolat hallja beszélni: »Per la moltitudine degli uditori non essendo quasi bastante la chiesa cattedrale di santa Maria del Fiore, ancora che molto grande e capace sia, fu necessario edificar dentro lungo i pareti di quella, dirempetto al pergamo, certi gradi di legname rilevati con ordine di sederi, a guisa di teatro, e così dalla parte di sopra all'entrata del coro e dalla parte di sotto in verso le porte della detta chiesa.«

A tárgy, melyet leginkább szeretett fejtegetni, a következő: Térjetez magatokba! Istennek ítélete közeleg; kard van fejetez fölé akasztva; Olaszország el van ítélve gonoszsága miatt, — az egyház bűneiért, melynek szentségtörése megtöltötte a világot, — a zsarnokok vétkei miatt, kik a bűnt elősegítik, a lelket eltiporják — és te neked népnek bűnei miatt a tieitekért, ti apák, ti anyák, ti fiatal emberek, ti leányok, ti gyermekek, kik istentelenségeket suttogtok. Savonarola nem is beszélt általánosságokban; érthető szavakkal irt le minden bűnt; felfedezett minden visszaélést, úgy, hogy hallgatóinak lelke elé tükröt tartott, melyben legtitkosabb hibáikat ijesztően ábrázolva és tűzzel körülvéve látták. Ő pontosan leirta a bekövetkezendő büntetések részleteit; egyenkint felsorolta a vérontásokat; a városok romlását; a tartományok letiprását; a seregek átvonulását és a nyomort terjesztő háborúkat, a melyek Olaszországot sujtani fogják. Szónoklatainak egyes lapjain olvashatunk oly részleteket, a melyek, mintha csak élénk leírásai volnának mindannak, a mi később Prato kirablásakor, Brescia ostromlásakor, a roncoi csatakor és a vicenzai barlangmészárlásakor megtörtént. ¹⁾ Nem csoda, ha hallgatóit lelkök mélyéig

---

¹⁾ Savonarola Olaszország állapotát és veszélyeit egészen úgy fogta föl, mint egy próféta. Ő tisztábban látta másoknál, hogy mi az elkérülhetetlen, tehát követői és a köznép határtalan bizalommal voltak jósadamánya iránt a szó szorosabb értelmében, azaz hitték azt, hogy képes olynemű eseményeket megmondani előre, minő Lorenzonak és a nápolyi királynak halála, VIII. Károlynak megbüntetése a trónörökösnek halála által stb, Pico azt mondja, hogy Savonarola olvasni tudott a jövőben oly tisztán, mint a hogy mindenki látja, hogy az egész nagyobb a résznél. Nincs kétség az iránt, hogy idő multával Savonarola maga is elhitte, hogy bír ezen képességgel.

meghatotta és nyilvánvalóvá tette a pokolt, mely bennük élt. Világosan kimutatta az elkövetkezendő végzetet, a mely őket fenyegette. Ezechiél és Jeremiás nem prophetikusabban nálánál. János, a ki viperák nemzedékének azt kiáltja: Térjetez magatokba, mert az ur napja közelg! »nem hatalmasabb valóságos inspiratioja és küldetése által.«

Savonarola maga az 1491-ben tartott szónoklata sorozatáról így ír: »San Marcoban a domonkos templomban kezdtem nyilvánosan magyarázni a kinyilatkoztatást, és az év folyamán a következő három tételt magyaráztam a firenzeieknek: hogy az egyház napjainkban lesz megújítva; hogy ezen újítást megelőzőleg az úr rettenetes büntetéssel fogja egész Olaszországot sújtani; végre hogy ezen események rövid idő alatt fognak bekövetkezni.« Az új kornak előrelátása miatt, mely a három hires ügynevezett következtetésben foglaltatik, érdemli meg Savonarola, a renaissance prophetájának nevét. Ő nem a reform apostola, nem jutott neki eszébe a hitvallást átalakítani; az egyházi fegyelem jogosultságát kétségbevonni, vagy annak tekintélyét kritizálni. Ő nem volt új rendnek alapítója: lényegesen különbözött elődjektől Domokostól és Ferencztől, mert soha sem kísérlette meg a szentek vagy a hitszónokok egyesületének szervezését; különbözött utódjaitól Karaffától a theatinustól és Loyolatól a jezsuitától, mert nem toborzott sereget a hit védelmére és nem alkotott gépezetet a nevelésre. A világ gonózsága mélyen undorította, ő tehát arégi prophetákhoz

---

Pere és kivégeztetése után azoknak gondolkozásukban, a kik élete drámájának szemtanúi valának, a kételynek egy kényelmetlen érzete maradt. Ezen tárgyról érdekes elolvasni Guicciardini Stor. Fior. Op. ined. lib. 3 pag. 179. Nardi Stor. Fier. lib. 2. cap. 16. 36.

fordult. A biblia tanulmányozásába mélyedt el; eltanulta Malachiasztól és Jeremiástól szólásmódjukat. Meggyőződése lett, hogy Olaszországra gonoszsága miatt közeleg a büntetés. Ezen következtetéstől a hit szárnyain azon reményre emelkedett, hogy egy új kor hajnala hasad. Intuitiójának eredetisége abban állott, hogy míg Olaszország mélyen aludt és senkit sem reszkettetett a jövőndő gondolata, ő egyedül érezte, hogy a levegő csendje villanyossággal van telve; hogy annak nyugodtsága olyan, a minő a vihart megelőzi, melyet a seregek ura önmaga fuj szájából.

Hallgatóinak csodálkozására és talán a magáéra is, jövőndölései kezdtek beteljesedni. Három évvel első San Marcó-i szónoklata után, VIII. Károly betört Olaszországba, Lorenzo de' Medici meghalt és a politikusok csakúgy érezték, mint a mystikusok, hogy a világtörténet könyvében egy új fejezet kezdődött. Az egyház reformjának megvalósulása is elkövetkezendett. Itt is megtörtént az, a mit Savonarola előrelát vala, habár nem is azon a módon, a melyen ő azt kívánta és nem is azon eszközökkel, a melyeket ő alkalmazott volna. Más az: prophetanak lenni, oly értelemben, hogy egy katastrophat meglásson az ember, a melyre a körülmények elkerülhetetlenül vezetnek; és megint más előre kijelölni az utat, melyet a világ képét megváltoztató viharok követni fognak. Lelke mélyében szerzetes maradt; neveltetése és természetes rokonszenve inkább a múlthoz füzte őt, mint a jövőhöz és mégis, saját hajlamának daczára, érezte a jövő kor szellemét. Hacsak egy századdal is korábban élt volna, nem neveztük volna őt prophetanak. A renaissance volt az, a mely igazság-mondásainak való voltát biztosította. Látomásaiban a világról, mely eljövőndő vala, ő olyan, mint Balaam, ki vakon jövőndől a csillagról.

IV. Sixtus meghalt és őt VIII. Incze követte. Incze pedig Sándornak adott helyet. Evvel érte el az egyház az örvénynek legmélyebb pontját. Ekkor látott látomást Savonarola és hallott hangot: »Ecce gladius domini super terram cito et velociter.« A kard hegye a föld felé volt irányozva; tüzes jégeső és nyilzápor elhomályosítá a levegőt; mennydörgésre mennydörgés zendítette meg az eget; a világ eltelt döghalállal, háborúval és inséggel. Más alkalommal álom-látásában Roma felé nézett. Az örök városból fekete kereszt emelkedett föl, az égboltozatot érte ez s rajta e szavak állottak: »Crux irae Dei.« Ekkor is elborúlt az ég; a felhők a levegőt eltöltötték; mélyökből dárdák és kardok hullottak, tűz esett, alant pedig haldoklott a sokaság. Szónoklataiban és nyomtatásban tette közzé ezen látomásait. Művészek lerajzolták őket. A látomások s a három következtetés bejárták egész Olaszországot. És ismét, a mikor Károly készült Italiara törni; akkor Savonarola Noe bárkáját választotta beszédének tárgyául. Az árvíz közeledik; intette tehát hallgatóit, hogy a menekvés hajójába költözzenek; mielőtt a hatalmas és rettenetes nemzet elérkezik »O Italia! O Roma! oly nép hatalmába adlak, a mely téged a nemzetek sorából ki fog törülni. Látom, mint ereszkedik: alá oroszlánként. A döghalál és háboru, kezet fogva, közelednek. Akkora lesz a halálok száma, hogy a sírásók az utcákon fognak végig menni és kiáltani fogják: kinek van halottja, kinek van halottja! És az egyik apját fogja hozni, a másik fiát. Ó Roma! ujra kiáltok hozzád: szállj magadba! Szállj magadba Velence! Szállj magadba Milano!« »Száz éve, hogy propheták hirdették nektek az egyház megostoroztatását; öt éve pedig, hogy én hirdetem; és most újra kiáltok hozzátok. Az úr eltelt haraggal. Az angyalok térdelve

kiáltanak hozzá: Sujtsad őket, sujtsad! A jók zokognak és feljajdulnak: nem bírjuk már tovább. Az árvák és özvegyek mondják: felfalnak minket, nem élhetünk meg. Az egész uralkodó egyház azt kiáltja Krisztusnak: hiába haltál meg. A menny maga készül a harczra. Olaszország szentjei, az angyalok, a barbárokkal szövetkeznek. Azok, a kik behívták őket, már felnyergelték lovaikat. Az Úr mondja: Olaszország megbomlott és ez egyszer a tietek lészen. És az Úr eljön szentjeinek élén, az áldottakat vezeti, kik harczkészen, csapatokba osztva, haladnak. Vajjon hová indulnak? Szent Péter Romába akar, kiáltja: Romaba, Romaba! Szent Pál és Gergely követik őt, ők is hangoztatják: Romaba! és mögöttük jár a kard, a döghalál, az inség. Szent János így kiált: Fel, fel, Firenzebe! és a pestis követi őt. Szent Antal kiáltja: menjünk Lombardiába! Szent Márk pedig: Siesünk a városba, mely a vizeken trónol. A mennyeknek minden angyala, karddal kezében és az egész mennyeknek minden lakója kivonúl ezen háborúba.«

Ezután saját végzetéről szól: »Mi lesz háborúnknak vége? Ezt kérditek? Ha ez általános kérdés, azt felelem — győzelem. Ha pedig rám vonatkozólag kérditek, válaszom: halál; darabokra fognak vagdalni. Ez a mi hitünk, ez a mi bástyánk, ez a mi jutalmunk! Nem kérünk mi egyebet; csupán ezt. Ne esetek azonban kétségbe, a mikor engem halva láttok. Mindazok ugyanis, kik jóslatot mondtak: szenvedtek és megölettek. Arra, hogy szavam beteljesüljön, sokaknak vére szükséges.«

Ezek azon jóslatok, melyekkel Savonarola az idegen hódító eljövetelét előre hirdette. Érdekes a prophetának felkiáltásaiban kettős érzését megérezlelni. Kívánja Károlyt, a Messiást, a megszabadítót, az egyház megtisztítóját; de

ezzel ellenkezik a barbárnak ösztönszerű utálata. Savonarola, mint Dante és mint minden olasz hazafi — Machiavellinek kivételével, kit utóbb keserű tapasztalás tanított volt meg, hogy idegen fejedelmekben ne bizzék, — nem birt azon reménytelen kilátásról lemondani, hogy az Alpeseiken túlról is jöhet jó. Mikor azonban az idegenek csakugyan megjelentek, megrémült az erőszaktól, melyet Olaszország régi szabadságain elkövettek. Savonarolanak, mint hazafinak, legfőbb hibája abban állott, hogy a firenzeiket régi esztelenségökben megerősítette: hogy idegenektől várjanak segítséget.¹⁾ Ha az olaszokat arra tanította volna, hogy ujjászületésüket önmagukban hajtsák végre és nem arra készítette volna őket elő, hogy idegen jármot vegyenek fel, méltán szerzett volna magának sokkal maradandóbb hírt. Valósággal az történt, hogy Firenzenek a szabadság szenvedélyes szeretetével, mely követőinek vallásává lett, örökölt hagyta a Francziaországra támaszkodó gyenge politikát. Ezen örökség a következő században keserű gyümölcsöket termett. A szerzetesnek emléke volt ugyan az, mi a firenzeieknek erőt adott, hogy az 1528-ki ostromot kiállják, de ugyancsak az ő emlékének hagyománya volt, hogy a következtelen Ferencztől várjanak segítséget és hogy abban reménykedjenek, hogy a seraphok egy csapatja fogja falaikat a végszükségben megvédeni.²⁾

A felől, hogy Savonarola hitte saját jóslatait, nincs

---

¹⁾ Segni Istor. Fior. lib. I. pag. 23 Savonarolanak következő mondatát jegyzi fel: »Gigli con gigli dover fiorire« mint egyikét azon okoknak, a melyek miatt a firenzeiek oly makacsul ragaszkodtak 1529-ben a francziákhoz.

²⁾ Lásd Varchit, Segnit és Nardit, a kik e tekintetben meg-
egyeznek.

kétség. A mint már fentebb iparkodtam kimutatni, ezek valóban oly felfogása voltak Olaszország erkölcsi és politikai állapotának, melyet mély vallásos meggyőződés erejével mondott ki, és melyet a világnak isteni igazgatásának egy elméletére alapított. Másnemű kérdés az, hogy mennyiben befolyásolták őt a látomások és jelszavak, melyek önkívületében vésték magokat lelkébe. Ez ama pontok egyike, hol éles belátású ember, ki ösztönének helyes voltában bízik, kísértetbe jöhet, ha erős vallásos buzgalom izgatja, hogy átlépje a határt, mely az egészséges intuitiot a hallucinációtól elválasztja. Israel prophetáinak tanulmányozása hajlandóvá tette Savonarolat, hogy álmoknak s kinyilatkoztatásoknak higgyen; másrésről azonban értelmének erős logikája, melyet scholastikus különböztetésekkel fegyelmezett egykor, intette őt, hogy ne bizzék egy erő ingerében mely akkor nyilatkozott, midőn rendes prosaikus énjénél több vagy kevesebb volt. Miképen lehetett arról biztos, hogy a szellem Istentől jön? Tudjuk, hogy nem egyszer küzdött a jóslás hajlama ellen s néha nem engedett neki. Rendszen azonban az legyőzte őt. Mint Aischylos Kassandraja, saját magánál hatalmasabb valaminek hatásától lihegett. »Belső tűz — így kiált fel — égeti velőmet, s kényszerít, hogy szóljak.« S máskor »Az elmélkedésnek szárnyait elégettem, oh Úr; ki vagyok vetve viharos tengerre, hol minden tájról ellenkező szelek hánynak ide-oda. Be iparkodtam a kikötőbe, de nem találtam útját; szeretném magamat nyugalomra hajtani, de nem lelek fekhelyet: kívántam ballgatni s egy szót sem hangoztatni, de az Úr szava szívemben van; ha nem hirdetem, el kell emésztienie csontjaim velejét. S így, oh Úr! ha akarod az, hogy a mélységes vizeken hajózzam, úgy legyen meg akarodot.«

Más alkalommal a következőket mondja: »Emlékezem jól, hogy egy alkalommal, az 1491-ik évben, mikor a Duomóban prédikáltam, beszédemet egészen ezen látomásokról készítettem, s ekkor föltettem magamban, hogy minden vonatkozástól reájuk tartózkodni fogok s ezentúl ezen elhatározáshoz hű maradok. Isten a tanúm, hogy az egész szombaton s az egész reá következő éjjelen ébren tartott ez, s mégis nem láttam más utat, nem tudtam más tant. Hajnal hasadtakor — kimerülve voltam s a hosszú órák virasztásától leverve — imádság közben egy hangot hallottam, mely így szólt hozzám: »Balgá vagy te. Nem látod át, Isten akarata az, hogy a megkezdett úton haladj tova?« Ennek az volt az eredménye, hogy azon a napon egy megrendítő beszédet prédikáltam.«

Az idézett mondatok minden kétséget eloszlatnak Savonarola őszinteségéről. Ha másokat megcsalt, úgy előbb önmagát csalta meg, és az csak akkor történt, ha lelkét a legszorgosabban átkutatta és hiába iparkodott azon hatalomtól megszabadulni, mely őt a propheta szerepének játszására kényszerítette. Valóban rettenetes lehetett ezen erős alkatú, de elszigetelt és önmaga iránt bizalmatlan értelem harcza és kételkedése az ekstasia kínjainak közepette.

Savonarola életrajzának részleteihez visszatérve, 1486-ban még mindig Lombardiában találjuk őt. Bresciát elhagyja és Reggioba megy, hol a híres Giovanni Pico della Mirandolával barátkozik meg. Benső viszonyuk 1494-ig tartott, Giovanni haláláig; unokaöccse Giovanni Francesco Pico della Mirandola írta meg utóbb Savonarola életrajzát. Reggioból a barát Genuába ment. Propheta hírét ekkor általánosan elismerték Lombardia északi részeiben. Most következett el életének fordulópontja. 1490 az év, mely

meghatározta nyilvános működését, hatalmi állását Itáliában. Lorenzo de' Medici járt közben — elég különös — hogy Firenzebe visszahítták. Lorenzo, ki, ha családja jövőjét Firenzében előreláthatta volna, legszívesebben csuklyájába fojtotta volna a barát hangját, fáradozott azon, hogy meghiják, hogy San Marcoba jöjjön, azon kolostorba, melyet Cosimo de' Medici annyi kincscsel alapított és szerelt fel. A »Magnifico« azt reménylette, hogy fővárosának fényét öregbíti majd Olaszország legékesebben szóló barátjának szava. Bármennyire élesen látott is, nem vette észre a szabadság tüzét, mely Savonarola lelkében lángolt. Savonarola, a demokrata pártvezér, politikai erő volt, melyet ép oly kevésbé lehetett előre számba venni, mint Ferruccit a hőst. 1490-ki augusztus 1-jén a barát föllépett San Marco szószékén, s egy megrendítő beszédet mondott a jelenések könyvének egy mondatáról. Ezen megkezdés előestéjén állítólag azt mondta: »Holnap megkezdem a prédikálást s nyolcz éven át fogok prédikálni.« A beszéd nagy hatást tett a firenzeiekre. Savonarola kénytelen volt San Marco templomából a Duomoba átmenni, és így kezdődött a diktatorság, melyet ettől fogva haláláig szakadatlanul gyakorolt.

Lorenzo csakhamar rettegni kezdett az alkudozásba nem bocsátkozó barát befolyásától, ki nem elégedett meg erkölcsi fejtegetésekkel, hanem biztos hangon hirdette az idegen hódító eljövételét, a »Magnifico« bukását, a pápa veszedelmét és a nápolyi király romlását. De nem volt már könnyű a szónokot elhallgattatni. Savonarola firenzei pályafutásának kezdetén már fényesen bebizonyította, hogy nem csak szónok, de nagy szervező is. San Marco szerzetesei, kik fölött személyes tekintélye által uralkodott, 1491-ben priorukká választották, s ő már belefogott Toscana minden

Domonkosrendű kolostorának alapos reformjába. Szokásos volt, hogy San Marco megválasztott priorjai tisztelkedő látogatást tettek kegyuraiknál, a Medicieknél. Savonarola világias és állásához nem méltó szokásnak tartotta ezt és nem követte. Lorenzo észrevette az illem ezen megsértését s mosolyogva mondotta: »Lám! Itt egy idegen, ki az én házamba jött s nem akar látogatásomra leereszkedni.« Elfelejtette, hogy Savonarola kolostorát isten házának tekintette. A fejedelem mind a mellett jóakarátának jeleit adta a priorral szemben; gyakran eljárta hozzá az isteni tiszteletre, a San Marco-i perselybe aranyokat ejtett; de Savonarola nem méltatta őt figyelemre, s forintjait a város szegényeinek adta át. Lorenzo ekkor Fra Mariano da Genazzanot, Savonarola régi versenytársát, uszította ellene. Az ügyes szónok azonban nem birt többé megküzdeni az ihletett beszéd athletájával. Da Genazzano dühös volt veresége fölött, de kénytelen volt Firenzet elhagyni. Ilyen meg nem hajló önérzettel mert Savonarola már ekkor szembeszállni a létező hatalmakkal. Fölismerte vala Lorenzoban a szabadság elnyomóját, az erkölcsök megrontóját, az igaz vallás ellenességét. Gyűlölte őt mint zsarnokot, nem üdvözölte a becsülés udvariasságával, nem nyújtott feléje baráti jobbot. Ugyanilyen szellemben kelt ki utóbb Sándor ellen, kinek átkát megvetette, és a ki ellen, zsinat összehívására, fölizgatta a kereszténység fejedelmeit. Lorenzo azonban alapos emberismerettel birt s meg tudta becsülni ellenfelének értékét. Midőn tehát halála órája elkövetkezett, s ő, mint a renaissance valódi fia, a szentségeknek és a bűnbocsátnak szükségét érezte, Savonarolat hívatta, mert saját vallomása szerint ez volt az egyetlen becsületes szerzetes, a kit ismert. A Medici nagylelkűségét csak a barát állhatatossága érte

utól. A haldoklónak, ki bűneit meggyóna vala, ágya mellett állva, Savonarola így szólt: »Hármat kell tőled követelnem: hogy isten kegyelmében teljes, élő hited legyen; hogy visszatérítsed mindazt, a mit hamis úton szereztél; hogy Firenzenek visszaadjad szabadságát.« Lorenzo készségesen egyezett bele a két első követelésbe. A harmadiknál felelet helyett hallgatva fordította arczát a falhoz. Bizonyynyal érezte, hogy ezt könnyebb követelni, könnyebb megigérni, mint valóban végrehajtani. Savonarola otthagya, nem oldotta föl bűnei alól. Lorenzo meghalt.¹⁾

A barát követeléseinek harmadika »Állítsad helyre Firenze szabadságát« nemcsak a haldokló fejedelem békéjét zavarta meg, hanem azontúl mindég Savonarola viselkedését határozóan befolyásolta. Ezen időtől fogta

---

¹⁾ Meg kell említenünk, hogy a Lorenzo haláláról elmondott tények valóságára nézve alapos kételyeket támasztottak. Poliziano, ki Lorenzoval volt végső betegségekora, nem említi őket Jacobus Antiquariushoz intézett levelében (XV. kal. Jun. 1492). Ellenben Burlamacchi, Pico, Barsanti, Razzi, s a Fratenak más követői, egyértelműen elismerik ezen elbeszélést. Poliziano azt írja, hogy Savonarola gyónattatta meg Lorenzot, és áldás nélkül hagyta el. Razzi állítja, hogy Savonarola és Lorenzo találkozásánál tanuk nem voltak jelen. Pico és Burlamacchi az esetet úgy mondják el, a hogy Savonarolatól halották. Poliziano tanúsága közt kell tehát választanunk, ki a baráttal nem állott összeköttetésben, és a több elbeszélő közt, kik a Mediciek ellen ellenszenvvel viseltetnek ugyan, de egyenes összeköttetésben voltak az egyedüli emberrel, ki valóban tudhatta, hogy mi történt — a gyóntatóval Savonarolával, ki egyedül volt Lorenzoval. Villari elveszi az összes tanukat s azon eredményre jut, hogy Burlamacchinak hihetünk. Reumont »Leben Lorenzo de' Medici«-ben II. köt. p. 590. alaposan indokolja, mért kell óvakodva fogadnunk ezen következtetést; Gino Cappani végre határozottan tagadja Burlamacchi elbeszélésének valóságát.

épen annyira államférfiú, mint szónok. A szerzetes eltökélte magát, hogy kiviszi azt, a mit Lorenzo halálos ágyán megtagadott, vagy már képtelen volt megtenni. Ő ezentúl a szószéken a népszabadság előharczosa lett. Érezte, hogy csak a népben van még Olaszország regenerálásának reménye, és egész élete czéljául azt tűzte ki, hogy a köztársasági szabadságnak megadja a vallás erejét és szentesítését. Martyromságával pecsételte meg ezen munkálkodását. Azon hitnek, melyet követőire hagyott Firenzében, szelleme csak úgy volt politikai mint vallásos. Most nem képezheti már kérdés tárgyát, hogy igaza volt-e Savonarolanak, midőn a közügyek veszélyteljes tengerére szállott. Israelnek melyik prophetája, Samueltól fogva Jezsaiásig volt az, ki ne csinált volna és ne döntött volna meg királyokat és alkotmányokat? Midőn Savonarolat ugyanazon czímmel ruházzuk föl, azt értjük, hogy ő, ép úgy mint ezek, lelke hatalmával igazgatta népének sorsát. Akár kereste, akár került, az események menete reá erőszakolta a politikus szerepét; s ez nem az első eset az olasz városok történetében, hogy prédikáló barát ilyenmő működést fejtett ki.¹⁾

Lorenzora a képesség nélküli Piero de' Medici következett, a ki Toscana várait a francia seregnek föladta. Savonarola kardot, ostort, áradást hirdetett, s ez alatt VIII. Károly lovagjai élén belovagolt Firenzebe. A városnak nem volt vezére, a szabadságtól elszokott. Ki szabhatott törvényt a hódítónak, hacsak a barát nem, ki eljövételét megjósolta? Ki vezethette a firenzeieket, hacsak ő nem, kinek pusztá hangja képes volt őket összegyűjteni és jobbra-

¹⁾ Elég ha Arnaldo da Brescia-t Romában, Fra Buzzarolit Parmában és Fra Giovanni da' Vicenzát említjük. Lásd IV. függelékét.

balra hajtani? Szervező képességet szűk határok közt ugyan, de mégis már bebizonyította volt a domonkos kolostorok reformja által. A francziák eljötté igazolta isteni küldetését. Az úr fölemelte őt nemcsak hogy szóljon, de hogy cselekedjék. Érezte ő ezt; a nép is érezte. Ő pedig nem az volt, ki a felelősség elől kitérne.

Az 1493-iki és 1494-iki évek alatt, mikor Firenze egész Italiával együtt közvetlenül ki volt a veszedelemnek téve, Savonarola szava folytonosan hangzott. Egyházi beszédei a »*Quam bonus*« zoltárról s Noe bárkájáról szónoklásának legbámulatraméltóbb diadalaihoz tartoznak. Szószékéről, Brunelleschi hatalmas, komor domja alól, erőteljes beszédje folyvást intette Firenze népét, hogy szabadságuk szellemét életre támaszszák. 1495-ben, mikor a Mediciek el valának üzve, a francia sereg pedig folytatja vala útját Nápolyba, Savonarolara háramlott az állam újraszervezésének föladata. Ő a népet fölszólította, hogy térjen el a »*Parlamenti*«-k és »*Balia*«-k régi rendszerétől s egy nagy tanácsot alkosson a velencei mintára. ¹⁾ A történetíró

---

¹⁾ Ezen változást minden bizonynnyal a barát befolyása idézte elő s ő helybenhagyta. Segni lib. II. világosan szól erre nézve és azt mondja: szerzetes a városnak tett ezen szolgálatért »debbe esser messo tra buoni datori di leggi, e debbe essere amato e onorato da' Fiorentini non altrimenti che Numa dai Romani e Solone dagli Ateniesi e Licurgo da' Lacedemoni.« A régi rendszer alapos hibája az volt, hogy a Parlamento, mely a Piazzan összegyűlt polgárokból állott, megfélemlítésnek ki volt téve, nem birt a kezdeményezés kellő képességével; a Balia pedig, a megválasztott testület, melyet a Parlamento teljhatalommal ruházott fel, mindég az épen uralkodó pártból került ki. A Parlamento és Balia eljárása módjára nézve lásd Segni p. 199, Nardi lib. VI. cap. 4, Varchi vol. II. p. 872, és föntebb

ezen intézményt, melyet a firenzeiek az általuk alkotottak legjobbjának vélték,¹⁾ az alkotmánykészítés gyakori kísérletei egyikének tekinthetné, ha Savonarola sajátságos geniusa bélyegét azzal nem sütötte volna reá, hogy kikiáltotta Krisztust az állam fejének.²⁾ Ezen lépés tüstént theokratikus színezetet adott a kormánynak, s ez határozó hatással volt a barát igazgatásának minden cselekedetére. Ő nem érte be a politikai szervezéssel; türelmetlenebb volt, sem hogy bevárná a jó erkölcsnek létrejöttét a helyes intézmények alapján: mindjárt hozzáfogott erkölcsi és vallási reformatiohoz. A pompának, hiúságoknak, bűnöknek megkelle szűnniök. Az asszonyok s a fiatal emberek tüstént félre dobták selymöket, fényűző ruhájokat. A farsangi énekeknek divatját elhagyták. Zsoltárok és körmenetek léptek a trágár kardalok és pogány diadalmenetek helyére. Ugyanilyen szigorú és hirtelen módon alkották át a törvényeket. Az uzsorát

---

a 137. lapon. Savonarola a Consiglio Grande üléstermének falára a következő ottava stanza iratta fel:

»Se questo popular consiglio e certo
 Governo, popol, de la tua cittate
 Conservi, che da Dio t'è stato offerto,
 In pace starai sempre e libertate:
 Tien dunque l'occhio della mente aperto;
 Chè molte insidie ognor ti fien parate;
 E sappi che chi vuol far parlamento
 Vuol tôrti dalle mani il reggimento.«

¹⁾ Lásd Varchi vol. I. p. 169.

²⁾ 1527-ben Niccolo Capponi visszatért Savonarola politikájához és a firenzeiekkel megválasztatta Krisztust királyuknak és a Palazzo Pubblico ajtaja fölé a következő fölírást vésette:

Y. H. S. CHRISTUS REX FLORENTINI
 POPULI S. P. DECRETO ELECTUS.

megszüntették. A mit Savonarola elrendelt, azt Firenze végrehajtotta. Hatalmának varázsa alatt a város, egy pillanatra, új képet öltött. Úgy látszott, mintha csak visszatérne a régi komolyság, melyet Dante és Villani dicsértek vala, a pártos gyűlölködés és gőg nélkül, mely a középkori Toscanat megrontotta egykoron. Savonarola mindenben, a mit ezen időben tett, különös módon egyesítette a politikai eszélyességetszerzetes buzgósággal. Az ő »Consiglio Grande«-jénél bölcsőbbet sem Guicciardini, sem Macchiavelli nem tudtak indítványozni, pedig évekkel utóbb irtak, midőn Savonarola megbukott s Firenze újra rabigába jutott volt. Mind a mellett a vad vallásos buzgóság, melyet a barát hirdetett — Lorenzo da Credi s Fra Bartolommeo képeinek, Boccaccio s a klasszikus költők kéziratainak, mindazon fényűzési tárgyaknak, miket egy velencei zsidó állítólag nagyjában 22,000 forintra becsült, máglyán való elégetése, — oly bacchikus dalok eléneklése, minő a következő:

Never was there so sweet a gladness,
Joy of so pure and strong a fashion,
As with zeal and love and passion
Thus to embrace Christ's holy madness!
Cry with me, cry, as I now cry
Madness, madness, holy madness! —

a fiúk és leányok körmenete az utczákon, kik a véneket képmutató buzgóságra kényszerítették és kikben így korukat meghaladó szenteskedés henczegése keletkezett, nem teremhetett jó, egészséges gyümölcsöket. A változás nagyon is erőszakos volt. A nemzet általában nem vala reá elkészülve. Nagyon is durván ütközött a renaissance műveltségébe. A mérsékeltebb polgárok tisztességérzését túlságosan sértette; az élvezet-hajhászóknak, a világias embereknek

leggonoszabb szenvedélyeit pedig bosszúálló dühre korbácsolta föl. Elkérülhetetlenné lett a visszahatás.¹⁾

Ez alatt a jóslás erős bora elbódította Savonarolat. Heves természete, melyet a reá nehezedő firenzei ügyek holt súlya a végletekig megfeszített, napról napra izgatottabbá lőn. Látomás látomást ért, egyik ájulásra a másik következett; a levertség kétségbeesése egyszerre lélekemelő, fényes lelkesedés kitörésévé alakult át. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ő, ki a kolostor fegyelméből egyszerre mint dictator lépett egy köztársaság élére, rendkívüli hibákat követett el. A rendellenes állapot feszítő ereje a városban túlságossá vált; nyugodt figyelők jósolták, hogy Savonarola állása tarthatatlanná lesz. Pártok kezdtek alakulni s mindinkább szervezkedtek. A barát követői, a nép nagy többsége, a »Piagnoni« vagy »Frateschi« nevet vették föl. A Mediciek hiveit, eleinte csak kevesen s fölötte óvatosak, Bigiknek nevezték. Azok, kik Savonarolanak is, a Medicieknek is ellenségei voltak, kik a barát theokrátiáját gyűlölték, de Firenzenek olygarchiát, nem pedig zsarnokságot kívántak, Arrabbiati elnevezéssel valának ismeretesek.

Az elégedetlenség, mely Firenzeben csirázott, Romában kelt ki. Sándor elviselhetetlennek találta, hogy egy szerzetes, ki olasz köztársaság uralmát kezébe kerítette, őt Antichristuskép támadja meg. Először hízelgéseinek és mézes szavának cseleit alkalmazta, hogy Savonarolat Romába

¹⁾ A puritan vezérek helyzete Angolországban sok tekintetben hasonlított Savonarolaéhoz. Csakhogy a hosszú háború után a nemzet többsége velök tartott. Az angolok vérmérséklete ezen felül az olaszokénál alkalmasabb a Puritanismusra, s a parlament által rendelt buzgóság tanításai nem voltak oly rendkívüliek, mint Firenzeben. Mégis, még Angolországban is a Restauratiokor reactio jött létre.

csábítsa. A barát Firenzet nem hagyta oda. Sándor ekkor a szónoklástól fölfüggesztette. Savonarola engedelmeskedett, egyúttal azonban VIII. Károlynak irt, hanyagságát megtámadta s fölhívta, hogy az egyházat reformálja. A firenzei köztársaság fölszólítására, a pápa tilalma daczára, folytatta egyházi beszédjeit. Sándor ezután megkisértette, hogy a férfiút, kit nem birt megijeszteni, megvesztegesse. A bibornoki kalap kínálására Savonarola azt felelte, hogy inkább viseli a martyrság piros koronáját. 1496-ban a Duomo szószékére lépett újra s böjti szónoklássorozatainak leghevesebbikét tartotta meg. Ezen beszédekről Milman a következően nyilatkozik: »Diadalmas pályáját 1494 adventjekor kezdette meg Haggairól s a zsoltárokról szólva. A szónok azonban erejének teljességét Amos és Zacharias tárgyalásánál fejt ki 1496 böjtiében, mikor tekintélyének tetőpontján állott, mikor szükségképen öntudattal birt a felől, hogy Firenzeben az ellenséges pártok keblében mély veszedelmes zendülés forrong, mikor Romából baljóslatú hangok hallatszottak már. Ezen kötetet kell tanulmányoznia annak, ki meg akarja ismerni Savonarola hatalmát, merészségét, szónoklatát.«

Valóban nagyon rettenetesek a vádak, miket ezen beszédek tartalmaznak — vádak, melyekkel leplezetlenül a pápát s Roma egyházi férfait illeti; melyeket a Mediciek ellen, magok a firenzeiek ellen emelt, kiknél a lázadás jelei előtűnnek. Savonarola ezen heves kifakadásokat legszenvedélyesebb modorában hozza elő, leghatásosabb hasonlataival diszíti föl s velök összekever politikai fejtegetéseket és czáfoló érveléseket a pápa ellen. Nem volt erős az állás, melyet a barát Roma elleni harczában elfoglal; az érvelést, melyel támogatja, hallgatóságának nyilvánvaló félrevezetését

czélzó törekvéssel vegyes sajátságos önámítás jellemzi. Nem volt meg benne Luthernek vakmerő eredetisége. Sohasem ment annyira, hogy Sándornak bullái elégetésével válaszolt volna, s hogy általában tagadta volna a pápák tekintélyét. Talán Firenzeben, melyet csak az Apenninek egynehány dombja választ el Romától, lehetetlen volt ezen útat követni. Minthogy nem mert minden összeköttetést a szent székkal megszakítani, kénytelen volt szőrszálhasogatásba bocsátkozni az ember és a hivatal közt levő különbséget illetőleg, és az egyház iránt, melynek fejét és főnökét naponta sértegette, az engedelmesség egy következményterhes kötelezettségét vallani. Egyúttal nem iparkodott a vitában a maga részére megnyerni az olasz fejedelmek rokonszenvét, pedig előreláthatólag nem egy közülök viseltetett volna a pápa iránt ellenséges indulattal. Prophetikus fölháborodásának része kijutott a zsarnokok mindegyikének. Lodovico Sforza, Mirandola ura, és Piero de' Medici, különösen sértve érezték magokat s folyton biztatták Sándort, hogy a megállapodott kormányok elleni botrányok ezen kútforrását szüntesse meg. Ekkorra s ily hatalmas ellenségekkel szemben egyes elszigetelt ember nem állhatott meg. Savonarola állása napról napra veszedelmesebbé vált Firenzében. A kereskedők a pápa átka által ki voltak téve az idegen városokon annak, hogy kifosztják őket, s ezért zúgolódní kezdtek a barát ellen, ki üzletöket megrontotta. Az egyházból való kiközösítés súlyosan sújtotta a várost, hol nem lehetett a szentségeket kiszolgáltatni s keresztény szertartással eltemetni a halottakat. Ez alatt merész, elvetemült fiatal embereknek egy csapatja, a Compagnacciak, minden alkalmat megragadtak, hogy Savonarolat félbeszakítsák és megsértsék. Végre 1498. márczius havában leghívebb barát-

jai, a Signoria vagyis a végrehajtó hatalom Firenzében: beszüntették szónoklását a Duomóban. Még a köznép is megúnta a hosszadalmas harczot a szent székkal; és csak legislegfanatikusabb követői nézhettek nyugodt lélekkel a háború elé, mely az államot fenyegette.

Savonarola maga érezte, hogy a végzetes óra elérkezett. Egy segítség maradt még meg, ezt veszi most igénybe; meghiusultával, csak halált várhatott. Ezen végső lépés az általános zsinat összehívása.¹⁾ Ily célból leveleket intézett Europa minden fejedelméhez. Egyikét ezeknek, mely VIII. Károlynak volt címezve, elküldte, útközben elfogták és Sándornak adták át. Ő egyúttal a pápának is irt és szándékát közölte vele. A levél befejezése figyelmet érdemel: »Igy tehát Szentségedhez semmi reményt nem fűzhetek többé, de csak Krisztushoz fordulhatok, ki a föld gyenge férfaiából választ, hogy az erős oroszlánokat az elvetemült nemzedékekben megszégyenítse. Ő fog engem megsegíteni hogy állíthassam és bebizonyíthassam a világ szeme előtt is, hogy szent a munka, melyért oly nagyot szenvedek: s igazságos büntetést fog azokra mérni, kik üldöznek s művem haladását akadályozzák. Magamat illetőleg, nem keresek földi dicsőséget, de mohón vágyakodom a halálra. Szent-séged pedig ne késedelmezzon, hanem nézzon üdvözölése után.«

Mialatt azonban fegyverét elkészítette, hogy harczra keljen a kereszténység primásával és Olaszország fejedel-

---

¹⁾ Ezen terv egyáltalán nem volt kivihetetlen. A Borgia 1495-ben már csak az által kerülte el, hogy letegyék, hogy a szent maloi püspöknek megadta a bibornoki kalapot. Italia szélében és hoszában épúgy gyűlölték, mint a hogy félték tőle. De Savonarola elmulasztotta volt a kedvező alkalmat.

meivel, beteljesedett Savonarolan a martyrság, melyet várt volt. Évről évre jobban bízott látomásaiban s mindinkább kész volt természetfölötti hatalmát hinni, s így észrevétlenül létrehozta az örvényt, mely őt végre elnyelte. Gyakran vallotta, hogy hivatottságát tűzpróbával kész bebizonyítani. A percz megérkezett, midőn kihívását a próbára elfogadták. ¹⁾ Egy apuliai ferenczes ajánlkozott, hogy a lángok közepette találkozik vele s meggyőződik arról, hogy istentől való-e vagy nem. Fra Domenico, Savonarolanak áldozatkész híve, vette föl a keztyűt és harczosnak ajánlkozott. A máglyát elkészítették; a két barát készen állott, hogy beléje menjen: egész Firenze összegyűlt a piazzan, hogy az eseményeket lássa. Különféle akadályok keletkeztek azonban: egész napon át várta a nép a Savonarola diadalát, s végre kénytelen volt szétoszolni zuhogó zápor közepette, kielégítetlenül, s azon lehangoló érzéssel, hogy prophetájuk végre is csak puszta ember. A Compagnaccik fölülkerekedtek. San Marco kolostorát ostrom alá fogták. Savonarolat börtönre vetették, melyből csak kötél és máglya általi halála napján jött elő. Fátyolt vethetünk ezen utolsó hetekre. Valóban csak keveset tudunk felőlük, kivéve, hogy börtönében írta a barát elmélkedéseit a 31-ik és 51-ik zsoltárról, mely utóbbit 1573-ban tettek közzé Németországban Luther bevezetésével. Ezenkívül csak hosszadalmas kínzásról hallunk, ostoba és roszakaratú bírók színe

---

¹⁾ Nincs kétség, hogy végre a Compagnaccik rendezték a tűzpróbát a Signoria beleegyezésével, mely minden áron szabadúlni akart Savonarolatól. A ferenczes, ki arra lett megválasztva, hogy Fra Domenicoval menjen a lángok közé, egy Giuliano Rondinelli nevezetű volt. Nardi Andrea Rondinellinek mondja.

előtt, hamisított tanúskodásról és ellentmondó vallomásról. Senki nem állapíthatja meg ma, hogy mit mondott valóban, mit tartott fenn tanaiból, hogy mit vont vissza, mit kiáltott a kerék kinjai közt, s mit fogtak reá hamisan. ¹⁾ Ha a lélek erős volt is, a test gyenge volt; meg volt akarata, hogy martyr legyen, de idegjei nem birták kiállani. 1498. május 23-án 10 órakor vezették elő Salvestro testvérrel, meghitt barátjával, kivel látomásait közölte és Domenico testvérrel, ki a tűzpróba dolgánál előharczosa vala, a bitóhoz, mely a piazzan volt fölállítva. ²⁾ Ezen két férfiút akasztották föl

---

¹⁾ Nardi lib. II. vol. I. p. 128 józan fölfogással tárgyalja Savonarola vallomásainak ügyét a kínzáskor s így szól: »Avendo domandato il frate quello che diceva e affermava delle sue esame fatte in fino a quel di, rispose, che ciò ch'egli aveva, ne' tempi passati detto e predetto era la pura verità, e che quello che s'era ridetto e aveva ritratto, era tutto falso e era seguito per il dolor grande e per la paura che egli aveva de' tormenti, e che di novo si ridirebbe e ritratterebbe tante volte, quante ei fusse di nuovo tormentato perciò che si conosceva molto debole e inconstante nel sopportare i supplicii.« Burchardt naplójában följegyzi a Romában közbeszéd tárgyát képező gyermekes alávaló rosszakaratu pletykát. Lásd De Comines »Memoires«-jaihoz csatolt »Preuves et Observations«-okat, vol. V p. 512. Lásd Gino Capponi Storia della Repubblica di Firenze II. köt. p. 248—251 a Savonarolanak alaptalanul tulajdonított vallomások kritikai fejtegetését.

²⁾ A perugiai Pinacotecaban egy érdekes régi kép van, melyen a három barát elégetését látjuk. Az egész piazza della Signoria le van rajzolva a XV-ik századbéli házakkal. A szobrok, melyek később lettek fölállítva, hiányzanak. A néző szemben áll a Palazzoval, jobbról a kép szélén a Loggia de' Lanzit látjuk. A tér közepét körben elhelyezett ölfá máglya tölti el s ehhez a Palazzo bal sarkától fahíd vezet. A máglya közepéről egy árbocz magaslik ki s erre vannak, fehér csuhájokba öltözve, a barátok akasztva. Ezen jelenetet, mely valószínűleg minden részletében hiteles, Sta Maria del Fiore, a Badia tornya s a távolban előtűnő fiesolei dombok egészítik ki.

előbb, Savonarolat utoljára hagyták. Midőn a hóhér nyakára igazgatta a kötelet, a tömegből egy hang megszólalt: »Propheta, most van ideje, hogy csodát tégy!« A veronai püspök, ki a kivégzést vezette, lehúzta róla a barátsuhát s így szólt: »Elválasztlak a harczoló s a diadalmas egyháztól.« Savonarola, még a halálban is szilárd és magát meg nem adó: így felelt: »A harczolótól igen, de nem a diadalmastól; az nem a tiétek.« Az utolsó szavak, miket kiejtett, a következők voltak: »Az úr is szenvedett ennyit érettem.« Ekkor meghúzták a kötelet nyakán, a tüzet alant meggyújtották. A lángok nem érték testét míg élet volt benne; s azok, a kik figyelmesen néztek reá, hitték, hogy jobb kezét áldásra emeli. Egy kis gyerek később látta, midőn hamvait az Arnoba vetették, hogy szíve ép maradt; május 26-ika reggelén pedig minden évben a mi korunkig a piazza kövezetét, hová teste leesett, virágokkal díszítették.

Igy halt meg Savonarola; és tüstént szentté lett. Szónoklatai s más művei széltében elterjedtek. Tiszteletére érmekeket öntöttek. Raphael a Vaticanban a Camera della Segnaturaban az egyház doctcrai közé festette őt. Az egyház különös következetlenséggel szentté akarta avatni a férfiút, kit megrögzött eretnekkép s a nép megrontójakép megégetett volt. A szentté avatás nem történt meg, de sok domokos templomban tiszteletére és nevével egy külön officiumot használtak.¹⁾ Mythicus részleteinek gazdagságában szent Ferenczéhez hasonló legenda szentelte meg élete legapróbb részleteinek emlékezetét. De mindenek fölött a firenzeiek szívében maradt élve. Sok következő éven át az

---

¹⁾ Officio pel Savonarola bevezetéssel Cesare Guarditól. Firenze, 1863.

ő neve volt szabadságuk jelszava; az ő jóslatai tartották fenn bátorságukat az 1528-iki ostromkor. ¹⁾ Francesco Carducci pedig s Niccolo Capponi ama vészterhes napokban csak úgy kormányozhatták a népet, hogy az ő politikájához tértek vissza. Savonarola politikai tevékenysége csak rövid episod Firenze történetében. Erkölcsi reformja a népies lelkesedés történetéhez tartozik. Philosophiai és theologiai iratai főleg a középkor utáni scholasticismus tanulmányozóját érdeklik. De jósló tehetsége, — az, hogy fölismerte éles szemmel, hogy az egyházra és Olaszországra új korszak következik, az a renaissance psychológiájára nézve nagy fontosságú tény.

---

¹⁾ Guicciardini a Ricordikban N. 1. főlemlíti a firenzeiek hihetetlen makacsságát ez időben, hogy minden remény és belátás ellenére hittek és reménykedtek Savonarolában: »questa ostinazione ha causata in gran parte la fede di non poter perire, secondo le predicationi di Fra Jeronimo da Ferrara.«

KILENCZEDIK FEJEZET.

VIII. Károly.

Az olasz államoknak összeütközése Europa nagy nemzeteivel. — XI. Lajos, francia király, politikája. — VIII. Károly jelleme. — Készülődések Olaszország meghódítására. — Lodovico Sforza helyzete. — Diplomatiái nehézségek Olaszországban, Lorenzo de' Medici halála után. — A köztársaságok gyengesége. — II. Moro. — 1494. — Nápolyi Alfonso. — A szövetségesek nem bírnak Franciaországgal. — Giuliano della Rovere, Lyonban, unszolja Károlyt, hogy Italiara törjön. — Károly Astiban és Paviában. — Gian Galeazzo Sforza meggyilkolása. — A francia sereg bizalmatlankodik. — Rapallo és Fivizzano. — Bevonulás Toscanába. — Piero de' Medici szerepe. — Károly Pisaban. — Bevonulása Firenzebe. — Piero Capponi. — A francia sereg Roma ellen indul. — Bevonulás Romába. — VI. Sándor megrémül. — A francziák Nápoly ellen indulnak. — A spanyol ház: Alfonso és Fernando. — II. Alfonso Siciliába menekül. — II. Fernando Ischiába vonul vissza. — Károly Nápolyban. — Szövetség a francziák ellen. — De Comines Velenczében. — Károly Roman, Sienan, Pisan és Pontremolin keresztül hátrál. — Fornovoi csata. — Károly elérkezik Astiba s visszatér Franciaországba. — Olaszország Francia-, Spanyol- és Németország versenygésének tárgyává lesz. — VIII. Károly kirándulásának fontossága.

A renaissance legfontosabb eseményei közé tartozik az, hogy teljesen megalakult, hatalmas nemzetek lépnek föl a történet színpadjára. Franciaország, Angolország és Ausztria készülnek egymás erejét kipróbálni. Velence,

Firenze, Milano, Nápoly, sőt Roma maga is csak másodrangú szerepet hivatvák játszani az Europara nyíló korzakban. Italia, mely ezen nagy hatalmakkal nem mérkőzhetik, harczuknak pusztá színhelyévé válik, fosztogatásuknak tárgyává. Az olaszok magok azonban nem birtak a nagy változásnak öntudatával. Hozzászoktak három századon át a diplomatiának és fondorkodásnak egy rendszeréhez saját apró államaik között; s még most is jobban törődtek a hatalom egyensúlyával a félszigeten, mint az eszközökkel, melyekkel az idegen hatalmaskodás elejét lehetne venni. Aprólékos irigykedésök, mikor a nemzeti szabadság egyetlen reményét foederatio képezte, szétválasztotta őket. Ha erős szövetség összekapcsolta volna őket, vagy ha közös fejedelemnek meghódoltak volna, úgy az olaszok nemcsak ellenségeikkel szembeszállani képesek, de még elsőrangú helyet foglalhattak volna el a modern nemzetek között.¹⁾ Fejedelmeik e helyett rövidlátásukban meg voltak győződve, hogy önző céljaik elérésére az olasz politika szűk mezején egymás ellen uszíthatják és fölhasználhatják Franczia-, Német- és Spanyolországot; s megfélelkeztek az aránytalanságról ezen roppant birodalmak és egyes város, minő Firenze, vagy pusztá tartomány, minő a milanoi, közt. Lorenzo de' Medici még épen a lehető hajtotta végre, midőn Italia békéjét biztosította, az által, hogy szövetkezett a Sforza és Arragon házzal és a szent székkal, s így hozzálánczolta

¹⁾ Figyelmeztetjük azonban az olvasót Sismondi éles elméjű fejtegetésére azon nézettel szemben, hogy Italia egy fejedelem uralma alatt egységes nemzetté alakítva, jobban járt volna; vol. VII. p. 298 és köv. Az ő nézete az, hogy Olaszországra nézve kedvező viszonyokat csak az államok szövetkezése idézhetett elő.

őket a firenzei köztársaság érdekepolitikájához. Lodovico Sforzatól már nevetséges volt képzelni, hogy Franciaországot belevonhatja a félsziget cselszövény-játékába, a nélkül, hogy ennek mesterséges egyensúlyát helyreállíthatlanul meg ne rontsa. VIII. Károly betörése Italiába volt első jele az Europa történetében végbemenendő változásnak. A meggondolatlan ifjunak alkalmi, jókedvében tett kirándulása oly mulékony volt, mint valamely nagyobb-mérvű határzavargás. Az úgynevezett hódításnál rögtönbb még csak Italia közvetlenül reá következő elvesztése a francziák által volt. Es mégis a vihar, — mely Olaszországot északtól délig végigdulta s azután pár hónap multával déltől északra saját csapásán visszatért, — eltörülhetetlen nyomokat hagyott az országban, melyen keresztül ment és Europa politikájának képét teljesen megváltoztatta.

Olaszország meghódítása régen elő volt már készítve, XI. Lajos tanácsa behatóan foglalkozott vele. Saját életét a király a francia királyság biztos alapra állításának szentelte. Utódjainak terjedtebb uralomra való kilátást alkotott örökségképen, midőn az agg Rénének, Anjou királyának (1474) és Maine grófjának (1481) tollba mondta a két végrendeletet, melyek által az Anjou-ház jogigénye a nápolyi koronára, a francia királyi családra szállottak. ¹⁾ Lajos halálával VIII. Károly 1483-ban elfoglalta a trónt. Ő ekkor

---

¹⁾ Sismondi vol. VI. p. 285. Philip de Comines emiékiratainak függelékében az okmányok között megtaláljuk Rénének, Sicilia királyának, Provence grófjának végrendeletét, kelt 1474. július 22-én, melyben általános örökösének teszi Anjou Károlyt, Calabria hercegét, Maine grófját. Ugyanott olvashatjuk Anjou Károlynak, Sicilia királyának, Provence grófjának végrendeletét (1481. december 10.), hol XI-ik Lajost nevezi utódjául s ezt követi Károly a Dauphin.

még csak tizenhárom éves volt; nénje Anne de Beaujeu ¹⁾ uralkodott helyette. 1492-ben fogta csak valóban a kormány gyeplőit saját kezébe. Megjegyezhetjük, hogy ezen év a történet legnevezetesebbjeinek egyike. 1492-ben fődözte föl Columbus Amerikát, 1492-ben lett pápává Roderigo Borgia, 1492-ben lett egygyé a spanyol nemzet Granada meghódítása által. Olaszországra nézve következeiseiben ezen események mindegyike nem kevésbé vala termékeny, mint VIII. Károly trónralépése. Amerika fölfödözését hat évvel később követte az indiai tengerek fölkutatása Vasco de Gama által; a világ kereskedelme ezeknek következtében fordúlt új irányba; VI. Sándor bizonyossá tette a reformatiot és az északnak elszakadását az egyháztól; Spanyolország megalakulása elkészítette V. Károly egyeduraságának útját. Így ezen évben vesztették el az olaszok a kereskedelmi, a szellemi és a politikai uralmat.

IX. Károly hivatva vala Europa ügyeiben kiválóan termékeny hatásu és mégis köznapi szerepet játszani. Ketten: Philip de Comines és Guicciardini irták le ezen fejedelem jellemét és külsejét. Úgy látszik, hogy a gondviselés a legnagyobb czélokra gyakran valami bohócztot vagy babát használ; pártfogásával támogat s egész nemzetek törekvéseivel és imádságával körülvesz egy pusztá vázat. Károly ilyen baba volt. »Zsenge korától fogva gyengélkedett, folyton betegeskedett. Alacsony volt; arcza nagyon csunya, tekintetének méltóságától és erőteljességétől eltekintve. Tagjai olyan aránytalanok voltak, hogy inkább szörny-szülöttnek mint embernek látszott. Nemcsak tudományokkal nem foglalkozott, hanem csak alig hogy a betűket

---

¹⁾ Férje a Bourbon-háznak egy másod-szülötte volt.

ismerte. Mohón vágyott ugyan uralkodni, de mindenre inkább termett, mint épen erre. Mindég csak alattvalók környezték s mégsem tudott tekintélyt gyakorolni, nem tudott fenségesnek lenni. Az ügyeket elhamarkodta, nem ítélte meg helyesen, mert a munkát s a fáradságot gyűlölte. Dícsvágyát nem értelme, hanem inkább ösztöne sugallotta. Bőkezű volt ugyan, csak hogy meggondolatlanul, mértéktelenül, szeszélyesen. Ha egyszer-másszor ragaszkodott valamely föltett szándékához, azt inkább oktalan makacsságból, mint szilárdságból cselekedte; azon vonása pedig, melyet sokan természetes jóságának mondtak, inkább a lelki gyöngeség és érzéketlenség nevét érdemelte.« Ez Guicciardini rajza. De Comines rövidebb: »A király nagyon fiatal, jellege gyenge, akarata jó; bölcs tanácsadója, jó vezére alig, készpénze pedig semmi sem volt.«

A rosz tanácsosok — Guicciardini »alacsony származásu férfiak, többnyire a király személyes szolgálai«-nak mondja őket — főbbjei: Estienne de Vests, ki a király valet-de-chambre-jából lett Seneschal de Beaucaire és Guillaume Brissonet, egykor kereskedő, most St. Maloi püspök valának. Csakis nyeresége lehetett ezen férfiaknak egy oly vállalatból, mely urok hiuságának hízelt, és szorosabbá tette hozzájuk való viszonyát. A Belgioioso-i gróf tehát szives fogadtatásban részesült a francia udvarnál, midőn Milano-ból oda jött, hogy a királyt biztassa jogigényeinek érvényesítésére a nápolyi trónt illetőleg és biztosította őt, hogy Italiába a lombard tartományon és a genuai kikötőn át háborítatlanul bevonúlhat. Hiába ellenezte a tervet Anne de Beaujeu; Károly képzeletét, udvari embereinek bírvágyát, de Vests és Brissonet nagyravágyását föltüzelt a fényes és új vállalat: olyan birodalom meghódítása, minő

Olaszország. A szomszédos nagyhatalmakkal szerződéseket kötött Károly, hogy birodalmát biztonságban hagyhassa el-VII. Henriktől, Angolország királyától, nagy összegekkel vásárolta meg a békét. Miksa császárt megsértette volt, midőn házassági ígérletét megszegte, a császár leányát Margitot visszaküldötte és nőül vette Anne de Bretagne-t, ki az osztrákkal már el is volt jegyezve. Ezt tartományok átengedésével engesztelte meg. Spanyol Ferdinand semlegessége árául a Pyrenneusok várait, Francziaország kulcsait ezen az oldalon, kapta. Ilyen nagy áldozatokkal, ilyen vészes engedményekkel biztosította Károly a nyugalmat otthon s most szabadon fordíthatta figyelmét Olaszországra. Először is a déli kikötőkben Marseilles és Genuaban összpontosított hadi, élelmi szereket és hajókat; ezután 1494-ben seregével Lyonba vonult.

Szemügyre kell most vennünk az ügyek állását Italiában, mely Sforzat veszedelmes szövetségesének meghívására, indították. Lorenzo de' Medici, a milanoi, nápolyi és ferrarai udvarral kötött szerződések által fenntartotta, élete fogytáig, a hatalom egyensúlyát az egyes államok közt. Halála után fia Piero tüstént jelét adta, hogy elhagyja ezen politikát. Orsini leány fia, Orsini leány férje volt; ¹⁾ magáévátette ezen, a nápolyi ügyet mindig hűen szolgáló, nagy

---

¹⁾ Anyja Clarice s felesége Alfonsina, mind a ketten Orsiniak voltak. Guicciardini a Dialogo del Reggimento di Firenzeben (opera in ed. vol. II., p. 46) a következőket mondja: »sendo nato di madre forestiera, era imbastardito in lui il sangue Fiorentino, e degenerato in costumi esterni, e troppo insolenti e altieri al nostro vivere.« Piero, mindeunek daczára, nem fogadott el Alfonso kínálatára jószágot, melyek báróvá és nápolyi hűbéressé tették volna őt. L. Arch Stor. vol. I. p. 347.

romai családnak hűbéres gögjét és hagyományos vonzódását. Ludovico Sforza észrevette, hogy Firenze zsarnoka inkább Ferdinand király szövetségét keresi, mint az ő barátságát. Méltán keltett ez benne aggodalmat. Alfonso, calabriai herczeg, nápolyi trónörökös, ugyanekkor iparkodott, hogy Italia figyelmét veje, Gian Galeazzo Sforza sérelmeire fordítsa, ki nyíltan panaszkodott nagybátyjára Lodovicora, mert ez még mindig nem adta át neki Milanonak kormányát, mely őt illette. ¹⁾ Gian Galeazzo törvényes örököse volt valóban az 1476-ban Santo Stefanóban meggyilkolt Galeazzo Maria Sforzának. Közvetlenül ezen gyilkosság után a fiatal herczeg helyett, Milanot helytartókkép kormányozták: Madonna Bona di Savoia és Cecco Simonetta. Ez utóbbi nagy-vezéri hatalmat gyakorolt úgylis és igazgatta a herczegséget már három uralkodó alatt egy fél századon át. Lodovico azonban elég hatalmasnak érezte magát, hogy a zsarnokságot magához ragadja. 1480-ban tehát Simonettat Paviában lefejeztette; Madonna Bona a herczeg anyja ellen fölhozta erkölcstelen életét s ezzel kényszerítette, hogy a helytartóságról lemondjon. Milano ügyeinek vezetését kézrekerítette így. Unokaöccsével külsőleg kiméletesen bánt ugyan, de fogságban tartotta, s minden cselekedete tanúságot tett arról, hogy ő ezentúl tényleg akarja birni a herczegséget. ²⁾ Bitorlásának tudata természetesen nyugtalanná tette lelkiismeretét; s ez okozta bizal-

¹⁾ A fiatal herczeg 1493-ban volt huszonnégyszáz éves.

²⁾ Lodovico lépéseket tett, hogy törvényes igény látszatával leplezze bitorlását. Unokahugát Bianca Mariát 1493-ban eljegyezte Miksa császárral, s 400,000 arany hozományt adott neki; cserébe ezért a herczegség investitúráját adta neki a császár. Ő azonban ezt titokban tartotta.

matlanságát az Aragon-ház fejedelmei iránt, hiszen jogaikat Isabellaban az ifju herczeg feleségében sértette meg. Igazságtalanságának ugyanezen nyugtalanító öntudata késztette arra, hogy rémülettel tekintsen a Mediciek és a nápoly uralkodó-család barátságára.

Az ügyek illetén állottak; a hatalomnak Lorenzo alapította egyensúlya még nyíltan nem ingott vala meg, midőn VI. Sándort választották pápának. Olaszország fejedelmeinek és városainak rendes szokása volt a pápánál követségekkel tisztelegni a tiara fölvételének alkalmából. Lodovico tehát azon javaslatot tette, hogy Milano, Firenze, Ferrara és Nápoly küldöttei együtt vonuljanak be Romába. Piero versenytársak nélkül kívánta kíséretének fényét fitogtatni, s ezen esztelen hiusága indította Lodovico javaslatának visszautasítására, minek következtében Ferdinand sem fogadta el. Ezen jelentéktelen eset megerősítette Lodovicot gyanakvásában. Minthogy ő maga természeténél fogva ravaszkodott és fondorkodott, azt vélte, hogy mély politikai szándékot kell fölismernie ebben is, a mi pedig valósággal aligha volt egyéb, mint egy megtermett,¹⁾ de rövideszű ember személyes elkapatottsága. Ő már előrelátta, hogy el kell állani a szövetségek régi rendszerétől, melyet Lorenzo alapított meg.

Egy második jelentéktelen esemény Roma és Nápoly közt szakadást idézett elő és hozzájárult az italiai ügyek megzavarásához. Lorenzo leányát Franceschetto Ciboval

---

¹⁾ Piero de' Medici az volt, mit a francia »bel homme«-nak nevez; mással azonban nem tűnt föl. Magas, izmos, jól megtermett férfi; Italianak legkitünőbb »pallone«-játékosa s jó lovas volt; folyé konyan s kellemesen társalkodott — ezen tulajdonságaira roppantul hiú volt.

házasította össze s ezzel nyerte meg VIII-ik Inczét politikai terve részére, melyet Firenze, Nápoly, Milano és Ferrarara nézve készített. Sándor trónraléptekor azonban Franceschetto Cibo elhatározta, hogy megszabadul Anguillara, Cervetri s más hűbérektől, melyeket apja beleegyezésével az egyház javai közül eltulajdonított. Csakugyan talált ezekre vevőt: Virgilio Orsinit. Sándor panaszkodott, hogy az eladás az ő jogait sérti meg. Ferdinand támogatta Orsininek jogigényét új szerzeményeihez. Ez idegenítette el a pápát a nápolyi királytól annyira, hogy szívesen csatlakozott Milano és Velenczéhez, kik 1493-ban egy új ligát alkottak meg.

Igy romlott meg a régi egyensúly, s új viszonyok jöttek létre Olaszországnak egyenetlenkedő hatalmasságai között. Lodovico azonban nem mert új barátjaiban bizni. Milano sokkal tovább képezte volt Velencze birvágyának tárgyát, semhogy valóságos támaszként lehessen reá számítani; nyílt titok volt Sándornak tárgyalása a nápolyi udvarral, fiának Gioffrének és Donna Sancia d'Aragonanak házassága iránt. Lodovico tehát elszigetelten állott, biztos szövetségese egész Italiában nem volt; s hogy bitorolja a hatalmat, melyet pedig szándékozott megtartani, az nyilvánvaló dolog volt. Az ügyek ilyen állásakor fordult Franciaországhoz, s ezen végzetes eljárásban ipja Ferrara hercege megerősítette. Ez ugyanis gyűlölte őt és önzésében reménylette, hogy az általános zavarban, melynek bekövetkezését előrelátta, saját hasznát fogja találni. Sándor, ki a tervezett házasság végrehajtása céljából reá akart a nápolyi fejedelmekre ijeszteni, követte Lodovico példáját s ezen időben nem ellenezte a francziák betörését.

Ily módon hozott Italiara romlást egyeseknek bir-

vágya és fejedelmeknek viszálya. Lodovico határozott szándéka, hogy a bitorolt milanoi fejedelemség birtokában biztosítja magát, Ercole d'Este leplezett gyűlölete és Sándornak szentségtörő mohósága, melylyel fattyainak nagyobbítására törekedett: ezek valának egy eseménynek gyalázatos és alacsony okai, melyet, bármennyire elkerülhetetlen volt, Olaszország minden hű fiának lehetőleg hátráltatnia kell vala. Italiában azonban nem létezett már a szabadságszeretet, a fejedelmek nem ismertek becsületet, az egyházban hiányzott az erény. A tizenharmadik században 1.800,000 polgárt birt Italia — azaz szabad városnak oly tagját, ki saját államának kormányában résztvett. A tizenötödikben ilyen polgár már csak 18,000 létezett: ¹⁾ ezek pedig Velenczében alája voltak vetve a tizek tanácsa zsarnokságának, Firenzében elpuhultak a Mediciek keze alatt; Sienában a pártvillongások s a csöcselék kényuralma által politikailag tehetetlenekké váltak. A föléledő tudomány s a művészet, a pompás udvarok és művelt társaságok minden fényének daczára ez volt csakugyan a helyes pillanat, hogy a domonkos visionarius jövőndöléseit hirdesse s hogy a végzetnek egy púpos bábja teljesítse őket. Guicciardini méltán fájlalta a sors azon keserű gúnyját, hogy hazája kénytelen vala eltérni a sértést: hódítója egy VIII. Károly volt. Igazságot szolgáltatott volna akkor is, ha Ludovico Sforzara mutat, mint a színészre, ki Italia színpadán tragicomicus szerepet játszott. Lodovico mellékneve »Il Moro« volt; nem mintha arczszíne csakugyan sötét lett volna, a nagy történetirő állítása szerint, hanem mert jelvényül a szederfát válasz-

---

¹⁾ Így számítja Sismondi (vol. VII. p. 305); ez mindenesetre csak hozzávetés.

totta.¹⁾ Ő magában egyesítette mindazon személyes tulajdonságokat, melyekkel a lefolyt két század alatt a zsarnokok közreműködtek Olaszország lealacsonyításában. Bár eredetileg sok tehetséggel volt megáldva, annyira reászokott az aprólékos cselszövéshez, hogy képtelenné vált bármely irányban egyenes lépést tenni. Hivalkodván a »szerencse fiának« mondta magát, s önelégülten hallgatta a lapos rimet, melynek értelme volt: Csak isten s »il moro« ismerik biztosan a jövőndőt. És mégis minden cselekedetével hibát követett el, s életét a Loches-i börtön kiállhatatlan unalmában végezte. Gondosan, fáradságot nem kimélve kormányzott, s daczára ennek nem volt képes alattvalóinak szivét megnyerni: oly annyira, hogy örömkben tomboltak, midőn kilátások nyílt, tőle megszabadulni. Nem szeretett vért ontani; de Simonetta meggyilkolása a bíróság útján, s a fondorkodás, melylyel unokaöccsének kora halálát előidézte, emlékét örökre beszenyezték. Leonardo da Vinci jelenléte diszította udvarát; ez azonban oly erkölcstelen volt, hogy ott Corio tanusága szerint,²⁾ atyák leányaikat, bátyák

---

¹⁾ Lásd Varchi vol. I. pag. 49. és Paulus Jovius Elogia-it, ki megjegyzi, hogy Lodoviconak világos arczszíne volt. Mellékneve azonban kihíttá a szójátékokat. Ő például festetett egy képet, melyen Italia királynő alakjában volt ábrázolva, kinek egy néger apród keféli ruháját; alatta a következő fölírás: »per Italia nettar d'ogni bruttura.« A szederfát azért választotta, mert Plinius azt minden fák legelővigyázatosabbjának mondja; megvárja a télnek teljes elmúltát, hogy kihajtszon; Lodovico pedig nagyon tapintatosnak tartotta magát a cselekvés helyes pillanatának megválasztásában.

²⁾ L'Historia di Milano, Vinezia 1554 p. 448. »A quella (scola di Venere) per ogni canto vi si convenivan bellissimi giovani. I padri vi concedevano le figliuole, i mariti le mogliere, i fratelli le sorelle; e

hugaikat, férjek feleségeiket bocsátották áruba. Lodovico egyszóval, daczára, hogy bölcseségével kérkedett, fondor-
kodó politikájával Olaszországnak és saját magának vesztét
idézte elő; magánéletének bűnei, s erkölcstelen magavise-
lete által pedig nagy mérvben segítette elő az általános rom-
lottságnak terjedését hazájában. ¹⁾

Az 1494-ik év a régi politikai rend illetén általános
megingásával nyílt meg. Első hónapjában meghalt Fer-
dinand király. »Végtelenül szerencsétlen év ez Olasz-
országra — így szól Guicciardini — veszedelmeink első
éve, ekkor kezdődött a számtalan és rettenetes bajoknak
sora, s ezekben utóbb osztozkodott a világ legnagyobb
része.« Az egész nemzet várakozása és aggodalma a bekö-
vetkező változás nagyságával arányban állott. A megigézés
azon nemével tekintettek minden oldalról a francziák betö-
résére, melyet a váratlan s nagyon izgató esemény szokott
kelteni. Az olaszok, kedélyök hangulata szerint, majd haj-
landóak voltak Károlyt üdvözölni mint általános békéltetőt
s régi szabadságuk helyreállítóját: ²⁾ Savonarola már régen
hirdette, hogy ő a »flagellum Dei«, az egyház rendjének hely-
reállítására, a félsziget szellemi kútforrásának megtisztítására

---

per si fatto modo senz' alcun riguardo molti concorreato all amoroso
ballo, che cosa stupendissima era riputata per qualunque l'intendeva.«

¹⁾ Guicciardini Stor. d'Italia lib. III. p. 35 mesteri vonásokkal
adja Lodovico jellemének teljes rajzát.

²⁾ Az aristokratikus felfogással szemben ez volt a valóban né-
pies érzés. A köznép vágyódott új állapotokra; szenvedett oly ször-
nyetegeknek, mint az aragoni fejedelmeknek rossz kormányja követ-
keztében. Ez VIII. Károlyban Messiást várt és kiáltotta: Benedictus
qui venit in nomine Domini; lásd az alábbi jegyzetben idézett mon-
datokat.

hivatott eszköz; majd rettegtek, elképzelvén mit mindent hozhat reájok a barbaroknak — így nevezték a francziákat — eljövele. Mindenki elismerte, hogy Lodovico meghívása által nem tett egyebet, csak egy reá-leheléssel megindította a hógörgeteget, mely régen fenyegetett. »Nem csupán a szárazon s tengeren tett készülődések jelentették előre az Olaszországra elkövetkező szenvedéseket, hanem az égnek s az embereknek beleegyezése is. Mindazok, kik akár mesterségök, akár isteni sugallat alapján igénylik a jövődő ismeretét, összehangzóan hirdették, hogy közelegnek nagyobb és gyakoribb változások, különösebb és rettenetesebb események, mint a minők századok óta mentek végbe a világnak bármely részén,« különféle jeleket és csodákat sorol föl Guicciardini: például, hogy Arezzo környékén naponta számtalan óriási lovakon ülő vitézek vonulnak el doboknak s harsonáknak éktelen lármája közepette. Mindezeket a következő szavakban foglalja össze: »Hihetetlen rémületet gerjesztettek ezen dolgok a népben; a francziáknak hatalmas és kegyetlensége már régen félelembe ejtette, hiszen a történet lapjait megtöltötték tetteikkel — miképen vonúltak egykor Italian végig, miképen pusztították tűzzel-vassal Roma városát, miképen igázták le Ázsiának számos tartományát, s miképen sújtotta fegyverök egykor is, másszor is a világ minden részét.«

Legtöbb félteni valója az olasz fejedelmek közül nápolyi Alfonsonak volt, mert a betörés főleg ő ellene irányult. Nem volt veszteni való ideje. Ő tehát juliusban Vicovaronál, Tivoli közelében, összegyűjtötte szövetségeseit és magyarázta nekik védelmi tervét. Szövetségesei Firenze, Roma, Bologna és Romagnának minden kisebb

hatalmasságai voltak.¹⁾ Olaszország déli s középső államai ez egyszer egyesültek a közös ellenséggel szemben. Alfonso után a legveszélyesebb állásban Sándor érezte magát, mert félt egy zsinat összehívásától, mely őt simoniával megvásárolt trónjáról eltávolíthatta. Rémülete akkorra volt, hogy már követeket küldött a sultánhoz, segítségért könyörögve a legkeresztényiebb király ellen, és esdekelve fordult katólikus Ferdinandhoz, hogy ne a török ellen fogjon fegyvert. Bajazet azonban távolabb volt, semhogy közbeléphetett volna, Ferdinand pedig óvatosan viselkedett. A szövetségesekre háramlott tehát, hogy saját erejökkel verjék vissza a hódítót. Ez sikerülhet vala, ha szigoruan ragaszkodnak Alfonso tervéhez. Szándéka volt Genuaba, testvére Don Federigo vezénylete alatt hajóhadat küldeni, saját seregével az Appenninek északi szorosait tartani; Piero de' Medici pedig magára vállalta Toscana útjait a Luinigiana felől megőrizni. A calabriai herceg földadata ez alatt Lombardiában Gian Galeazzo zászlaját kibontani. Olaszországban azonban a lehetetlenségek közé tartozott a teljes megegyezés, mely ily terjedelmes és merész terv végrehajtására szükséges. A pápa súlyt fektetett arra, hogy előbb a Colon-

---

¹⁾ Velence semleges maradt. Visszautasította a Károlytól felajánlott szövetséget azon ürügy alatt, hogy a török veszedelem akadályozza. Alfonso ligájához sem járult hozzá, s ezt avval indokolta, hogy örökség másokat megmenteni azon veszély árán, hogy saját területe válhatik a háború színhelyévé. Feltűnő ezen válságkor, hogy mennyire hiányzott Olaszországban a hazafias érzés s a közös célra való lelkesült közreműködés. Firenzet, bár hangulata s a hagyományok folytán is Franciaországhoz vonzódott, Piero de' Medici bele-vonta a ligába, mert ő határozottan rokonszenvezett az arragoniai fejedelmekkel.

nákra fordítsák figyelmöket, mert Prospero és Fabrizio titkon Franciaországhoz szíttottak, váraik pedig szép zsákmánynyal kecsegtettek. Alfonso ennél fogva reáállott, hogy a romai tartománynak az Abruzzokkal határos részeit megszállja, s ez alatt fiát, Giovan Jacopo da Trivulzi és Pitigliano herczeg vezérekkel Lombardiába küldötte.

Sohasem jutottak ezek Cesenán túlra, mert itten Sforza serege a francziákkal egyesítve megállította őket. A hajóhad Don Federigo vezénylete alatt későbbben indúlt, semhogy Genuaban előidézhetette volna a fölkelést, melyet kívántak. A francziák jó eleve megtudták ezen tervet, bevonúltak tehát a városba, s a nápolyi tengernagy kénytelen volt Livornoba visszavonúlui. A liga erejét ezenkívül az is szétosztotta és meggyengítette, hogy kénytelen volt Virginio Orsinit a Colonnak megfékezése végett Roma közelében hagyni. Alább látni fogjuk, miképen tette tönkre a tervnek még megmaradandó részeit Piero de' Medici esztelenségével s hitszegésével. A cselekvés ilyen nehézkessége, az erőknék szétforgácsolása, s a szövetségesek képtelensége gyors csapást mérni, — mind ez, előre biztosította Károly sikerét. Alfonso, a zsarnok, ki saját alattvalóitól félt; Sándor, a pápa, ki a kereszténység utálatára megvásárolta volt a tiarát; Piero, ki annak öntudatával birt, hogy a firenzeiek nem helyeslik politikáját; és egy csomó önző apró kényúr — ezek bizonyára nem voltak a férfiak, kik egy nemzetet megmenthettek. Olaszországot nem a francia király, hanem saját vezéreinek bűnei győztek le. Károly expeditiojának története, pusztá elmondása annak, miképen győzedelmeskedik eszeveszett meggondolatlanság olyan nehézségek és veszedelmek fölött, melyeket csupán a zsarnokok egyenlensége s a népek szervezetlensége tesz ártalmatlanná. Ita-

liara leszállott az istenek »áté«-ja mintegy igazolásául a közhiedelemnek, hogy Károly vállalatát felsőbb hatalom vezeti s támogatja.¹⁾

Mig a délen Alfonso és Sándor biztonságukról gondoskodtak, addig Károly Lyonban vesztegelt, s nem tudta magát elhatározni, hogy tengeren vagy szárazon vonúljon Olaszországba, sőt, hogy egyáltalán oda induljon-e. Elérkezve a Rhône völgyébe, az erőfeszítést megelégette, s a tornajátékok és egyéb multságok egy hosszas sorozatába merült. Ezen felül már ekkor kezdte érezni a főnehézséget, mely a vállalat egész folyama alatt akadályul szolgált: a pénz hiányát.²⁾ Olasz volt az, ki végre fölrázta őt, hogy szándékait Olaszország ellen valósítsa — Giuliano della Rovere,³⁾ Sixtus pápa gőgös unokaöcscse, Sándornak engesztelhetetlen ellensége, ki hivatva vala idővel a pápai tronon utódja lenni ennek. Giuliano égett a vágytól, hogy megbüntesse a Marannot, vagyis kikeresztelkedett mór — így nevezte ő Sándort —; addig ösztökélte tehát a királyt szemrehányásokkal s fenyegetésekkel, mig ez átlátta, hogy nem

---

¹⁾ Ez volt természetesen Savonarola jövendölése. De Guicciardini és De Comines is folyton ily értelemben szólnak. De Comines emlékirataiban gyakran előfordul a következő mondat: Dieu monstroît conduire l'entreprise.

¹⁾ »La despense de ces navires estoit fort grande, et suis d'advís qu'elle cousta trois cens mille francs, et si ne servit de rien, et y alla tout l'argent contant que le Roy peut finer de ses finances: car comme j'ay dit, il n'estoit point pourveu ne de sens, ne d'argent, ny d'autre chose nécessaire à telle entreprise, et si en vint bien à bout, moyennant la grâce de Dieu, qui clairement le donna ainsi à cognoistre.« De Comines, lib. VII.

¹⁾ Guicciardini ez alkalommal így nevezi: »fatale instrumento e allora e prima e poi de' mali d'Italia.« Lib. I., cap. 3.

halaszthatja továbbra az indulást. Midőn a francia sereg végre megmozdult, gyorsan haladott előre. 1494. augusztus 23-kán hagyta el Vienne-t 3600 nehéz fegyveres a francia nemesség színe-java, 6000 bretoni ijjas, 6000 új puskás, 8000 gascognei gyalogos, 8000 schweizi és német lándzsás; a Monte Genevrat megmászták, Susánál jutottak ki a hegyek közül, Turinon keresztül vonultak, és szeptember 4-én szállották meg Astit.¹⁾ Sem Piemontban, sem Montferratban nem mozdult meg senki, ki ellentállott volna. Pedig bátor hegyi lakosok az út bármely pontján legalább annyi időre megakaszthatták volna őket, hogy ez ily nagyszámú sereg szervezőinek helyre nem pótolható nehézséget okozott volna. A nagy fejű, apró lábú hódító előtt azonban a mély völgyek fölemelkedtek, a meredek hegyek lesimultak. A fejedelmek, kiknek érdekében állott, hogy Károly útját megakadályozzák, gyermekek voltak. Savoya hercege még csak tizenkét éves, Montferrat őrgrófja pedig tizennégy éves volt. Gyámjaik s anyjaik megalkudtak a francia királyllyal s megnyitották tartományaikat a seregnek.

Astiban Lodovico Sforza és ipja Ercole d'Este fogadták Károlyt. Az egész milanoi udvar, mint ezt Corio leirja,²⁾ kísérte őket. Az olasz fejedelmek politikája az volt, hogy udvariasságokkal kössék le hódítójukat, s hogy selyemhálóba kerítsék a barbart, kitől mégis tartottak. Astiban is az történt, a mi már Lyonban meg volt és utóbb Nápolyban

---

¹⁾ Sismondi számítását követtem (vol. VII. p. 383.) Ehhez talán még 10,000 embert kell hozzáadnunk, kik a tüzéséget látták el és 2000 ácsot, hidászt, aknakészitőt stb. Lásd Dennistoun »Dukes of Urbino« vol. I. p. 433, hol részletes lajstromot közöl Károly seregéről tengeren és szárazon.

²⁾ Lásd fentebb.

ismétlődött. Szép asszonyok megigézték a francia király szívét, oly annyira, hogy politikáját befolyásolták ígéretek, melyeket bálteremben tett a Deliláknak. Astiban himlőbe esett; csakhamar azonban visszanyerte egészségét és Páviáig ment előre. Itt az érdekek komolyan bonyolodtak össze. Szövetségek és ígéretek kötötték Károlyt Lodovicohoz és büszke feleségéhez Beatrice d'Estehez; vállalatának valódi célja az volt, hogy Alfonsot a tróntól megfoszsza és saját fejére tegye a nápolyi koronát. Paviában azonban kénytelen volt végig nézni a szomorú látványt: elhagyatott unokatestvérét Gian Galeazzot börtönben; ¹⁾ s meghallgatni a bájos Isabella d'Aragonának megrendítő könyörgését. Károly lovagias hagyományok közt növekedett, nem birt asszony könnyeinek ellentállani; ugyan mitevő legyen, midőn a fejedelem-asszony, első unokaöcscsének felesége, barátjának Lodoviconak áldozata, ellenségének Alfonsonak testvére, szerencsétlenségének közepette lábaihoz borult s könyörgött: legyen irgalmas férje, testvére és ő iránta? Valóban oly állapot volt ez, mely a gyöngé ifjú királynál keményebb szívűeket is megindíthat vala. Károly kitérő feleletet adott egyelőre a könyörgőknek, lelkének nyugtalan-sága azonban nyilvánvaló volt. A Moro tehát, alig hogy Piacenza felé vette útját a francia király, elhatározta, hogy láb alól elteszi az ingadozásnak okát. Paviába küldött s megmérgeztette unokaöcscét. ²⁾ Gian Galeazzo halálának

---

¹⁾ VIII. Károly és Gian Galeazzo anyja testvérek voltak, savoyai fejedelem kisasszonyok.

²⁾ Sismondi nem tárgyalja tüzetesen az esetet; hajlandó azonban elhinni, hogy Gian Galeazzot meggyilkolták. Michelet ezt kétségbe vonja, bár a tényállás bizonyító voltát minden esetre elfogadta volna, ha egy Borgiaról volna szó. Guicciardini hosszasan beszéli el

hire csakhamar eljutott a francia táborba, hol félelmet gerjesztett s fokozta a bizalmatlanságot, mely az őszinte lovagok s a velők érintkező sima olaszok között már keletkezett.

Minő vajjon a gyönyörű ország, melynek belsejébe hatoltak? Márvány palotáit valóban álarczos gyilkosok lakják-e; fejedelmei igazán mérget kevernek-e udvariaskodások közepette; a buján zöldelő réteken csak lázak lappanganak-e s a szép hölgyek csakugyan ajkukkal terjesztenek-e vészes kórt? Olaszország már bájos és ígésző Circeként tűnt föl a francia nemesek és katonák szemében; fegyvere a varázs; szemfényvesztés környezi; illatos kertjének sűrűjébe rejti oktalan állatokká változtatott áldozatait; ágya, csábításának szentélye, meggyilkoltak csontvázán nyugszik. És mégis oly szédítően szép, hogy, bár egy pillanatra meg-hökkennek és megrendülve tekintenek vissza a már meg-mászott Alpesekre, mégsem képesek mosolyának ellent-állani. Előre kell haladniok végig a tündérkerten; ezentúl óvatosan, kivont karddal és mint Orlando Morgana liget-jében rózsákkal kitömve sisakjokat, hogy meg ne hallhassák a sirén hangját. Így kezdette Italia szerepét az észak né-peivel szemben a renaissance korában. »Italia fehér ördöge«

---

az esetet, mondja, hogy egész Olaszország hitte a herczeg megölését, s hivatkozik Teodoro de Paviara, a király orvosainak egyikére, ki azt vallotta, hogy az ifjún világos jeleit vette észre a lassú mérgezésnek, Pontano ismétli ezen vádat (De Prudentia lib. 4) Guicciardini csak az okokkal nincs tisztában, melyek Lodovicot erre indították. Hajlandó azt hinni, hogy a gyilkosság régen tervben volt, s hogy Lodovico csak azért hitta Károlyt Olaszországba, hogy ennek végrehajtására jó alkalma legyen; egyúttal gondolkozott, hogy ezen esetben kezénél legyen a herczegség investitúrája a császártól.

ez Webster egyik legjobb szomorújátékának a czime. A fehér ördög fénylő leánya a bűnnek és a halálnak. Kezében tartja a jó és rossz ismeretének gyümölcsét, és csábítja a nemzeteket: egyenek. A tizenhatodik század férfiai képzeletökben csakugyan így látták Olaszországot. Ők a férfiak, ez a nő; ez azonban tanítani tud, s nekik tanulniok kell. Ez élvezetet kínál, ők erőt. A nemzetekkel való ölelkezésnek gyümölcse: a modern műveltség szelleme, a kornak geniusa, melyben mi magunk élünk.

Két borzasztó csapás intette az olaszokat, hogy minőek az új ellenségek, kikkel szembe kell szállniok. A francziák kétszer használták a betörés kezdetén kardjokat, melyet a tündér megfélemlítésére kivontak hüvelyéből. A genuai Rivieran fekvő Rapallo és a lunigianai Fivizzano lakosságának lemészárlása valának a rémületös példák. A schweizi és német csapatok, utánok a francziák, kik erély dolgában nem akartak elmaradni, hánytak kardélre egyaránt katonát és polgárt, sőt még foglyokat és kórházban fekvő betegeket is. Az olaszok századok óta vérontás nélkül vívtak csatát és játszottak hadjáratot: most ime a háború egy új nemét ismerték meg; ekkor kellett amaz apokalyptikus szomorújátékok első felvonását végignézniök, melyek azóta a félszigetet francia, spanyol, német, schweizi és benszülött vérrel árasztották el.

Verőfényes őszi időben nyomult elő Parmaig a francia sereg, keresztül haladva a sikságon, hol a szeder és szilfát egymással szőlőindák kötik össze és koszorúzzák meg a buzakalászhok hullámozó tengerének színe fölött. Parmat, mely az Appenninek északi sarkantyúi alatt fekszik, az Italia nyugati partján fekvő Sarzanaval, hol Tyrrhen tenger árját Carrara márványhegyei határolják, kopár sziklák

között kanyargó szoros köti össze. Károly erre vette útját és november elején seregével Sarzana falai elé érkezett. Vajjon hol volt ez alatt Piero de' Medici? miképen teljesítette Alfonsonak tett ígérését? Tudjuk, hogy elvállalta az Appennin átjáróinak védelmét ezen a részén. A mészhegyekben, ritkás fenyő- és gesztenyeerdők közt, itt-ott régi várak állottak, honnan minden nehézség nélkül lehetett a francia sereget megtámadni. Ilyen előnyös helyen nevetve, játszva állotta akár csak kétszáz főnyi schweizi függetlenség harczuk korában, Burgundia és Ausztria egész erejének útját. Piero azonban a gyöngye, kétszínű zsarnok, félt Luccától; vonakodott Sforza területére lépni; figyelmét Firenzepártviszonyai kötötték le; még csak meg sem mozdult volt, mikor híret vette, hogy Sarzana készül magát megadni. A veszély ezen pillanatában lóra pattant, a francia táborba vágatott, Károlytól kihallgatást kért és ott haladéktalanul földadta nemcsak Sarzananak és fellegvárának kulcsait, hanem Pietrasanta, Libbrafratta, Pisa és Livornoét is. A ki Pisától Sarzanaig végigjárta a tengerpartot, az fölfoghatja ezen engedménynek roppant értékét a hódítóra nézve. Megmenekült ez által a nehézségtől, hogy útját kierőszakolja egy szűk területen végig, hol jobbra a tenger fekszik, balra pedig Olaszországnak legmeredekebb hegylánca emelkedik. Csaknem lehetetlen lett volna ez ellenséges sereggel szemben, ellenséges várak falai alatt. Pietro hihetetlen gyávaságával megoldotta a gordiusi csomót; ő reá pedig tette csak vészt és becstelenséget hozott. Ellenfele, kinek romlására szövetkezett Alfonsoval és Sándorral: Károly, szemébe nevetett és tüstént Pisáig folytatta útját. A firenzeiek, kiket eddig rokonszenvükkel ellentétes politika részeseivé tett, most dühöket kielégítették, föllázadtak, kiűzték a

városból, palotáját kirabolták, s a Medici név egykori népszerűségét elfelejtve, most csak gyűlölet kifejezéseként használták. A megvetendő teremtés, ki szövetségei, hazája és saját maga árulójának bizonyult, életét úgy mentette meg, hogy előbb Bolognaba, innen pedig Velenczébe szökött. A doge és tanács itt udvariasan fogadta ugyan, de felügyelet alá helyezte, míg az ügyek állása nem tisztult; biztonságban volt, de szabadságától megfosztva.

November 9-én Firenze ötven éves zsarnokság, Pisa pedig egy százados szolgaság után, visszanyerték önállóságukat, és újra fölélesztették köztársasági kormányukat. A két állam helyzete azonban lényegesen különbözött egymástól. A firenzeiek a szabadságot, legalább névleg, soha sem veszítették el. Hisz ennek értelme Olaszországban ezen korban inkább az volt, hogy a város szomszédaival szemben teljesen megóvta függetlenségét, minthogy a polgárok szabadon kormányozhatják önmagukat. A pisaiakat ellenben meghódította volt és leigázta Firenze; ez községi életöket megfojtotta; büszkeségöket becsületük legkényesebb pontján sebezte, és a népet proscriptioval és száműzéssel megtizedelte. Firenze nagy bűne Pisanak rabigába hajtása vala, és Pisat a fejetlenség ezen pillanatában csak annak vágya emésztette, hogy vérrel mosassa le szégyenét. A francziák, kik az olasz politika ezen kényes pontjait nem értették, nem tudták, hogy mikor visszaadják Pisanak szabadságát, akkor egyúttal Firenze jogait csorbítják és bámulva nézték a polgárokat, kik a zsarnok város oroslánát az Arnoba dobták és fegyvert fogtak tisztviselői ellen. Szomorú látvány a pisaiak régtől fogva elnyomott szenvedélyes szabadságszeretetének ezen utolsó vonaglása, kivált, ha megemlékezünk, hogy az önző testvérváros csakhamar újra leigázta

őket; pedig ő maga is romlottabb vala, semhogy fenn tudná tartani szabadságát. Károly meggondolatlanul és közömbösen karolta föl Pisa ügyét; egy ideig pártfogolni látszott az új köztársaságot, egy pár hónap múlva azonban átengedte végzetének. Szereplése ez alkalommal is, mint egyéb cselekedetei, csupán nyugodt megvetést kelt a nézőben.

Piëro szökése és a pisai szabadság kikiáltása után a szabad olasz városok Károlyt megváltóként üdvözltek. A sors púpos bábjához fényes üdvözlő levelet intézett Savonarola, ki Pisaba ment és szónoklatában az úr kiválasztott edényének, az egyház megszabadítójának egyúttal átnyújtotta a firenzei köztársaság udvarias fölszólítását, hogy látogassa meg a várost és vegye igénybe vendégszeretetét. Károly ezután is csak úgy nélkülözte a politikai tapintatot, csak oly kevésbe vette a szerepet, melyet a jós neki kijelölt, mint az előtt, mikor Piero de' Medicit egy tornázó lovag közömbösségével fölfordította és mikor szeszélyből helyreállította Pisa szabadságát. November 17-én teljesen fölfegyverkezve lovagolt be Firenzebe s a Mediciek palotájába szállott. Ekkor tudatta a város előljáróival, hogy ő nem vendégnek, hanem hódítónak jött és hogy szándéka saját maga részére föntartani minden, az államot illető intézkedést.

Rendkívüli pillanat volt ez. Firenze oly szép, mint a délibáb, az Arnoval, mely rajta végig folyik, s az őt körülfogó szürke olajfa-fedte hegyekkel, akkorában még bájosabb vala, mint a minőnek jelenleg ismerjük. Falainak régi öve még fönnállott, s a tornyok koronája még nem dőlt le, hogy a betörő hadak ellentállása megkönnyebbüljön. Utczáit és tereit nemesen diszítették Brunellesco Duomoja, Giotto Campanileje, Arnolfo Palazzoja, Orcagna Loggiaja. Templo-

maiban ott pompáztak a gazdag színű frescok, a ragyogó festett ablakok, melyeknek fényét még csak kevés év tompította. Palotái oly erősek, mint akár a várak, s ezek meg voltak művelt, tanúlt, pallérozott, izléses és büszke lakossággal telve. Ez a Firenze, a tudósok, művészek, szellemi sybariták városa, hol a polgárok ereiben még buzgott a régi pártos vér, egyszerre hadi zsákmánynak látta magát idegen cziczomájokkal henczegő gallusok, tollas németek, rövid kötényű kelták és rikitó színekbe öltözött schweiziak hatalmában. Ezen barbarok másfelől a természet és műveltség szépségeinek egy földi paradicsomában ébredtek föl. Közülünk kicsoda, ha élvezte egykor Valdarnoban az öszutó kellemeit, nem képzei el a világ legbensőbb jelentőségének nyilvánulását, melyet oly kevéssé foghatunk fel értelmünkkel, s mely mégis a kedélyt úgy megnyugtattja; pedig ekkor hatott ez először a Breton ijjasokra és úri-i medvékre. Ösztönük ketségkívül az volt, hogy raboljanak és birtokukba vegyék a kincseket, melyek előttük feltárultak, mint a hogy a gyermek széttepi a csodálatos virágot, mely havasi réten bámulatba ejtette. De maga vágyaiknak durvasága is a hódolatnak egy neme volt, még soha nem látott szépség iránt, melyhez foghatót addig még álmaikban sem bírtak elképzelni.

Mint egyébkor, úgy most is Károly bambaságáról tett tanuságot. A vendégszerető Firenzebe bevonúlt és ellenségkép ragadta meg. Mi szándéka volt vele? Talán, hogy a köztársaságot reformálja, törvényeket hozzon, ujjoncokat szedjen a polgárságból és csatába vezesse őket? Oh nem. Roppant pénzüsszeget követelt csak és alkudozni kezdett. A firenzei titkárok visszautasították követeléseit. Ő ragaszkodott hozzájuk. Ekkor Piero Capponi fölkapta a papirost,

melyre föl voltak írva és a király szemeláttára széttépte. Károly fölkiált: »Megfuvatom a trombitákat.« Capponi felel: »Mi pedig megkondíttatjuk a harangokat.« Firenze szép, mint a délibáb; de óriási templomtornyok-árnyékolta, komor barna palotafal-szegte utczái mintha veszedelemmel fenyegetnének, úgy tűnnek fel a francia király előtt; s ő nem mert ezzel szembeszállni: Ha Capponi a vészharangot meghúztatja, minden ház várva válik, az utcákat vas lánczok zárják el, minden városnegyedből százával özönlenek az utcára harcz fogásaiban jártas férfiak. Károly engedett s izetlen szójátékkal igyekezett palástolni a vallott kudarcot: »*Ah Ciappon, Ciappon, voi siete un mal Ciappon!*« Ő csak avval törődött, hogy pénzhez jusson.¹⁾ Megelégedett végre 120,000 forinttal. A szerződést kölcsönösen aláírták, s két nap mulva kitakarodott Firenzéből.

Károly mindeddig még nem ütközött komoly akadályba. Betörése olyan volt, mint az esővíz, s a mennyiben tőle függött, csak úgy szaladt le hatás nélkül, mint a víz. A francia sereg maga mögött hagyta Olaszország látványosságainak két fővonását: Lombardiat és Toscanat. Roma feküdt most előtte pompájában, elhagyatottságában. Nem az a Roma, melyet a Farnesek, a Chigik, a Barberinik

---

¹⁾ Károly minden mozdulatát ezen vállalatban a pénzszükség határozta meg. Lodovicótól kölcsönt vett, Pierora és a firenzeiekre sarcot vetett ki, a savoyai fejedelemasszonyok ékszereit zálogba adta, egy helyről a másikra ment, adósságot csinált, üzleteket kötött a helyett, hogy törvényt szabjon és alkotmányokat készítsen. Guicciardini folyton ismétli a szavakat »*La carestia dei danari.*« Midőn az ékszerekről szól, melyeket a savoyai és montferrati fejedelmek Károlynak Turinban kölcsönadtak, De Comines így kiált fel: »*Et pouvez voir quel commencement de guerre c'estoit, si Dieu n'eut guidé l'oeuvre.*«

építettek a kőbányává lett amphitheatrumok és fürdők romjaiból; hanem a középkor Romája; a város, melyet a pogány múlt ereklyéi szenteltek meg, mely maga is még pogány volt, s melyben a modern Antichristus székelt. A francziák előnyomulása folyton tartó diadalmenet volt. Deczember 2-án Sienaba érkeztek. Közeledtükre az urbinói herczeg, Pesaro és Bologna urai letették a fegyvert. Az Orsiniak megnyitották kastélyaikat: Virginio az aragon sereg fővezére a nápolyi királyság »gran contestabile«-je sietett hogy saját magának kedvező föltételekkel békíthesse meg a francia királyt. A Baglioniak Perugiában saját viszályaikba merültek el. A calabriai herczeg visszavonult. Úgy látszott, mintha mindenki annak bizonyítására törne, hogy Olaszországot gyávaság, önzés és tétlenség győzte le. A hódító elfoglalta Viterbot: keresztül haladott a ciminiai magaslatokon: és most lábainál elterült az alban és sabin dombok határolta Campagna, szépségének egész magasztosságában, közepén egy kéklő felhő a Tiberis alacsony partjain: Roma. Kardvágás nélkül érte el a Porta del Popolot 1494. deczember 31-én. Délután három órakor kezdődött meg a francia sereg bevonulása s csak kilencz órakor este lépte át az utóhad, fáklyavilágnál, a kapuk küszöbét és ütötte fel tanyáját az örök város utczáin. Roma lakosaira mély és tartós benyomást tettek a cantonoknak tollas kalappal, tarka ruhávali ékeskedő óriási barbarjai; Franciaországnak selyem köpönyegbe és aranyos vértékbe öltözött nemessége; Skótországnak szokatlan viseletű katrinczás, kötényes fiai; a német landsknechtek sarló alakú alabárdjaikkal és a mogorva arczu, kuszált fürtű bretonok. Ezen emlékezetes alkalomkor látták meg az olaszok, mint valami ünnepi látványosságkor, elvonulni példányait és előőrseit az

összes katona népségeknek, melyek nemsokára, fájdalom, nagyon is otthonosak leendettek szép Olaszország minden tájékán. A bekövetkező végzet jelképének teljességéhez még csak Spanyolország zömök, sötétszinű, szivós, gonosz gyalogságának képviselője hiányzott.

Borgia ez alatt aggódva vonúlt el a Castel Sant Angeloba. Vajjon hogyan fog a hódító, kinek mellékneve immár Flagellum Dei, az ocsmány ragadozóval elbánni, ki a kereszténység legszenteltebb helyét elfoglalta! A francia király oldala mellett állottak Ascanio Sforza és Giuliano della Rovere bibornokok és sürgették: híjjon össze egyetemes zsinatot és tegye le Sándort a pápaságról. Károly füléhez azonban még közelebb állott Briçonnet, az egykori kereskedő, ki méltóságának biztosítása végett vágyva vágyott a biborkalapra; Roma sorsa, Sándor ítélete, az egyház jövője ettől a csekélységtől függött. Károly egyezkedésre szánta el magát. Követelései: egynéhány vár, bibornokság Briçonnetnek, Cesare Borgia túsul négy hónapra és Djem, a sultán öccse.¹⁾ Az egyességet megkötötték és szentesítették ezen az alapon, s csak akkor merészelte Sándor a várat elhagyni és hívének hódolatát elfogadni.

Károly egy hónapig időzött Romában, s azután Nápolyba indult. Ekkor következett az olasz szindarab negyedik és végső jelenete. Az örök hó borította sánczok alján elterülő Lombardianak buja sikságára és büszke városaira;

---

¹⁾ Ezen szerencsétlen fejedelem történetét látsd fent a 292. lapon. Sándor foglyul tartotta s ezért 40,000 aranyat kapott évenként Bajazedtől. Mikor Károlynak átadta, már megígérte a sultánnak, hogy Djemet meggyilkolja. Alig vált ez a francia király vendégévé, csakugyan lassu méreg vesztette el. Borgia inkább a töröknek adott szavát váltotta be.

Toscananak olajfa-kertjeire és pompás palotáira ; Romanak nagy nevére, Nápoly következett végre. Királyát üdvözölte a Vesuvius és a tenger közt fekvő város, a sibyllák, a sirenák és a varázsló Virgilius mondájának világhírű hazája. A Parthenope, Pozzuoli, Inarine, Sorrento, Capri neveik magok is már bűvösek. Ott a narancs- és citrom-ligetek dúsabban tenyésznek ; a szőlő édesebb, részegítőbb bort terem ; a paraszt nép kecsesebb és klasszikusabb ; a vulkanikus talaj bujább ; a tenger hullámai szebben kéklenek, a nap fényesebb, mint az országnak bármely más részében. A nápolyi tengeröböl csábításainak Olaszország egy hódítója sem tudott ellentállni. Ezeken a partokon vesztették el a görögök ősi erélyességüket, itt valósult meg gyarmataik történetében Ulysses társainak és Circe kertjeinek mondája. Capua szelidítette meg Hannibalt. Bajaeben, Pompejiben Capraeben vesztegették el álmodozva erejüket a romaiak, míg a tartomány neve az elpuhulás, gyönyörhajhászás jelzőjévé vált. Itt vesztették el kegyetlenségüket a saracenek s lettek kalózekből orvosokká. A dél tündérének varázsa lágyította s fosztotta meg barbar vadságuktól a lombardokat és saracenokat egyaránt.

Nápolynak hivatása vala, hogy most megrontsa az erőt, mely Károly ünnepies seregében még létezett. A boszorkány leghatalmasabb bájitalát készítette a francziáknak ; de rettenetes mérget is kevert belé, ocsmány betegség mételyét, mely a modern világ évkönyveiben emlékezetes, mert csakhamar elragadt ezen központból Európa minden nemzetére és városainkra végzetesebbnek bizonyult, mint akár a középkori bélpoklosság.¹⁾

¹⁾ A ki a syphilis eredetének történetét ismerni akarja, nézze meg Von Hirsch cikkét ezen tárgyról a »Historisch-geographische

A nápolyi királyság századokon át képezte a viszálynak állandó okát Olaszországban, a trónörökösödés gyakori bizonytalansága és fennhatósága miatt, melyet a pápák igénybe vettek s a melylyel visszaéltek. Most spanyol dynastia uralkodott; Károly ennek elűzésére tört. II. Joanna halála után 1435-ben Alfonso, Aragon és Sicilia királya hódította meg Nápolyt, elkergette Anjou René herceget s új királyságban telepedett meg. Nem birt más jogczimmal erre a koronára, melyet jobban szeretett a törvényesen öröklötteknél, mint hogy a régi norman dynastiától fattyu ágon származott. Alfonso a nagylelkű — ez mellékneve — a tizenötödik század egyik legkápráztatóbb és legregényesebb alakja. A történetírók újra meg újra elbeszélik, s nem unják el, győzelmes harczait Caldora és Francesco Sforza ellen; a csínt, melylyel vetélytársát Renét elűzte, az ígézetet, melylyel Milanoban, fogoly létére az irigy s bizalmatlan Filippo Maria Viscontit megnyerte.¹⁾ A tudósok szintén buzgón dicsérik

Pathologie«-ban (Erlangen, 1860) és Rosenbaum Geschichte der Lustseuche im Alterthum-ját (Halle, 1845), Matara zzo »Cronaca di Perugia«-ja (Arch. Stor. It. vol. XVI. p., II. pp. 32—36) és Portovenere (Arch. St. It. vol. VI. p. II. p. 338) is tartalmaznak egynéhány érdekes egykorú följegyzést a betegségnek gyors terjedéséről Olaszország-szerre és tüneteiről. Érdemes elolvasni Fracastorius híres költeményét úgy szép latinsága, mint a benne foglalt értesítések miatt. Az Aldusok nyomdájából került művek közül a legrégiebbek egyike az 1497-iki »Libellus de Epidemiâ quam vulgo morbum Gallicum vocant. Szerzője Nicolo Leonicensi, ki Francesco de Mirandola grófnak ajánlotta fel.

¹⁾ Machiavelli Ist. Fior. lib. V. cap. 5. Corionál (p. 332—333) olvashatjuk, minő nehézségekkel küzdött meg Alfonso hódításai kezdetén. A genuiaiak megverték Ponza sziget mellett s foglyul vitték Milanoba. Itt sikerült bebizonyítania Filippo Maria Viscontinak, hogy az ő érdekében inkább az áll, hogy Alfonso legyen Nápoly királya, mint hogy ott a francziák uralkodjanak. A herczeg tisztelete minden

erényeit: igazságos voltát, könyörületességét, vallásosságát, bőkezűségét, műveltségét, melyekben ama fényes korszak fejedelmeit felúlmulta. ¹⁾ Tudvágya valóságos szenvedélye volt. Otthon nyugalmas palotájában, háború idején sátorában, mindég tudósok környezték, kik Liviust, Senecat, vagy a bibliát olvasták és magyarázták neki. Egy fejedelem sem jutalmazta nálánál gazdagabban a kutatókat. Bartolommeo Fazio 500 arany forintot kapott évenként, míg tetteit megírta; a munka befejeztekor a tudós még 200—300 forintnyi tiszteletdíjat kért, a fejedelem pedig 1500-at engedélyezett. Élete végső évében Alfonso csupán írók közt 20,000 aranyat osztott el. Épen határtalan bőkezűség az egyedüli fogyatkozás, a mely miatt megróják. Következése a szokásos vala: a pénzügyek rendetlenségbe jutottak.

A nápolyiak nagyon megszerették Alfonsot ember-szeretetéért s nagylelkűségéért. Abban a félszázadban, mely alatt annyi olasz fejedelem esett el alattvalói töre hegyén, ő Nápolyban fegyvertelenül, minden kíséret nélkül sétált föl-alá, pedig Pontano szerint épen itt »az ember élete volt a legolcsóbb áru.« »Miért féljen az apa gyermekeitől?« így felelt rendesen, ha elővigyázatlanságát szemére vetették. A kiváló férfiú magán életének regénye, nem hogy elhomályosítaná, sőt még szebb világításba helyezi sok fényes tulajdonát. Castilii Margit volt törvényes hitvese, de ez nem

---

jelével elhalmozta, visszakísérte birodalmába, s segítette a hódítás végrehajtásában, melyet eddigelé sikeresen meghiusított. Ez feltűnő példája, hogy mennyire hódoltak az olasz fejedelmek a politikai tekinteteknek s az észszerű számításnak.

¹⁾ Alfonso élete Vaspasianotól (*Vite di uomini illustri* pp. 48—72) mintája lehet a kellemes szerkesztésnek és élénk jellemzésnek. Ő természetesen inkább a tudós, mint a politikus szempontjából ír. Vesd össze Giovio Elogia és Pontanus de Liberalitate-vel.

szült neki gyermeket. Fia Ferdinand, kit 1445-től fogva Nápoly kormányzásában maga mellé vett, s kit 1458-ban utódául jelölt, Margareta de Hijartól született, úgy mondták. Azt is suttogták titkon, hogy ennek a Ferdinandnak valódi anyja Katalin, Alfonso testvérének, Henriknek, felesége, s hogy Margareta csak azért vallotta fiának, hogy a király becsületét megmentse. Bármint állott is valósággal ez a rejtélyes ügy, bizonyos s köztudomásu volt, hogy a királynő versenytársát a szerencsétlen Margareta de Hijart meggyilkoltatta s hogy Alfonso ezt soha meg nem bocsátotta neki s attól fogva soha többé rá nem nézett. Pontano, Ferdinand titkára, máskép mondja el a dolgot. Szerinte a calabriai herczeg valóságos apja valentiai »Marrano« vala. Valószínűség színét adja ezen állításnak az éles ellentét Alfonso és Ferdinand jelleme között. Rettenetes volna elhinnünk, hogy ennek az apának ilyen fia lett. Ferdinandban a műveltség bőkezű pártolása, izléstelen fényüzéssé fajult el. Az udvariasság és bizodalom helyébe nála hideg gyanakvás és embertelen kegyetlenség lépett. Vadsága az örütségig ment. Gyűlölete áldozatait ketreczben szokta tartani; nyomorúságuknak úgy örült, mint némelyek a majmok ugránozásain szoktak.¹⁾ Vadász-falkája berendezésénél ismételte Bernabo Visconti legborzasztóbb szörnyűségeit. Falvaiban országszerte koldulták meg az utazókat a nyomorútlak, kiknek kutyái elhanyagolása miatt kezét vétette.²⁾

¹⁾ Lásd Pontanuo de Immanitate (Aldus 1518 vol. I. p. 318): »Ferdinandus rex Neapolitanorum praeclaros etiam viros conclusos carcere etiam bene atque abunde pascebat, eandem ex iis voluptatem capiens quam pueri e conclusis in cavea aviculis: qua de re saepe numero sibi ipsi inter intimos suos diu multumque gratulatus subblanditusque in risum tandem ac sacchinos profunde batur.«

²⁾ Ugyanott 320. lapon »Ferd. R. N. qui cervum aprumque occidissent furtimve palamve, alios remo addixit, alios manibus muti-

A bőkezűség helyett, mely Alfonsot híressé tette, Ferdinand a fukarság minden fogásában remekelt. A gabona- és olajkereskedést, mint IV. Sixtus, ő is egyedárusággá tette birodalmában, hogy alattvalói inségén nyereszkesdjék.¹⁾ Mint VI. Sándor, úgy ő is hízni engedte helytartóit és tanácsosait a zsarolás jövedelmein, melyen megosztoszkodott velök és ha eléggé gazdagodtak, elvágta nyakukat s örökségöket jogvesztésök alapján maga számára vette igénybe.²⁾ Alfonso őszinteségét és nyíltságát világszerte dicsőítették. Ferdinand a tettetés és hitszegés ördöge vala. Egész Olaszország minden machiavellistikus szelleme megtapsolta őt, midőn vendégét Jacopo Piccininot huszonhét napon át vendégelte ünnepélyek-kels végül meggyilkolta. Így valószínűleg meg szépművészetként az árulás eszményképét. A pokoli ravaszságnak nem kevésbé tökéletes példánya a bosszú, melylyel, fia Alfonso tanácsára, megbüntette az ellene összeesküvő bárókat.³⁾ Alfonso méltó fia vala ezen rettenetes apának. A különbség köztük csak

---

lavit, alios suspendio afficit : apros quoque serendos interdixit dominis, legendasque aut glandes aut poma, quae servari quidem volebat in escam feris ad venationis suae usum.«

¹⁾ Caracciolo, De Varietate Fortunae, Muratori, vol. XXII., p. 87-ik lapján leírja ezen rendszert; érdekes fejtegetését Infessurával összehasonlíthatunk, ki IV. Sixtus eljárásával foglalkozik. De Cominesnek erre vonatkozó részei is tanulságosak. Lib. VII. cap. 11.

²⁾ Lásd Caracciolt (id. hely. 88., 89. old.) Francesco Coppola és Antonello Perruccinak meggyilkoltatásáról a törvény szabályai megtartásával. Mind a kettőt Ferdinando juttatta magas hivatalba; éltek fogytáig használta őket zsarolásaira, s mikor megszédve magukat, megvénültek, leölette.

³⁾ Lásd De Comines lib. VII. cap. 11., Sismondi vol. VII. p. 229. Olvasd el egyszersmind a Chronicon Venetumban, Muratori XXIV. pagina 15. Itt erőteljesen jut kifejezésre a Ferdinando és fia Alfonso által Italiaszerte keltett utálat.

az, hogy Fernando leplezte szenvedélyeit, Alfonso ellenben ki az Otrantonál a törökökkel szemben tanúsított bátorsága által katonai dicsőségre tett szert, cynismussal tört kielégítésökre. De Comines a két embert egy kikezdésben, következően jellemzi: »Alfonsonál soha kegyetlenebb, gonoszabb, rosszabb, mérgesebb, kapzsibb ember nem élt. Apja veszedelmesebb vala, mert szándékait, de még haragját is leplezni tudta. Áldozatait ünnep közben, árulással ragadta és ölette meg. Benne senki sem fedezte fel a könyörületesség vagy kegyelmesség nyomait; szíve soha sem esett meg szegény alattvalóin. Mind a kettő meggyalázta erőszakkal az asszonyokat. Még az egyház ügyeiben sem ismertek tiszteletet vagy engedelmisséget. A püspökségeket áruba borsáztották, Fernando például a tarantoit valami zsidónak adta oda fia részére, ki állítólag keresztény vala, 13,000 aranyon.

Ekkora zsarnokság önmaga előidézi biztos vesztét. Annak hirdetése nem szorúl vala Savonarola szavára, hogy Ferdinand bűneit isten megbosszúlja, idegent ültetvén királyi székére. Közhitelre talált a hír, hogy a vén királyt 1494-ben aggodalma és bűnös lelkiismerete ölte meg, midőn már a francia betörés elodázását lehetetlennek tudta. Alfonso bátor vezér volt ugyan a csatatéren és ügyes államférfiú, de még sem bízott erejében, hogy a hódítóval szembe szállhasson. Nem költő vagy erkölcsbíró alkotta mese az, hogy Nápoly ezen királya, a nagy Alfonso unokája, és a rákövetkező Ferdinand apja, elborzadva megtört a számtalan vádoló halott előtt, kik a veszély végső óráján fölkeltek és kinosan vonagló képzeletét rémületbe ejtették. Ezernyi ezer kísértet tolongott a nápolyi palota termeiben; az általa élethalálra juttatott ezreknek halavány kiaszott vázai; véres átkozódó szellemei a báróknak, kiket kimondhatatlan

kínok közepette gyilkolt meg; örvöngő összezsugorodott árnyai a lelketlen uralkodása folyamán börtönben elhaltaknak. Kapui előtt a nép lázongott, zendülésre készen. Lemondott fia javára; hajóra szállva Siciliába menekült s még ugyanazon év végén lelki furdalásoktól gyötörtetve halt meg kolostorban.

Ferdinand, bátor ifjú, váltotta őt fel az uralomban. A nép szerette, apja s nagyapja zsarnokságának daczára. A helyzet azonban olyan volt, hogy ő sem tarthatta fenn hatalmát. Árulók környezték minden felől: San Germanoban saját serege, Capuaban Trivulzi, Nápolyban a német testőrség. Katonák, szövetségesek híján csak alattvalóinak kipróbálatlan jóakaratóiban bízhatott. Ezek pedig méltán, hosszú tapasztalásból, átkozták nemzetségét. Olaszország hódítója napról-napra közeledett tartományain keresztül; semmit sem kísértete meg többé, tehát visszavonult. Kastélyát prédára bocsátá, elégeté a hajókat a nápolyi kikötőben. Don Frederigoval az özvegy királyné s leánya Giovannával gyors gályára ült, s elbucszúzott királyságától. A történetírók felemlítik, hogy mialatt a part mindinkább eltűnt szemei elől, hangosan énekelte a 126-ik zsoltár következő versét: »Ha az Úr nem őrzi a várcst, hiába vigyáz, ki azt őrzi. »Ischia sziklái, ide menekedtek most a hontalanok, csak mint egy harmincz (angol) mértföldnyire fekszenek a nápolyi parttól. A trónvesztett fejedelmi család februariusban tette meg az utat, azon hónapban, melyben a nápolyi öböl s távol fekvő dombkoszorúja egyhangúan kéklik s szürkéllik. Csöndes tengeren siklott a gálya; végéről búsan, mint akár Boabdil-é, mikor Granadat siratva feljajdult, hangzott a király szava: »Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáz, a ki őrzi.«

Nem volt gyáva az ifjú. Nápolyban pusztá megjelené-

sével megfékezte a zendülő néptömeget. Merész magaviseletével engedelmességre kényszerítette Ischianak ellenszegülő, szemtelen kormányzóját, s helyreállította uralmát a szigeten. Ő, ki tízszer annyi ember volt, mint Károly, a zivatar elvonulását itt várta be: a francia király eltávozását Nápolyból, hol a hódító sereg felhőfoszlánykép alig maradt csak egynéhány betegség tizedelte csapat, melynek erejét a kicsapongás aláasta s egy-két erélytelen, tehetetlen hadvezér. Ekkor tért ő vissza, alattvalói örömmel fogadták, népszerűbb vala, mint a minő lehetett volna, ha a francziák meg nem tanítják Nápoly ingatag népét: mennyivel győlöletesebb a benszületténél az idegen iga. ¹⁾

Károly 1495-iki február 22-én vonúlt be Nápolyba mint hódító vagy szabadító. A nápolyiak szívesen üdvözölték, ünnepelték, hisz ők minden más népnél gyermekesebben örvidenek az uralkodók változásának. Ő szokása szerint multságban, szerelmi kalandban lelte kedvét. Öngyilkos hivalkodásával s tapintat hiányával elidegeníté a főúri családok rokonszenvét, saját kíséretének osztogatván a nápolyi királyság czímeit, hivatalait és hűbéreit. ²⁾ A pápától még csak ideiglenes investiturat sem nyert, de hiúságát mégis kielégítette azzal, hogy május 22-én a városban kör-

---

¹⁾ A fiatal fejedelem bátorsága és balsorsa mély részvétet keltenek iránta. Sajnálattal olvassuk, hogy 1496-ban, alig hogy birodalmát visszanyerte, már meghalt a nagy erőfeszítések következtében, melyeknek romboló hatását idegrendszerére megfokozták házasságának örömei, túlságosan szeretett nagynénjével Joannával. Nagybátyja Federigo, II-ik Alfonso testvére, követte őt a trónon. Öt év alatt e szerint Nápolynak öt fejedelme volt.

²⁾ »Tous estats et offices furent donnez aux François, a deux ou trois, mondja De Comines.

menetet tartott, egyik kezében almával, a másikban jogarral, fejedelemként. Csakhamar azonban kényszerült útján visszatérni és ép oly gyorsasággal, a minővel Nápolyig jutott, Franciaországba sietni. A francziák fegyverzet nélkül könnyű czipőben lovagoltak, mikor Italiába rontottak s előre küldték a futárokat szállás előkészítésére; ezért mondta a szellemes Sándor pápa, hogy krétával s fasarkantyúval hódították meg. Csak a jövő felelhet vala azonban, hogy a hódítás eredményei oly könnyen eltörülhetők-e, mint egy krétajegy, oly gyengék-e, mint a fasarkantyú.

Mi alatt Károly Nápolyban mulatozott, háta megett vihar torlódott össze. Európa nagyhatalmasságai áprilban ligát kötöttek ellene. Velence féltette Italia függetlenségét és a sultán biztatására, kinek oka volt Károlytól tartani, a ligának élére állott.¹⁾ Lodovico elérte önzése célját, Milanot háborítatlanul birta, most tehát aggódott biztosságáért. A pápa még mindig félt az általános zsinattól. Miksa szívesen működött közre versenytársa ellen, mert nem feledte el a leánya s menyasszonya dolgában rajta elkövetett sértést. Ferdinand és Isabella Roussillonban már megfészkelték magokat s kötelességöknek tartották, hogy visszahelyezék a nápolyi trónra spanyol vérrokonaikat. A szerződő felek mindegyikének más-más szerep jutott. Spanyolország elvállalta aragoniai Ferdinand támogatását Calabriában. Velenczének a királyság kikötőit kell vala megtámadnia;

---

¹⁾ Károly 1494. szeptember 6-án kelt oklevél szerint megvette Palaelogus Andrástól a konstantinápolyi és trebizonti császári címet (lásd Gibbon vol. VIII. p. 183 ed Milman). Mikor Romában Sándor kezéből elvette Djemet, célja volt, hogy ezt a háborúban Bajazet ellen fölhasználja. A pápa folyton figyelmeztette a törököt francia keresztes hadjárat veszedelmére.

Lodovico Sforzának Astit elfoglalnia; a római király dolga északra vonni a figyelmet. Egyedül Firenzenek hűsége nem ingott meg a francziák iránt, habár Károly Pisa ügyében komolyan megkárosította.

A veszedelem közel vala. Katholikus Ferdinand hadai már partra szállottak Siciliában s minden pillanatban átszállhattak a szárazföldre Reggio és Tropea kikötők elfoglalásával. Sándor megtagadta szerződése teljesítését Spoleto átadásával. Cesare Borgia elmenekült a francia táborból. A lombardok veszélyeztették Asti birtokát, pedig e nélkül nem lehetett biztonságban visszavonulni Franciaországba. Az orleansi herczeg tartotta magát benne, de ily viszonyok között elesik vala, ha a velenceiek gyors elhatározással német zsoldosokat fogadnak, ¹⁾ s ekkor Károly el van fogva egérfogóban. A helyzet fenyegető voltát legjobban felfoghatjuk, ha De Cominesnek, akkori követnek Velenczében, elolvassuk emlékiratait: »A ligát későn este kötötték meg. Másnap a Signoria a szokottnál korábban hivatott. Számosan jelentek meg a gyűlésen, voltak vagy százan, ha nem többen; mind fennen hordozta fejét, jókedvű volt, nem olyan arcot mutatnak, mint azon a napon, mikor a nápolyi vár elfoglalásáról értesítették. ²⁾ Szívesen elszorúlt; a király személyeért és

¹⁾ Lásd De Comines lib. VII. cap. 15. pp. 78., 79.

²⁾ Kitünően rajzolja De Comines a félelmet, melybe ezen hír a velenczéseket ejtette. »Egy reggelen értem küldöttek. A Doge hálószobájában, mert ő kolikában szenvedett, ötvenen vagy hatvanan gyűltek össze. Ő jó kedvvel közölte velem a híreket. A többiek azonban nem tudták magokat oly jól tetetni, mint ő. Némelyek a padok számolyán ültek, fejöket kezökre hajtva, mások máskép, de mindannyian gonddal terhelve, aggódva lézengtek a teremben. Azt hiszem, mikor a cannaei csata híre Romába ért, a senatorok nem voltak jobban megdöbbenve s megrémülve.«

egész kíséretéért aggódtam, azt hittem, a liga dolga érettebb, mint a minő valósággal volt; hogy már készen állnak németjeik; ha ez csakugyan úgy van, soha a király ki nem juthat Olaszországból. « De Comines mindennek daczára nem veszté el lélekjelenlétét; azt felelte a tanácsnak, hogy már értesült a ligáról s urának jelentést tett az ügyről. ¹⁾ »Ebéd után« — így folytatja De Comines — »a ligának minden követe kirándulást tett csónakon, — ez Velenczében a legnagyobb mulatság, melyen mindenki kísérete nagysága szerint jelenik meg; a költséget a Signoria viseli. Mintegy negyven gondola gyűlt össze; zászlóikon a képviselt fejedelmek czimere. Ablakomból láttam elvonulásukat zeneszó mellett. A milanóiak, különösen egyik, ki sokat időz vala azelőtt társaságomban, úgy tettek, mintha nem ismernének. Három napig sem én, sem embereim nem mentünk a városba, s az egész idő alatt senki sem intézett akár egy szives szót bármelyikünkhöz.«

Károly, a mely uton jött vala, azon tért vissza éjszak felé. Rómán keresztül vonult és junius 13-án Sienába érkezett. Közeledtére előbb Orvietoba, azután Perugiába menekült a pápa, de semmi tekintetben sem engedett. Károly kénytelen vala Civita Vecchia és Terracina várakat kiadni s mégsem kapta meg az állítólag meghódított királyság investitúráját. Csupán Ostiát tartotta vaskézze Sándornak kérlelhetetlen ellensége: Della Rovere bibornok. Toscanában megint sürgössé vált a pisai kérdés. Mielőtt Olaszországot elhagyná a francia sereg, szilárd alapra kívánta Pisa szabadságát helyezve látni. Az ősrégi város szerencsétlensége részvétre indítá már Nápolyba indulásakor, most visszatérve,

¹⁾ Bembo Velence történetében (Libro 11 p. 32) máskép adja elő az esetet; szerinte De Comines-t az ujság egészen kivette sodrából.

hangosan követelte, hogy Károly biztosítsa függetlenségét. Nehéz vala azonban e követelésnek eleget tenni. A liga hadait már mozgósította, s az orleansi herceget Novarában ostromba fogta. A firenzeiek fölriadtak jogaik sérelmére, mert lázadó alattvalókként tekintették a francziák pártfogolta polgárokat; magatartásuk fenyegetővé lett. Károly nem tehetett egyebet: általános ígéretekkel felelt a pisaiaiak könyörgésére, váraikban megerősítette a francia csapatokat, s a legnagyobb sietséggel igyekezett az Apenninek közé. Pontremoli város vala a hegyszoros kulcsa, melyen Lombardiát elérni szándékozott. A francia sereg június 29-én elhamvasztotta, s azután az élelmezés nehézségeivel küzdve, s a kopár hegyek közt folytonos veszélynek kitéve, gyorsan haladott előre. Tudta, hogy a tulsó oldalon, a Taro mellett, Fornovo falu közelében várja őt a szövetségesek hadereje a mantuai örgróf vezénylete alatt. Itt lehet vala legkönnyebben összezúzni a francziákat, kik összesen 9000-nyien valának, míg a szövetségesek közel 40,000 emberrel rendelkeztek. A francziákat a hosszú menetek, elégtelen eledel, rossz elszállásolás kimerítették. Az olaszok frissek voltak, jó ellátásban részesültek. Mindennek, sőt még az esztelen vezénylet és teljes ügyetlenkedése daczára Károly mégis a szerencse kedvenczeként fejezhette be szereplését. A Taro partjain körülbelül egy órahosszat tartó véres csatában ütköztek meg. ¹⁾ Az olaszok oly érzékeny veszteségeket

---

¹⁾ De Comines szerint az ütközet Fornovonál $\frac{1}{4}$ óráig tartott. Az olaszok üzésével még $\frac{3}{4}$ óra telt el. Az olaszok nem voltak a francziák gyors taktikájához szokva, tehát mikor vonaluk meg volt törve, minden áron Reggio és Parmáig akartak visszavonulni. Egyedül a Gonzagák tüntették ki magokat makaes bátorságukkal; ezen fejedelmi családnak 4—5 tagja el is esett. A stradioták, kik könnyen elbánhat-

szenvedtek, hogy, bár még szám szerint messze felülmúlták a francziákat, nem lehetett őket összeszedni s újra harczba vezetni. A csatában Károly személyesen forgott komoly veszedelemben, s még a győzelem után is félelmes ellenség-gel szemben kellett visszavonulását Asti felé végrehajtania. A francziák jó csillagzata, s elleneik gyáva huzavonája ezuttal még egyszer megmentette őket. Julius 15-én Károly kicsiny serege élén eljutott Astiba, hol teljes biztonságban volt. Az ifju király képtelenségét itt is szembetünően bizonyította tetteivel. Tudta, hogy Novaraban az orleansi herczeg sanyarúságban leledzik, még sem kísértette meg fölszabadítását; a 2000 schweizit, kik az Alpések közül a liga ellen való küzdelmében segítségre jöttek, nem használta föl. Astiból Turinba ment, hol gazdája leányának, Anna Solérinek udvarolgatva, vesztegette idejét. Ezen leány meg vala bizva, hogy a királyt ékes beszéddel üdvözlje, s ő föladatát jól végezte, szemtanu szavai szerint »a nélkül, hogy csak egyszer is habozott, köhögött, köpött vagy megakadt volna.« Bájai Olaszországban tartóztatták a királyt, október 19-ig, a mikor a milánói herczeggel Vercelliben kötött szerződést aláírta. Pedig ekkor Károly hatalmába keríthette volna Italiát. Serege a nagyszámú schweiziak váratlan megérkezésével megerősödött s ha az orleansi herczegével egyesíti, elnyomhatja vala a ligáét s megfélemlítheti Ferdinand pártját Nápolyban. Károly azonban oly könnyelmű, udvaronc-zai pedig oly türelmetlenek voltak, hogy most már csak a

---

tak volna a nehézkes francia lovassággal, idejüket a király sátrának prédálására vesztegették, melyet a francia vezérek nagyon bölcsen, kapzsiságuk kielégítésére ott hagytak. Olaszországban oly annyira félremagyarázták a katonai tényeket, hogy ezen rablás alapján a velen-czeiek Fornovot győzelemkép vették igénybe.

Franciaországba való gyors visszatéréssel törődtek. Lodovico Sforzának biztosította herczegségének háborítatlan birtokát, átadta neki Genuát, magának csak a névleges jogot tartotta fenn, hogy ezen várost hajóhadának állomáshelyéül használhassa. Október 22-én elhagyta Turint s a dauphiné-i Alpeseiken át vonult saját országába. Nápoly királysága már csak tartalom nélküli czimmé vált, Olaszország híres meghódítását már a múlt csoda eseményei sorában emlegették. Károly magának csak muló dicsőséget szerzett, Franciaország jövőjére azonban veszedelmes külpolitikát rótt, Olaszországra pedig véres háborúskodás terhét.

Károly Lombardiába jövele és Franciaországba való visszavonulása között egy évnél alig hosszabb idő múlt el. Mint a történetnek más ragyogó kalandjai, úgy ezen szembeötlő, de gyorsan végződő hódítás is inkább jelenségkép, mint tényleges eseménykép fontos. »Elvonulása, úgy mond Guicciardini, nemcsak államok megváltozását, királyságok elbukását, egész tartományok kipusztítását, városok lerombolását, számtalan ember kegyetlen mészárlását okozta; hanem egyszersmind új szokásokat, új eljárásmódokat, vérengző, eddig ismeretlen háborúviselést és új betegségeket hozott létre. Úgy felforgatta a szervezetet, melytől Itália békéje és összhangja függött, hogy azóta az idegen nemzetek s a barbár seregek kényök-kedvök szerint taposhatták és zsarolhatták.« Guicciardini egyedül csak azon föltevésében hibázik, hogy a szerencsétlenségeket alapjában VIII. Károlynak mulékony betörése okozta. ¹⁾ A francziák bejöve-

---

¹⁾ Nagy éleslátással ecseteli Guicciardini (*Dialogo del Reggimento di Firenze*, op. ined. vol. II. p. 94) a VIII. Károly eltávozását követő belső szétzúllás és idegen erőszakoskodás állapotát. »Se per sorte l'uno Oltramontano cacerà l'altro, Italia resterà in estrema servitù.«

tele új korszakot nyitott meg az olaszok történetében, de csak úgy, mint egy előbeszéd bevezeti a szomorújátékot. Károly ragyogó hadjárata, daczára jelentéktelen eredményeinek, elvakította Európa minden uralkodója szemét s ők ezentúl kapzsi tekintetekkel méregették a félsziget gazdagságát. A schweiziai zsarolásuk kimeríthetetlen terét lelték meg ama dús tartományokban. A németek, vallásos buzgóság örve alatt, zabolátlanul gazdálkodtak a kereszténység fővárosában. Francia- és Spanyolország a szép martaléért párbajt vívtak életre-halálra. A kapzsiság oly annyira elvette a francziák eszét, hogy elvesztegették az előnyöket, melyeket a nemzet általános rokonszenve nyújtott. ¹⁾ XII-ik Lajos csupa aprólékos cselszövénybe ereszkedett, melyekkel saját ügyét végül a Borgiak és Ausztria előnyére, meggyengítette. I. Ferencz Marignanónál és Paviánál elvesztette erejét,

---

Ez pontos jövendölése annak, a mi a XVI-ik század vége előtt bekövetkezett, mikor az Olaszország birtokáért vívott párbajban a spanyol megverte a francziát.

¹⁾ Élénken írja le Matarazzo (Cronaca della Città di Perugia, Arch. St. vol. XVI. p. 2 pg. 23), hogy 1495-ben mily szívélyesen üdvözölték a francziákat, s hogy minő oktalan durvasággal idegenítették ők el magoktól a népet. Majdnem szóról-szóra ugyanazt mondja De Comines: »Le peuple nous advouoit comme Saints, estimans en nous toute foy et bonté; mais ce propos ne leur dura gueres, tant pour nostre desordre et pillerie, et qu'aussi les ennemis oppreschoient le peuple en tous quartiers« etc., lib. VII., cap. 5. Károly megérkezését illetőleg a következőket olvassuk a Chronicon Venetumban (Muratori vol. XXIV. p. 5): »I popoli tutti dicevano Benedictus qui venit in nomine Domini. Né v'era alcuno che li potesse contrastare, nè resistere, tanto era da tutti i popoli Italiani chiamati.« A firenzeiek, a guelf város polgárai, mindig állhatatosan a francziákkal tartottak. Ezen felől érdekökben állott a francziák ügyének támogatása, nagykereskedésük miatt ezen országgal (péld. Filippo Strozzi vagyona).

megtört mint a hullám a parton. Olaszország valódi meghódítója V. Károly. Italia sorsa a XVI. században az, hogy a rideg spanyol szellemet felvegye, s hogy osztrák hercegek igáját elviselje. A politikai zsarnoksággal járt egyszer-smind a vallási kényszer. Az ellenreformáció, melyet az Inquisitio vezetett, nemcsak az egyház helyreállítását czélozta, de egyúttal része vala a spanyol politikának, mely a nemzet leigázására tört. Ezalatt pedig a gyengeség, az egyenetlenség, az önzés, a romlottság, mely az olaszokat 1494-ben tehetetlenekké tette a francia betörőkkel szemben, folyton-folyvást nőtt. A helyett, hogy tapasztalásukon okulnának a pápák, fejedelmek és köztársaságok versenyezve hitták be az idegeneket, spanyolt francziával állították szembe, németet fizettek, hogy kiűzze a schweizit, s nem jutott eszökbe, hogy minden idegen sereg, melyek behíttak, valósággal nem egyéb éhes sáskarajnál. Ezen fejtelenség közepette majdnem nevetségesen hangzik a papoknak, mint Julius- és Leonak, éles szava, Istenre fogadva, hogy megszabadítják Itáliát a barbaroktól. Tizszerte zavarosabbá lett a zavar, mikor a régi Guelf- és Ghibellin-párt ruháját öltötték fel a francia és spanyol-barátok. Város várossal, család családdal harczolt az idegenek ügyéért, pedig egy akarattal, állandó gyűlölettel kell vala ezekkel szembeszállniok. Az olasz városok ingatag lakosságát egyaránt vezette a félelem ígérete s az ujdonság szeretete. Az idegen katonaság kegyetlen sértéseket mért ugyan a nemzetre, de bevonulásakor pompás lát-

---

Lásd Guicc. 1., 2. p. 62. Állhatatosságuk Savonarola befolyása által lelkesedéssé vált, túlélte VIII. Károly és XII. Lajos ostobaságait s 1528-ban a firenzeieket reábirta veszedelmes politikájokra, hogy I. Ferencztől vártak segítséget.

ványt nyújtott az utcákon, és mindig találkozik gyermekes tömeg, mely az ünnepélyeket még a szabadság, sőt a biztonság árán is megkivánja.

Muló volta daczára is, VIII. Károly hódítása tehát a renaissance történetben nagy jelentőségű tény. Nem kevesebb — így szól magvasan Michelet — mint Olaszország nyilvánulása az észak nemzetei előtt. Mint a vihar, mely virágzó erdőn végigront, s eltöri ugyan a fák ágait, megfosztja őket virágaiktól, de széthordja a termékenyítő himport messze távolra, hol a fák meddően virágoztak; úgy Károly seregének viharja Európa-szerte hordta el a gondolat-port, mely nem észlelhető ugyan, de képes a nemzeteket meggazdagítani. Egyedül a francziák — úgymond Michelet — érthették Olaszországot. Mi rettenetes lesz vala, ha a barbár törökök, az Inquisitiót uraló spanyolok, az állatias németek hódítják meg! A fogékony, rokonszenvező, élvhajhászó, nagylelkű, szeretetreméltó, hiú Francziaország ellenben képes vala az olasz szellemet felfogni. Az olaszoktól nyerték a francziák s ezt közölték Európa többi részével, a mit a renaissance-mozgalomnak nevezünk. Michelet ezen magasztalása csakugyan tartalmazza a valóságnak egy részét. VIII. Károly seregének Olaszországba vonulása az újkor történetének fordulópontját jelzi s ekkor kezdődik a miveltiség terjedése Európaszerte. Michelet azonban elfelejti, hogy a francziák soha sem fogták fel helyesen kötelességüket Italia iránt. Hatalmukban állott, azon szabad szellemet éleszteni, mely által oly nemzetté válhatott, hogy Francziaorsszággal szövetkezve, ellentállhat vala V. Károlynak. Ők e helyett a legkicsinyebb, legfukarabb s legönzőbb politikát követték. Nem is akadályozták meg a spanyol hódítást, melynek borzasztó voltát oly ékesen mondja el a franczia

történetirő. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy nem a francziák, hanem a spanyolok mentették meg Itáliát a török által való elvadulástól.

Olaszország története írójának szomorú s megalázó bevallania, hogy ennek sorsa teljesen hatalmasabb nemzetek tetteitől függött; hogy tehetetlenül, akarat nélkül feküdt, a győztes kényére bízva, míg Spanyolország s Franciaország és Spanyolország s az Izlam harczoltak felette. De ez a valóság. Úgy látszik, hogy a népek, melyeknek művészetet s tudományt illetőleg legtöbbet köszönünk, gyakran foglyai a szellemileg alantabb állóknak. Ők politikai biztonságuk és nemzeti jólétük árán vásárolják meg szellemi fensőbbiségüket. Ez Görögországnak, ez Judeának, s ez Italiának is esete. Az olaszok műveltsége, mely messze megelőzte Európa többi nemzetét, elvette erejüket a harczban az erőteljes barbár népek ellen. Dicsőségük a tudomány, a művészet, az élet műveltsége. Romlásuk »a tehetetlen fejedelmek, a nemtelen fegyverek.« A modern világ renaissanceja még fényesebb lesz vala-e, ha Italia szabadon marad? Ki a megmondhatója? Ez úgy látszik épen azon viszonyok folytán volt lehetetlen, melyek művelődését szülték.

FÜGGELÉKEK.

Első függelék.

Vérduh. Lásd I. fejezet 36. oldalon.

Ibrahim ibu Ahmed, Africa és Sicilia fejedelme (Krisztus után 875) a zsarnokok közül a legkiválóbb példányok egyike a Haimatomania történetében. Nemcsak elenségei és hadifoglyai iránt viselkedett a leghajmeresztőbb kegyetlenséggel, hanem saját palotájának falai közt is élvezetül borzasztó mézszárlásokat vitt véghez. Csillagvizsgálói egykor azt jövendölék, hogy »kicsiny gyilkos« keze adja meg neki a halálos döfést; leölette tehát egész apród-kiséretét, helyöket négerekkel töltötte be, ezekkel pedig csakhamar ugyanígy járt el. Más alkalommal, mikor a zsarnok háromszáz heréltjeinek egyike ittasságának szemtanuja volt, mindannyit levágatta. Arról is értesülünk, hogy hatvan — eredetileg kéjelgésének szolgálatára összeválogatott — ifjut végeztetett ki; ötönként, hatonként égette őket meg tüzes kemenczében vagy fullasztotta meg fürdőinek tikkasztó termeiben. Színe előtt gyilkolták meg nyolcz testvérét, s mikor az egyik, ki betegsége folytán mozdulni sem tudott, könyörgött, hadd végezhesse békességben napjait, Ibrahim így válaszolt: »Kivételt nem tehetek.« Parancsára fejezték le szeme láttára saját fiát Abu-l-Aghlab-ot. Komornyikok, titkárok, miniszterek és udvarnokok kivégzése min-

dennapos vala. Legvadabb dühe azonban nők ellen irányult. Mintha sötét gyűlölettel s irigységgel volna eltelve az emberi nem s fönntartása iránt. Feleségeit, ágyasait, mihelyest várandóság jelei mutatkoztak rajtok, megfojtatta, szétfűrészeltette, vagy élve eltemettette. Leánygyermekait, mihelyst megszülettek, tüstént meggyilkoltatta; anyjának sikerült tizenhatot közülök elrejtienie, mihelyt azonban Ibrahim reájött, hogy őt nevezik apjoknak, iziben lemészároltatta mindannyit. Egykoru arabs chrónikások, tünődvén ezen férfiu vad és sötét szenvedélyein, arra az eredményre jutottak, hogy sajátságos betegség áldozata: buskomorságát mértéktelen fekete epe-kiválasztás okozza; ez indítja őt oly borzasztó vétkek elkövetésére. Az okoskodás, melyre az ő esetének diagnosisát alapították, nem is szűkölködik valószínűség híján. Ibrahim jeles hadvezér, ügyes kormányzó, szilárd, következetes férfiu vala; nem pedig ingatag, számba nem vehető kéjencz, ki vérszomjuságával és bujaságával az esztelen barmoknál alacsonyabbra sülyed. Mikor leköszönésének ideje elkövetkezett, félredobta uralkodói palástját, arabs szerzetes rongyos mezét öltötte magára, vallásháborút hirdetett s az összetoborzott hadsereget Itáliára vezette, hol Cosenza falai alatt vérhasban mult ki. Öldöklő dühét más-kép nem magyarázhatjuk, csak ha fölteszszük, hogy az búskomor monománia vala: a lélek betegségének oly alakja, minőre Maréchal de Retznél és Marquise de Brinvilliersnél is akadunk. Ezen kóros állapot legjellemzőbb tüneteinek egyike a kíváncsiság, mi őt arra ösztökélte, hogy áldozatainak beleit vizsgálgassa és még lüktető szivök látásán gyönyörködjék. Fővezérét Ibu-Semsâma-t halálra botoztatta, azután fölvgáta hasát és saját kezeivel nyesdelte szelletekre a derék férfiu szivét. Más alkalomkor 500 foglyot

vezettetett maga elé: éles lándsát ragadott, előbb bordájok tájékát figyelte meg, s azután fegyvereivel átdöfte egymás után áldozatainak szívét. E sziveket koszorúba köttette és Tunis kapujára kifüggesztette. Az arabok a szívet az ember gondolkozása székhelyének, akarata trónjának, szellemi létezése központjának tekintették. Ugyanazt a gyűlölködést az emberek létezése ellen észlelhetjük az áldozatok szívére irányuló kiváló figyelemben, mely Ibrahimnál a viselős nők leölésében is nyilatkozik és ebben egyszersmind fölismerhetjük a zsarnok dühét a szívre, mely elleneit vele szemben küzdelemre bátorította. Ibrahimnál a vérengző indulat s a polgári és katona-ügyekben való erélyes magatartás egyesítését csak azzal a feltevással fejthetjük meg, hogy ez a tigris-ember — így nevezi őt Amari, kinek művéből merítettük ez adatokat — sajátságos örülésben sínlódott.

Második függelék.

*Nardi Istoria di Firenze, lib. 1. cap. 4. Lásd III. fejezet.
123. oldal.*

Az atheni herczeg elűzésével a város visszanyerte függetlenséget, megtörte a nemesek gőgjét. Ezen mozgalmak következtében a polgárok nagymérvű egyenlősége létesült; méltán remélhettek tehát ezentúl szabályos kormányt. A várost negyedekre osztották ugyanis s a köztársaság legfőbb hatalmát a nyolcz Priorra, — kiket *Signori priori di libertà*-nak neveztek — és a *Gonfaloniere di Giustizia*-ra bízta. A városnegyedek választották a nyolcz priort; mindegyik kettőt-kettőt; fejük: a *Gonfaloniere* társaitól semmi-
ben sem különbözött, csupán állása nagyobb méltóságával. Mivel ezen tisztségek egy negyedrésze a kisebb czéhek tagjait illette, sorjuk arra a negyedre is esett, melyből a *Gonfaloniere* kikerült. Ezen tisztikar két egész hónapon át szakadatlanul a palotában élt, aludt; oly czélból — őseinek felfogása szerint — hogy az állam ügyeit annál nagyobb buzgalommal végezhessek, egyetértve társaikkal: a *Compagnie del Popolo* tizenhat *Gonfaloniere*-jével, s a tizenkét *buoni uomini*-vel, a *Signoria* külön tanácsosaival. Ezek a tisztviselők együtt egy testületet képeztek, a *Collegio*-t vagy *Signoria* és *Collegi*. Ezen tisztikarra a *Senatus* következett; ennél a tagok száma változott, s nevét is többször megmá-
sították, a körülmények szerint 1494-ig. Ugyaneddig az

évig kétféle nagyobb tanács létezett, melyeknek föladata volt a törvényeket s minden rendeletet — általánosat és részletekre vonatkozókat — megvitatni és meghozni: az egyik neve *Consiglio del Popolo*, ebbe csupán csak a *Cittadini popolari* tartoztak; a másiké a *Consiglio del Comune*, mivel itt helye volt a nemeseknek és a plebejusoknak is a tanács szervezésének keltétől fogva. ¹⁾ A tisztviselők alkalmazását a régi időkben, a legjobb s legméltányosabb kormányok minden választáskor ejtették meg; az újabb korban egy e célból megalkotott tanács, a *Squittino* végezte. ²⁾ A választás eljárását és végrehajtását *Squittinare*-nek nevezték. Ez latin nyelvben *Scrutinium*-nak felel meg, mert alaposan megvizsgálták a választó polgárok tulajdonságait. Ez az eljárás azonban a város jó erkölcsének romlását nagyban elősegítette. Az említett vizsgálatot ugyanis minden három vagy öt évben tartották meg s nem mindegyik alkalommal a hogy kellett volna, tekintve a polgárok jelen állapotát s a rossz időket. Ennek következtében azok, kik egyszer választhatók gyanánt kijelöltettek, kiknek nevei az erre szánt erszénybe belekerültek, biztosítva lévén, hogy bizonyos idő múlva elnyerik a méltóságot és hivatalt, melyre kijelölvék, gondatlanokká lettek és elhanyagolták életmódjukban a jó erkölcsöket. A *Gonfaloniere*-k hivatása az volt, hogy a *Gonfalone*-kkal és *Compagnie*-kkel fegyverrel megvédjék a várost külháboru s belvillongások ellen, az alkalom szerint, és hogy fölvigyázzanak a tűzörségre, melyet ők állítottak föl négy alkalmas helyütt. Minden törvényt és rendeletet, vonatkozzék az magán- vagy közügyre, a *Signo-*

¹⁾ Lorenzo de' Medici ezt a két tanácsot a hetvenek tanácsával helyettesítette, a nélkül, hogy eltörölné őket.

²⁾ A „*Scrutinio*“ elferdítése.

ria javasolt, és a *Collegio* hagyott helyben és szavazott meg, azután a *Senatus*, végre a föntemplített tanácsok. Mindezeknek a szabályoknak daczára minden, az államot illető nagyfontosságu ügyet, az egész időszak folyamán, mikor a Mediciek kormányoztak, a rendesen *Balia*-nak nevezett tanács vitatott meg és hajtott végre, melyet ama kormány hiveihől alkottak össze. Mig a Medicieket uralta Firenze, a *Dieci della Guerra* vagy szabadság és béke testületét az *Otto della Pratica* szorították ki mindannak vezetésében, mi háborukra, fegyverszünetekre, békekötésekre vonatkozott, s teljesen alávetették magokat azon kormányzat főbb ügynökei akaratának.

Az *Otto di guardia e balia* akkor is, mint most, a fenytő ügyek végzésével voltak megbizva, de az említett *Balia* tanács nevezte őket ki, vagy helyesebben a *Signoria* ruházta őket föl ilyen tekintélylyel és megbizással, és ez a gyakorlat megmaradt, mikor a hivatalt elfoglalták. De ennyi elég ezen ügyekről. A polgárokat, kiknek joga van a köztársaság ügyeiről vitatkozni és határozni, régenten s még most is kiváltságosaknak nevezik: *beneficiati* vagy *statuali*; azon tulajdonságokkal és állással birnak, melyet városunk törvényei szerint a kormány megillet: más szóval hivatalba megválaszthatók, ellentétben azokkal, kik ezen kiváltságra nem jogosítvák. Firenze *beneficiati*-jai és *statuali*-jai ennél fogva megfelelnek Velence *gentiuomini*-jainak. E fajta polgári joga mintegy 400 családnak vagy háznak van, de különböző időkben számuk nagyobb vala; az 1527-iki pestis előtt 4000 volt a Nagy Tanácsba választható polgárok összege. Az 1494-től 1512-ig tartó szabadság idején a többi kiváltsággal nem biró polgárok elnyerhették ezen jogokat, ha a tanács őket arra érdemeseknek találta; jelenleg pedig ugyanezen

kitüntetésben részesülnek oly szolgálatok fejében, melyeket méltóknak vél a városnak esetleges ura. Államukat 1433-ik évtől fogva saját polgárainak akarata kormányozta, habár időről időre az egyik párt legyőzte a másikat, és azon évet megelőzőleg a köztársaságot megrendítették és bajba döntötték oly villongások, melyek egész Olaszországot megzavarták, és számos egyéb viszályok, melyek inkább a szabad városoknak sajátságai és természetes küzködései. Tapasztaljuk ugyanis, hogy az emberek, egyesítve az ügyességet fondorkodással, mindig törekeshnek az emberi ügyek élére jutni, a szerencse kedvező fordulatával, mely mindig lényeges szerepet tart fenn magának cselekedeteinkben.

Varchi. Storia Fiorentina lib. III. capt. 20. 21. 22.

Egész Firenze városa négy negyedre oszlik. Az egyik azt az egész részt foglalja magában, melyet ma *il di là d'Arno*-nak mondunk; neve a benne fekvő legfontosabb templomról: Santo Spirito. A többi három azt az egész városrészt képezi, melyet *il di quà d'Arno*-nak nevezünk, ezek is főtemplomaiktól kapták nevüket: ezek Santa Croce negyed, Santa Maria Novella negyed, az utolsó a San Giovanni negyed. Ezen négy-negyed mindenike négy *gonfalone*-ra oszlik; különféle elnevezésüket a különféle állatoktól vagy egyébbb-jelvényektől nyerik, melyeket zászlójokra festve viselnek. A Santo Spirito negyedben ez a négy gonfalone van: a Létra, a Csiga, az Ostor, a Sárkány. — Santa Croceban: az Ökör, a Szekér, az arany Oroszlán és a Kerek. — Santa Maria Novelleban: a Vipera, az Egyszarvu, a vörös Oroszlán, s a fehér Oroszlán. — San Giovanniban: a fekete Oroszlán, a Sárkány, a Kulcsok és a Prém. Már most Firenzében mind a házhelyek és családok benne foglaltat-

nak és elrendezvék ezen négy negyed és tizenhat gonfaloneban; úgy hogy nincs Firenzeben polgár, ki ne tartoznék ezen négy negyed valamelyikébe, ki ne követné ezen tizenhat gonfalone egyikét. Minden gonfalone-nak meg volt a zászlóvivője, ki a zászlót a csapat kapitányául hordta; főhivatásuk volt: fegyvert ragadni mindannyiszor, a hányszor a *Gonfaloniere della Giustizia* őket hívja; megvédelmezni, mindegyik a saját zászlója mellett, a *Palazzo de Signori*-t és harczolni a nép szabadságáért. Ezért nevezték őket *Gonfalonieri delle compagnie del popolo* és számuk szerint rövidebben *Sedici*-nek; és mivel soha saját szántukból nem gyűltek össze, mivel nem indítványozhattak és nem határozhattak el semmit önmaguk, de csak a *Signori*-kkal együtt, azért ezeknek *Collegi*-jeinek is mondták őket, vagyis a *Signoria* társainak, címök pedig *Venerabili* (tisztelendők) vala. És ez volt a *Signoria* után Firenzenek legelső s legkiválóbb tisztikara; reájok pedig a *dodici Buonomini* következnek, kiket hasonló okok folytán neveznek *collegine*k. A *Signoria* tehát a *gonfalonier di Giustizia*-val, a *Sedici*-vel és a *Dodici*-val együtt neveztettek: Három Főbb-nek. És senki sem volt kiváltságos (*aver lo stato*), s ennél fogva nem is vehetett részt a tanácskozásokban, s nem viselhetett hivatalt, kinek nagyatyja vagy atyja nem viselt vagy tartott igényt ezen három tisztségre egyikére (*seduto o veduto*). Igényt tartani (*esser veduto*) *Gonfalonier*-ségre vagy *Collegio*-ságra például, annak értelme a következő: hogy nevét kihúzták a *Gonfaloniere*-k vagy *Collegi* zacskójából s el kellett volna foglalnia a *Gonfaloniere* vagy *Collegio* tisztséget, de kiskoruság vagy egyéb ok miatt ezt nem tehette, tehát tényleg nem viselte a tisztséget. Ugyan ez a szabály alkalmaztatott a város minden egyéb hivatalára is. Tudni-

való az is, hogy minden firenzei polgár szükségkép a huszonegy czéh (*Arte*) valamelyikéhez tartozott; nem lehetett firenzei polgár ugyanis senki, ki nem fogadtatott és jegyeztetett be ezen czéhek egyikébe, vagy ha ő nem, legalább ősei; akár azután gyakorolták a mesterséget, akár nem, az közömbös volt. Ha nem bizonyíthatta valaki czéhhez tartozását, nem sorsolhatták ki semmi tisztságra, nem működhetett semmi hivatalban, sőt neve még a zacskóba sem került. A czéhek a következők voltak: 1. bírák és jegyzők (a jogtudorokat Firenzében régenten bíráknak mondták). Kereskedők: 2. calimala; ¹⁾ 3. pénzváltók; 4. gyapju; 5. Porta Santa Maria, vagyis selyem czéh. 6. Orvosok és gyógyszerészek; 7. szűcsök. Ezt az első hét czéhet a főbbeknek (*Arti maggiori*) nevezték, és ha valaki be volt írva és fölvéve, ha nem is foglalkozott iparával vagy kereskedésével, a főbbek tagjának számították. A többi: 8. mészárosok; 9. vargák; 10. kovácsok; 11. divatárusok és szabók; 12. mesterek, vagyis kőművesek és faragók; 13. borkereskedők; 14. vendéglősök; 15. olajárusok, hentesek és kötélverők; 16. gombkötők; 17. fegyverkovácsok; 18. lakatosok; 19. szíjgyártók; 20. asztalosok; 21. pékek. Az utóbbi tizennégyet kisebb czéhnek (*Arti minori*) nevezték, és ha valaki, akár gyakorolta a mesterséget, akár nem, be volt írva és fölvéve, a kisebbekhez tartozott. Volt ugyan Firenzében még számos egyéb mesterség és czéh is ezeken kívül, de nem képeztek önálló testületet; a kik üzték, a nevezett huszonegy valamelyikébe voltak tagokul beosztva. Minden czéhnek megvolt, a hogy ma is még látható Firenzében, a maga háza

¹⁾ Calimala-nak nevezték a posztó-üzletet, melyet Firenzében kereskedők üzték, kik Francia- és Angolországban s a Németalföldeken nyers árukat vettek s finomabb szövetekké alakították át.

vagy palotája, a hol székeltek, nagy és ékes; itt gyülekeztek, választották *console*-ikat, *sindaco*-ikat s egyéb tisztviselőiket, s itt számoltak be mindazoknak, kik a czéhhez tartoztak, a költségekről és fedezetéről. ¹⁾ A körmeneteknél és más nyilvános gyűléseken, melyek előfordultak a *capitudini* (így nevezték a czéhek fejeit) megállapított szabályok szerint foglaltak helyet egymás után. Ezen czéhek eredetileg azért kapták zászlóikat, hogy megvédhessék szükség esetén a szabadságot. 1282-ben keletkeztek, mikor a nép legyőzte és csaknem kiirtotta a nemeseket (*Grandi*) és meghozta ellenök az *Ordinamenti di Guistizia*-t, melyek szerint nemest nem lehetett semmi hivatalra kisorsolni és alkalmazni. Azok a nemesek tehát, kik hivatalt akartak viselni, kénytelenek voltak a nép közé bejutni s nagy kegyelemnek tekintették, hogy beiratkozhattak valamelyik czéhbe. Sok befolyásos, régi nemes család tette meg ezt. Ez egyrésztől megszüntette ugyan a belvillongásokat Firenzeben; másrésztől azonban csaknem teljesen kioltotta a firenzeiek kebeléből a nemes érzést; és a város nagyságát és hatalmát ép annyira csökkentette, a mennyire megtörte és megalázta a nemesség gőgjét és szemtelenségét, kik azóta soha többé nem támadtak föl. Ezek a czéhek, — nagyobbak is, a kisebbek is — egyszer többen, másszor kevesebben voltak. Egy-más közt nemcsak gyakorta versengettek, hanem össze is ütköztek; olyannyira, hogy egyszer a kisebbek kivítették, hogy a *gonfaloniere*-t csak közülök lehessen választani. Hosszu küzdelem után azonban oda fejlődött az ügy, hogy a *gonfaloniere* ne lehessen a kisebb czéhből való, hanem mindig

---

¹⁾ Marco Foscari, a mint alább idézzük, a Czéhek vagyonát 200,000 aranyra becsüli.

a nagyobbakból, a város minden egyéb tisztségeiből és hivatalaiból pedig egy negyedrészt s nem több illesse a kisebbeket. Az *otto signori* közül tehát kettő tartozott a kisebb czéhekhez, a *dodici* közül három, a *Sedici* közül négy, és így tovább a többi tisztikaroknál.

A mondottakból világosan kitűnik, hogy Firenze lakosságát (lakosoknak csak azokat nevezik, kik állandóan vannak ott, mert az idegenekre, kik csak átutaznak, e helyütt semmi figyelmet nem kell fordítanunk) kétféle elem alkotja: egyik meg van terhelve, azaz vagyona után adót fizet és a *Commune* könyveibe be van írva, ezeket *sopportanti*-nak mondják; a másik nincs megterhelve s nincs a község könyveibe bevezetve, vagyis nem fizet sem tizedet, sem más rendes adót; ezeket *non sopportanti*-knak mondják; többnyire kezök munkájából, kisiparból, a legalacsonyabb keresetmódokból élnek: plebejusoknak nevezhetjük tehát őket. Firenze ugyan ismételten uralta őket, de jól rendezett kormányzási viszonyok közt, nemcsak hogy nem kellene uralomra törekedniök, hanem még gondolniok sem szabadna rá. Az adófizetők szintén kétfajta: olyanok, a kik ugyan fizetnek adót, de nem élvezik a polgári jogokat: tudniillik nem mehetnek a tanácsba s rendes körülmények között nem viselhetnek sem tisztséget, sem hivatalt; szóval nincs részök a kormányzásban, vagy mert őseik közül egyik sem, kivált sem atyjok, sem nagyatyjok, nem ült a három nagyobb tisztségben; vagy nem jelölték ki rá; vagy pedig mert magok nem kerültek *Squittino* ¹⁾ alá, vagy ha annyira vitték, nem állották meg helyöket és nem jelölték ki őket hivatalra. Ezek viselik a polgár nevet; de a ki érti, hogy valósággal

---

¹⁾ A *Squittino* és *Squittinare* értelmét lásd fent Nardi-ban.

mi a polgár, jól tudja, hogy mivel ezek nem vehetnek részt a hivatalokban s nem élvezhetik a város kiváltságait, tulajdonképen nem polgárok; ezért nevezzük őket *cittadini non statuali*-nak (kiváltságok híján szűkölködő polgárok). Azok megint, a kik adót fizetnek és a kiváltságokat élvezik (*cittadini statuali*), két fajták. Azok, a kik be vannak írva és följegyezve a hét nagyobb czéhek valamelyikébe; ők a magasabb rangot viselik: *cittadini della maggiore* a nevők; és azok, kik a tizennégy kisebb czéhhez tartoznak; rangjuk a kisebbik lévén, *cittadini della minore*-nak nevezzük. Ilyen különböztetés létezett a rómaiaknál már, de nem ugyanazon okok miatt.

Varchi: Storia Fiorentina lib. IX. cap 48, 49, 46.

A firenzeiek észbeli tehetsége nézve ha meg nem előznek minden más nemzetet, úgy legalább nem maradnak el egytől is bármi dologban, mire reáadják magokat; szerintem senki senkivel kétkedik vagy nem kétkedhetik méltán ezen. A kereskedésen alapszik valósággal Firenze; ebben izzadnak és szorgalmatoskodnak leginkább s ebben ép oly megbízhatóknak és becsületeseknek, mint nagyszabásuaknak és óvatosaknak bizonyultak. A festés, szobrászat s az építés, e három kiváló művészet, azt a kitűnő helyet, melyre jelenleg emelkedtek, főleg a firenzeiek munkássága és ügyessége által érték el. Polgáraink nem csupán Firenzet, hanem számos más várost szépítenek és ékítenek, úgy jelenleg, mint a múltban, saját és hazájuk nagy dicsőségére és nem csekély hasznára. A félelem, hogy hizelgőnek tartanak, nem tarthat vissza attól, hogy az igazat kimondjam, tehát habár uramnak és pártfogómnak dicsőségére és nagy becsületére

válik, mondom : hogy egész Olaszország, sőt az egész világ pusztán a Medici család nagy belátásának és határtalan bőkezűségének köszöni, hogy a görög írások tudása az emberiség végtelen kárára el nem veszték, s hogy a latinoké a közjó legnagyobb hasznára újra fölvirágoztak. Teljesen ellenkező véleményem azokéval, kik, mivel a firenzeiek kereskedők, alacsonylelkűeknek és gyáváknak, nem pedig fennkölteknél és nemeseknek tartják. ¹⁾ Sőt inkább gyakran tűnődtem magamban csodálkozva, miképen lehetséges, hogy oly emberek, kik zsenge gyermekkoruktól fogva megszokták a legcsekélyebb fizetésért a gyapjuzsákokat és selyemkosarakat hordárokul hurczolni, és naphosszant s az éjszaka legnagyobb részén át ott állanak a szövőszéknél. szóval alig jobbak a rabszolgáknál, akkor, mikor szükséges, oly fennkölt lelkiüetűek, oly nemes és magasztos gondolkozásaik, hogy nemcsak mondani tudjanak és merjenek, hanem meg is cselekedjenek akkora s oly szép dolgokat, a minőket meggyőződtem, hogy végrehajtottak. Gondolkozván ennek okairól,

---

¹⁾ Vesd össze azonban az idézettel Varchiból a 450. oldalon. Marco Foscari jelentésében (Relazioni Venete serie II. vol. I. p. 9 és köv.) a firenzei jellem egy figyelemre méltó rajzát találjuk. Ő a gyengeséget és félénkséget, melyet rajtok észlel, kereskedő szokásaiknak tulajdonítja és megrója épen azt, mit Varchi itt bámulva említ : »Li primi che governano lo stato vanno alle loro botteghe di seta e gittati i lembi del mantello sopra le spalle, pongonsi alla caviglia e lavorano publicamente che ognuno li vede ; ed i figliuoli loro stanno in bottega a con li grembiuli dinanzi e portano li sacchi e le sporte alle maestre con la seta e fanno altri esercizi di bottega.« Minden soron aristokratikus előítéletet érzik. Ez a jelentés 1527 elején kelt. Az ostrom eseményei bizonyára meglepték Marco Foscarit. Egyebek közt felsorolja, gyengeség forrásául a falusi villákat, melyeket pár hónappal utóbb a közérdek iránt való tekintetből miatt mind leromboltak.

nem talállok igazabbat, mint azt, hogy a firenzei éghajlat, középütt Arezzo vékony és Pisa súlyos levegője között, termi bennök ezen tulajdonságokat. A ki jól megfigyeli a firenzeiek természetét és szokásait, meggyőződik, hogy alkalmassabbak mások felett uralkodni, mint engedelmeskedni. Alig képzelhető, hogy a firenzei ifjuságnak mennyire előnyére vált a honvédelem intézménye. Addig legtöbben komoly foglalkozás és gondolkozás híján egész nap sétáltak, a padokon ögyelegtek, egymást vizsgálgatták és egyikről-másikról, ki arra ment, pletykáztak; azontúl, mintha egy új áldásos Circe állatokból ismét emberekké változtatta volna őket egész odaadással és buzgósággal, a veszedelmeket és szenvedéseket számba nem véve, szentelték magokat saját dicsőségek és becsületek s egyszersmind hazájok szabadsága és üdve kivívásának. Ezen szavaimmal nem szándékom tagadni, hogy a firenzeiek között ne találkoznának kevélyek, fukarok és nagyravágyók — hiszen a mig ember lesz, lesznek bűnök is — sőt inkább: közülök a ki háladatlan, a ki irigy, a kik rosszakaratu és gonosz, az háladatlan, irigy, rosszakaratu és gonosz a legnagyobb mértékben — ép ugy, miképen az erényesek, azok kiválóan erényesek. Közmondásos, hogy a firenzei ész nem ismeri a középutat, ezért az ostobák teljesen bambák, az okosak kitünően bölcsek.

A firenzeiek életmódja egyszerű és takarékos, de csodálatosan és hihetetlenül tiszta és rendes; elmondhatjuk, hogy a kézművesek és más szegények, kik kezök munkájából élnek, Firenzében többnyire jobban élnek, mint magok a polgárok. Mert míg azok majd ebbe a korcsmába járnak, majd ha azt találják, hogy ott jó bort mérnek, amabba, s nincs egyéb gondjuk, csak hogy vidáman töltsék idejüket, dőzsöljenek, — ezek házukban a kereskedő takarékosságá-

val — ki rendesen vagyont csinál, de nem élvez — vagy a polgár-ember szerénységével a közepest soha túl nem lépik. Ennek daczára nem hiányzanak a családok, melyek nagy asztalt tartanak s fényesen élnek, például az Antinoriak, a Bartoliniak, a Borromeiak, a Tornabuonik, a Pazziak, a Borgherinik, a Gaddiak, a Rucellaiak és a Salviatiak közül Piero d'Alamanno és Alamanno di Jacopo s még egy-néhányan.

Firenzeben mindenkit kereszt- vagy vezetéknéven szólítanak és szokásos, ha nincs nagy rang- vagy korkülömbőség, tegezni s nem önnék szólítani; csak a lovagoknak, doctoroknak és kanonokoknak adják meg a *Messere*-t, az orvosoknak a *maestro*-t, a szerzeteseknek a *don*-t, a barátoknak a *padre*-t. Igaz mindazonáltal, hogy mióta Firenzében udvar van, előbb Giulio de' Medici bibornoké, utóbb a cortonai bibornoké, mely kicsapongóbban viselkedett az elsőnél, a város szokásai — nem tudom, hogy mondjam — pallérozódtak vagy megromlottak?

Harmadik függelék.

VI. Sándor jellemzése. Guicciardini *Storia fiorentina*
caput 27. Lásd VII. fejezet 290. oldalon.

Igy halt meg Sándor pápa dicsőségének és hatalmának tetőpontján. El kell ismernünk, hogy ő a legnagyobb képességű és szellemű emberek közé tartozott; bizonyítják tettei és magaviselete. A pápaságot ocsmány és alávaló módon szerezte; — ily magasztos állást pénzen vásárolt — és ennek megfelelt, hogy kormányzása megegyezett gyalázatos alapjának. Teljes mértékben megvoltak benne a testi és lelki bűnök; s nem is képzelhető rosszabb igazgatása az egyháznak, mint a minőt ő szervezett. Mind a két nemet egyaránt használta kicsapongásra; nyíltan tartott asszonyokat és fiukat; de kivált az asszonyokat kedvelte; és olyannyira túl lépett minden határt, hogy a közvélemény szerint megemérette Madonna Lukréziát, saját leányát, kit a leggyöngédebb s határtalan szerelemmel szeretett. Roppantul fukar vala, nem abban, hogy megtartaná a mit szerzett, hanem vagyona öregbítésében. A hol módját láthatta pénzt kicsikarni, nem volt tekintettel semmire. Az ő napjaiban árvereztek minden jövedelmi állást, bűnbocsánatot, kegyelmet, püspökséget, bibornokságot, udvari méltóságot; ennek végrehajtására két-három nagyon óvatos bizalmasát alkalmazta, kik a legtöbbet ígérőnek juttatták. Sok bibornokot

s főpapot tett el méreggel láb alól, még jó barátjait is, kivált azokat, kikről tudta, hogy nagy a jövedelmök, és hogy sokat félretettek oly célból, hogy magának tartsa kincseiket. Nagyon kegyetlen volt: számosan multak ki parancsára erőszakos halállal; s ép oly hálátlan: a Sforzeschi-t és Colonnese-t, kik őt a pápaságra segítették, megrontotta. Nem volt sem vallása, sem igazságszeretete: könnyen ígért bármit is, de semmit sem tartott meg, csak a mi hasznára vált. Nem törődött igazsággal; napjaiban Roma tolvajok és gyilkosok barlangja volt. Nagyravágyása határtalan; nőttön-nőtt hatalmával. Mindazonáltal büneiért nem bűnhődött a földön; végső órájáig kedvezett neki a szerencse. Ifju korában, csaknem gyermekül tette meg őt bibornoknak nagybátyja Calixtus, azután Vicekancellárnak; ezt a magas hivatalt nagy jövedelmével, jó hírnévnek örvendő, békében viselte pápaságáig. Mikor pápának megválasztották, fattyját, Cesaret kinevezte pampelunai püspöknek, bibornoknak, az egyház szokásai és szabályai ellenére, melyek tiltják, hogy fattyú bibornokká legyen, még pápa engedélyével sem. Ezt kijátszotta hamis tanukkal, kik vallották, hogy törvényes házasságból született. Utóbb ismét világivá tette, elvette tőle a bibornokságot s királyság alapításán fáradozott. Ez várakozásán felül sikerült; Román kezdte; megtörte az Orsini-
ket, Colonnakat, Savelliakat s a bárókat, kiktől a korábbi pápák féltek és jobban urává lett Rómának, mint elődjeinek bármelyike. A legnagyobb könnyűséggel tett szert Romagnara, a Marcara s a Ducatora. Gyönyörű és hatalmas államot alkotott, úgy hogy a firenzeiek nagyon tartottak tőle, a velenceiek irigy szemmel nézték, a franczia király pedig tisztelte. Azután szép sereget toborzott, s megmutatta, mekkora a pápa hatalma, ha bátor hadvezérrel rendelkezik,

kiben bízhatik. Végre oly hatalmassá lett, hogy tőle függött a francia s spanyol háború; egyszóval gonoszabb és szerencsésebb volt, mint talán a hosszú időn át előtte bármelyik pápa.

Jegyzet Sándor haláláról.

Sándor méregokozta halálának elbeszélését Guicciardiniból vettük (304—305. oldalon). Részletekben, de nem lényegében, eltér ugyan ezen esemény leírásától, melyet Sanuto naplójában találunk (lásd Ranke pápáinak függelékét). Burchard szerint azonban láz okozta halálát, és Muratori olasz évkönyveiben elfogadja ez állítást; Gregorovius nem mond határozott véleményt. Marchese Gino Capponi a lázat hiszi. Egy 1503. augusztus 31-ikén valószínűleg Gurk bibornok tollából kelt s a német fejedelmekhez intézett körlevél következő módon emlékezik a pápa haláláról: *Ex hoc seculo horrenda februm incensione absorptum*. Ezt azonban Egyházfejedelem szerkesztette.

Negyedik függelék.

Vallásos Rajongás kitörései a középkori Italiában. Lásd VIII. fejezet 384 oldalon.

Nem járnánk el tudományosan, ha a fejtegetésünk tárgyát képező jelenségekkel összevetnénk, oly egész Európára kiható eseményeket, minőek a Ferencz- és Domonkos-rend alapítása. Mégis említést érdemel, hogy a koldus és szónokló barátok rögtönös emelkedését és rendkívüli hatalmát nagy mértékben az olaszok fogékony és élénk képzelő tehetségének kell tulajdonítanunk. A tizenharmadik század első felének pápái elég belátással birtak, hogy felfogják a mozgalmak politikai és egyházi fontosságát, melyek eleinte minden erejüket pusztán túlsapongó vallásos rajongásnak köszönék. Ők számoltak az olasz nemzetnek alapjában izgatható vérmérsékletével, s a ferenczeseket és domonkosokat tartalékcsoportok gyanánt használták keresztesháboruikban a birodalom és az eretnekek ellen. Azt is okvetetlenül meg kell különböztetnünk, a mi lényegesen nemzeti, attól, a mi minden európaiban közös volt a középkor idején.

Minden nemzetnek meg voltak a maga önkorbácsolói (*flagellanti*) és bűnbocsánatért könyörgői (*penitenti*), keresztessvitézei és zarándokai. A középkori Európa tömérdek meg nem telepedett népességét kísértette a vándorlás megmegújuló ösztöne és parancsoló vallásos vágyak nyomasztották mint az álom; a lelkesült buzgólkodóknak egyik raját

a másik után küldötte Palestina partjaira. Félig meztelen vadak, tánczolva és jajgatva, saját húsukat korbácsolva vándoroltak városról városra, félig állati ösztöntől indítatva.

Ezután következett a szervezett bucsujárások időszaka, Európának híres szentségtartói — Roma, Compostella, Monte Gargano, Canterbury — úgy hatottak a középkori nemzetségek viharos buzgóságára, mint a villámhárítók, mint túlhevített képzeletüknek biztonság szellentüi. Mindezen általán osmozgalmakban részt vettek az olaszok is; de mivel előbbre haladtak műveltség dolgában az éjszaki nemzeteknél, üzleti szellemmel kiaknázták a keresztes háborukat, és buzgólkodásuk fakir dühének közepette mértéket tartottak.

Nem foglalkozunk tehát a vallásos lelkesedés általános középkori történetével, hanem kizárólag az olaszok sajátosságos vallásos rajongásának meg-megújuló nyilvánulásaival. A főbb pontok, melyeket szemügyre kell vennünk: a politikai befolyás, melyre némely olasz városban szert tettek a barátok; a béke és erkölcsi javulás hirdetése; a babonás rémület általános elterjedése nagy tartományokban; végre remetéknek személyes hatalma, kiket az egyház nem jogosított föl működésükre, de kikről a nép hitte, hogy istentől ihletvék.

A tizenharmadik század első felének egyik legérdekesebb alakja a domonkos barát: Giovanni da Vicenza. A rend csak az imént alakult és már résztvett az üldözés művében. Franciaországban csurgott a lemészárolt Albigensisek vére, Milanoban füstölögtek a máglyák, mikor ez a barát vállalkozott a nemes föladataira, hogy Lombardiát megbékélteti. Italia éjszaki részének minden városát egyenletlenségben tartották ekkorában a Guelf és Ghibellin pártok; ezt magán viszálykodás keresztezte és belevegyült a politikai villongásba;

Ezzelino vad zsarnoksága pedig megrendítette alapjaiban a társadalom épületét. Teljesen lehetetlennek látszott ezt a népet csak egy perczre is egyetértésre reávenni. Mégis, a mit pápák és fejedelmek hiába kísértettek meg, azt egyetlen barát hangja végrehajtotta. Giovanni da Vicenza 1233-ban kezdett Bolognában szónokolni. A polgárok s a szomszédos környék paraszt-népe összesereglettek, hogy őt hallgassák. Különösen azt említik csodálkozva, hogy minden fajta katonára hajlott meg ékesszólása ígézetének. Szónoklatának tárgya szüntelenül az összebékülés és a sérelmek megbocsátása. Versenygő családok fejei, kik nemzedékeken át folytattak hagyományos küzdelmet, találkoztak szószéke alatt, és megfogadták, hogy ezentúl barátságban élnek. Még a kormányzók is kérve kérték: vizsgálja meg a város alaptörvényeit, és indítványozza a változtatásokat, melyek biztosíthatják a község békéjét. Mikor minden tőle telhetőt megtett Bologna javára, Giovanni Paduába ment, hol már szerte elterjedt szentségének hire. Kiküldötték eléje Monselice-ig a város *caroccio*-ját, melyen Pádvia zászlója lengett, s melyet annyiszor követtek véres csatába a polgárok; diadalmasan vonult be a város kapuin.

Paduaban ugyanolyan intések a békére, ugyanazt a hatást szülték. Régi ellenségeskedések megszűntek, kezét nyújtottak egymásnak azok, kik gyakran dühös testvérgyilkosságra emelték vala. Treviso, Feltre, Belluno, Conegliano és Romano, Ezzelino konok fajzatának valóságos fészkei, engedtek az ígézetnek. Verona, hol Scalak épen uralomra jutottak, Vicenza, Mantua és Brescia mind a barát rendelkezésére állottak és kérték, hogy alkotmányukat javítsa meg. De ő nem elégedett meg azzal, hogy minden községben külön-külön helyreállítja a békét s eltörli a polgárok

villongásai-okozta nyomort. Giovanni da Vicenza célja a lombard városok egyesítése vala kölcsönös szövetségben. Ezen célra megkérte mindazon városok polgárait, hol szónokolt volt, hogy találkozzanak a Paquara sikon, Verona területén. Augusztus 28-át tűzte ki ezen nagy nemzeti gyűlés napjául. Parisio di Cereta számítása szerint négyszáz-ezer embernél többen jelentek meg a találkozó helyen. Ez a sokaság Verona, Mantua, Brescia, Padua és Vicenza lakosaiból került ki; fölvonultak mindegyik a maga zászlója alatt s egyes csapatok Ferrarából, Modenából, Reggióból, Parmából, Bolognából csatlakoztak hozzájuk. S a gyűlésen nemcsak a köznép szerepelt. Ezen virágzó városok püspökei, a gögös este-i herczeg, Romano kegyetlen ura, és az aquilejai patriarcha engedelmeskedtek a barát meghívásának. Ott az Adige partján, az Alpesek tövében Giovanni da Vicenza föllépett egy szószékre s egy beszédet tartott azon szövegről: *Pacem meam do vobis, pacem relinquo vobis.*

A háború rémületességei, a keresztény kötelessége kibékülésre képezték szónoklatának tárgyát, melynek végén kényszerítette mind a lombardokat egy ünnepélyes barátságsszövetséget kötni, örök kárhozatra ítélvén azokat, kik ezt megszegni mernék; gabna, szőlő-termésökre, marhájokra s minden tulajdonukra átkot mondván. Ezenkívül rávette az este-i herszeget, hogy vegye nőül Alberico da Romano egyik leányát. Ezen pillanatig Giovanni da Vicenza nemesen használta a saajátságos hatalmat, melyre szert tett volt; de a siker, mintha most elszédítette volna. A helyett, hogy ragaszkodnék a békéltetés művéhez, melyet oly jól megkezdett, most követelte, hogy Vicenza urává tegyék, herczeg vagy gróf czimmel, s hogy ruházzák reá a főhatalmat Veronában. A nép, ki őt szentnek hitte, tüstént teljesítette ki-

vánságát; de első tetteinek egyike, mikor ezen községek alkotmányát megváltoztatta, az volt, hogy máglyán elégett hatvan veronai polgárt, kiket ő maga ítél el eretnek-ségért.

A páduaiak föllázadtak zsarnoksága ellen. Kényszerülván fegyvert ragadni, megverték őt és bebörtönözték; és mikor a pápa közbenjárására szabadon bocsátották, azt találta, hogy csodálatos hatalma megsemmisült. ¹⁾

Fra Jacopo Bussolaro helyzete Paviaban különbözött Fra Giovanni da Vicenzaétól Veronában. Mégis politikai tekintélyének kezdete majdnem ugyanolyan vala. Szegény paviai ládakészítőnek fia, korán beöltözött az augustinusok szerzetébe és szent hírére tett szert rideg remete-életmódjával. 1356-ban történt, hogy rendjének főnökei kiküldötték őt bőjti prédikációra Paviába. »Akkor — Matteo Villanit idézem — tetszett istennek, hogy ez a barát mindenféle ember kedvére beszéljen és híre és az általa keltett áhítatosság csodálatosan terjedjen. És ő látván a sokaság gyülekezését, és hogy mennyire hisznek neki, kezdett a bűnök ellen kikelni, kivált az uzsora, a bosszu és az asszonyok feslett élete ellen; és ezután a zsarnokok törvénytelen hatalmát támadta meg: s rövid idő alatt az asszonyokat szerénységre, a férfiakat az uzsora és viszályok elhagyására bírta.« Paviaban más polgár nem állott ellen ékesszólásának, csak a Beccaria-család, kik akkor zsarnokokul uralkodtak Paviaban. Legélénkebb kifakadásait ezeknek zsarolása és kicsapongása ellen irányozta. Ők ennél fogva iparkodtak a barátot meggyilkolni. De a nép testör-

---

¹⁾ A legérdekesebb tudósításokat Fra Giovanni da Vicenzáról Muratori VIII-ik kötetében találunk Rolandini és Gerardus Maurisius évkönyveiben.

séget adott neki s ő végre oly hatalmasan fölizgatta a polgárokat, hogy végre elűzték a Beccaria-házat és köztársasági kormányt állítottak fel.

Ekkorában a Viscontiak támadták Paviát: milanoi sereg foglalta el a Ticino és a Po átjáróit és a város ostromzár alatt volt. Fra Jacopo összegyűjtötte a fegyverképes polgárokat, föltüzelte őket ékesszólásával és támadásra vezette őket az ostromlók ellen. Keresztültörték az ellenséges tábor vonalát és biztosították Pávia szabadságát. A mi azonban a Beccariák pártjából megmaradt, az átment az ellenséghez, és befolyásának egész súlyát a Viscontiak mellett vetette latba: úgy, hogy három évi férfias küzdelem után 1359-ben Pávia megadta magát Galeazzo Viscontinak. Fra Jacopo a legelőnyösebb föltételeket kötötte ki a város számára, és egyáltalán nem fáradozott saját személye biztosításán. A győztesek rend-főnökeinek kiadták őt s Vercelliben egy kolostor börtönében halt meg. Az ő esetében remete élet szentsége és a megtérést hirdető ékesszólás tekintélye teljesen politikai czélokat, a köztársasági szabadság érdekeit szolgálta. Fra Jacopo megérdemli, hogy Savonarola mellé soroljuk; mint Savonarola, úgy ő is hazája önző és erkölcstelen elnyomóinak esett áldozatul. Mint Savonarola esetében, úgy az övéénél is észlelhetjük az összefüggést magas erkölcsi mérték és hazafias hősiesség között. ¹⁾

San Bernardino da Massa a hítszónokok egy hosszú sorozatának élén áll, kik nem játszottak kiváló szerepet az egykorú politikában, hanem egész tehetségüket a nép erkölcsének megjavítására szentelték. Életrajsa Vespasiano da

¹⁾ Fra Jacopo életére és tetteire a leghitelesebb kútforrások: Matteo Villani 8. és 9. könyv és Petrus Azarius krónikája (Graevius vol. IX.)

Bisticci tollából a legértékesebb okmányok egyike, melyeket Italia vallásos történetére vonatkozólag a tizenötödik század első feléből bírunk. Szülei kik szép vagyonnal rendelkeztek, kora ifjúságában Sienaba küldték canoni jogot tanulni. Jövedelmes és tekintélyes egyházi állására szánták. De még ifjúkorában mélyen meggyökeresedett benne polgártársai erkölcsi súlyedtségének meggyőződése. A bűn érzése oly nyomasztóan terhelte őt, hogy minden vagyonán túladott, belépett a Szent-Ferencz rendbe s szónokolni kezdett a bűnök ellen, amelyek a nagy olasz városokban felburjánoztak. Miután szélében, hosszában bejárta a félszigetet és mindenkit megnyert ékesszólásának bűvös hatalmával, Firenzebe jött. »Itt — mondja Vespasiano — mivel a firenzeiek természetöknél fogva az igazság elismerésére hajlandók, úgy hatott, hogy az egész államot megváltoztatta és mondhatnók: újjászülte. És, hogy elpusztítsa a hamis haját, melyet a nők viseltek, s a szerencse-játékokat és egyéb hiúságokat, egy nagy alkotmányt állíttatott a Piazza Santa Crocen s meghagyta mindenkinek, a kinek birtokában volt e fajta hiúság: helyezték oda; és azután meggyújtatta s az egészet elégettette«. San Bernardino negyvenkét évig szüntelenül prédikált Italia minden tájékán, végre kimerülve, betegségtől gyötörtetve, halt meg.

Graziani, Perugia chronikása, élénk vonásokkal ecseteli a modort, miképen járt el San Bernardino ezen városokkal: »1425. szeptember 23-ikán, vasárnapon, a székesegyházban, számításunk szerint, háromezer embernél több jelent meg. Szónoklatát a szentirásból merítette; szemére vetette az embereknek minden vétküket és bűneiket és keresztény életmódra oktatta őket. Azután az asszonyokat korholta festékek és kenőcseik, hamis hajuk s egyéb léha szokásaik

miatt; a férfiakat pedig a kártya, kockajáték, álarczoskodásaik, amuletteik és varázssitalaikért: olyannyira, hogy két hét alatt az asszonyok minden hamis haját és czifraságot elküldtek Szent-Ferencz kolostorába, és a férfiak a kockákat, kártyákat s e fajta tárgyakat; mindez szekérszámra gyült össze. És október 29-én Fra Bernardino összerakatta mindezt az ördögösséget a piazzán, hol fából egy kastélyforma alkotmányt készíttetett a szökőkút s a püspök palotája közt; és ebbe helyezte el ez említett tárgyakat és meggyújtatta őket; és a tűz akkora volt, hogy senkisémmert hozzá közeledni. A tűzbe oda égett sok értékesnél értékesebb holmi, s annyira siettek férfiak s nők tőlök megmenekedni, hogy sokan lángot fogtak s odavesztek volna, ha a polgárok segítségükre nem sietnek.« A hiúságok ellen intézett ezen hadjárattal egyszerre Fra Bernardino békét és barátságot hirdetett. Figyelemreméltó, hogy szónoklatának tartama alatt, míg San Lorenzo nagy harangja kongott, senkit sem szabadott elfogni vagy bebörtönözni Perugiában. ¹⁾

Ugyanezen város számos hasonló jelenet színhelye volt. A tizenötödik század folyamán a belső egyenetlenkedés legnyomorútabb állapotában leledzett a nemes családok villongásai következtében. Graziani leírja Fra Jacopo della Marca szónoklását Perugiában 1445-ben. Ezuttal a régi ellenségek ideiglenesen fegyverszünetet kötöttek; a polgárok épülésére egy boszorkányt égettek; a népet megkorholta pazar ruhadívatáért, és minden kapuhoz két békebírót (*pacieri*) alkalmazott. Márczius 22-én ezen intézkedések végrehajtása után úgy látszott, mintha egész Perugia megbánta volna bűneit; de már április 15-én az első följegyzés

---

¹⁾ Lásd Vespasiano: *Vite di Uomini Illustri* 185—192 oldal. Graziani: *Arch. Stor.* XVI. köt., 1. rész, 313—314. old.

a Ranieri család egyik tagjának meggyilkoltatását említi, ugyanazon család egy másik tagja által. Ily mulékonyak voltak az efajta vallásos rajongás kitöréseinek eredménye. ¹⁾ Graziani chronikájának egy másik följegyzését is érdemes megemlítenünk. Leírja, miképen jött 1448-ban januáriusban Fra Roberto da Lecce szónokolni. Mint San Bernardino így ő is ferenczes volt, az *Osservanti*-rendből. Még csak huszonkét éves kort ért el, de hirneve annyira elterjedt már, hogy mintegy 15.000 hallgató gyűlt össze a piazzan. Megemlíthetem, hogy még ma is mutatják a kő szószéket, melyről a néphez beszélt; a székesegyház falába van építve s az egész tért uralja. Roberto da Lecce azon kezdte, hogy egy feszületet mutatott, mi a jelenlevőket könyekre fakasztotta, »és a sírás és zokogás: *Jesu misericordia!* majd fél órái g tartott. Azután kineveztetett négy polgárt minden kapuhoz békebírákúl«. Grazianinál erre egy színjáték leírása következik, melyet a székesegyház lépcsőjén tartottak meg. Nagy-Pénteken a barát összegyűjtötte mind a polgárokat és szónokolt; és mikor a feszület fölmutatásának pillanata következett: »San-Lorenzoból kilépett Eliseo di Christoforo, Sant-Angelo-i borbély, a kereszttel vállán és tövis koronával fején, hasonlóan meztelen Krisztus urunkhoz, és testén is meglátszottak a korbács-ütések, mint Krisztuson, mikor megkínozták.« A nép mélyen megindult ennek láttára, jajongtak és fölkiáltának: »*Misericordia!*« — és sokan barátokká lettek nyomban. Végtere április 7-én elindult Perugiából s búcsúszava ez volt: »*La pace sia con voi!*« ²⁾ Ugyan-e Fra Roberto da Lecce-t megpillantjuk Rómában 1482. évben. Akkorában Róma utczáin a nemes családok

¹⁾ Graziani 565—568 p.

²⁾ Graziani p. p. 597—601.

della Croce és della Valle vizsálya dúlt. April 3-án éjjel nyílt csatát vívtak a Pantheon szomszédságában és az Orsini s Colonnák hívei is belekeveredtek a harciba. A Vallen-siak palotái előtt sokan a harcosok közül elestek; külön-félekép becsülték meg a sebesültek számát és úgy látszott, mintha az egész Róma polgárháború szélén állana. Roberto da Lecce, kinek szónoklatai a Santa Maria sopra Minervába tömérdek hallgatót vonzottak, nemcsak köznépet, hanem római főpapokat is, félbeszakította a következő pénteken prédikációját, s a nép elé tartotta fölfeszített megváltójuk képét és könyörgött, hogy békét kössenek. És a mint szívökhöz szólott, sírni kezdett, s ők is sírva fakadtak, versengő pártokkonok hívei és léha egyház-fejedelmek fölemelték hangjukat, a barátot követvén, ki szívöket megillette. ¹⁾ A Ferenczések *Osservanti* rendjének egy másik tagját kell Fra Roberto után megemlítenünk ez: Fra Giovanni da Capistrano, kinek szónoklatairól Bresciában 1454-ben részletes leírás maradt reánk. Nagy híre volt szentsége, ékes-szólása és az általa véghez vitt csodás gyógyítások miatt. A város rectorai, a legkiválóbb polgárok közül háromszázan lóháton és az előkelő hölgyek egész tömege gyalog kivonultak eléje február 9-én. Másnap reggel három órával hajnal előtt már tizezer embernél több gyülekezett össze a Piazzán és várta a szónokot. »Képzeld el tehát — szól a krónika — hogy hánynak kellett lennie nappal! és jegyezd meg, hogy inkább azért jöttek, hogy lássák, mint hogy hallgassák.« Amint utat tört magának a tömegben keresztül, kámzsáját majdnem szertetépték hátán; mindenki igyekezett egy darabkára szert tenni.« ²⁾

¹⁾ 1, Jacobus Volaterranus. Muratori XXIII. p. p. 126, 166, 167.

²⁾ 1. Istoria Bresciana Muratori XXI 866 p.

Nem mindég barátnak föllépésére volt szükség, hogy az olasz városokban hatalmas vallásos rémület létrejöjjön. A polgárok magok egy-egy rendkívül elkeseredett összeütkezés után gyakorta ünnepélyes szertartással és az oltár előtt letett fogadalmakkal igyekeztek szentesíteni ideiglenes fegyverszüneteiket. Siena, mely minden szomszédjánál inkább sinlette a folytonos polgárharczot, nevezetes példáját adta ezen szokásnak 1494-ben. A Monte de Nove és del Popolo pártoskodása dühöngött; a város eltelt a harczzal és gyanakvással, s egész Italiát fölizgatta a franczia betörés. A főpártok vezetői helyesnek vélték tehát, hogy a polgárok egész testülete békét esküdjön. Érdemes idéznünk a szertartás leírását Allegrettitől, mely éjnek idején történt a gyönyörű sienai székesegyházban: »Azután felolvasták a béke föltételeit, melyek nyolcz lapot töltöttek el, s egy rettenetes esküt, tele átkokkal, szitokkal, kiközösítéssel, a gonoszra való hivatkozással, világi és egyházi kiváltságokról való lemondásokkal, javak elkobzásával, fogadkozásokkal, és annyi egyéb csapással, hogy még csak meghallgatni is rémületet keltett; *et etiam*, hogy *in articulo mortis* semmi szentség sem váljék üdvökre, sőt inkább kárhozatba vigye azokat, kik a mondott föltételeket megszegik; oly annyira, hogy én Allegretto Allegretti jelen lévén, azt hiszem, hogy soha sem készítettek, sem nem hallottak rettenetesebb, rémítőbb esküt. Azután a Nove, s a Popolo jegyzői, kétoldalt az oltár mellett fölirták mind a polgárok nevét, s erre letették az esküt a feszületre, mert minden oldalon állott egy-egy s mindég páronként a két párt részéről összecsókolództak; s a harangok megkondúltak, s a *Te Deum laudamus*-t elénekelte a kardal orgona kísérettel, mialatt az esküt letették. Mindez egy és két óra közt éjjel történt, számtalan égő fák-

lya világánál. Adná isten, hogy ezuttal ez csakugyan béke legyen és nyugalom az összes polgároknak — ámbátor kéltelkedem rajta.« ¹⁾ Allegretti kételye nagyon is jogosult vala. Siena keveset nyert ezen rettenetes eskükből és rémítő szertartásokból. Két évvel később, ugyanaz a chronikás beszéli, azt hitték, vér esett a Porta a Laterinonál és hogy szent személyek számos látomásban szenteket s kísérteteket láttak, melyek változásokat az alkotmányban hirdetnek és a megbánás nyilvános nyilatkozását követelik. Minden plébánia egy menetet rendezett, s mind sorjában kivonult, némelyik nappal, másik éjjel, létániákat zengve, önmagukat verve és korbácsolva; a székesegyházhoz mentek s itt gyertyákat ajánlottak fel; és »egyik foglyokat váltott ki, a másik hozománnyal kiházasított szegény leányt.»

Bolognaban hasonló kitörése történt a rajongásnak 1457-ben a döghalál ötletéből. »Saját magát korbácsoló nép járt körül a városban s ha feszülethez értek, fölkiáltottak hangosan: *Misericordia! misericordia!* Nyolcz napig szoros böjtöt tartottak, a mészárosok becsukták boltjaikat. A mi a chronikában következik, comikusan hat: *Meretrices ad concubita nullum admittebant. Ex eis quadam, quae cupiditate lucri adolescentem admiserat, deprehensa, aliae meretrices ita illius nates nudas corrigiis percusserunt, ut sanguinem emitteret.* ²⁾ Ferrara hasonló buzgóságot, sőt még nagyobb szabásút mutatott 1496-ban. Ez időtájt az egész olasz nemzet rémületben leledzett VIII-ik Károly átvonulása és a királyságok s államokban Savonarolától hirdetett változásai miatt. A ferraraiak — idézzük chronikásuknak

¹⁾ Lásd Muratori vol XII p. 839.

²⁾ Annales Bononienses Mur, XXIII. 890.

szavait — azt várták: »hogy ezen évben Italia-szerte a világ létezése óta legnagyobb inség, háború és nyomor fog uralkodni.« Ezért bőjtöltek mindannyian s »a ferrarai herczeg ezért udvarával együtt bőjtölt.« Egyuttal kiáltványt bocsátottak közre káromkodás, szerencsejáték és törvénytelen kereskedés ellen: elrendelték, hogy a zsidók megint fölvegyék a sárga köntöst az O-val mellükön, melyet úgy gyűlölték. 1500-ban ismételték ezen intézkedéseket. Italia állapota mindinkább rosszabbra fordult: szükségét látták, hogy a szenteket még erélyesebb tüntetésekkal ostromolják. Ezért: »herczeg Ercole d'Este, neki ismeretes jó okok következtében és *mivel mindég jó az uristennel jó lábon* állani, elrendelte, hogy Ferrarában minden harmadik napon körmeneteket tartsanak, az egész papság s körülbelől 4000 gyermek vegyen benne részt, fehérbe öltözve, mindegyik egy Jézusképpel kifestett zászlót hordozva. Ő Nagysága fiaival s testvéreivel követte a körmenetet, a herczeg tudniillik lóháton, a többiek gyalog a püspök mögött.« A gunyolódás egy nyoma érzik ezen a fejezeten, mely gyaníttatja, hogy a chronicás a herczegnél egyéb, talán politikai, czélokot sejtett.« ¹⁾

Néha megtörtént, hogy az ilyen áhítatosság egyik városról a másikra átragadt; egy alkalommal, 1399-ben Piemontból kiindulva végigjárta egész Italiát. A *flagellanti* járványa, melyet Giovanni Villani 1310-ben említ (lib. VIII cap. 121) szintén Piemontban kezdődött s a genuai Rivieran terjedt el. A firenzei hatóságok megtagadták ezen rajongóknak, hogy területükre lépjenek. 1334-ben Villani ilyen buzgólkodásnak egy kitörését említi (lib. XI cap. 23), melyet Fra Venturino da Bergamo szónoklása keltett. A

---

¹⁾ Diario Ferrarese Mur. XXIV pp. 17—386.

rajongók ezuttal jelvényül galambot olajfa ággal viseltek. Tizenöt napig tartózkodtak Firenzében; korbácsolták önmagukat a domonkosok templomának oltárai előtt s öt-ötszázanként lakomáztak a Piazza di S. M. Novellan. Corio a *Storia di Milano*-ban (p. 281) érdekesen rajzolja ezeket »a fehér vezeklőket« a hogy őket nevezték az 1399-ik esztendőben. »Férfiak, nők, leányok és fiuk, gyermekek és felnőttek, városiak és falusiak, nemesek és polgárok, világiak és egyháziak nagy tömegekben, mezitláb s tetőtől-talpig fehér lepedőkbe burkolva« látogatták meg egymásután minden kerület városait és falvait. »Utazás közben, ha keresztúthoz vagy fészülethez értek, a földre vetették magukat, háromszor *Misericordia*-t kiáltva; az utczán elmondották a Miatyánkat s az Ave Mariát. Ha egy városba értek *Stabat Mater dolorosa*-t s más létániákat s imádságokat énekelve vonultak be. Azon helyek népsége, a hova eljutottak, megszlott: némelyek ugyanis kimentek eléjük s megmondották a hátramaradóknak, hogy ők is fölveszik ezt a ruhát, úgy hogy némelykor 10,000-en, máskor meg 15,000-en is voltak.« Miután elismeri Corio, hogy ezen buzgoság gyümölcse sok esetben bűnbánat, barátság és jótékonyság volt, így folytatja: Mindazonáltal mikor vége szakadt, az emberek még gonoszabb életre, mint valaha, tértek vissza.« Figyelmet érdemel, hogy 1400-ban rettenetes járvány pusztította Italiát; s lehetetlen nem hinnünk, hogy ez következménye volt annyi vezeklő összegyülekezésének az országutakon s a városokban.

Gyakran felhangzott a prédikáló barátok szózata Italia fejetlensége korában 1494 — VIII-ik Károly betörésének éve — és 1527 — Róma kifosztásának éve közt; s ez végeredményében a népben mindég a vallásos áhítat őrző

fellobbanását keltette föl. Milano volt a francziák, schweiziak, spanyolok és németek katonai működésének központja. Egy város sem szenvedett nagyobb nyomorúságot és seholsem fogadták babonásabb hittelt a rajongó szónokokat. 1516-ban megjelent Milanoban »egy barát, termete magas, külseje rideg s szerfölött vad; nem viselt sem cipőt, sem inget; feje födetlen vala, haja és szakálla borzas, s olyan sovány volt, hogy második remete Juliannak látszott. »Vizzel s kölesdarán élt, a pusztta földön aludt, semmiféle alamizsnát nem fogadott el, s csodálatos tekintélyvel szónokolt. Az érsek s a káptalan ellenkezése daczára, a székesegyházat választotta színhelyéül, s itt megtámadta a papok és barátok bűneit mohó hallgatók töméntelen sokasága előtt. Egy szóval nyíltan megtámadta a papságot saját területén. De persze ez erősebbnek bizonyult nálánál s kiüzte őt a városból. Sienai születésű volt, 30 éves. ¹⁾ Összehasonlíthatjuk Jeronimo ezen festői megjelenését Milanoban azzal, a mit Varchi mond a prophetákról, kik Romát összejárták, mint a baljóslatú madarak VII-ik Kelemen pápaságának első éveiben. Nemcsak barátok a szószéken, hanem remeték is a piazzan hirdették és jövendölték Italia romlását s a világ végét vad kiabálással s fenyegetésekkel.« ²⁾ 1523-ban Milano tanuja volt a régi hitszónokok parodiájának. Megjelent egy bizonyos Frate di San Marco, kit a nép szentnek tartott és a ki »a milanoiakat buzdította a francziák ellen, mondván, hogy Jézus Krisztus

---

¹⁾ Lásd Pratot és Burigozzot. Arch. Stor. vol. 111 p. p. 357, 431. Megemlíthetjük itt, hogy Siena a polgárháboru városa egyszersmind az őrjöngő buzgóság városa. Eszünkbe juttatja Santa Caterina, San Bernardino és Bernardo Tolomei nevét.

²⁾ Storia Tiorentina vol. p. 87.

előtt érdem ezeket a francziákat megölni, s hogy ők disznók. « Ugylátszik, gyenge és tudatlan ember vala, kinek fejét megzavarta Bussolaro és Savonarola példája. ¹⁾ 1529-ben ismét egy bizonyos Tommaso domonkos barátira akadunk, ki Milanóban nagy vallásos fölindulást kelt. A spanyol foglalás a várost végső nyomorba döntötte volt; és sajátságos, ez a barát maga spanyol volt. Hogy a megsértett istenségeket megkérleljék, óriás körmenetet rendezett. Hétszáz nő, ötszáz férfi és kétezeröttszáz gyermek gyült össze a székesegyházban. A gyermekek fehérbe voltak öltözve, a férfiak s nők zsákvászonba s mindannyian mezitláb jártak. Milano utcáin vándoroltak föl alá, szüntelenül *Misericordia*-t kiáltozva, a Duomot is eltöltötték ezzel a szomorú hanggal; a püspök s Milano községi hatóságai is résztvettek az ájtatoskodásban. ²⁾ A bűnbánó buzgóságnak ezen viharjai valóságos nemzeti fontosságú tények. Írók, kiket áthatott a renaissance classikus szelleme, érdemeseknek tartották őket megemléstésre philosophikus történeti műveikben. Például Pittinél találjuk ³⁾ leírását annak, a mi Firenzeben 1514-ben történt.

»Megjelent Santa Croceban egy nagyon ifju barát: Francesco da Montepulciano, ki a bűnöket nagy szigorúsággal korholta és állította, hogy isten akarata Italiát sujtani, kivált Firenzet és Romát, oly rémítő szónoklatokban, hogy a hallgatóság, könny-zápor közepette folyton kiáltotta: *Misericordia!* Az egész nép elnémult az ijedtségtől, mert azok, a kik a tolongásban nem hallhatták a barátot, nem csekélyebb félelemmel hallgatták a többiek jelentéseit. Végre oly borzasztó beszédet mondott, hogy a gyülekezet úgy állott

¹⁾ Arch. Stor. vol. 111 p. 443.

²⁾ Burigozzo p. p. 485—489.

³⁾ Arch. Stor. vol. p. 112.

ott, mint az eszöket vesztett emberek ; mert megigérte, hogy harmadnap kijelenti : hogyan s mily kútforrásból merítette jövendőlését. Mindazonáltal mikor a szószékről lelépett, ki-merülten s agyonfáradva, tüdővész szállotta meg, mely csakhamar véget vetett életének.« Pitti folytatja a rajongó buzgóság leírását, melyet ezen barát szónoklása előidézett s mely fölkeltette Firenzében Savonarola emlékezetét. Szükségessé vált, hogy a püspök külön rendeletben kárhóztassa ezen áhitatoskodást s a Mediciek iparkodtak a népet szórakoztatni tornajátékokkal és nyilvános ünnepélyekkel.

Eleget idéztünk különféle forrásokból, hogy fogalmat adjunk a babonás rémület lázas kitöréseiről Italiában a középkorban s a Renaissance idején. Meggyőződhattunk abból, a mit Giovanni da Vicenzaról, Jacopo del Bussolaroról, San Bernardinoról, Roberte da Lecceről, Giovanni della Marcaról és Fra Capistranoról említettünk, hogy Savonarola egyáltalán nem rendkívüli jelenség az olasz történetben. Összefoglalta ezen férfiak eljárás módjait és céljait és megmaradt az ő fölfogásuk körében, de a szerepre, melyet gyakran eljátszottak a főbb olasz városokban, reá nyomta sajátos lángeszének bélyegét. Gyengeség kútforrása volt küzdelmében VI-ik Sándor ellen, hogy nem tudott a próphétának szerzetes ideálja fölé emelkedni, mely Italiában szokásos volt, és nem tudta megragadni egyikét az ujjitó eszméknek, melyek a Reformatio tevékeny erejét képezik. Savonarola tragikus fokozatban mutatta az olasz vallásos rajongás kitöréseinek lényeges fogyatkozásait, melyek görcsösen nyilvánultak, szenvedélyesek voltak, míg tartottak, de tartós eredményt nem tudtak szülni. A mi leginkább megragadja figyelmünket, ha tanulmányozzuk ezen mozgalmak emlékeit Italiában, az mindenekfölött a szellemi erély hija

bennök. A pillanatnyi hatás, melyet a prophéta gyakorol, oly nagy városokban mint: Firenze, Milano, Verona, Pavia, Bologna és Perugia, nincs semmi arányban a csekély szellemi erővel, melyet ő az egyes esetekben kifejt. Nem mond ő semmi újat vagy éltetőt. Hirdeti ugyan a megbánás és könyörületesség kötelességét, létrehozza a szembeöltő erkölcsi viszásságok megszüntetését, és tőle telhető erővel hat hallgatósága képzelő tehetségére. De nem indítja meg a gondolkozás új irányát. Mikor tehát feledésbe vész személyes hatása, nem marad semmi nyoma működésének a nemzetben, melyet oly hatalmasan felizgatott. Csak bámulhatjuk, hogy gyakorta oly teljes uralomra tett szert a politikai világban. Mindez épugy illik Savonarolara, mint San Bernardinora. Ez az, a mi őt elválasztja tökéletesen Husztól, Wessleylettől és Luttertől.

Ötödik függelék.

*Francesco Vettorinak : Sommario della Storia d'Italia dal
1511 al 1527-je.*¹⁾

Külön megbeszélésre ezen függelékben tartottam fenn a rövid történetet, melyet Francesco Vettori az 1511 és 1527 közt lefolyt időszakról írt. Nem mintha egyes fejezetekben nem használhattam volna föl, hanem mert helyesebbnek véltem egy helyütt összefoglalni a fölvilágosításokat, melyeket benne Machiavelli s Guicciardini műveihez találunk. Francesco Vettori Firenzében született 1474-ben. Családja kitüntette magát; a közügyeknek számos kiváló szolgálója került ki belőle. Ő a Medici-párt politikájához csatlakozott és hű maradt aristokratikus meggyőződéséhez a zavaros idők egész tartama alatt, melyek az 1494-ik francia betörést, Prato kifosztatását 1512-ben, Roma kifosztását 1527-ben s Alessandro herczeg meggyilkolását 1536-ban kísérték. Még akkor is, mikor a köztársasági politikát látszott támogatni, titkon rendületlenül szított a családhoz, melynek révén remélte, hogy tisztségeket és kiváló állást nyer az államban. Mint az Ottimatiak mindnyájan, kiket Pitti oly hevesen vádol, úgy Francesco Vettori is végül csatlakozott reményeiben. Ők eladták a Medicieknek szülővárosuk szabadságát és ezen hazafiatlan hűség fejében az óvatos Cosimo száműzetésre, halálra, börtönre ítélte vagy

---

¹⁾ Közzétéve az Arch. Stor. It. Appendice No. 22 vol. VI-ban.

legfeljebb hidegen tűrte őket. Két évvel, miután Cosimot herczeggé megtették, Vettori meghalt, hatvan évet meghaladva, a nélkül, hogy résztvett volna a fejedelmek jólétében, kiknek szolgálatára szentelte életét s kiknek kedvéért segített Firenzet rabigába hajtani. Lehetetlen e fajta következetességet tisztelnünk és szájalmat éreznünk a férfiak iránt, kik önző reményeikben oly kegyetlenül csalatkoztak.

Francesco Vettori számos alkalommal viselt fontos hivatalt Firenze kormányában. 1520-ban például a Signoriába jutott; 1521-ben Gonfaloniere di Giustizia vala. Életének számos évét külföldi küldetésekben töltötte el; követ volt Miksa császárnál; állandó képviselője Firenzenek Julius és Leo pápák udvaránál; Filippo Strozzi-val együtt követ I-ső Ferencz udvaránál és *orator* Rómában III-ik Kelemen választásakor. Mint Machiavelli és Guicciardini, ugy neki is a legjobb alkalma nyílt helyes ítéletet alkotni az emberekről, kiknek jellemét fejtegeti *Sommario*-jában és hű előadására szert tenni az általa ecsetelt eseményeknek. Helyet igényelhet méltán az író államférfiak sorozatában, kiket a negyedik fejezetben említettem; s nem is hagytam volna el Segni és Varchi társaságából, ha történeti művét nem szentelte volna kizárólag egy, az általok tárgyaltnál régiebb kornak. Ő egyszersmind Guicciardininek is, Machiavellinak is benső barátja vala. Az utóbbinak legbecsesebb művei közé tartoznak a levelek, melyeket Firenzéből vagy San Cascianoból Francesco Vettorihoz intézett, azon időben, mikor az egykori hadügyi titkár a Mediciek kegyét iparkodott megszerezni. Vettoriban megtaláljuk a világos ítélőképességet, a finom felfogást, az élet kynikus philosophiáját, az emberek határozott megítélését s az események tiszta

megértését, melyet Machiavelliban észleltünk. Vettori azonban szűkölködött Machiavelli lángesze híján. A mit ő ír, értékes tehát annak bebizonyítására, hogy Machiavelli philosophiája nem volt azon nagy férfiú sajátsága, de hogy kisebb szabásu gondolkozók is osztoztak benne. A tizenötödik század végén Firenze műveltsége tetőpontját érte ezen kemény agyú, kőszívű férfiakban, kik csak a rosszat látták meg az emberi természetben, de kik nem vesztették el érdeküket a politika játékában kynismusuk és hitetlenségök következtében.

A *Sommario della Storia d'Italia* Francesco Scarfiohoz intézett ajánlásában Vettori mondja, hogy villájában szerzette, hová 1527-ben visszavonult. Nem szándékom ezen vázlatból a történeti elbeszélés egyes részeit idézni; hisz akkor az egészet kellene kiírnom, oly tömören s röviden van az megírva: inkább azon helyeket hozom föl, melyek világosságot derítenek Macchiavelli s Guicciardini véleményeire, vagy tanuságot tesznek az emberek és erkölcsök megítéléséről, melyet az előző fejezetekben vallottam.

Vettori megemlíti Prato kifosztatását és a rémületet, melyet ez Firenzében keltett s azután leírja a Mediciek visszatérését 1512-ben. Giuliano, Lorenzo fia jelent meg először; utána jött Giovanni bibornok és Giuliano fia Giulio. ¹⁾ Hívei közül az öregebbek reávettek őket, hogy híjanak össze Parlamentot és komolyan vegyék kezökbe a kormányt. Szeptember 16-án tehát a bibornok elfoglalta a palotát; *fece pigliare il Palazzo*; a Signoria a piazzara hitta a népet — ez pusztá formaság volt; kineveztek negyventagu

---

¹⁾ Giovanni utóbb X. Leo, Giulio utóbb VII. Kelemen névvel ültek a pápai trónon.

Balia-t; Ridolfi gonfaloniere lemondott és a város a Cardinal de' Medici akarata és kényére bizta magát. Vettori azután így okoskodik: ¹⁾ »Ez az volt, a mit tökéletes kényurságnak neveznek; de ha ezen világ dolgairól előítélet nélkül és a valóságnak megfelelően szólunk, azt mondom, hogy ha lehetne oly köztársaságokat alapítani, minőt Plato elképzelt vagy Thomas More utopiájában föltételezett, ezekről mondhatnók, hogy nem kényuri kormányok: de minden köztárságon és királyságon, melyet láttam vagy melyről olvastam, szerintem, megérzik az önkény íze. S nincs is ok csodálkoznunk, hogy Firenzeben gyakran uralkodtak pártok vagy szövetségek, és hogy egy ember hatalmával államfővé lett, ha meggondoljuk, hogy a város nagyon népes, hogy sok polgár kívánja előnyeit élvezni, s hogy kevés a díj, melyen osztzkodni lehet: ezért mindig az egyik pártnak kell fölülkerekednie s az állami hivatalokat és javadalmakat birtokolnia, míg a másik várva figyeli meg a játékot.« Azután áttér Franciaország megítélésére, hol csak a nemesek viselnek fegyvert és nem fizetnek adót, s hol az igazságszolgáltatás lassú és drága, és Velenczére, hol háromezer ur több mint száz-ezer lakost tipor, kiket nem becsülnek, kiknek nincs hatalma, nincs kiváltsága és a kik elnyomvák. Kimutatja egy szabad és virágzó hirnévnek örvendező köztársaságban s királyságban a zsarnokság és igazságtalanság elemeit s azután fejtegeti, hogy az ő fölfogása szerint: nem vádolható a polgár, kinek sikerül egy szabad államban korlátlan hatalmat bitrolni, ha bölcsen kormányoz; mert minden uralmat eredetileg, vagy erőszakkal vagy ravaszsággal alapítottak. »Nem kellene tehát azt a magán polgárt zsarnoknak neveznünk, ki

---

¹⁾ P. 293.

hazájának kormányát bitorolja, ha jó ember; sem azt az embert egy város jogos urának mondani, ki gonosz és rossz akaratú, még ha bírja is a császári investitúrát.« Az alkotmányok ezen kritikája, oly doctrinaire tollából, ki egyszerűsmind gyakorlati jártassággal is bírt, érdekes részben öszintesége következtében, részben mert mutatja, minő kezdetleges nézetek uralkodtak a kormányzás feladatairól. Vettori végső mértéke a nagyraavagyó kormányzónak egyéni tulajdonsága.

Térjünk arra, a mit X. Leoról mond. ¹⁾ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy ennek megválasztását főleg Sándor és Gyula hatásának tulajdonítja a bibornokra. »Két kegyetlen és hatalmas pápa uralkodása alatt bibornokokat megölték, börtönre vetettek, megfosztottak jószágaiktól, száműzték és folytonos rettegésben tartottak; s ők most annyira féltek, hogy megint ilyent választanak, hogy egyhangulag kikiáltották Giovanni de' Medicit. Ez ekkoráig mindig bőkezűnek s könnyűvérűnek bizonyult, vagy helyesebben, pazarul fecsérelte csekély vagyonát; ezen felül sikerült tetetnie magát, hogy kitűnő erkölcsök hírében állott.« Vettori hozzáteszi, hogy előnyére vált hatalma Firenzében és sokat köszönt Bernardo da Bibbiena ügyességének szavazatszerzésben. A firenzeiek örömét a választás eredményén alacsony indokoknak tulajdonítja: »mivel mindannyian kereskedésnek és vagyonszerzésnek élnek, azt vélték, okvetetlenül valami hasznot húznak ebből a pápaságból.« ²⁾

Vettori nagyon előnyösen ecseteli a kormányt, melyet Lorenzo, utóbb urbinói herczeg, ekkor Firenzében szer-

¹⁾ P. 297.

²⁾ P. 300.

vezett. ¹⁾ »Lorenzo, habár még fiatal ember volt, nagy figyelemmel foglalkozott a város ügyeivel; gondoskodott, hogy pártatlanul szolgáltatassanak igazságot mindenkinek, hogy a közpénzt takarékosan költsék és kiméletesen hajtsák be, és hogy a vitás ügyeket mindenki meglegedésére intézzék el. Uralmát szívesen türték, mert a jövedelmek nagyok voltak, a kiadások csekélyek s a polgárokat nem zaklatták adókkal; és ez a legfőbb módja, egy nép tetszését megnyerni, mivel szeretetük egy fejedelem iránt attól függ, mennyi jöb-
 ban részesíti őket.« Vettori ily módon vélekedvén Lorenz-
 zoról, lehető más helyütt azt mondania róla, hogy »Firen-
 zet úgy kormányozta, mint a polgár« ²⁾ és halála alkalmából
 1520-ban a legnagyobb dicsérettel halmozza el jellemét.
 »Halála szerencsétlenség volt Firenzere, melyet nehéz volna
 kellően méltatni. Fiatal létére erényes férfikor tulajdon-
 ságait birta. Valóságos szeretettel viseltetett a polgárok
 iránt, takarékos volt a közpénzzel, pazar saját vagyonával;
 ellensége volt a bűnnek, de nem túlszigorú azok iránt, kik
 hibát követtek el. Habár katona-pályáját csak huszonhárom
 éves korában kezdte meg, mégis mindig, éjjel-nappal, viselte
 fegyveres pánczéjét, ha szolgálaton volt. Keveset aludt,
 józan életet élt, szerelemben mértékletes volt. A firenzeiek
 nem szerették, mert lehetlen szabadsághoz szokott emberek-
 nek, uralkodót szeretni; de ő, saját részéről, nem kereste volt
 ezen hivatal; mások akarata kényszerítette reá. Anyja
 Madonna Alfonsina, népszerűtlenséget szerzett neki; mert
 fukar volt s a firenzeiek, kik minden részletet észrevesznek,
 kapzsinak tartották: és bár Lorenzo szerette volna őt vissza-

---

¹⁾ Ugyanott.

²⁾ P. 306.

tartani, nem tehetette a nagy tisztelet miatt, melylyel iránta viseltetett. Felesége Maddalena hat nappal korábban halt meg, mint ő, megszülvén neki egy leányt: Katalint. « Ez azon férfinak kétségkívül nagyon kedvező arczképe, kinek Machiavelli a *Principe*-t ajánlotta. Lorenzonak valamennyire tagadólagos jó tulajdonságai: óvatossága és takarékosága, szűkölködése zsarnok nagyravágyás híján, vonakodása veszedelmes szolgálatban résztvenni, összekötve engedékenységevel családjának hatalmas tagjai iránt, egyáltalán nem vallanak az állam alapító ideáljára, melyet Machiavelli rajzol. Cesare Borgia csaknem tökéletes ellentéte neki. A benyomást, melyet Vettori dicsérete kelt, még jobban fokozza az, a mit mond Lorenzo ellenszenvéről az urbinoi herczegséget elvállalni. ¹⁾

Visszatérve Leo pápaságának első napjaira, Vettori megjegyzi, hogy beavatkozása Lucca ügyeibe az első nagy hiba, mit elkövetett. ²⁾ Tanácsosai Firenzében nem fontolták meg: »minő gyalázatot hoz a pápára minden ember véleménye szerint, s minő gyanut kelt a fejedelmekben, ha uralmának első hónapjaiban a firenzeiek támadását a luccaiak, szomszédaik és szövetségeseik ellen szentesíti. És hogyan emlékeztethették az egyház fejedelmét azok a firenzei polgárok, kik őt ezen lépésre unszolták, hogy mérsékelnie kellene vágyát, az Egyház és rokonai számára területet hódítani, hivatkozván a korábbi pápák példájára, kik mindannyian saját szégyenökre veszedelemmel és nagy költséggel szereztek meg azt, a mi haláluk után egynéhány nap múlva a régi és törvényes birtokosok kezére került?« Leo

¹⁾ P. 321 vesd össze p. 307-tel.

²⁾ P. 319.

magatartása Luccaval szemben, eljárása Firenzében és a pompa, melyet testvére Romában kifejtett, csakugyan föl-költötte egyaránt a nagy s az apró olasz hatalmasságok irigységét. ¹⁾ »Ferdinand király megjegyezte; ha Giuliano elhagyta Firenzet, okvetetlenül valami jobbat óhajt, s az nem lehet egyéb, csak a nápolyi királyság. Milano, Ferrara és Urbino hercegei ugyanígy vélekedtek. A sienaiak gondolták: ha a pápa megengedi a firenzeieknek Luccara támadni, mely oly erős, oly jól van ellátva védelmi szerekkel, hol egyetértés uralkodik, mennyivel inkább beleegyeznek, hogy nekünk jöjjenek, kik gyengék, rosszul ellátva vagyunk s egymás közt folytonosan széthúzunk. A ferrarai hercegeknek más okai is voltak, hogy elégedetlen legyen Modenát és Reggiot illetőleg.« Összevéve mindent, Leo kezdte hitelét veszteni. A della Roverek, Baglionik és a Pettruccik titkos szövetséget kötöttek ellene; és habár gondosan megjelent a nyilvános istenitiszteleten és többet bőjtölt, mint a mennyit az etiquette kívánt, senki sem hitt neki. Vettori megjegyzései úgy tűnnek föl, mint Machiavelli és Guicciardini visszhangja. ²⁾ »Bizonyynyal nehéz világi fejedelemséget vallásos hirnévvel összekötni, mert ez két egymással nem összhangzó dolog. A ki jól meggondolja a Szentírás törvényét, észreveszi, hogy a pápák, habár Krisztus helytartóinak mondjuk őket, egy új vallást kezdetek, mely mindenben elüt Krisztusétól, kivéve a névben. Ez szentséget parancsol; ők gazdagságot kívánnak. Ő alázatosságot hirdetett, a pápák a kevélységet követik. Ő engedelmességre intett, ezek egyetemes főuraságra törekeshnek. Fölsorolhatnám egyéb vét-

---

¹⁾ P. 323.

²⁾ P. 334.

keiket is, de elég őket csak említeni, és nem szükséges al-
kalmatlan részletezésbe ereszkednünk.« Vettori megjegyzi
azonban, a hol az urbinói ügyet tárgyalja, hogy Leo nem
tehetett egyebet, mint megbüntetni Francesco Maria della
Roveret, ha fenn akarta tartani a pápaságot a tekintély
azon magaslatán, melyre elődjei emelték.

Leo egész szereplésének megítélésében Vettori me-
gerősíti mindazt, a mit ezen pápáról egyéb kútforrásokból
tudunk. Talán a többi történetírónál még inkább hangsú-
lyozza az ügyes diplomatiát, melylyel Lodovico Canossa,
tricarico-i püspök Ferencztől Marignano után kedvező föl-
tételeket kieszközölt és Jeronimo Adorno befolyására vezeti
vissza a végzetes szövetséget V-ik Károlylyal. Mind a két
ügynél kitünő pontossággal adja elő Leo magatartásának
titkos rugóit, mikor hiába iparkodott saját előnyére mester-
kedni Europa versengő nagyhatalmasságai között. Gúnyos
megvetéssel szól a pazarlásról, mely ezen pápát tönkrejut-
tatta s mely két utódját tehetetlenségre kárhoztatta. »Ép
oly könnyen tartott össze ezer aranyat, mint a minő köny-
nyen emeli a levegőbe saját súlyát és repül a kő.« Mikor
Milano elfoglalásának hírét vette 1520. november 27-ikén
Leo a Villa Maglianában, Roma környékén tartózkodott.
Hogy az ablaknál állva meghült-e vagy hogy aggodalom és
irígység megrongálta testalkatát, erre nézve Vettori nem
nyilatkozik határozottan. Mindenesetre lázrohamot kapott,
visszatért Romába s pár nap alatt meghalt. »Hírlett, hogy
mérgezés okozta halálát; de e fajta pletyka mindig kering
előkelő emberekről, kivált ha acut betegségben hálnak

¹⁾ P. 322.

²⁾ P. 338.

meg. Azok azonban, a kik Leo testalkatát, természetét és életmódját ismerték, inkább azon csodálkoztak, hogy olyan sokáig élt. Ezután Vettori összegezi pályájának viszontagságait, elítéli ingadozó politikáját s így végzi: ¹⁾ »Míg egyrésről kívánta, vajha semmi gond nem terhelné, másrésről hírnévre vágyódott és igyekezett rokonságát hatalomra juttatni. Jó szerencséje, hogy megszabadítsa őt nagyra vágyásától, testvér és unokaöccsét még az ő élete idején hívta el az élők sorából. Végre mikor háboruba keveredett a francia királylyal, melyben ha győz, vesz, s hanyatthomlok a romlásba rohan, csillagzata őt távolította el a világból, hogy meg ne kelljen érnie szerencsétlenségét. Pápasága idején Romában nem volt döghalál, sem inség, sem háboru. Irodalom s művészet virágzott s a bűnök is fölburjánzottak. Sándor és Gyula el szokták volt kobozni nemcsak a főpapok örökségét, hanem minden apró papét és káplánét is, ki Romában halálozott meg. Leo ezen eljárástól teljesen tartózkodott. Ezért tömegesen jött a nép; bizonyosan állíthatjuk, hogy Roma lakossága egy harmaddal megszaporodott. Vettori ovatosan tartózkodik attól, hogy összegezze egy végső ítéletben Leo jellemének jó s gonosz vonásait. Mégis fölhozza a szemrehányást, hogy nem váltotta be adott szavát: »kedvencz mondása volt, hogy a fejedelmeknek oly feleleteket kell adniok, melyeknek következtében a folyamodók kielégítve távoznak; ennél fogva annyi ígéretet tett s akkora reményekkel táplálta az embereket, hogy lehetetlen volt őket kielégítenie.«

Hadrianus megválasztását Vettori a bibornokok kölcsönös gyűlölködésének és irigykedésének tulajdo-

---

¹⁾ P. 339.

nítja.¹⁾ Rhodus elestének okául a pápa közönyösségét tekintti a fontos ügyek iránt; tanuskodik ő is a pápa kitünő voltáról magánügyekben és képtelenségéről a közügyekre, egyéb megjegyzést nem tesz, nem foglalkozik vele többet.²⁾

Érdekesebb az, a mit Kelemenről mond. A *Sommario* bevezetésében határozottan mentegeti magát, hogy erről a pápáról oly dicsérő véleménynyel emlékezett meg. Mégis az, a mit ír, oly kedvezőtlen benyomást tesz az olvasóra, hogy világosan megértjük, mit mondtak rendesen Kelemenről ellenségei. Felhossa egyik mentségül uralkodása balsikerének, hogy Leonak békében és háboruban egyaránt űzött pazarlása által tönkretett pápaságot örökölt.³⁾ Kelemen rhodusi lovag, firenzei kormányzó és bibornok korában ügyes embernek bizonyult. A szerencse akkor elhalmozta őt adományaival. Mihelyt pápának választották, megfordult. »Hatalmas és köztiszteletben álló bibornokból gyenge hitelvesztett pápává lőn.« Első gondja volt a firenzei kormányügyeket rendezni. Hogy véglegesen határozhasson, tanácsot kért a firenzei oratoroktól és más négy előkelő polgártól, kik akkor Romában tartózkodtak, vajjon alkalmas lesz-e a várost reábizni a cortonai bibornokra, mint Ippolito és Alessandronak, a Mediciház ifju fattyainak, gyámjára.⁴⁾ »Csaknem mindenki — így szól Vettori — hízegő, és elmondja azt, a mi véleménye szerint kellemes a nagyuraknak, még akkor is, ha meggyőződésök az ellenkező. Tizenhárom közül, kiket a pápa megkérdezett, tizen tanácsolták neki, hogy küldje a cortonai bibornok gyámsága alatt

¹⁾ P. 341.

²⁾ Pp. 343, 347.

³⁾ P. 348.

⁴⁾ Az egyik tizennégy, a másik tizenhárom éves volt.

Ippolitot Firenzebe.« A többi három — Ruberto Acciaiuoli, Lorenzo Strozzi és Francesco Vettori — figyelmeztették, hogy helytelen szabad várost papnak kormánya alá adni, ki egy alattvaló város címét viseli. Javasolták, hogy évenként egy-egy Gonfalonieret alkalmazzon, míg a Medici család valamelyik tagja állhat a kormány élére. Kelemen azonban a másik eljárásra tökélt el magát s erre az okra lehet uralkodásának legtöbb baját visszavezetni.

A *Sommario* többi része leginkább Ferencz, Károly és Kelemen háborúit s fondorkodásait tárgyalja. Közben megemlíthetjük, hogy Vettori nagyon kedvezőtlen véleményyt mond a pescarai őgrófról; hiszi, hogy ő előbb kedvezően fogadta Moroni összeesküvését és azután az egész felfedezte urának. ¹⁾ Néhány nappal, miután elárulta a milanoit, megbetegedett és meghalt. »Ezen férfiu kiváló katonai tehetségét nem lehet tagadni; de minden mértéken túl gőgös volt, irigy, háladatlan, fukar, mérges, kegyetlen; vallást és emberiséget nélkülözött; valóban Italia vesztére született s méltán elmondhatjuk, hogy ő okozta nagyrészből a rosszat, melytől hazánk szenvedett és még most is szenved.« Ferencz hitszegéséről, miután a spanyol fogságból kiszabadult, Vettori a legnagyobb elismerés hangján szól. ²⁾ Helyes és hazafias tett volt megtagadni Károlytól Burgund átengedését. Nem volt bűn, hogy megszegte szavát; mert, férfinak ugyan inkább meg kellene halnia, mint esküjét megszegnie; de első kötelessége isten iránt való, a második hazája iránt. Ferencz kétségtelenül országa javára cselekedett; és nem hagyta-e két fiát túsokul Spanyolországban?

---

¹⁾ Pp. 308, 359.

²⁾ P. 362.

Az egész fejtegetés egy gyönyörű ügyvédi védelem ; kitűnő gyakorlati alkalmazása a *Principe* fejezetének, mely a fejedelmek szótartásáról szól.

Vettori *Sommario*-jának messze legmegkapóbb része Frundsberg és De Bourbon serege Róma ellen való fölvonulásának leírása. ¹⁾ Félreérthetetlenül megmagyarázza hogy minő mértékben okozta az olasz fejedelmek gyávasága és önzése a nagy szerencsétlenséget: Roma kirablását. Először is a velenczések vonakodtak megakadályozni az átkelest a Po-n, mert érezték, hogy ez által saját tartományaikat bajba keverhetik. A ferrarai herczeg ellátta a lutheránusokat tüzéséggel, melynek hiján eddigelé szűkölködtek. Ők először is arra használták ágyúikat, hogy meglőjjék Italia legkitűnőbb hadvezérét, Giovanni de' Medici delle Bande Nere-t. Az urbinoi herczeg, a Saluzzoi őrgróf és Guido Rangoni megvigyázták őket, mikor a folyón átkeltek és kényelmesen keresztülhaladtak Piacenza területén »úgy követték őket, mint az inasok, kik uraikat szolgálják.« Ugyanez történt Parmanál és Modenanál; a ferrarai herczeg pedig folytonosan eledellel és pénzzel látta el az idegeneket. Kelemen ezalatt minden pénz nélkül ült Rómában. A város gazdag volt ugyan, de ő annyira elvesztette volt hitelét, hogy nem mert kölcsönöket kérni, s oly gyenge volt, hogy kicsikarni nem tudta. Ezenfelül a Colonesi, kik az imént kifosztogatták a Vaticant, folytonos rémületben tartották. Midőn az idegenek, kiket most a Connétable de Bourbon vezetett, Toscanához közeledtek, a firenzei ifjuság követelte, hogy fegyvert adjanak neki tüzhelyök és hazájok megvédésére. A cortonai bibornok zendüléstől tartott s megtagadta kívánsá-

¹⁾ Pp. 372 — 382.

gukat. Erre csakugyan kitört a zendülés és a Medicieket elűzéssel fenyegették, de befolyásos polgárok közbelépése megakadályozta a forradalmat. Bourbon kikerülte Firenzet és Sienat, s egyenesen Rómanak irányozta útját; a liga seregei pedig folyton figyelték, de nem akadályozták. Ágyúit utközből elhagyta, és a mint ismeretes, rohammal elfoglalta Róma falait május 3-án, s a diadal perczében esett el. Abból, a mit itt röviden elmondtunk, látni lehet, mily tökéletesen elkorcsosodott Italia ezen pillanatban, mikor egy martalócz csapat — melyek vezére ura ellen lázadó volt, s határozottan megszegte a király helytartójának parancsát, kinek állítólag szolgált — nemcsak bántatlanul folytatta útját Róma ellen folyón, síkon, hegyen, völgyön keresztül, hanem még támogatást is nyert. Még mélyebb megvetést kelt az, a mi a város trasteverei részének elfoglalása után történt. »Még hátra volt, hogy a császári seregek a népes és gazdag városrészeket elfoglalják; ezekbe a három hídnak valamelyikén át juthattak. Mindannyit beleszámítva, alig voltak 25,000-en, Romában legalább 30,000 fegyverképes, 16 esztendősnél öregebb és ötvenesztendőnél ifjabb férfiu volt, köztök számos kiképzett katona, a rómaiak tömegén kívül, kik verekedő nép, hozzá szoktak a mindennapi verekedéshez és hosszú szakállt viselnek. Még sem sikerült 500-nál többet egy-egy csapatba összegyűjteni a három hid mindenikének védelmére.« A közvetlenül erre következő rész oly megrendítő képét adja a város kifosztásának, hogy illő befejezését képezheti ezen kötetnek. »A katonák kényők kedvök szerint gyilkoltak; kirabolták a polgárok s a köznép házait, a nemesek palotáit, a barátok s az apácák kolostorait, a templomokat. Foglyul ejtettek férfit, nőt, apró gyermekket s nem tekintettek sem kort, sem fogadást, sem egyéb

igényt a könyörületre. A mészárlás nem volt nagy ; mert az emberek ritkán ölnek meg olyanokat, kit nem állanak ellent ; a zsákmány azonban megbecsülhetetlen vala, pénzben, ékkövekben, arany- s ezüstnemüben, ruhában, szövetekben, butorokban s minden fajta értékben. Ehhez hozzá kell adnunk a váltságdíjakat, melyek akkora összeget képeztek, hogy ha leírnók, nem találnánk hitelre. Gondolja meg valaki, hány éven át folyt Romába az egész kereszténység pénze, mely nagyobbára ott maradt ; emlékezzék meg a sok bibornokról, püspökről, főpapról, közhivatalnokról, római és idegen kereskedőről, kik drágán árultak, nagy béren adták ki házaikat és semmi adót nem fizettek ; jussanak eszébe a kézművesek, a szegényebb nép, a kéjhölgyek ; és meggyőződik majd, hogy emlékezetünkre soha várost nem fosztottak még ki, melyből nagyobb mennyiségű kincset lehetett volna kicsikarni. Romát ugyan más alkalmakkor is meghódították és kirabolták, de soha sem volt az, a mi napjaink Romája. A fosztogatás azonkívül oly soká tartott, hogy amit első nap nem fedeztek föl, az előbb-utóbb napfényre került. Ez a szerencsétlenség bizonyítékul szolgál a világnak, hogy gőgös, fukar, irigy, gyilkos, parázna, kép-mutató férfiak nem soká tarthatnak fenn államot. Nem is tagadhatjuk, hogy Roma lakosai, kivált Roma szülöttei, meg voltak ezen bűnökkel, sőt még sokkal nagyobbakkal mételyezve.

TARTALOM.

ELSŐ FEJEZET.

A renaissance szelleme.

	Lap.
Nehézségek az évszám meghatározása körül	2
A renaissance szó értelme	4
A gondolkodás szabaddá lesz	6
A hűbéresség viszonya a renaissancehoz	7
A renaissance előjelei a középkorban	8
Abelard	8
Bacon	8
Joachimus de Flora	8
A provençalok	8
Az éretnekek	8
II. Frigyes	9
Dante	9
Petrarca	9
Boccaccio	10
Az olaszok physikai képessége	11
A tudományok föléledése	13
A két nagy felfedezés: a világ és az ember	13
A világ-egyetem s a földgolyó átkutatása	15
Tudomány	15
Képzőművészet és kutatás	16
A művészetek az egyház fölfogását emberivé teszik	17
A kutatás történetének három korszaka	18

	Lap.
Az óhajítás kora	18
A megszerzés kora	19
Julia holttestének mondája	20
A könyvnyomtatók és kritikusok kora	22
A lelkiismeret fölszabadítása	23
A reformatio s a modern kritikus felfogás	25
Mechanikai találmányok	26
Olaszország helye a renaissanceban	27

MÁSODIK FEJEZET.

A kényurak kora.

A XIV. és XV. századnak jellemző tulajdonságai Olaszországban	29
Olaszország viszonya a birodalomhoz s az egyházhoz	30
Az olasz uralkodók jogczimének törvénytelen volta	31
Az egyéniségnek szabad kifejlődése	32
II. Frigyes és példájának hatása	34
Ezzelino da Romano	37
Az olasz kényurak hat fajtája	38
Hűbéres urak	38
A birodalom vicariusai	39
A nép hadnagyai	39
Condottieri	39
A pápák öcscei és fiai	40
Kitűnő polgárok	41
Az olaszok képtelensége községi kormányzatra	42
A hatalom bitortlása kifejleszti az egyénnek képességeit	44
Hogyan él a kényur ?	44
Családi bűnnek példái az uralkodó családokban	47
Az olasz zsarnok leírása Macaulaynál	48
A zsarnok leírása Savonarolanál és Matteo Villaninál	49
A nagyobb kényurságok fölemésztika kisebbeket a XIV. században	50
A Viscontiak története	69
Francesco Sforza	71
A zsoldos vezérek szerepe az olasz politikában	72
Zsoldos háború	73

	Lap.
Alberico da Barbiano	74
Braccio da Montone	75
Sforza Attendolo	75
A Sforza-ház története	79
Galeazzo Maria Sforza meggyilkoltatása	82
A zsarnokölés etikája Olaszországban	84
A kényurak viszonya a művészetekhez és tudományhoz	84
Sigismondo Pandolfo Malatesta	85
Federigo Urbino hercege	89
Vittorino iskolája és az urbinói udvar	90
Castiglione Cortigianoja	102
Az olasz Cortegiano és a modern gentleman	102
Visszatekintés	104

HARMADIK FEJEZET.

A köztársaságok.

Az olasz köztársaságok jellegének különféleségéről	106
A községek jellemének hasonlatossága	107
A polgári jogok	109
A zavarok okai a községekben	111
Az alkotmányok idomíthatóságában való hit	112
Genua	113
Savonarola alkotmánya	113
Machiavelli beszéde X. Leóhoz	115
A pártok és érdekek sokfélesége	117
Siena	119
Az olasz városok kicsinysége	120
A községek bizalmatlansága és irigysége	123
Velencének kivételes helyzete	124
Velence alkotmánya	127
Bölcs kormány rendszer Velencében	129
Firenze és Velence sorsa	131
Firenze hatóságai	136
Balia és Parlamento	137
A Mediciek fondorlatai	139

	Lap
Párhuzam Firenze és Velence közt	141
Párhuzam Görögország és Italia közt	144
Lényeges különbségek	145
Az olasz községek kereskedő jellege	146
Agnolo Pandolfini: Trattato della Famiglia s a Firenzében uralkodó polgári hang és a polgár eszménye	150
A zsoldos hadak	152

NEGYEDIK FEJEZET.

A firenzei történetírók.

Firenze, a szellem városa	154
Bírvágy, kíváncsiság és szépség szeretete	154
A firenzei történetírás	155
A történetnek philosophicus tanulmányozása	157
Ricordano Malaspina	158
A firenzei történetírás s a többi olasz város chrónikái	159
A Villaniak	160
Az 1300-ik esztendő	160
Statistika	164
Dante politikai munkái és röpiratai	166
Dino Compagni	168
Firenze latin történetírói a XV. században	169
Lionardo Bruni	170
Poggio Bracciolini	170
A XVI. század első felének történetírói	171
A tett és írás emberei: a doctinaire-ek	171
Firenze 1494 és 1537 közt	172
Varchi	174
Segni	174
Nardi	174
Pitti	174
Nerli	174
Guicciardini	175
Ezen írók politikai fontossága	175
A firenzei függetlenség végső éve és az 1529-iki ostrom	176

A pártok állása	177
Filippo Strozzi	178
A történetírók nézete a firenzeiek gyengeségéről	183
Irodalmi tulajdonságaik	185
Francesco Guicciardini	186
Niccolo Machiavelli	186
A tudós államférfiak	187
Ellentét az élet s az irodalom közt	187
Guicciardini életrajza	192
Istoria d' Italia	194
Dialogo del Reggimento di Firenze	198
Storia Fiorentina	198
Ricordi	199
Machiavelli életrajza	201
A nemzeti sereg terve	203
A Principe ajánlása	211
Az oiasz renaissance politikai erkölsei	214
Discorsi	216
A háboru művészetének hét könyve	217
Firenze története	219

ÖTÖDIK FEJEZET.

Machiavelli: Il Principe.

Machiavelli őszintesége ez értekezésében	220
A machiavellismus	221
Öntudatos kynismusa politikai elméletének	221
A fejedelem elemzése	222
A fejedelemségek kilencz fajtája	223
A hódító érdeke politikájának egyedüli indító oka	224
XII. Lajos kritikája	226
Hűbéres monarchia és keleti despotismus	227
Szabad város leigázásának három módja	227
Pisa példája	228
Kalandorok alapította fejedelemségek	228
Mózes	229

	Lap.
Romulus	229
Cyrus	229
Theseus	229
Savonarola	230
Francesco Sforza	230
Cesare Borgia	231
Machiavelli személyes összeköttetése Cesareval	232
Machiavelli bámulja Cesare lángeszét	233
Cesare pályája	237
A kik bűnök által jutottak fejedelemségre	237
Oliverotto da Fermo	237
A kegyetlenségnek haszna	238
Messer Ramiro d' Orco	238
Machiavellinek pessimistikus fölfogása az erkölcsiségről	239
Fejedelmek szavatartásáról	240
Hatodik Sándor	240
Az erényesség és becsületesség látszatának politikai haszna	241
Lovagias érzés hiánya Italiában	242
A hatalmas fejedelemnek katonai rendszere	243
A zsoldosok és szövetségesek kritikája	245
Nemzeti sereg szükségessége	246
A háború művészete	246
Az értekezésnek hazafia befejezése	249
Machiavelli és Savonarola	251

HATODIK FEJEZET.

A renaissance pápák.

A pápaság 1447—1527-ig	253
Pápák példái a renaissance ellentéteinek	255
Hatalmuk meggyengül az egyházi tartományok és Roma felett az avignoni száműzetéskor.	257
V-ik Miklós	258
Hogyan fogja föl a pápai monarchiát	259
II-ik Pius	260
A keresztes hadjárat	261

	Lap.
Hét pápa föllépése	263
II-ik Pál	264
A platonisták üldözése	266
IV-ik Sixtus	267
Nepotismus	268
A Riario és della Rovere család	272
Fukarság	273
Háborús kedv	274
A Pazzi összeesküvés	277
Az inquisitio Spanyolországban	280
VIII. Innocentius	281
Franceschetto Cibo	283
VI. Sándor megválasztatása	289
Megerősíti a világi uralmat	290
Politikája az Orsiniak és Colonnákkal	290
Romában minden vesztegethető	291
Politikája a Sultánnal	293
Az index	293
A Borgia család	295
Lucretia	300
A gandiai herczeg meggyilkolása	301
Cesare és emelkedése	304
Sándor halála	306
II. Julius	307
Heves természete	307
Nagy tervei és tiszteletreméltó jelleme	308
X. Leo	311
Jelentéktelenebb Juliusnál	312
Szent Peter temploma és a reformatio	313
VI. Hadrianus	314
Gyűlöli a pogány műveltséget	314
A római udvar botránkozása	315
VII. Kelemen	316
Roma kifosztása	317
Firenze elveszti szabadságát	318

HETEDIK FEJEZET.

Az egyház és az erkölcs.

	Lap.
Az egyház romlottsága	320
Olaszország egyenetlensége és süllyedése	322
Machiavelli, Guicciardini és nápolyi Ferdinand véleménye	324
Az olaszok nem képesek gyökeres reformatiora	326
A renaissance világiassága és műveltsége	328
Olasz írók terhelő tanúsága a pápai udvarról és a kolostorokról	329
Az ereklyék babonás tisztelete	330
A vallás és erkölcsiség eltávoznak egymástól	330
A pápákat egyrészt megvetik, másrészt tisztelik	331
Gianpaolo Baglioni	332
A zsarnokölők vallásos érzelme	334
Pietro Paolo Boscoli	337
A vallások szivós tartóssága	338
Az olaszok közvetlen érdeke Rómában	338
Tisztelet az egyház szentségei iránt	339
Angolok véleménye az olaszok erkölcstelenségéről	340
Hitszegés és érzékiség	343
A képzelet eleme az olaszok bűneiben	345
Az olaszok természetüknél fogva nem kegyetlenek — nem dur- vák — nem kicsapongók	346
Családi gyilkosságok	347
A becsületértés Olaszországban	351
Onore és Onestà	352
Általános pallérozottság	355
A nép jó tulajdonságai	356
A vallásos rajongás fellobbanásai	358

NYOLCZADIK FEJEZET.

Fra Girolamo Savonarola.

Savonarola állása a renaissance-al szemben	360
Származása, születése és gyermekévei	361
Költeménye a világ romlásáról	362
Bolognaban belép a domonkos rendbe	363

	Lap.
Levele atyjához	363
Költeménye az Egyház romlásáról	364
1482-ben prédikálni kezd.	365
Első látogatása Firenzében	367
San Gemignano	368
Jövendőlése	369
Brescia 1486-ban	369
Külseje és szónoklásának irálya	371
Hatása a hallgatóságra	372
Három következtetése	375
Látomásai	377
Savonarolanak, mint olasz államférfiúnak hibái	378
Őszinte hite prophetai küldetésében.	380
Barátsága Pico della Mirandolával	380
1490-ben megtelepszik Firenzében	381
San Marco	381
Savonarola viszonya Lorenzo de' Medicihez	382
Lorenzo halála.	383
Egyházi beszédei 1493 és 1494-ben	384
1495-iki alkotmány	386
Theokratia Firenzében	387
Piagnoni, Bigi, Arrabbiati	388
Küzdelem Savonarola és VI-ik Sándor közt	390
A Signoria 1498-ban eltiltja a szónoklást	391
Kísérletek zsinat összehívására	391
A tűzpróba	392
A csőcselék ostromolja San Marcot	392
Savonarola pere és kivégeztetése	395

KILENCZEDIK FEJFZET.

VIII. Károly.

Az olasz államoknak összeütközése Europa nagy nemzeteivel	398
XI-ik Lajos, francia király, politikája	398
VIII-ik Károly jelleme	400
Készülődések Olaszország meghódítására	400

	Lap.
Ludovico Sforza helyzete	403
Diplomatiai nehézségek Italiában Lorenzo de Medici halála után	405
A köztársaságok gyengése	405
Il Moro	407
1494.	408
Nápolyi Alfonso	410
A szövetségesek nem bírnak Franciaországgal	411
Giuliano della Rovere unszolja Károlyt a hadjáratra	411
Károly Astiban és Paviában	413
Gian Galeazzo Sforza meggyilkolása	413
A francia sereg bizalmatlankodik	414
Rapallo és Fivizzano	415
Bevonulás Toscanába	416
Piero de' Medici szerepe	417
Károly Pisában	418
Bevonulás Firenzebe	419
Piero Capponi	420
A francia sereg Roma ellen indul	421
Bevonulás Romába	422
VI. Sándor megrémül	422
A francziák Nápoly ellen indulnak	433
A spanyol ház	424
Alfonso	426
Fernando	427
II. Alfonso Siciliába menekül	429
II. Fernando Ischiába vonul vissza	430
Károly Nápolyban	431
Szövetség a francziák ellen	432
De Comines Velenczében	433
Károly hátrál	434
Fornovoi csata	435
Károly Astiba ér és visszamegy Franciaországba	436
Olaszország, Francia-, Spanyol- és Németország versenyzésének tárgyává lesz	439
VIII. Károly kirándulásának fontossága	440

FÜGGELÉKEK.

	Lap.
I. Vérdüh	441—443
II. Nardi Istorie Fiorentine lib. I. cap. 4	444—446
Varchi Storia Fiorentina lib. III. cap. 20, 21, 22	447—452
Varchi Storia Fiorentina lib. IX. cap. 48, 49, 46	452—455
III. VI. Sándor jellemzése. Guicciardini Storia fiorentina cap. 27	456—458
IV. Vallásos rajongás kitörései a középkori Italiában	459—476
V. Francesco Vettori Sommario della Storia d'Italia dal 1511 al 1527.	477—491